वेति। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि। प्रयोजनं शुनः स्वरे। यथेह भवति। शुना शुने। शुन्या इत्यत्रापि स्यात्। यूनः सम्प्रसारणे प्रयोजनम्। यथेह भवति यूनः पश्येति। एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यात्। उगिदचां नुम्विधौ प्रयोजनम्। यथेह भवति गोमान् यवमान्। एवं गोमती यवमतीत्यत्रापि स्यात्। अनडुह आम्विधौ प्रयोजनम्। यथेह भवति अनड्वानिति। एवमनडुहीत्यत्रापि स्यात्। न वा भवत्यनड्वाहीति। भवत्यन्येन यत्नेन आमनडुहः स्त्रियां वेति लिङ्गविशिष्टग्रहणादीकारान्तस्य प्राप्नोति। पथिमथोरात्वे प्रयोजनम्। यथेह भवति। पन्थाः। मन्थाः। एवं पथी मथीत्यत्रापि प्राप्नोति। न केवलः पथिशब्दः स्त्रियां वर्तते। उपसमस्तस्तर्हि वर्तते। सुपथी। पुंसोऽसुङ्विधौ प्रयोजनम्। यथेह भवति। पुमान्। एवं पुंसीत्यत्रापि स्यात्। न केवलः पुंशब्दः स्त्रियां वर्तते। उपसमस्तस्तर्हि वर्तते। सुपुंसीति। सख्युर्णित्वानङौ प्रयोजनम्। यथेह भवति। सखायौ। सखायः। एवं सखी सख्यौ सख्य इत्यत्रापि प्राप्नोति। भवद्भगवदघवतामोद्धात्वे प्रयोजनम्। यथेह भवति भोः भगोः अघोरिति। एवं भवतीभगवत्यघवतीत्यत्रापि स्यात्। एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। एतस्यां च सत्यां नार्थो झल्ग्रहणेन। तदेतदनन्यार्थं झल्ग्रहणं कर्तव्यं नुम्प्रतिषेधो वा वक्त-

---

ङीषि कृते उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः। ननु विभक्तेरेतत्कार्यं न तु विभक्तौ परतः पूर्वस्येति कथं लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः प्रतिषेधः। नैष दोषः। विभक्तेर्यत्कार्यं यच्च विभक्तौ परत कार्यं तत्सर्वं विभक्तौ कार्यमिति सर्वत्र प्रतिषेधप्रवृत्तिः। एवं युवतीरिति। एवमर्थमन इत्युभयोः शेष इति नाश्रयितव्यं भवति। पथीति। समासैकदेश उदाहृतः। इतर एतावदेवोदाहृतमिति मत्वाह न केवल इति। सुपथीति। शोभनः पन्था अस्यामिति बहुव्रीहिः। न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः। ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्। भस्य टेर्लोप इति टिलोपः। सुपुंसीति। शोभनाः पुमांसोऽस्यामिति बहुव्रीहिः। उरः प्रभृतिषु पुमानिति विभक्त्यन्तपाठस्य प्रयोजनमुक्तम्। एकवचनान्तस्यैव नित्यः कब्यथा स्यादिति। तेनात्र शेषाद्विभाषेति विकल्पो भवति। पातेर्डुमसुन्निति प्रत्ययस्योगित्वादुगितश्चेति ङीप्। सखी सख्याविति। सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीष्। अनङ्णित्वे अत्र प्राप्नुतः। ङीष्विधानं तु सखीभ्यामित्याद्यर्थं स्यात्। भवद्भगवदिति। यदा सम्बुद्ध्या भवदादयो विशेष्यन्ते तदा भवत्यादीनामपि प्रसङ्गः। यदा त्ववशब्दो विशेष्यते तदा येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवधाने ओत्वं प्रवर्तते। भवत्यादौ तु वर्णद्वयव्यवधानादोत्वाभावः। तदभावात्तत्सन्नियोगविहितस्य रुत्वस्याप्यभाव इति केचिदाहुः। नार्थो झल्ग्रहणेनेति। गोमत्याद्यर्थेनेत्यर्थः। पुरस्तादिति। उगि-

व्यः । उभयं न वक्तव्यम् । उपरिष्टात् झल्ग्रहणं क्रियते । तत्पुरस्तादपकृष्यते । एवमपि सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोः । युजेरसमासे । ततो नपुंसकस्य । नपुंसकस्य नुम् भवति । झल इत्युभयोः शेषः । ततो ऽचः अजन्तस्य च नपुंसकस्य नुम्भवति । यद्यपि तावदेतदुगित्कार्यं परिहृतम् । इदमपरं प्राप्नोति । शातनितरा । पातनितरा । उगितो नद्याद्यादिषु ह्रस्वो भवतीत्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । नित्यं चेष्यते । उगितो या नदी एवमेतद्विज्ञायते । उगित एषा नदी । उगितो या परा । अत्र चैव दोषो भवति । उगितो ह्येषा परा नदी । ऐषुमतितरायां च प्राप्नोति । उगितः परा या विहिता । उगित एषा विहिता । उगित इत्येवं या विहिता । एवमपि भोगवतितरायां दोषो भवति । भोगवतितरा । भोगवतीतरा । तस्मादुगितो या नदी । उगितो या विहितेत्येवमेतद्विज्ञास्यते । एवं विज्ञायमाने शातनितरायां दोष एव । सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । यकारवकारयोरेवेदमनुनासिकयोरिह ग्रहणम् । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ॥

आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥ आयन्नादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम् * । आयन्नादिषूपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उप-

---

दचां सर्वनामस्थाने धातोर्झल इति । ततो युजेरसमासे नपुंसकस्याच इति । अत्र झल इति वर्तते । उभयोः शेष इति । युजेर्झलन्तत्वाव्यभिचाराद्द्वावन्ताविव योगापेक्ष्येते । झलिति लुप्तषष्ठीकं पदमाश्रीयते । शातनितरेति । शातिपातिभ्यां करणे ल्युटि कृते गौरादिषु शातनपातनेति पाठान् ङीष् । उगितो या नदीति उगिच्छब्दोच्चारणेनेति भावः । इतरो ऽगृहीताभिप्राय आह उगित एषेति । पूर्वेणैवाभिप्रायेणाह उगितो या परेति । उगिच्छब्दव्यापारेण विहितोगितः परेत्यर्थः । इतर आह । अत्र चैवेति । इषवोऽस्य सन्तीतीषुमान् । तस्येदमित्यण् ङीप् । यस्येति लोपे कृते उगितः परा नदीति विकल्पेन ह्रस्वत्वं प्राप्नोति नित्यं चेष्यते । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह उगितो या परा विहितेति । ऐषुमतितरायां चाणन्तान्नदीविंहिता नतूगितः। इतरस्तु शातनितरामाश्रित्याह उगित एषेति । भोगवतितरेति । शार्ङ्गरवादिषु भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायामिति पाठात् ङीन् प्रत्ययः उगित इत्येवं न विहित इति विकल्पेन ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । उगितस्तु विहित इति विधानाश्रयणाद्विकल्पः सिध्यति । शातनितरायां तु विकल्पः प्राप्नोति । सिद्धं त्विति । भाष्यकारीयमिदं वाक्यमित्याहुः । अन्ये त्वनुनासिकपरत्वादिति वाक्यमेवानेन व्याख्यातमित्याहुः । अनुनासिकप्रधानत्वादिति हि तस्यार्थः । अनुनासिकयणौ युवू इहानुकृतौ इत्यतिप्रसङ्गाभावः । उकारस्तु निरनुनासिक एवेत्युगित्कार्याभावः ॥ १ ॥

आयने ॥ आयन्नादिष्विति । अङ्गाधिकारे विधानात्प्रकृतिप्रत्ययापेक्षा बहिर-

देशावस्थायामायन्नादयो भवन्तीति वक्तव्यम्। किम्प्रयोजनम् । स्वरसिद्ध्यर्थम् । उपदेशावस्थायामायन्नादिषु इष्टः स्वरो यथा स्यादिति । शिलेयम्। तैत्तिरीयः । आक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते आन्तर्यत आदेशा अस्वरकाणामस्वरकाः स्युः । न वा क्व चिच्चित्करणात् * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । क्व चिच्चित्करणात् । यदयं क्व चिद् घादींश्चितः करोति । अग्राघत् । घच्छौ च । तज्ज्ञापयत्याचार्यः उपदेशावस्थायामायन्नादयो भवन्तीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । चित्करणे एतत्प्रयोजनम् । चित इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । यदि चोपदेशावस्थायामायन्नादयो भवन्तीति ततश्चित्करणमर्थवद्भवति । तत्रोणादिप्रतिषेधः । * तत्रोणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । शङ्खः। षण्ढः । धातोर्वेयङ्वचनात् * । अथ वा यदयमृतेरीयङिति धातोरीयङं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुप्रत्ययानामायन्नादयो भवन्तीति । यदि हि स्युः ऋतेश्छङित्येव ब्रूयात् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति । न च ऋतेश्छङा सिध्यति । छङि सति वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत । इटि कृते ऽनादित्वादादेशो न स्यात् । इदमिह सम्प्रधार्यम् । इट् क्रियतामादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः । नित्य आदेशः । कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि । अनित्य आदेशः । नहि कृतइटि प्राप्नोति । किङ्कारणम् । अनादित्वात् । अन्तरङ्गस्तर्ह्यादेशः । कान्तरङ्गता । इदानीमेवोक्तमायन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति ।

———————

ङ्गा आयन्नादयः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं तु प्रकृतिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गमिति तदेव पूर्वं प्राप्नोतीत्युपदेशिवद्वचनं कर्तव्यम् । शिलेयमिति । शिलेव शिलेयम् । शिलाया ढः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीते तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखेति छण् । अस्वरकाः स्युरिति । प्रवृत्तिकालापेक्षयेदमुच्यते । प्रयोगे तु स्वररहितस्याच उच्चारणाभावात् । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाच्चानिष्टस्वराः प्राप्नुवन्ति । केचित्त्वान्तर्यत इत्यन्यथा व्याचक्षते । यथानुदात्तोच्चारणे गात्राणां स्रंसनं, स्वरस्य स्निग्धता, कण्ठविवरस्य महत्त्वं च भवति । एवं व्यञ्जनोच्चारणेप्ययोग्यत्वादनुदात्तधर्मोपजनो व्यञ्जनेषु नास्ति तदेवमस्वरकाणामुदात्तत्वरहितानामस्वरका इष्टोदात्तत्वरहितत्वादनुदात्ता एव स्युरित्यर्थः । नवेति । सत्यप्यङ्गाधिकारेऽङ्गत्वमनपेक्ष्य प्रत्ययोत्पत्तिकालएवायन्नादयो भवन्तीति चित्करणेन ज्ञाप्यते । तत्राङ्गानपेक्षत्वादसति बहिरङ्गत्वे परत्वान्नित्यत्वाच्च कृतेष्वायन्नादिषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीतीष्टस्वरसिद्धिः । तत्रोणादिनिषेध इति । ये त्वनुणादयः खलघञादयस्तेषु खघयोरित्संज्ञया भाव्यम् । स्त्रियनव्ययस्य चजोः कुघिण्यतोरिति लिङ्गात् । तद्धितेषु सावकाशेनादेशविधानेनेत्संज्ञा न बाध्यते । नित्य आदेश इति । उपदेशे यः प्रत्ययादिस्तस्यादेश इति कृतेपीटि प्राप्नोति । अनादित्वादिति । सांप्रतिकं प्रत्ययादित्वमाश्रित्यादेशो

तदेतदृतेरीयङ्वचनं ज्ञापकमेव न धातुप्रत्ययानामायन्नादयो भवन्तीति । प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धम् * । प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

झोऽन्तः ॥ ३ ॥ झादेशे धात्वन्तप्रतिषेधः * झादेशे धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उज्झिता उज्झितुमिति । प्रत्ययाधिकारात्सिद्धम् * । प्रत्ययग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनामिति । प्रत्ययाधिकारात्सिद्धमिति चेदनादेरादेशवचनम् * । प्रत्ययाधिकारात्सिद्धमिति चेदनादेरादेशो वक्तव्यः । अपि नः श्वो वा विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै । एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते आदिग्रहणं निवृत्तम् । कथं पुनः समासनिर्दिष्टानामेकदेशोनुवर्तते एकदेशो वा निवर्तते । असमासनिर्देशात्सिद्धम् * । असमासनिर्देशः करिष्यते प्रत्ययस्यादीनामिति । स तर्ह्यसमासनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । प्रत्यय आदीनामिति । तत्र शयान्तै इत्यनकारान्तत्वादङ्गस्याद्भावप्रतिषेधः * । तत्रैतस्मिन् प्रत्ययग्रहणे अनुवर्तमाने आदिग्रहणे निवृत्ते शयान्तै इत्यनकारान्तत्वादङ्गस्याद्भावः प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिद्धमनानन्तर्यादनकारान्तेनाद्भावनिवृत्तिः * । सिद्धमेतत् । कथम् । अनानन्तर्यादनकारान्तेनाद्भावो न भविष्यति । कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः । अनकारान्तग्रहणं प्रत्ययविशेषणमिति कृत्वा चोदितं झकारविशेषणमिति कृत्वा परिहारः । यद्यनकारान्तग्रहणं झकारविशेषणं,

---

विधीयते । प्रातिपदिकविज्ञानादिति । पक्षान्तरैरपि परिहाराः सम्भवन्तीत्यव्युत्पत्तिपक्षाश्रयः ॥ २ ॥

झोऽन्तः ॥ इह प्रत्ययग्रहणे ऽनुवर्तमाने एकसमासनिर्दिष्टमादिग्रहणमप्यनुवर्तेत । तथा च शयान्तै इत्यत्रानादित्वात् झस्यान्तादेशो न स्यादिति प्रत्ययग्रहणं नानुवर्त्यमिति मत्वाह झादेश इति । झकारोपदेशस्तु प्रत्यय इव लाघवार्थः स्यात् । शयान्तै इति शीङ उपसंवादाशङ्कयोश्चेति लट् । तस्य झः । लेटोडाटाविव्याडागमे टेरेत्वं वैतोन्यत्रेत्यैत्वं झोऽन्तादेशः शब्लुक् शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणः । कथं पुनरिति । यदार्थाधिकारपक्ष उपात्तार्थशब्दाधिकारपक्षो वा तदायं पर्यनुयोगः । वर्तिपदार्थस्य समुदायेर्थेन्तर्भावात्पृथगनुवृत्त्यसम्भवात् । यदा त्वनाश्रितार्थे शब्दमात्रं प्रतिज्ञातस्वरितत्वमनुवर्ततइति पक्षस्तदा नास्ति चोद्यावकाशः । संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतो दामहायनान्ताच्चेत्यत्राव्ययग्रहणाननुवृत्तावपि संख्याग्रहणानुवृत्तिदर्शनात् । तत्रेति । अन्तरङ्गत्वादाटि कृतेन्तादेशापवादोऽदादेशः प्राप्नोति । अनकारान्तादङ्गात्प्रत्ययस्य परत्वात् । सिद्धमिति । अनकारान्तेनाङ्गेन प्राधान्याद्झकारएव विशेष्यते । तत्र व्यवधानाददादेशाभावः । अन्तादेशस्त्ववधिम-

शेरते अत्र न प्राप्नोति । तत्र रुटि सन्नियोगवचनात्सिद्धम् * । तत्र रुटि सन्नियोगः करिष्यते । क एष यत्नश्चोद्यते सन्नियोगो नाम । चकारः कर्तव्यः । रुट् च । किञ्च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किञ्चान्यत्प्राप्नोति । अद्भावः । स तर्हि चकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । योगविभागः करिष्यते । शीङः । शीङ उत्तरस्य झस्याद्भावो भवति । ततो रुट् । रुट् च भवति शीङ इति । एवमपि पर्यायः प्रसज्येत । एवं तर्हि अच्छब्दस्य रुटं वक्ष्यामि । तदच्छब्दग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अदभ्यस्तादिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । शीङ इत्येषा पञ्चमी अदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥ रुटि दृशिगुणप्रतिषेधः * । रुटि दृशिगुणः प्राप्नोति । अदृश्रमस्य केतव इति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । परस्मिन्निमित्ते क्ङिति चेति निषेधो भविष्यति । एवमदृश्रमस्य केतव इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते शीङो गुणविधिः * । पूर्वान्ते शीङो गुणो विधेयः । शेरते । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं रुटि-

---

नुपादाय विधीयमानो व्यवधानेपि भवति । शेरतइति । प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वाद्रुटि कृते व्यवधानाददादेशो न प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनाज्झकारमात्रस्यादेशो विधीयते, तच्च रुटा व्यवधीयते । रुटि सन्नियोगवचनादिति । आगमादेशयोः सहविधानादागमेन स्थानिनो व्यवधानाभावः । एवमपि पर्याय इति। अद्भावे कृते रुट् न प्राप्नोति झस्य रुड्विधानादल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावाद्रुटि कृतेऽद्भावो न प्राप्नोति व्यवधानात् ततो विरोधात्तुल्यबलत्वाच्च पर्यायप्रसङ्गः । एवं तर्हीति । अच्छब्दस्य रुटि सत्यवयवावयवोपि समुदायावयवो भवतीति रुटा व्यवधानाभावाद् गुणः शीङः प्रवर्तते ॥ ३ ॥

शीङो रुट् ॥ अदृश्रन्निति । दृशोर्लुङि झेरन्तादेशे इरितो वेत्यङि तत्रान्तरङ्गत्वाद् गुणात्पूर्वं रुटि कृते ऋदृशोऽङि गुण इति गुणप्रसङ्गः । परस्मिन्निति । यदा क्ङिति चेत्यत्र निमित्तसप्तमीपक्षस्त्यक्तः परसप्तमीपक्ष आश्रितस्तदैतदुच्यते । वार्णादाङ्गं बलवदित्यनपेक्षिते वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गे एकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावात् ङित्सार्वधातुकं परमाश्रित्य क्ङिति चेति गुणप्रतिषेधः प्रवर्तते । येन नाप्राप्तिन्यायेन अङ्गनिमित्त एव प्रतिषेधो गुणेन बाध्यते न तु ङित्सार्वधातुकनिमित्तः । प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीत्युभयप्रसङ्गे प्रतिषेधः प्रवर्तते । अदृश्रमिति। मिबादेशस्यामः पित्त्वान्ङित्त्वाभावान्नास्ति गुणप्रतिषेधः । एवं तर्हीति । पूर्वान्ते रुटि अलघूपधत्वाद् गुणाभावः । लघूपधगुणस्यैव हि ऋदृशोऽङि गुण इति गुणप्रत्यापत्तिः क्रियते । अथ वा गुणश्रुत्येक इत्युपस्थानात्तस्यैवाङ्गा विशेषणाद् येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्य गुणो भवति रुटि कृते न भवति । शेरतइति ।

इशिगुणप्रतिषेध इति । पूर्वान्तेऽप्येष दोषः । कथम् । अयं इशिगुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथा क्ङिति चेत्येतं प्रतिषेधं बाधते एवमनुपधाया अपि प्रसज्येत। तस्मादुभाभ्यामेव इशोरक्प्रत्ययान्तरं वक्तव्यम् । पितरं च इशोयं मातरं च इशोयमित्येवमर्थम् । झादेशादाट् लेटि * । झादेशादाट् लेटि भवति विप्रतिषेधेन । झादेशस्यावकाशः, लुनते लुनतामलुनत । आटोवकाशः, पताति दिद्युत्। उदर्धि च्यावयति । इहोभयं प्राप्नोति अपि नः श्वो वा विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै । आट् लेटि भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वा नित्यत्वादाटः * । नवा वक्तव्यः । किङ्कारणम् । नित्यत्वादाटः । नित्य आडागमः । कथं नित्यः । यद्यनकारान्तग्रहणं झकारविशेषणम् । अथ हि प्रत्ययविशेषणम् । झादेशोपि नित्यः । अन्तरङ्गलक्षणत्वाच्च । अन्तरङ्गः खल्वपि आडागमः । कथमन्तरङ्गः, यदि प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः । अथ हि लादेशे धात्वधिकारोऽनुवर्तते । उभयं समानाश्रयम् । यद्येवमनकारान्तग्रहणं प्रत्ययविशेषणम् । अथापि लादेशे धात्वधिकारोनुवर्तते । उभयथापि पूर्वविप्रतिषेधेन नार्थः। कथम् । बहुलं छन्दसीत्येवमत्र शपो लुङ्न भविष्यति । तत्रानत इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥ इदं बहुलं छन्दसीति द्विः क्रियते । एकं शक्यमकर्तुम् । कथम् । यदि तावत्पूर्वं क्रियते परं न करिष्यते अतो भिस ऐसित्यत्र बहुलं छन्दसीत्येतदनुवर्तिष्यते । अथ परे क्रियते न पूर्वं करिष्यते । बहुलं छन्दसीत्यत्र रुडप्यनुवर्तिष्यते । अपर आह । उभे बहुलग्रहणे

इकि सत्यनिगन्तत्वाद् गुणप्रसङ्गः । पूर्वान्तेपीति । क्ङिति चेति गुणे प्रतिषिद्धे अपूर्वः ऋदृशोऽङि गुण इति गुणो विधीयते । स यथैव प्रतिषेधविषये प्रवर्तते तथैवानुपधाया अपि इकः प्रवर्तेत । अङ्ग्रहणं च श्रुतत्वाद् इशोरेव विशेषणं नेकः । इशोरक्प्रत्ययान्तरमिति । यश्च लिङ्याशिष्यङ् । इरितो वेत्यङ् । तत्प्रसङ्गे छन्दसि इशोरग्वक्तव्यः । अथ भाषायामदर्शन्नित्यत्र ङित्सार्वधातुकनिमित्तः प्रतिषेधः कस्मान्न भवति । ङितीति निमित्तसप्तमीविज्ञानाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशात्पूर्वमेव गुणविधानाद्वा स्थानिवद्भावाद्वा । एकादेशस्य व्यवधानात्कृतार्थस्य वा प्रतिषेधस्य परत्वाद्गुणेन बाधनात् । झादेशोपि नित्य इति । द्वयोश्च नित्यत्वेन चानित्यत्वादाट इति न शक्यते वक्तुम् । झविशेषणपक्षेप्यभेदाश्रयेणाटो नित्यत्वम् । भेददर्शने तु शब्दान्तरप्राप्तयाडप्यनित्यः । यदि प्राग्लादेशादिति । तदा प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादाडन्तरङ्गः ॥ ७ ॥

वेत्तेर्विभाषाबहुलं छन्दसि ॥ अतोभिस ऐस् इत्यत्रेति । वाक्यभेदेन सम्ब-

एकं छन्दोग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । इदमस्ति । वेत्तेर्विभाषा । ततः । छन्दसि च विभाषा । ततोतो भिसैं ऐस् भवति । छन्दसि विभाषेति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥ इह वृक्षैः प्लक्षैरिति परत्वादेत्वं प्राप्नोति । एत्वे कृते विहतनिमित्तत्वादैस्त्वं न भविष्यति । मित्वमभ्रासिपरत्वाच्चेदत ऐस् क्व भविष्यति ॥ ऐस्भाव इदानीं क्व भविष्यति । कृते एत्वे भौतपूर्व्यात् ॥ कृते एत्वे भूतपूर्वमकारान्तमिति ऐस् भविष्यति । ऐस्तु नित्यस्तथासति ॥ एवं सति नित्य ऐस्भावः कृतेप्येत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि । नित्यत्वादैस्त्वे कृते विहतनिमित्तत्वादेत्वं न भविष्यति । एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस् क भविष्यति ॥ कृते एत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथासति ॥ १ ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥ इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते उभौ शक्यावववक्तुम् । कथम् । एवं वक्ष्यामि इदमदसोः कादिति । तन्नियमार्थं भविष्यति इदमदसोः कादेव नान्यत इति ॥

टाङसिङसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥ किमर्थमिनादेश उच्यते । न नादेश एवोच्येत । का रूपसिद्धिः । वृक्षेण । प्लक्षेण । एत्वे योगविभागः करिष्यते । कथम् । इदमस्ति बहुवचने झल्येत् । ओसि च । ततः आङि च । आङि च परतोऽत एत्वं भवति । वृक्षेण प्लक्षेण । तत आपः सम्बुद्धौ च । आपः आङि च ओसि चेति । नैवं शक्यम् । इह हि अनेनेति इद्रूपलोपः प्रसज्येत । झलि लोपः करिष्यते । न शक्यो झलि लोपः कर्तुम् । इह हि दोषः स्यात् । अग्राविष्टेति । एवं तर्हि अन्लोपापवादो विज्ञास्यते । कथम् । एवं वक्ष्यामि । अन् ने

न्याङ्भाषायामपि ऐस् भवति । छन्दसि च विभाषेति । प्रत्ययमात्रस्य छन्दसि रुड्विधीयते विभाषा । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यथाप्रयोगं रुड्विधिः ॥ ८ ॥

अतो भिस ऐस् ॥ परत्वादिति । एत्वस्यावकाशो वृक्षेष्विति । ऐसोवकाशः कृत एत्वे प्रागेत्वादुभयप्रसङ्गे परत्वादेत्वप्रसङ्गः । मुख्यशब्दार्थाश्रयणेनानवकाशं मत्वा पृच्छति ऐस्भाव इदा[illegible]मिति । कृत एत्वे इति । सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिराश्रीयते । ननु नाप्राप्त एत्वे ऐसारभ्यमाणस्तस्यापवादो युक्तः । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । एवं तर्हि पूर्वपक्षवादिनोत्सर्गापवादमनाश्रित्य चोदितमिति तदनुसारेणैव सिद्धान्तवादी परिहरति ऐस्तु नित्य इति ॥ ११ ॥

टाङसिङसाम ॥ आङि चेति । स्थानिवद्भावादादेशे एत्वं विज्ञायते । अनेनेति । तस्य हलादित्वाल्लोपे सत्यनेति प्राप्नोति । झलि लोप इति । हलि लोप इत्यपनीय झलि लोप इति सूत्रं कर्तव्यम् । नकारस्तु झल्न भवतीति लोपाभावः । अयेति । इदमश्चतुर्थ्येकवचनस्य सुपांसुलुगिति यादेशः । तस्य झलादित्वादिड्रूपलोपाप्रसङ्गाज्झलि लोप इति वक्तव्यं तथा चानेनेति न सिध्यति । एवं तर्हीति ।

च आपि चेति । तन्नकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । लुप्तनिर्दिष्टो नकारः । यद्येवं नोपधाया इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । सौत्रो निर्देशः । अथ वा नपुंसकनिर्देशः करिष्यते । अथ किमर्थमादित्युच्यते । न अदेवोच्येत । का रूपसिद्धिः । वृक्षात् । प्लक्षात् । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सिध्यति । अतो गुणे पररूपत्वं प्राप्नोति । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि प्राप्नुवन् विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति । यं विधिं प्रत्य-कारोच्चारणमनर्थकं स विधिर्बाध्यते । यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । पररूपं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

ङेर्यः ॥ १३ ॥ किमिदं चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित् सप्तम्येकवच-नस्य । कुतः सन्देहः । समानो निर्देशः । चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् । कथं ज्ञा-यते । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । इहापि तर्हि चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं स्यात् । ङेराम्नद्याम्नीभ्यः । एवं तर्हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमिति । इह चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं व्याख्यास्यामस्तत्र सप्तम्येक-वचनस्येति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥१४॥ अश एकादिष्टत्वात्स्मायादीनामुपसंख्यानम् * ।

नश्च आप् च नाप् तस्मिन् परत इदमो नादेश इति सूत्रार्थ आश्रीयते । लुप्तनिर्दि-ष्ट इति । निर्दिश्य लुप्त इत्यर्थः । यद्येवं नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वं प्राप्नोति यथा राजेति । नैष दोषः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति सुपांसुलुगिति लुकि कृते नलुमता-ङ्गस्येति प्रत्ययलक्षप्रतिषेधाद् दीर्घत्वाभावः । सौत्र इति । सूत्रे कृतः सौत्रः कृतल-ब्धेत्यण् । अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । अन्यथा तकार एव विधीयेत । आदेः परस्येत्यादेस्तकारे विहिते संयोगान्तलोपे च वृक्षादिति सिध्यति । तदेवं भाष्यका-रेण नादेशो ऽदादेशश्च व्यवस्थापितः । अन्ये त्वतिजरसिनाऽतिजरसादिति सिद्धये इन आच्च विहितावित्याहुः सान्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाज्जरसादेशं वदन्तः । भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषामाश्रित्य जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरा-दिति भाव्यमिति मत्वा गौरवमुद्भावितवान् ॥ १२ ॥

ङेर्यः ॥ कुतः संदेह इति । प्रयोगे वृक्षायेत्यादौ चतुर्थ्यर्थावगमाद्युक्तः संदेह इति भावः । इतरो लक्षणमात्रशरणो भूत्वाह समानो निर्देश इति । लक्षणप्रतिप-दोक्तयोरिति । चतुर्थ्येकवचनस्य ङे इति रूपं प्रतिपदोक्तम् । सप्तम्येकवचनस्य तु घेर्ङितीति गुणे कृते लाक्षणिकरूपम् । इहापि तर्हीति । ङेरिति षष्ठ्यन्तं रूपमुपात्तं तच्चोभयोरपि लाक्षणिकमिति परिभाषाया अयमविषयः । अथ प्रत्ययात्पूर्वस्य भागस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपदोक्तत्वसम्भवापेक्षपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदाऽन्यत्रापि प्रवर्तेत । एवं तर्हीति । लिङ्गदर्शनं चास्ति । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । तदस्यां प्रहरण-मिति क्रीडायां ण इति ॥ १३ ॥

अश एकादिष्टत्वात्स्मायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अथो अत्रास्मै । अथो अत्रास्मात् । अथो अत्रास्मिन् । एकादेशे कृते अत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति । किं पुनः कारणम् । एकादेशस्तावद्भवति न पुनः स्मायादयः । न परत्वात्स्मायादिभिर्भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किङ्कारणम् । नित्यत्वादेकादेशः । नित्य एकादेशः । कृतेष्वपि स्मायादिषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि । नित्यत्वादेकादेशे कृते ऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति । किमुच्यते अश इति । न । इहापि कर्तव्यम् । अत्रास्मै । अत्रास्मात् । अत्रास्मिन्निति । एकादेशे कृते ऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति । आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् । नात्राकृतेषु स्मायादिषु हलादिर्विभक्तिरस्ति हलादौ च इद्रूपलोपः । नचाकृते इद्रूपलोपे एकादेशः प्राप्नोति । तदानुपूर्व्यात्सिद्धम् । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा कर्तव्यम् । किङ्कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षण एकादेशः । अन्तरङ्गाः स्मायादयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

जसः शी ॥ १७ ॥ जश्शसोः शिः ॥ २० ॥ किमर्थं शीभावः शिभावश्चोच्यते । न शिभाव एवोच्येत । का रूपसिद्धिः । ते । ये । के । आद्गुणेन सिद्धम् । नैवं शक्यम् । इह हि त्रपुणी । जतुनी । दीर्घश्रवणं न स्यात् । एवं तर्हि शीभाव एवोच्येत । नैवं शक्यम् । इह हि कुण्डानि वनानीति ह्रस्वस्य श्रवणं न प्रसज्येत । तस्माच्छीभावः, शिभावश्च ॥

औङ आपः ॥ १८ ॥ किमर्थो ङकारः । सामान्यग्रहणार्थः । औ इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्यात् । अथापि औडित्युच्यते । एवमपि द्वितीयाद्विवचनस्यैव स्यात् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । ङित्कार्यं तु प्राप्नोति।

सर्वनाम्नः स्मै ॥ अश एकादिष्टत्वादिति । लोकेऽर्थप्रतिपादनाय वाक्यमुच्चार्यते तदेव व्याकरणेपि विभज्यान्वाख्यायते । ततश्च अत्र अए इति स्थिते नित्यत्वादेकादेशः प्राप्नोति तस्मिन् कृते ऽदन्तत्वाभावाद्वर्णविधावन्तादिवद्भावाभावात्तद्रूप्यानतिदेशात् स्मायाद्यसिद्धिरिति भावः । आनुपूर्व्येति । अत्र इदम् ए इति स्थिते त्यदाद्यत्वे कृते स्मायादयः । ततो नित्यत्वादादगुणं बाधित्वा इद्रूपलोपे कृते सवर्णदीर्घत्वेन रूपं सिध्यतीत्यर्थः । नवेति । पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशो बहिरङ्गः । एकपदाश्रयत्वात् स्मायादयोन्तरङ्गाः ॥ १४ ॥

जसः शी ॥ शीभावशिभावयोः क्वचिद्रूपाभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः । किमर्थमिति ॥ २० ॥

औङ आपः ॥ किमर्थ इति । औङ इति भूतानुवादः । न क्वचिदाङिति रूपं विज्ञातमभूत्तस्य च भूतवदुपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । औ इत्युच्यमान इति । निरनुबन्धकपरिभाषयेति भावः । यद्यपि टकारः प्रत्याहारार्थत्वात्समुदायानुबन्ध-

खट्वे। माले। याडाप इति याट् प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते ङकार इद् यस्य सोयं ङित् ङितीति। कथं तर्हि। ङकार एव इत ङित् ङितीति। एवं तर्हि वर्णग्रहणमिदं भवति। वर्णग्रहणेषु चैतद्भवति यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति न दोषो भवति। अथ वा वर्णग्रहणमिदं भवति। न चैतद्वर्णग्रहणेषु भवति। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति। अथ वा पूर्वसूत्रनिर्देशोयम्। पूर्वसूत्रेषु च ये ऽनुबन्धा न तैरिहेत्कार्याणि क्रियन्ते। औकारोयं शीविधौ ङिद्गृहीतो ङिच्चास्माकं नास्ति कोयं प्रकारः। सामान्यार्थस्तस्य चासञ्जने स्मिन्ङित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥ १ ॥ ङित्त्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ। वर्णश्चायं तेन ङित्वे न दोषो निर्देशोयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात्॥१॥

औ. अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥ औशङ्घौ *। औशङ्घाविति वक्तव्यम्। किमिदमङ्घाविति। अनुत्तरपद इति। किम्प्रयोजनम्। इह मा भूत्। अष्टपुत्रः अष्टभार्यः। अस्तु लुक्तत्र। अस्त्वत्रौश्त्वं लुग्भविष्यति। षड्भ्योप्यत्र प्रसज्यते। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अष्टौ तिष्ठन्ति। अष्टौ पश्येति। अपवादः॥ अपवादत्वा-

---

स्तथाप्यनेकान्ता अनुबन्धा इति दर्शने एकान्ता इति दर्शने वा अवयवावयवस्यापि समुदायावयवत्वदर्शनात् प्रत्ययस्याप्यनुबन्धः स्यात्। प्रयोजनाभावात्प्रत्ययानुबन्धो न भविष्यतीति चेदिह तस्य ग्रहणं मा भूदिति प्रयोजनं स्यात्। यद्येवमौङ इत्युच्यमाने तदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येति द्वितीयाद्विवचनग्रहणं न प्राप्नोति। ङकारोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यतीत्यदोषः। ङित्कार्यं त्विति। औङ इति वचनात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरौङोर्विधायकं वाक्यमनुमीयत इत्युपदेशेन्त्यत्वान्ङकारस्येत्संज्ञायां सत्यां ङित्कार्यप्रसङ्गः। अथ वेति। औङ इति वर्णमात्रं निर्दिश्यते ङकारस्त्वसंदेहार्थो नानुबन्धार्थः। ऋदोरबिति यथा दकारः। अङ्गाक्षिप्तश्च प्रत्यय औकारेण विशेष्यते इति औकारान्तस्य शीभावो विधीयमानोन्तवद्भावात् केवलस्याप्यौकारस्य प्रवर्तते। प्रत्ययस्य चानुबन्धभावाभावाभ्यां निरनुबन्धकपरिभाषाव्यवस्थां करोति न वर्णस्य। अथ वेति। पूर्वाचार्यैर्द्वे अपि द्विवचने ङिती पठिते। न चेह कश्चिदप्यौङ्प्रत्ययोस्ति। सामान्यग्रहणार्थं च पूर्वसूत्रनिर्देशस्तेन यः पूर्वसूत्र औङ् तस्य ग्रहणं भवतीति प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोर्ग्रहणसिद्धिः। वर्णश्चायमिति। औकारो वर्ण एव निर्दिष्टो न प्रत्यय इत्यर्थः। तेन ङित्त्वे न दोष इति।ङित्त्वे सति यो दोषः स नास्ति ङित्त्वस्यैवाभावादित्यर्थः॥१८

औ अष्टाभ्य औश्॥ औशङ्घाविति। औशादेशो नाप्राप्ते लुक्यारभ्यमाणो विशेषाभावात्सर्वस्य लुको बाधकः प्राप्नोतीति भावः। इतरो येन नाप्राप्तिन्यायेन षड्भ्यो लुगित्यस्यैवायमपवादः न सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यापीति मत्वाहास्त्विति। भवत्वौशादेशस्तस्य लुग्भविष्यतीत्यर्थः। एतच्चौशादेशप्रवृत्तिमभ्युपगम्योच्यते। नित्यत्वात् पूर्वमेव लुका भाव्यम्। अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग-

दत्रौश्त्वं लुकं बाधिष्यते । इहापि तर्हि बाधेत । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः । यस्य विषये ॥ यस्य लुको विषये औश्त्वं तस्यापवादः । यो वा तस्मादनन्तरः ॥ अथ वा ऽनन्तरस्य लुको बाधकं भविष्यति । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । अथेह कस्मान्न भवत्यौश्त्वम् । अष्ट तिष्ठन्ति अष्ट पश्येति । आत्वं तु यत्र तत्रौश्त्वम् ॥ यत्रैवात्वं तत्रैवौश्त्वेन भवितव्यम् । कुत एतत् । तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ॥ तथा ह्यस्यात्वभूतस्य ग्रहणं क्रियते अष्टाभ्य इति । ननु च नित्यमात्वम् । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः विभाषा आत्वमिति । यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति । इतरथा अष्टन इत्येव ब्रूयात् । औशश्चावस्तु लुक्तत्र षड्भ्योप्येवं प्रसज्यते । अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तरः ॥ १ ॥ आत्वं हि यत्र तत्रौश्त्वं तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ॥ स्वमोर्लुक् च सदादीनां कृते ह्रस्वे न लुग्भवेत ॥ २ ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥ स्वमोर्लुक् सदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ।

बाधत इति वा । इतरो लुको विशेषमपश्यन् यद्यपवादे प्रवृत्ते उत्सर्गः प्रवर्तेत तदातिप्रसङ्ग इत्याह षड्भ्य इति । सूत्रैकदेशानुकरणमेतत् । षड्भ्यो लुगित्ययमप्यौशो लुक् प्राप्नोति । अथ विधानसामर्थ्यान्न भवति तदाष्टपुत्र इत्यत्रापि न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरो येन नाप्राप्ते तस्य बाधनमित्याश्रित्याहापवाद इति । षड्भ्यो लुगिति सर्वत्र प्राप्नोतीति स एवौशा बाध्यते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं तु क्वचित् प्राप्नोतीति तं प्रत्यस्य बाधकत्वायोगादन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति पूर्वमेव लुक् प्रवर्तते । यो वा तस्मादिति । औशः षड्भ्यो लुगित्ययमन्तरः । द्वितीयाध्यायविहितस्तु व्यवहितः । ननु मध्येपवादा इति द्वितीयाध्यायविहितस्यैव लुको बाधः प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्र द्वावपि व्यवहितौ पूर्वोत्तरौ तत्र पूर्वानुभवाहितसंस्कारोपजनितस्मृत्युपारूढस्य पूर्वस्य युक्तो बाधः । इह त्वनेकाध्यायव्यवहितो द्वितीयाध्यायविहितो लुङ् महता यत्नेन स्मरणीयोनन्तरस्त्वनुभवनीय इति स एव बाध्यते, अथ वा सत्यामसत्यां चोपलब्धौ प्रत्यासत्त्याऽनन्तरस्यैव बाधेन भाव्यम् । एतच्च लुकः समकक्ष्यत्वमभ्युपगम्योक्तम् । भिन्नकक्ष्यौत्वे तौ लुकौ । एकस्य सर्वत्र प्राप्त्याऽपरस्य क्वचित् प्राप्त्या । अथेहेति । अष्टाभ्य इति विभक्तौ लक्षणवशादाकारो निर्दिष्टोऽशक्त औशं विषयविशेषे व्यवस्थापयितुम् । आत्वं तु यत्रेति । कृताकारस्यानुकरणमष्टाशब्दः । ननु चेति । लक्षणवशाद्विभक्तावात्वं विधाय निर्देशः कृत इति चोदकाशयः । एतदेवेति । लाघवार्थमष्टन इति वक्तव्ये कृतात्वस्येदमनुकरणम् । तस्य चैतत् प्रयोजनं कृतात्वाद्यथा स्यादकृतात्वान्मा भूदिति । यदि च नित्यमात्वं स्यात्तदा व्यवच्छेद्याभावात् कृतात्वानुकरणमनर्थकं स्यात्तस्मात् कृतात्वानुकरणनिर्देश आत्वविकल्पस्य ज्ञापकः २१

स्वमोरिति ॥ उत्तरसूत्रोपस्थाप्यमानार्थसंग्रहः । स्वमोर्नपुंसकात् । तदिति ।

इहापि यथा स्यात् । तद् ब्राह्मणकुलमिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत् । अत्वे कृते लुङ् न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यमत्वं क्रियतां लुगिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादत्वम् । नित्यो लुक् । कृतेऽप्यत्वे प्राप्नोत्यकृते ऽपि । अनित्यो लुक् । नहि कृते अत्वे प्राप्नोति । अतोमिसम्भावेन भवितव्यम् । तस्मात्त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । इदं विचार्यते । शिशीलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं वा स्यादर्थग्रहणं वेति । कश्चात्र विशेषः । शिशीलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेधः * । शिशीलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुत्रपुः । बहुत्रपू । बहुत्रपव इति । अस्तु तर्ह्यर्थग्रहणम् । यद्यर्थग्रहणं प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनेत्यत्रानङ् न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि शब्दग्रहणमेव । ननु चोक्तं शिशीलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेध इति । सिद्धं तु प्रकृतार्थविशेषणत्वात् * ।

तदोः सः साविति सत्वमप्यत्र प्राप्नोति । नित्यो लुगिति । अत्वं तु लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्विभक्त्यभावान्न प्राप्नोतीत्यनित्यम् । अनित्यो लुगिति । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमित्येतत्तु पाक्षिकम् । यदा द्वयोर्लक्षणयोः संप्रधारणं क्रियते तदा यल्लक्षणप्रवृत्तावपि तस्य द्वितीयस्य लक्षणस्य प्रवृत्तिव्याघातो नास्ति तत्प्रति न तस्य दौर्बल्यं लक्षणान्तरेण चैतत्प्रवृत्तिनिवारणात् । यथा वालिसुग्रीवयोर्युद्धे भगवता रामेण वालिनो वधेऽपि न सुग्रीवापेक्षं दौर्बल्यमभिदधति शूरमानिनः । एतद्दर्शनसंश्रयेणोच्यते यस्य च लक्षणान्तरेणेति । यदा त्वेष न्याय आश्रीयते लक्षणान्तरप्रवृत्तिनिमित्तमुपसंहरत् लक्षणं बलवद्भवति, इतरत्तु तदुपसंहृतनिमित्तलक्षणान्तरोपपादितप्रवृत्तिविघातं दुर्बलमेव । यथा च भगवद्वासुदेवसहायत्वात्पाण्डवा बलिनो दुर्बलान् धार्तराष्ट्रान् विजिग्यिरे तदा नास्त्येव यस्य च लक्षणान्तरेणेति । केचित्तु अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते इत्यत्रापिग्रहणान्नित्यानां च परेषां च लुका बाधनमिच्छन्तस्त्यदाद्यत्वं लुका बाध्यत इत्याहुः । तथा चोच्यते । सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलवानिति । शिशीति । अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गस्य य औङ् नपुंसकात्परस्तस्य शीति विज्ञायमाने शब्दग्रहणं भवति यदाप्यङ्गादिति विभक्तिविपरिणाम आश्रीयते नपुंसकेन चाङ्गं विशेष्यते नपुंसकान्तादङ्गात्परस्येति तदापि शब्दग्रहणम् । यदा तु नपुंसकाद्यो विहित इत्याश्रीयते प्रधानं वा नपुंसकमङ्गेन विशेष्यते नपुंसकादङ्गात्परस्येति तदार्थग्रहणं शब्दद्वारकं चार्थेन पौर्वापर्यादिकमाश्रीयते । प्रियसक्थ्नेति । नपुंसकस्य झलच इत्यतो नपुंसकग्रहणमस्थ्यादिसूत्रे नपुंसकसंज्ञाशब्दनिवृत्त्यर्थमनुवर्तते । यद्यपि अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति संज्ञाशब्दानामप्रसङ्गः । तथापि न्यायानुसरणे गौरवप्रसङ्गाद् नपुंसकानुवृत्तिराश्रीयते । उत्तरार्थं च । ईचाद्विवचन इत्यत्र नपुंसकस्येति पुंवदिति चानुवर्तते तेन छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावान्मधोर्गृह्णातीत्यादौ नुमभावसिद्धिः । सिद्धं त्विति ।

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते । किञ्च प्रकृतम् । अङ्गम् । अङ्गस्य शिशीलुङ्नुमो भवन्ति नपुंसके वर्तमानस्य । कथं प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन । अस्थ्यादिषु शब्दग्रहणम् * । अस्थ्यादिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं द्रष्टव्यम् । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासन्दिग्धेनार्थग्रहणेन भवितव्यम् । नहि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्ति । किं तर्ह्युच्यते ऽस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमिति । अत्राप्यर्थग्रहणमेव । अत्रैतावान् सन्देहः । क्व प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते क्व गृह्यमाणस्येति । शिशीलुङ्नुम्विधिषु प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते अस्थ्यादिषु गृह्यमाणस्य ॥

अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥ अद्भावे पूर्वसवर्णप्रतिषेधः * । अद्भावे पूर्वसवर्णस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कतरत्तिष्ठति । कतरत्पश्यति । सिद्धं त्वनुनासिकोपधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अनुनासिकोपधो ऽच्छब्दः करिष्यते । डुक्करणाद्वा * । डुक् डतरादीनामिति वक्ष्यामि । डित्करणाद्वा * । अथ वा डिदच्छब्दः करिष्यते । स तर्हि डकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विडकारको निर्देशः । अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥ इतराच्छन्दसि प्रतिषेधे एकतरात्सर्वत्र * ।

विषयविभागाश्रयेणाभिमतार्थसिद्धिः । शिशीलुङ्नुम्विधिष्वर्थग्रहणमस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमित्यर्थः । अस्थ्यादिष्विति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् नपुंसकलिङ्गविशिष्टैरस्थ्यादिभिरङ्गं विशेष्यत इति नपुंसकास्थ्याद्यन्तस्याङ्गस्य नपुंसकस्याप्यनङ् भवति । पदाङ्गाधिकारे तस्य चेति वचनात्केवलानामप्यस्थ्यादीनामनङ् भवति । इदानीं भाष्यकारो विचारमेव पूर्वोक्तमाक्षिप्यमाण आह युक्तं पुनरिति । अर्थमनपेक्ष्य शब्दग्रहणपक्षासंभव इति भावः । किं तर्ह्युच्यत इति । नैवेदं वक्तव्यमित्यर्थः । कस्मादिदानीं न वक्तव्यमित्याह अत्रापीति । अर्थधर्मत्वाल्लिङ्गस्य नपुंसकार्थाभिधायित्वादस्थ्यादयो नपुंसकशब्देनाभिधीयन्त इत्यर्थग्रहणमेव भवति । तस्माद्विशेषणविशेष्यभावविचार एव युक्तः । न तु यथेष्टसिद्ध्यनङ्गत्वादसम्भवादेकतरपक्षग्रहणविचारः ॥ २३ ॥

अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ अद्भाव इति । सुस्थानिके ऽदादेशेऽयं दोषः । अमादेशे त्वादि स्थानिवद्भावादमि पूर्वरूपं सिद्धमिति । सिद्धं त्विति । अनुनासिकत्वेन निवृत्तिर्लक्ष्यते तेनोच्चारणार्थो ऽकारो दकारमात्रं त्वादेशः । आदेः परस्येत्यम आदेर्भवति । मकारस्य तु संयोगान्तलोपः । उच्चारणार्थानां त्वनुनासिकत्वप्रतिज्ञायां ब्रुवो वचिरिति वच्यादीनां नुम्प्रसङ्गः । एतस्मिन् पक्षे हे कतरदित्यत्र संबुद्धिलोपप्रसङ्गं मत्वाह डुक्करणाद्वेति । कार्यिभेदाच्च डुका लुङ्न बाध्यते । द्विडकारक इति । दकारस्य ष्टुत्वं स्वरूपविनाशप्रसङ्गान्न कृतं नापि डकारस्य संयोगान्तलोपः ॥ २५ ॥

नेतरा ॥ नपुंसकादेशेभ्य इति । अलिङ्गे युष्मदस्मदी इत्यनाश्रित्यायं विचा-

इतराच्छन्दसि प्रतिषेधे एकतरात्सर्वत्रेति वक्तव्यम् । एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्य । नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन * । नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन । नपुंसकादेशानामवकाशः, त्रपु त्रपुणी त्रपूणि । युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशानामवकाशः, त्वं ब्राह्मणः । अहं ब्राह्मणः । युवां ब्राह्मणौ । आवां ब्राह्मणौ । यूयं ब्राह्मणाः । वयं ब्राह्मणाः । इहोभयं प्राप्नोति । त्वं ब्राह्मणकुलम् । अहं ब्राह्मणकुलम् । युवां ब्राह्मणकुले । आवां ब्राह्मणकुले । यूयं ब्राह्मणकुलानि । वयं ब्राह्मणकुलानि । युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशेषु पुनः प्रसङ्गात् शिशीलुङ्नुम्विधयः कस्मान्न भवन्ति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ २७ ॥ किमर्थः शकारः । सर्वादेशार्थः । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अक्रियमाणेपि शकारे ऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्याकारे कृते त्रयाणामकाराणामतोगुणेपररूपत्वे सिद्धं रूपं स्यात् । तव स्वम् । मम स्वम् । यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किङ्कारणम् । अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्य आदेः परस्येत्यकारस्य प्रसज्येत । अत उत्तरं पठति । ङस आदेशे शित्करणानर्थक्यमकारवचनानर्थक्यात् * । ङस आदेशे शित्करणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । अकारस्याकारवचनानर्थक्यात् । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा ऽन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति । अर्थवत्त्वादेशो लोपार्थम् * । अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् । कोर्थः । आदेशे लोपार्थम् । यः स शेषे लोपः आदेशे स विज्ञायते । ननु चादेशो या विभक्तिरित्येवमेतद्विज्ञायते । आदेश एषा विभक्तिः । कथम् । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥ तस्माच्छित्करणम् * । तस्माच्छकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास

रः । स्वौजसमां लुक्शिशयः परत्वादमा बाध्यन्तइत्यर्थः ॥ २६ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश् ॥ किमर्थ इति । अकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावादादेः परस्येत्यस्यानुपस्थानादलोन्त्यस्येति सकारस्याकारः । अतो गुण इति पररूपेण सिद्धमिति भावः । इतरस्त्वस्त्यकारस्याकारवचने प्रयोजनमिति मत्वाह शित्सर्वस्येति । अन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यतीति । आद्यानुसंहाराभावे अन्त्यानुसंहाराद् द्वयोरकारयोः पररूपमित्यर्थात्सर्वादेशः संपद्यते । यः स शेषे लोप इति । अनादेशे आत्वयत्वविधानादादेशः शेषः । ननु चेति । शेषे लोप इत्यत्र विभक्ताविद्यनुवर्तते तद्विशेषणं च शेषग्रहणमित्यादेशो या विभक्तिरिति विज्ञायते नहि त-

एव । कथम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । अ अ इति । सो ऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति ॥

ङेप्रथमयोरम् ॥ २८ ॥ प्रथमयोरित्युच्यते । कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणम् । किं विभक्त्योराहो स्वित्प्रत्यययोः । विभक्त्योरित्याह । कथं ज्ञायते । अन्यत्रापि हि प्रथमयोर्ग्रहणे विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते न प्रत्यययोः । क्वान्यत्र । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति । अस्ति कारणं येन तत्र विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते । किङ्कारणम् । अचीति वर्तते । न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायते । अजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति । इहाप्या-

———————

दादिविधिरस्ति यत आदेशादाविति विज्ञायेत । तस्मात्सत्यप्यादेशादित्वे विभक्तेरनादेशत्वान्नैवायं शेषः । ततो नास्त्यकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यादिविकारद्वारेण विभक्तेरेवादेशा विधीयन्त इति विभक्तिरेवादेशः स्यादिति शित्वं सर्वादेशार्थं क्रियते । सर्वपदादेशा इत्यत्र पदशब्देन न सुप्तिङन्तमुच्यते । किं तर्हि पद्यते प्रतीयते ऽर्थोऽनेनेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यां यस्य कल्पितार्थवत्ता तदभिधीयते तत्रानन्यार्थादकारविधानादेकदेशद्वारेण विभक्तिरेवादेशः । प्रश्लिष्टनिर्देश इति । ततश्चाकारद्वयलक्षणः समुदायो ऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्रवर्तते । तस्मिन् प्रवृत्ते ऽतो गुण इति पररूपमिति सिद्धमिष्टम् ॥ २७ ॥

ङेप्रथमयोरम् ॥ प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्येहासम्भवात्सन्निवेशापेक्षयाद्यस्य तावद् ग्रहणं विज्ञायते विशेषज्ञानाय पृच्छति कयोरिति । यदि स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्ततो विभक्त्योर्ग्रहणेन भाव्यम् । पुंलिङ्गेन निर्देशे तु प्रत्यययोः तत्र यद्यन्तरङ्गं प्राथम्यमाश्रीयते ततः पुंलिङ्गेन निर्देशात् प्रत्ययग्रहणम् । वर्गस्यासमाप्तावेव प्रत्यययोः प्राथम्यसंप्रत्ययात् । अथ तु सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा प्रथमायाश्च द्विवचने इत्यत्र शास्त्रे प्रसिद्धिराश्रीयते ततः स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्विभक्तिग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणपक्षे च युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकत्वात्प्रातिपदिकप्रत्यययोः सु औ इत्यनयोर्ग्रहणेन भाव्यम् । ननु द्वयोः कथं प्राथम्यं यावताद्यापेक्षया परस्य द्वितीयत्वम् । नैष दोषः । राश्यपेक्षया द्व्यात्मकस्य समुदायस्य प्राथम्याविरोधात् । प्रथमसाहचर्याद्वा द्वितीयस्यापि प्रथमव्यपदेशः यथार्धर्चाः पुंसि चेति गोमयादीनामर्धर्चव्यपदेश । अन्यत्रापीति । प्रसिद्धिमाह अस्ति कारणमिति । यस्मात्कारणात्तत्र विभक्तिग्रहणं तदिह नास्ति । न चाजादी इति प्रथमयोर्विशेष्यत्वमचीत्यस्य विशेषणभावः । न चाजादित्वं संभवतीति सामर्थ्यात्तत्र विभक्तिग्रहणं विज्ञायते । अजादी यौ प्रथमाविति । अजादी विशेष्यौ प्राथम्यं विशेषणं तेन चाजादित्वाभावात् सुः परिहृतः औजसोः प्राथम्यं न विहन्ति । यथा ब्राह्मणपङ्क्तौ ब्राह्मणौ प्रथमावानयेत्युक्तेऽब्राह्मणः प्रथमोपि चोदनायामनन्तर्भावाद् ब्राह्मणयोर्न प्रथमव्यपदेशविघातहेतुः । अजादीनां वेति । अचीत्यनुवृत्तं निर्धारणसप्तम्यन्तं विज्ञायते । यदयं शसो नेति ।

चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विभक्त्योर्ग्रहणमिति । यदयं शसो नेति प्रतिषेधं शास्ति । नैष प्रतिषेधः । नत्वमेतद्विधीयते । सिद्धमत्र नत्वं तस्माच्छसो नः पुंसीति । यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । क्व च तेन न सिध्यति । स्त्रियां नपुंसके च । युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य । अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्येति । यत्तर्हि युष्मदस्मदोरनादेशे द्वितीयायां चेत्याह । तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति ॥

भ्यसोऽभ्यम् ॥ ३० ॥ किमयं भ्यमशब्द आहो स्विदभ्यमशब्दः । कुतः सन्देहः । समानो निर्देशः । किञ्चातः । यदि तावद् भ्यमशब्दः शेषे लोपश्चान्त्यस्य एत्वं प्राप्नोति । अथाभ्यमशब्दः शेषे लोपश्च टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद् भ्यमशब्दः शेषे लोपश्चान्त्यस्य । ननु चोक्तमेत्वं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति । अथ वा पुनरस्तु अभ्यमशब्दः शेषे लोपष्टिलोपः । ननु चोक्तमुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । उक्तमेतदादौ सिद्धमिति ॥

ङेप्रथमयोरित्यम्भावस्य प्राप्तस्य शसो नेति प्रतिषेधः क्रियते । ततो योचीति यत्वे प्राप्ते द्वितीयायां चेत्यात्वे कृते प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णे तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वे युष्मानस्मानिति रूपं सिध्यति । इतरः प्रतिषेध आश्रीयमाणे पुंस्येव नत्वं स्यात् न स्त्रीनपुंसकयोरिति मत्वाह नैष प्रतिषेध इति । आदेः परस्येत्यादेर्नकारे कृते संयोगान्तत्वाल्लोपः । एतच्चाभ्युपगम्य लिङ्गवत्त्वमुक्तम् । यत्तर्हीति । यदि प्रत्यययोरिदं ग्रहणं स्यात्ततो द्वितीयाया अनादेशत्वात्तस्यामात्वं सिद्धमेवेति द्वितीयायां चेत्यात्वविधानमनर्थकं स्यात् । ननु च योचीति यत्वे प्राप्ते तद्बाधनार्थमात्वविधानं स्यादिति कथं ज्ञापकम् । उच्यते । यद्येतावद् प्रयोजनं स्याद्योऽच्यनमौटोरिति ब्रूयात् । यत्वे प्रतिषिद्धे आत्वस्य भावात् । युष्मानस्मानित्यत्रापि शसो नकारे कृते शेषे लोपे सुपि चेति दीर्घत्वं भविष्यति ॥ २८ ॥

भ्यसोऽभ्यम् ॥ किमयमिति । संहितायां निर्देशस्य साम्याद्विचारः । चत्वारोऽत्र पक्षाः सम्भवन्ति । भ्यमादेशः शेषेलोपोऽन्त्यलोपः, भ्यमादेशः शेषेलोपष्टिलोपः । अभ्यमादेशः शेषे लोपोऽन्त्यलोपः, अभ्यमादेशःशेषे लोपष्टिलोप इति । तत्र यदा भ्यमादेशः तदा शेषे लोपोऽन्त्यलोप एवाश्रयितव्यः टिलोपे रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । अभ्यमादेशे शेषे लोपेऽन्त्यलोपे च द्वयोरकारयोः पररूपमेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं भवति । युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तत्वात् । टिलोपपक्षे चाकारोच्चारणमर्थवद् अन्त्यलोपेऽप्येत्वनिवृत्त्यर्थमिति अकारोच्चारणसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घत्वेन भाव्यमिति न चोदनीयम् । तदेवं द्वितीयपक्षोऽत्यन्तदुष्टस्तृतीयस्तु निर्दोष इति तत्परिहारेण पक्षद्वयाश्रयो भाष्ये विचारः । उदात्तनिवृत्तिस्वर इति । कर्षात्वतो घञोन्त उदात्त इत्यतोऽन्तग्रहणमनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यत्रानुवर्तते ततश्चान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति मध्योदात्तत्वं चेष्यते । अङ्गवृत्त

साम आकम् ॥ ३३ ॥ किमर्थं सामः ससकारस्य ग्रहणं क्रियते । न आम आकमित्येवोच्येत । केनेदानीं ससकारस्य भविष्यति । आमोऽयं भक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते । अत उत्तरं पठति । साम्ग्रहणं यथा गृहीतस्यादेशवचनात् * । साम्ग्रहणं क्रियते । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति ससकारस्य न प्राप्नोति । इष्यते च स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति साम आकमेवमर्थमिदमुच्यते । न वा द्विपर्यन्तानामकारवचनादामि सकाराभावः * । न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । द्विपर्यन्तानामकारवचनात् । द्विपर्यन्तानां हि सदादीनामत्वमुच्यते । तस्मादामि सकारो न भविष्यति । सुट्प्रतिषेधस्त्वादेशे लोपविज्ञानात् * । सुट्प्रतिषेधस्तु वक्तव्यः । किं कारणम् । आदेशे लोपविज्ञानात् । यः स शेषे लोप आदेशे स विज्ञायते । न वा टिलोपवचनादादेशे टाप्प्रतिषेधार्थम् * । न वा सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं कारणम् । टिलोपवचनात् । आदेशे यः स शेषे लोपः स टिलोपो वक्तव्यः । किम्प्रयोजनम् । टाप्प्रतिषेधार्थम् । टाप् मा

इति । यत्ववत् सुपि चेति दीर्घत्वमपि न भवति । आदौ सिद्धमिति । अन्तग्रहणं नानुवर्तते । उच्चारणक्रमप्रत्यासत्त्या चादेरेवोदात्तत्वम् ॥ ३० ॥

साम आकम् ॥ किमर्थमिति । युष्मद् आमिति स्थित आदेशेनात्र भाव्यमिति यत्वं न प्रवर्तते । आदेशाश्च शेष इति अकृत आदेशे शेषत्वाभावाल्लोपाप्रसङ्गः । त्यदाद्यत्वमपि नास्ति द्विपर्यन्तानां विधानात्ततश्चाकारान्तत्वाभावादादेशप्रवृत्तिकाले सुड्नास्तीति नार्थः ससकारनिर्देशेन । कृते ऽव्याकमादेशे शेषे लोपे टिलोपे च तथैव सुगम् नास्तीति भावः । इतरः कृते आदेशे शेषलोपेऽन्त्यलोपे च सुट् प्राप्नोतीति भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कोपादानं कर्तव्यमिति मत्वाह केनेदानीमिति । स एव परमतमाशङ्कते आमोऽयमिति । सुडव्ययमाम्भक्त इति यदि त्वं मन्यसे तत्र इदमुच्यते । साम्ग्रहणमिति । निर्दिश्यमानस्येति यदि ससकारको न निर्दिश्येत तदादेशविधानकालेऽसंनिहितः पश्चादन्त्यलोपे कृते प्राप्नुवन् सुट् केन निवर्त्येत । इष्यते च तन्निवृत्तिरित्येवमर्थं ससकारग्रहणम् । अथ वा त्यदाद्यत्वे कृते सुटि च निर्दिश्यमानस्यादेशा इति सुट्सहितस्य न प्राप्नोति । यस्तु निर्दिश्यते तस्य वचनसामर्थ्यान्निर्दिष्टग्रहणपरिभाषानुपस्थानाद् व्यवहितस्याकमादेशः प्राप्नोति । ससुट्कनिर्देशात्ससुट्कस्य भवति । अत्र पक्षे आमोऽयं भक्त आम्ग्रहणेन ग्रहीष्यत इति चोदकस्यैव ग्रन्थः । इतरस्तु पूर्वां व्याख्यामबुध्वोत्तरां च दोषवतीमवगम्याह नवेति । टिलोप इति । वक्ष्यमाणमपर्यन्तस्थान्यपेक्षया शेषे विज्ञायमाने टिरेव शेष इति तस्यैव लोपो विज्ञायते शेष इति स्थानी विषयसप्तम्या निर्दिष्टः । लोपस्य चास्मिन् पक्षे उत्सर्गत्वादनादेशे आत्वयत्वविधानादादेश एव विभक्ताववस्थितः । टाप्प्रतिषेधार्थमिति । टापोनुत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । युष्मदस्मदोर्द्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यस्य च लिङ्गसंख्यासंबन्धादन्त्यलोपे सत्यकारान्तत्वाट्टाप् प्राप्नो-

भूदिति। स तर्हि टेर्लोपो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। न वा लिङ्गाभावाट्टिलोपवचनानर्थक्यम् *। न वा वक्तव्यम्। किङ्कारणम्। लिङ्गाभावात्। अलिङ्गे युष्मदस्मदी। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। न ह्यस्ति विशेषो युष्मदस्मदोः स्त्रियां पुंसि नपुंसके वा। अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति। किङ्कारणम्। योसौ विशेषवाची शब्दः स्त्रीमसयष्टापूशब्दस्तदसान्निध्यात्। अङ्ग हि भवांस्तं समुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः। ननु च नैतेनैवं भवितव्यम्। न हि शब्दनिमित्तकेन नामार्थेन भवितव्यम्। किं तर्हि। अर्थनिमित्तकेन नामशब्देन भवितव्यम्। तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनात्र विशेषो न गम्यत इति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते योसौ विशेषवाची शब्दः स्त्रीप्रसयष्टापूशब्दस्तदसांनिध्यात्तत्र विशेषो न गम्यत इति। इहापि तस्य विशेषो न गम्येत दृषत्समिदिति। तस्मात्सुट्प्रतिषेधः। तस्मात्सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। सस-

---

ति। संनिपातपरिभाषायाश्च दोषः पठितस्त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरिति टापि सा नाश्रीयते। अलिङ्ग इति। अभिधेयस्यालिङ्गत्वादलिङ्गे। शब्दशक्तिस्वाभाव्याल्लिङ्गरहित एव ताभ्यामर्थोभिधीयते इति तन्निवृत्तये टिलोपो नाश्रयितव्यः। योसौ विशेषवाचीति। ननु द्योतकाष्टाबादयस्तदुक्तम् + सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादय इति। नैष दोषः। इदमप्युक्तम्। अथ वा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति। अथ वा वचिर्द्योतने वर्तते। वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम्। वाचकश्चेत् प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत् प्रयुज्यतामित्यत्र वचिर्द्योतने प्रयुक्तः। न हि शब्दनिमित्तकेनेति। ननु शब्दनिमित्त एवार्थस्तथा चैकरूपोप्यर्थोभिन्नशब्दोच्चारणान्नानारूपः प्रतिभाति। यथा पचति पाकं करोति पाकक्रियाया निर्वृत्तिं करोतीति। तथा च बलाहकाद्विद्योतते बलाहके विद्योतते बलाहको विद्योतते इति। कंसादीनां च साधनत्वं शब्दोपहितरूपाणां बुद्धिविषयाणां हेतुमति चेत्यत्र प्रतिपादितम्। एवं तर्हि यः शब्दो लोकेऽत्यन्तमदृष्टप्रयोगस्तन्निमित्तोर्थो न भवतीत्युच्यते। शब्दं प्रयुयुक्षमाणेन लोकस्यानुसरणात्। स्वसामर्थ्येन हि शब्दोर्थं प्रत्याययति तच्च सामर्थ्यं लौकिकप्रयोगादवधार्यम्। अर्थरूपमिति। सत्यपि वस्तुनो लिङ्गवत्त्वे युष्मदस्मद्भ्यां न तत्प्रत्याययितुं शक्यतइत्यर्थः। युष्मदस्मदभिधेयं चार्थरूपशब्देनोच्यते न वस्तुरूपम्। तस्यैव वस्तुनो ब्राह्मणादिशब्दैर्लिङ्गयुक्तस्य प्रतिपादनात्। न चायं नियमः सत्त्वभूतोर्थोवश्यं लिङ्गयुक्तः प्रतीयते, पञ्च सप्तेति लिङ्गानवगमात्। तथा च षट्संज्ञकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधं मन्यमाना लिङ्गसर्वनामनपुंसकयोगं युष्मदस्मदोरिच्छन्ति। तथा च शिशीलुङ्नुमां युष्मदस्मद्विभक्त्यादेशानां च विप्रतिषेध उक्तः। अन्येतु दर्शनभेदेन शिशीलुङ्नुमां विप्रतिषेधः पुंसि नत्वं च लिङ्गत्वाभ्युपगमेन प्रदर्शितम्। सत्वभूतस्यार्थस्यावश्यं लिङ्गसंख्यायोगः। तथा च षट्संज्ञकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययनिषेधः। इह त्वलिङ्गत्वेन टाप्परिहृत इति विरोधं परिहरन्ति तस्मादिति। टाबभावे टिलोपानाश्रयणादन्त्यलोपे सति सुटः प्राप्तस्य प्रतिषेधो विधेयः लाघवात्

कारग्रहणं वा कर्तव्यम् । अथ क्रियमाणेपि ससकारग्रहणे कस्मादेवात्र सुट् न भवति । ससकारग्रहणसामर्थ्याद्भाविनः सुट आदेशो विज्ञायते ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥ इह पपौ तस्थाविति । त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति द्विर्वचन,मेकादेश, औत्वमिति । तद्यदि सर्वत्र औत्वं लभ्येत कृतं स्यात् । अथापि द्विर्वचनं लभ्येत एवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किङ्कारणम् । अत्र हि परत्वादेकादेशो द्विर्वचनं बाधते । परत्वादौत्वम् । नित्य एकादेशः औत्वं बाधेत । कं पुनर्भवान् औत्वस्यावकाशं मत्वाह नित्य एकादेश इति । अनवकाशमौत्वमेकादेशं बाधिष्यते । औत्वे कृते द्विर्वचनमेकादेश इति । यद्यपि परत्वादेकादेशः । स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनं भविष्यति ॥

विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥ विदेर्वसोः कित्त्वम् * । विदेर्वसोः कित्वं

———

त्सकारग्रहणं वा कर्तव्यम् । अथेति । आदेशप्रवृत्तिकाले संनिहित आदेशेन निवर्त्यो नान्यः । ससकारग्रहणसामर्थ्यादिति । न हि सत आदेशेन निवृत्तिः क्रियते । किं तर्हि अत्यन्ताभावस्तस्मिन् विषये तस्यानेनोपायेनाख्यायते । शास्त्रेण तु प्रसङ्गतो निवृत्तिराख्यायत इति भाविनः सुटो निवृत्तिः ससुट्कनिर्देशेन प्रतिपाद्यते३२॥

आत औ णलः ॥ त्रीणि कार्याणीति । लित्स्वरस्तु प्रयोजनाभावान्नोपन्यस्तः । सर्वथान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् । औत्वं लभ्येत कृतं स्यादिति । एकादेशे कृते औत्वाप्राप्तिदोषस्तावत्परिहृत इत्यभिसंधाय द्विर्वचनासिद्धावपि कृतमित्युक्तम् । द्विर्वचनं लभ्येतेति । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाद्या द्विर्वचनाप्राप्तिः सा परिहृता भवतीत्येतावता द्विर्वचनसिद्ध्या कृतमित्युक्तम् । परत्वादेकादेश इति । वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादपीति द्रष्टव्यम् । नित्य एकादेश इति । यद्यप्यकृते औत्वे सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति कृते तु वृद्धिः तथापि व्यक्तिभेदमनाश्रित्यैकादेशसामान्याश्रयं नित्यत्वमुच्यते । औत्वं कृते एकादेशे नैव प्राप्नोतीत्यनित्यम् । अनवकाशमौत्वमिति सावकाशस्य सवर्णदीर्घस्य बाधकमित्यर्थः । यद्यपीति । वार्णादाङ्गं बलीय इति पूर्वं द्विर्वचनं भवति । तथाप्यङ्गाधिकारविहितमाङ्गमुच्यते तथापि न दोष इति भावः । स्थानिवद्भावादिति । द्विर्वचननिमित्ते ऽचि परतोऽजादेशः स्थानिवद्भवतीति सूत्रार्थमाश्रित्यैकादेशे कृते ऽचः परत्वाभावात् स्थानिवद्भावाभाव आशङ्कितः । अचि यो विहितोऽजादेशः स स्थानिवदिति सूत्रार्थाश्रयणेन तु स्थानिवद्भाव उक्तः । न हि स्थानिवद्भावस्य परभूतोऽच्निमित्तभूत आश्रीयते । किं तर्हि । आदेशस्य । यदि तर्हि स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनं ततो नित्यं तदिति पूर्वमेव तेन प्रवर्त्यम् । नैतदस्ति । एकादेशोपि नित्योन्तरङ्गश्चेति स एव पूर्वं प्रवर्तते । क्रमप्रतिपत्त्यर्थं चानवकाशत्वमौत्वस्याश्रितम् । वृद्धिलक्षणं चैकादेशमौत्वं नबाधते न हि तस्मिन् नाप्राप्त औत्वमारभ्यते ॥ ३४ ॥

विदेः शतुर्वसुः ॥ वसोः कित्त्वमिति । लिडादेशस्य कित्त्वमस्तीति तदनुरोधे-

वक्तव्यम् । वसुग्रहणेषु लिडादेशस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् । किङ्कारणं न स्यात् । अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं लिडादेशस्य न प्राप्नोति । सानुबन्धको हि स क्रियते । किं पुनः कारणं सानुबन्धकः क्रियते । अयकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स पुनः कित्करणाद् बाध्यते । आतितीर्वान् । निपुपूर्वानिति । स तर्ह्यस्यैवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विसकारको निर्देशः ॥ विदेः शतुर्वसुः समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ३७ ॥ ल्यबादेश उपदेशवचनम् * । ल्यबादेशे उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायां ल्यब्भवतीति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । अनादिष्टार्थम् । अकृतेष्वादेशेषु ल्यब् यथा स्यात् । के पुनरा-

---

नास्य कित्त्वमुच्यते । अनुबन्धान्तरेणापि तस्य सानुबन्धकत्वं संपद्यते । अननुबन्धग्रहण इति । स्थानिवद्भावादुगित्कार्यस्य सिद्धत्वाद् उकार उच्चारणार्थो नानुबन्ध इति मन्यते । सत्यपि वास्य सानुबन्धत्वे तदनुबन्धकपरिभाषया क्वसोरग्रहणप्रसङ्गः । परिभाषोपादानं त्वग्रहणोपलक्षणम् । किं पुनः कारणमिति । असंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वस्य सिद्धत्वाद्वसुरेव लिटो विधीयताम् । अयमिति । यथा तेरतुरित्यादौ गुणो भवति तथा वसावपि स्यादिति तद्बाधनार्थं कित्त्वं क्रियते । एतच्च प्रयोजनोपलक्षणमिति संयोगान्तार्थमपि कित्त्वमित्याहुः । तेनाजिवानित्यत्रः रेधिवानिति रधेर्नुमि सिद्धं भवति । ननु संयोगान्तार्थत्वे कित्त्वस्य कथं प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणो गुणो बाध्यः । उच्यते । ऋकारान्तेभ्यः परस्य क्वसोरौपदेशिकातिदेशिककित्त्वद्वयसामर्थ्यात् क्ङिति चेति गुणनिषेधो द्विरुपतिष्ठते । तत्र पुनरुपस्थानं प्रतिषेधविषये गुणनिषेधं विधास्यति । केचिदाहुः । छान्दसः क्वसुः ततश्छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाद् ङित्त्वान्नलोपस्य सिद्धत्वात्संयोगान्तार्थं कित्त्वं नोपयुज्यते । द्विसकारक इति । वसुस्सइत्यादेशो निर्दिष्टः । तत्र सकारस्य रुत्वविसर्जनीयौ कृतौ ततः सकारेण सानुबन्धकत्वं वसोः संपद्यते इति वसुप्रदेशेषूभयोरविशेषेण ग्रहणं सिध्यति ॥ ३६ ॥

समासेऽनञ्पूर्वे ॥ ल्यबादेश इति । अनेकपदाश्रयसमासनिमित्तो ल्यबादेशो बहिरङ्गो हित्वादयस्त्वेकपदविषयप्रकृतिप्रत्ययापेक्षा अन्तरङ्गा इति ते पूर्वं प्राप्नुवन्तीति भावः । तत्रोपदेशे समास इति विरोधात्समासो विषयत्वेनाश्रीयते । समासे विषयेऽकृत एव तस्मिन् क्त उपदेशावस्थायामेव ल्यब् भवति तस्मिन् कृते ऽनलिवधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्धित्वाद्यभावः । पूर्वोक्तविरोधपरिहाराय भाष्यकारोतिदेशं व्याचष्टे उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति । उपदेशावस्थायामिति । अत्राप्युपमानोपमेयसम्बन्धो द्रष्टव्यः । कृते ऽपि समासे ल्यब् भवन्नुपदेशिवद्भवति । अकृतेषु हित्वादिषु भवतीत्यर्थः । अथ वा समास इति विषयसप्तम्याश्रयमेव भाष्यमुपदेशावस्थायां ल्यब्भवतीत्युपदेशिवद्भावो वक्तव्य इत्येतत्तु वस्तुव्याख्यानम् । उपदेशावस्थायां ल्यब्भवन्नन्यैरुपदेशिभिस्तुल्यं भवतीत्यर्थः । अनादिष्टार्थमिति ।

देशा उपदेशिवद्वचनं प्रयोजयन्ति । हित्वदत्त्वात्वेत्वेत्वदीर्घत्वशूडिटः । हित्वम्, हित्वा । प्रधाय । हित्वम् । दत्वम्, दत्त्वा । प्रदाय । दत्वम् । आत्वम्, खात्वा-प्रखन्य । आत्वम् । इत्वम्, स्थित्वा । प्रस्थाय । इत्वम् । ईत्वम्, पीत्वा । प्र-पाय । ईत्वम् । दीर्घत्वम्, शान्त्वा । प्रशम्य । दीर्घत्वम् । शत्वम्, पृष्ट्वा । आ-पृच्छय । शत्वम् । ऊठ्, द्यूत्वा । प्रदीव्य । ऊठ् । इट् । देवित्वा । प्रदीव्य इट् । किं पुनः कारणमादेशास्तावद्भवन्ति न पुनर्ल्यप् । न परत्वाल्ल्यपा भवितव्यम् । सन्ति चैवात्र केचित्परे आदेशाः । अपि च बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गा ल्यप् । अन्तरङ्गा आदेशाः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधत इति । यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति कितीति ति कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति । स्नात्वाकालकादिषु प्रतिषेधः * । स्नात्वाकालकादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्नात्वाकालकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वासुहितक इति । तदन्तनिर्देशात्सिद्धम् * । तदन्तनिर्देशात्सिद्धमेतत् । क्त्वान्तस्य ल्यपा भवित-

---

आदेश आदिष्टं तस्याभावानादिष्टमित्यव्ययीभावः । प्रखन्येति । ये विभाषेति विकल्पेनात्वमिष्यते । जनसनखनां सञ्झलोरित्यनेन तु ल्यबादेशात्पूर्वं नित्यं प्राप्नोति । प्रदीव्येति । पूर्वमिटि कृते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति केवलस्य क्त्वो ल्यपि सति इटः श्रवणं प्राप्नोति । अथापि कथं चित्सेट्क्त्वस्य ल्यप् स्यात्तथापि स्थानिवद्भावात् क्त्वा सेडिति किस्वप्रतिषेधाद् गुणः प्रसज्येत दीर्घत्वस्यासिद्धत्वात् । परत्वादिति । इष्टत्वादित्यर्थः । इतरस्त्विष्टानिष्टत्वविभागो न ज्ञायते इति व्यवस्थाशब्द एवानेन परशब्दः प्रयुक्त इति मत्वाह सन्ति चेति । बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । समासापेक्षया बहिरङ्गं शास्त्रमस्येति समासः । अथ वा बहिरङ्गः समासो लक्षणं निमित्तमस्येत्यर्थः । यदयमिति । ति कितीत्येव जग्धिभावस्य ल्यबादेशात्प्रागेव सिद्धत्वात् । ल्यब्ग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति । स्थानिवत्सूत्रे युष्मदस्मदोरनादेश इत्यनादेशग्रहणं तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभस्य स्वरूपविधिना निरस्तस्य ज्ञापकमुक्तम् । ल्यब्ग्रहणं त्वलाश्रयेषु कार्येषु तद्धर्मलाभाभावस्य । यं यमर्थमन्तरेण यस्यानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञापकं तद्भवतीत्यनेकोऽप्यर्थो ल्यब्ग्रहणे ज्ञाप्यत इति विरोधाभावः । स्नात्वाकालकादिष्विति । मयूरव्यंसकादिषु समासप्रकरणात्समासार्थ एवैषां पाठः । तत्र समासे नञ् पूर्वे यो व्यवस्थितः क्त्वाप्रत्ययस्तस्य ल्यब्विधीयमानोऽत्रापि प्राप्नोति । तदन्तनिर्देशादिति । क्त्वान्तः समासः इह निर्दिश्यत इत्यर्थः । समासे इति । निर्धारणे सप्तमी सामान्यापेक्षं चैकवचनम् । अथ वा छान्दसं बहुवचनस्य स्थाने निर्धारणञ्च समानजातीयस्य भवतीति क्त्वान्तः समासो गृह्यते निर्धार्यमाणस्य क्त्वाग्रहणेन विशेषणात्तदन्तविधौ सत्ययमर्थो भवति समासेष्वनञ्पूर्वेषु क्त्वान्तस्य समासस्य ल्यप् भवति स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भ-

व्यम्। न चैतत्। क्त्वान्तम्। समासनिपातनाद्वा। अथ वावश्यमत्र समासार्थं निपातनं कर्तव्यम्। तेनैव यत्नेन ल्यबपि न भविष्यति। अनञो वा परस्य। अथ वा अनञः परस्य ल्यपा भवितव्यम्। न चात्रानञं पश्यामः। ननु च धातुरेवानञ्। न धातोः परस्य भवितव्यम्। किङ्कारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिव युक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते। कुत एतत्। तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यनञिति नञ् प्रतिषेधादन्यस्मादनञः नञ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते। किञ्चान्यदनञ् नञ्सदृशम्। पदमित्याह। अथ वा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। एवं धातुरपि क्त्वाग्रहणेन ग्राहिष्यते। ननु चेयमपि परिभाषास्ति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति। सापीहोपतिष्ठते। तत्र को दोषः। इह न स्यात्। प्रकृत्य। प्रहृत्य। इह तर्हि स्यात्। परमकृत्वा। न वा अत्रेष्यते। अनिष्टं च प्राप्नोति इष्टं च न सिध्यति। गतिकारकपूर्वस्यैव इष्यते। कुतो नु खल्वेतत्।

वन्तीति क्त एव भवति। समासनिपातनाद्वेति। समुदायानां साधुत्वमभ्यनुज्ञायते- प्राकरणिकाप्राकरणिककार्यभावाभावविधानद्वारेणेत्यर्थः। येषु चात्र स्नात्वाकालकादिषूत्तरपदानुपात्तक्रियापेक्षः क्त्वाप्रत्ययः तेषां सापेक्षत्वेपि निपातनात्समासः। अनञो वा परस्येति। अनञ् चासौ पूर्वश्चेति समासो निपातनात्पूर्वशब्दस्य परनिपातः। विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वाद्वा। अनञिति वा लुप्तसप्तमीकं पृथक्पदम्। सत्सप्तमी चेयम्। अनञि पूर्वे सति क्त्वो ल्यप् भवति। अर्थादनञः परस्येत्यर्थोऽवतिष्ठते। तदन्तविधिश्चात्र नाश्रीयते क्त्वाप्रत्ययस्य प्राधान्येन प्रक्रमाद् विशेषणत्वाभावाद्येन विधिस्तदन्तस्येति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषाश्रयस्तु तदन्तविधिः परस्ताद्वक्ष्यते। येन नाव्यवधानमिति च धातुना व्यवधानमाश्रीयते। ननु चेति। असत्त्वभूतार्थवाचित्वादिना धर्मेण धातुरपि नञ्सदृशो भवति। न धातोः परस्येति। पदत्वनिबन्धनं सादृश्यमाश्रीयते न तु धर्मान्तरनिबन्धनम्। नास्त्यत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह अथ वेति। क्त्वाग्रहणेन धातुप्रत्ययसमुदायस्य परिग्रहात्तदवयवत्वाद्धातोः स्वावयवेन पौर्वापर्यासम्भवाद्धातुरनञ्ग्रहणेन न गृह्यते। प्रकृत्येति। गतेः क्त्वान्ते समुदाये ऽनुप्रवेशात्पौर्वापर्याभावात्तद्व्यतिरिक्तनञ्सदृशशब्दान्तराभावात् ल्यपोऽप्राप्तिः। परमकृत्वेति। परमशब्दो न गतिर्न च कारकमिति क्त्वान्ते अनन्तर्भूतः पूर्व इति ततः परस्य क्त्वान्तस्य ल्यप्प्रसङ्गः। गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिशब्दात्केवलस्यापि कृत्वेत्यादेः क्त्वान्तस्य ग्रहणात्। आचार्य आह न वा अत्रेष्यत इति। तस्मात् कृद्ग्रहणपरिभाषात्र नाश्रीयते। चोदक आह अनिष्टं चेति। आचार्य आह गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यत इति। प्रकृत्य पार्श्वतः कृत्येत्यादौ ल्यबादेश इष्यते। कृद्ग्रहणपरिभाषोपस्थाने च न सिध्यति इति नासौ परिभाषाश्रीयते। चोदक आह कुतो

द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवति । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येति । इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । इयं न भवति । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इति, इयं न भवति कृद्ग्रहण इति । यदयमनञिति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अयं हि नञ् न गतिर्न च कारकम् । तत्र कः प्रसङ्गो यन्नञ्पूर्वस्य स्यात् । पश्यति त्वाचार्य इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इति, इयं न भवति कृद्ग्रहण इति । ततोऽनञिति प्रतिषेधं शास्ति । किं नञः प्रतिषेधेन न गतिर्न च कारकम् । यावता नञ्पूर्वे तु ल्यब्भावो न भविष्यति । प्रतिषेधात्तु जानीमस्तत्पूर्वं नेह गृह्यते । प्रत्ययग्रहणे यावत्तावद्भवितुमर्हति ॥

न्विति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अवकाशः उपगोरपत्यमौपगव इत्यत्र तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुक् भवति । कृद्ग्रहणपरिभाषाया अवकाशः व्यावलेखी व्यावचर्चीति णचः स्त्रियामञिति गतिपूर्वस्य णजन्तत्वादञि सति वृद्धिस्वरौ भवतः । अत्र हि प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति प्रतिषेधात्तदुपस्थानाभावः । एवं सावकाशयोः परिभाषयोर्भिन्नफलयोर्विरोधात्पर्यायोप्रतिपत्तिर्वा प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषायामाश्रीयमाणायां प्रकृत्येति गतेः क्त्वान्ते ऽनन्तर्भावात्पौर्वापर्योपपत्तौ ल्यप् सिद्ध्यति न तु कृद्ग्रहणपरिभाषाश्रयेण इति फलभेदः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्यत्र दर्शने समानदेशत्वात्परिभाषयोः परत्वेनापि व्यवस्था नास्ति । साङ्कूटिनंत्वेवमव्यवस्थाप्रसङ्गाद् यथोद्देशपक्ष आश्रयितव्यः । तत्र हि परत्वेन व्यवस्थासिद्धिः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन व्यवस्थापिता । कृद्ग्रहणपरिभाषा तु गतिरनन्तर इत्यत्र अनन्तरग्रहणेन ज्ञापनात्परा भवति । यदयमिति । कथं पुनरेतज्ज्ञापकं यावता सत्यामपि कृद्ग्रहणपरिभाषायामपिशब्दात्केवलस्यापि क्त्वान्तस्य ग्रहणादकृत्वेत्यादौ नञोगतित्वादकारकत्वाच्च क्त्वान्ते ऽनन्तर्भावादसत्यनञ्ग्रहणे ल्यप्प्रसङ्गः । अप्रकृत्येत्यादौ च प्रतिषेधार्थमनञ्पूर्वस्य ग्रहणं स्यात् । उच्यते । अपिग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषा समुच्चीयते न त्वन्यपूर्वम् । तत्र समास इति वचनात् केवलस्य क्त्वादेर्ग्रहणाभावादपिशब्दसमुच्चेतव्यस्याभावाद् गतिकारकपूर्वस्यैव समासस्य ग्रहणं भविष्यति इति किमनञ्पूर्व इत्यनेन तत् क्रियमाणं कृद्ग्रहणपरिभाषाया अनुपस्थानं ज्ञापयति । तदुपस्थाने तु तूष्णींभूय नानाभूय द्विधाभूयेत्यादौ ल्यप्न स्यात् । तदेवं कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थाने नञ्सदृशादव्ययात्पदात्प्रत्यासत्तिन्यायात्समासावयवात्परस्य धात्वादेः क्त्वान्तस्य समासे क्त्वो ल्यब्विधीयमानः स्नात्वाकालकः परमकृत्वेत्यादौ न भवति। परमकृत्वेति सन्महदिति समासः। परमत्वस्य क्रियाविशेषणत्वात्सामानाधिकरण्यात्। तत्पूर्वमिति । गतिकारकपूर्वमित्यर्थः । प्रत्ययग्रहणइति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यावद् ग्राह्यं तावद्गृह्यते ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥ सुपां च सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् * । युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते । तिङां च तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् * । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लुकि किमुदाहरणम् । आर्द्रे चर्मन् । लोहिते चर्मन् । नैतदस्ति । पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि । यत्सुत्रीयस आवसन्नुत सप्त ऋषयः सप्तसाकम् । ननु चैतदपि पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम् । न सिध्यति । यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात् । सदाद्यत्वं प्रसज्येत । इदं चापि उदाहरणम् । आर्द्रे चर्मन् । लोहिते चर्मन् । ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् । न सिध्यति । यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्याद् आन्तर्यतो दकारः प्रसज्येत । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम् । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् * । दार्वियापरिज्मन् । इया । डियाच्, सुक्षेत्रिया । सुगात्रिया । ईकार, दृतिं न शुष्कं सरसीशयानम् । आङ्याजयारां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् * । आङ् । प्रबाहवा । अयाच् । स्वप्नया वाचसेचनम् । अयार् । सनः सिन्धुमिव नावया ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण ॥ सुशब्दे आदेश उच्यमानेऽन्ये सुपो न प्राप्नुवन्तीत्याह सुपां चेति । एतच्च सर्वं व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्ययेन सिद्ध्यति । पूर्वसवर्णेनापीति । चर्मन्इ इति स्थिते इकारस्य पूर्वसवर्णो नकारः । तस्मिन् पूर्वस्य नकारस्य स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां लोपः । एवं च नङिसम्बुद्ध्योरित्यत्र ङिग्रहणमपि न कर्तव्यं भवति । प्रातिपदिकान्तत्वाभावाद्विभक्तिनकारस्य नलोपाप्रसङ्गात् । पूर्वस्य च नकारस्य लोपस्येष्टत्वात् । यदिति । यच्छब्दात्परस्य सुपो लुक् । प्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभावः । येष्विति प्राप्ते । त्यदाद्यत्वमिति । सुशब्दस्य पूर्वसवर्णो भवन्नलोऽन्त्यस्येत्युकारस्य दकारः प्राप्नोति ततस्तदाद्यत्वे बहुवचने झल्येदित्येत्वे स्कोः संयोगाद्योरिति सकारलोपे च यदिति स्यात् । अथाप्येकवचनस्य स्थाने पूर्वसवर्णो दकारः क्रियते तथापि स्थानिवद्भावात् स्मिन्भावः प्राप्नोति । आन्तर्यत इति । निरनुनासिकस्येकारस्य सदृशो दकारः । संयोगान्तलोपेनेति । न ङिसम्बुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधात्संयोगान्तलोपः । अन्यथा नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपोऽसिद्धः स्यात् । एवं च नलोपप्रतिषेधे ङिग्रहणं कर्तव्यमेवेति प्रक्रियालाघवाय चर्मन्नित्यत्र लुगेव विधेय इत्याहुः । दार्वियेति । दारुशब्दादियादेशः । सुक्षेत्रियेति । सुक्षेत्रेणेति प्राप्ते । सरसी इति । सरःशब्दात्परस्य ङिशब्दस्येकारः । प्रबाहवेति । प्रबाहुशब्दात्परस्य टाप्रत्ययस्याङादेशः । घेर्ङितीति गुणः । ननु ङित्त्वे विद्यात् वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादावित्युक्तम् । ततश्च गुणो न प्राप्नोति । ङित्करणसामर्थ्याद्भविष्यतीत्यदोषः । अथ वा ङितीति बहुव्रीहिराश्रीयते । तत्र परिहारान्तरमाश्रयणीयम् । वर्णश्चायन्तेन ङित्त्वेन दोषो निर्देशोयं पूर्वसूत्रेण वा स्यादिति । स्वप्नयेति । अयाचोऽकारोच्चारणं सुपि चेति दीर्घनिवृत्त्यर्थम् । नावयेति । उपोत्तमं रितीति मध्योदात्तं पदं भवति ॥ ३९ ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥ किमर्थः शकारः । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे ऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत । अत उत्तरं पठति । अमो मश् न मकारस्य । मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा तत्रान्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति । वचनादन्यबाधनम् ॥ अस्त्यन्यन्मकारस्य मकारवचने प्रयोजनम् । ये ऽन्ये मकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः क्वाविति । मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो बाध्यन्ते । एवं तर्हि द्विमकारको निर्देशः करिष्यते । द्विमकार ईडपृक्ते । यदि द्विमकारकः । अपृक्ताश्रय ईड् न प्राप्नोति । वधीं वृत्रं मरुत इन्द्रियेण । यकारादौ न दुष्यति ॥ किं यकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः । अमो मश् न मकारस्य वचनादन्यबाधनम् । द्विमकार ईडपृक्ते यकारादौ न दुष्यति ॥ १ ॥

आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥ इह, ये पूर्वासोय उपरासः । आज्जसेरसुगिति असुकि कृते जसोग्रहणेन ग्रहणाद् शीभावः प्राप्नोति । एवं तर्हि जसि पूर्वान्तः करिष्यते । यदि पूर्वान्तः क्रियते । का रूपसिद्धिः । ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सिद्ध्यति । अतो गुण इति पररूपं प्राप्नोति । अकारोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यति । न भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरुच्चारणसामर्थ्याद् बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते । यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव । अथ वा असुट् करिष्यते । एवमपि ये पूर्वासोय उपरास इति असुटि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोति । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमस्य न भवि-

---

अमो मश् ॥ अमो मश् न मकारस्येति । मकारस्य मकारः प्रयोजनाभावान्न भविष्यति इति शकारो न वक्तव्य इत्यर्थः । वचनादिति । वधीं वृत्रमित्यादौ मकारस्यानुस्वारनिवृत्त्यर्थो मकारः स्यादित्यर्थः । द्विमकारक इति । अमाम्मिति करिष्यते भिन्नजातीयवर्णद्वयोच्चारणे प्रयत्नस्य गौरवं भवति समानजातीयवर्णद्वये तु लाघवं तत्रैकस्य मकारस्य संयोगान्तलोपः करिष्यते । ईण् न प्राप्नोतीति । ईटि कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादपृक्तत्वाभावात् । यकारादाविति । अमोर्य्मिति सूत्रं कर्तव्यं तत्र यकारस्य लुप्तनिर्दिष्टत्वादनेकाल्त्वात्सर्वादेशोयं मो भविष्यतीति प्रत्याख्यातं शित्वम् ॥ ४० ॥

आज्जसेरसुक् ॥ जसोग्रहणेनेति । तद्भक्तस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति सागमकस्य शीभावप्रसङ्गः । पूर्वान्त इति । अस्य जस्य सुगिति सूत्रन्यासेन पूर्वान्ते सुक्यका-

ष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । असुटा व्यवहितत्वात् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं ये पूर्वासो य उपरासः । असुकि कृते जसोग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह सम्प्रधार्यं शीभावः क्रियतामसुगिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादसुक् । अथेदानीमसुकि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छीभावः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् * । अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम् । अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । मैथुनेच्छायामिति किमर्थम् । अश्वीयति वृषीयति । क्षीरलवणयोर्लालसायाम् * । क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम् । क्षीरस्यति माणवकः । लवणस्यत्युष्ट्र इति । अपर आह । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामिति वक्तव्यं दध्यस्यति मध्वस्यतीत्येवमर्थम् । अपर आह । सुग्वक्तव्यो दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥ त्रेस्त्रयः ॥ ५३ ॥ ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥ इमे बहव आम्शब्दाः पठ्यन्ते । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ङस् ओस् आम् । किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे, ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति । कस्येदं ग्रहणम् । षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम् । अथास्य कस्मान्न भवति । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटीति । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति स तर्ह्यस्यैवमर्थोनुबन्धः कर्तव्यः । इहास्य ग्रहणं मा भूदिति । ननु चावश्यं मकारस्येत्संज्ञा-

---

रान्तात्परो जस् न भवतीति शीभावाप्रसङ्गः । अथ वा ऽसुडिति । असुक्यकारोच्चारणं दध्यस्यतीत्याद्यर्थमिति पररूपं स्यादिति पक्षान्तरोपन्यासः । असुटि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः सिद्ध्यति । परत्वादिति । असुकोवकाशः ब्राह्मणास इति । शीभावस्य भाषाविषयोवकाशः ॥ ५० ॥

अश्वक्षीर ॥ अश्वस्यतीति । मैथुनेच्छाप्रतिपादनपरत्वाद्योगस्याश्ववृषोपादानमतन्त्रमिति मनुष्यादावपि कवयः प्रयुञ्जते । लालसा अतिशयेनाभ्यवजिहीर्षा । यस्तु लवणमैश्वर्यार्थमिच्छति तत्र लवणीयतीत्येव भवति ॥ ५१ ॥

आमि सर्वनाम्नः ॥ कस्येदमिति । किमिदं सर्वेषामामां ग्रहणमपि कस्य चिदेवेति प्रश्नः । ननु च सर्वनाम्न इत्युपादानाद् घादामो लिट्यामश्च ग्रहणशङ्कैव न युक्ता । उच्यते । इह तयोरसम्भवेपि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र ह्रस्वात्परयोः सम्भवादिह विचारः क्रियते । तत्र हि सामान्यग्रहणे सति यथासम्भवं प्रकरणे कार्ये प्रतिपत्तिः । अथ वा पूर्वोपात्तसदृशशब्दान्तरानुमानपक्षे उत्तरसूत्रे तयोः सम्भवादिह विचारः । ननूत्तरसूत्रे ऽपि यस्यैवाम्नदीभ्यां परस्य सम्भवः स एव ह्रस्वादपि

परित्राणार्थोनुबन्धः कर्तव्यः। नार्थ इत्संज्ञापरित्राणार्थेन । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यं मिदचोन्त्यात्पर इति । अचामन्त्यात्परो यथा स्यात्। प्रत्ययान्तादयं विधीयते । तत्र नास्ति विशेषः । मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा परत्वे । यस्तर्हि न प्रत्ययान्तादिजादेश्च गुरुमतोनृच्छ इति । अत्रापि आस्कासोराम्वचनं ज्ञापकं नायमन्त्यात्परो भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न ह्यस्ति विशेषः । आम्यचामन्त्यात्परे सत्यसति वा । अयमस्ति विशेषोसति आमि द्विर्वचनेन भवितव्यम् । सति न भवितव्यम् । सत्यपि भवितव्यम् । कथम् । आमस्तन्मध्यपतितत्वाद्धातुग्रहणेन ग्रहणात् । तदेतत्कासासोराम्वचनं ज्ञापकमेव नायमचामन्त्यात्परो भवतीति । अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यात् । एवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव । आममन्त्रे इति । यद्येवमामामन्त्र इति प्राप्नोति । शकन्धुन्यायेन निर्देशः । अथ वाऽस्त्वस्य ग्रहणं को दोषः । इह कारयाञ्चकार । हारयाञ्चकार, चिकीर्षाञ्चकार । जिहीर्षाञ्चकार । ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत । लोपायादेशयोः कृतयोर्न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यं लोपायादेशौ क्रियेतां नुडिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुट् । नित्यौ लोपायादेशौ । कृतेपि नुटि प्राप्नुतः अकृतेपि । तत्र नित्यत्वाल्लोपायादेशयोः कृतयोर्विहतनिमित्तत्वान्नुट् न भविष्यति । अथास्य कस्मान्न भवति । किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्ष इति । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति। स तर्ह्येवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। ननु चावश्यमुगित्कार्यार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । नार्थ उगित्कार्यार्थेनानुबन्धेन । लिङ्गविभक्तिप्रकरणे सर्वमुगित्कार्यम् । न चामो लिङ्गविभक्ती स्तः । अव्ययमेषः ।

———

परस्तत्साहचर्याद् ग्रहीष्यते । नैतदस्ति । व्याप्तिन्यायाश्रयेण सर्वस्य ग्रहणप्रसङ्गात्। प्रत्ययान्तादिति । ते चाजन्ताः । ननु हलन्तेभ्य आचारक्विबन्तेभ्य आमस्त्येव । नैतदस्ति । एकीयमतमेतत् । तत्रापि हलन्तेभ्योनभिधानादाचारक्विबभावः । यस्तर्हीति । ईहेरूहंश्च मध्ये आमि कृते यणादेशप्रसङ्गः । आस्कासोरिति । अन्त्यादचः परे आमि सवर्णदीर्घत्वे सति विशेषाभावः । सति न भवितव्यमिति । रूपान्तराद्धातुत्वाभावात् । अपि इति । अकृतएकादेशे इदमुच्यते कृते त्वेकादेशे रूपान्तराभावः। अथापीति । प्रतिधातुभेदादामो यत्रेत्कार्यं न सम्भवति तत्र मा भूदित्संज्ञा । आसिकासिचकासिषु प्रत्ययान्तेषु च धातुषु । ईहादावित्कार्यसम्भवात् स्यादेवेत्संज्ञा । अथ वा आसादिषु विधानसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घत्वं न स्यादित्संज्ञा तु स्यादेव । व्यञ्जनान्तेषु चाचारक्विबन्तेषु इत्कार्यसम्भवादित्संज्ञा प्राप्नोति । नहि व्यञ्जनान्तेभ्य आचारे क्विब्न भवतीत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति । कारयाञ्चकारेति । नुटि कृतेऽयादेशप्रसङ्गः । अव्ययमेष इति । अव्ययत्वात् स्त्रीत्वेन योगाभावादुगितश्चेति ङीप् नास्ति । तदभावादुगितश्चेति घादिषु ह्रस्वविकल्पोपि नास्ति । विभक्तेर्लुकि प्र-

मकारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । इत्कार्याभावाद्त्रेत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यं मिदचोन्त्यात्पर इति अचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । नैतदस्ति । घान्तादयं विधीयते । तत्र नास्ति विशेषः । मिदचोन्त्यात्पर इति परत्वे प्रत्ययः पर इति वा परत्वे । अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव । अथ वाऽस्त्वस्य ग्रहणं को दोषः । इह पचतितराम् । जल्पतितराम् । ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत । लोपे कृते न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यं लोपः क्रियतां नुडिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुट् । एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र यस्येति लोपोनुवर्तिष्यते । अथास्य कस्मान्न भवति । ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति । किञ्च स्यात् । कुमार्याम् । किशोर्याम् । खट्वायाम् । मालायाम् । तस्याम् । यस्यामिति ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत । आड्याड्स्याटो ऽत्र बाधका भविष्यन्ति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । आड्याड्स्याटः क्रियन्तां नुडिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाड्याड्स्याटः । अथेदानीमाड्याड्स्याट्सु कृतेषु पुनः प्रसङ्गान्नुट् कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । अपि तत्र सूतग्रामणीनाम् । इह तावत् श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । विभाषा आमि नदीसंज्ञा सा छन्दसि व्यवस्थितविभाषा भविष्यति । अपि तत्र सूतग्रामणीनामिति । सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामणि तत्र ह्रस्वनद्यापो नुडित्येव सिद्धम् ॥ ॥ इति श्री भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

त्ययलक्षणप्रतिषेधान्नुमागम उगित्कार्यं नास्ति । इत्संज्ञापरित्राणार्थ इति । इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं कृतेति पञ्चमीसमासः । समुदायविशेषणं च मकार इति सापेक्षत्वात्समासाभावो न चोदनीयः । परित्राणं वा प्रधानं मकारमपेक्षते । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । अथापीति । मित्त्वमेव ज्ञापकं स्यादन्यतोप्ययं भवतीति । ततश्च स्यादेवेत्संज्ञा । एवं तर्हीति । उभयोरनित्ययोः परत्वान्नुटि प्राप्ते ह्रस्वनद्यापोनुडित्यत्र यस्य लोपस्तद्धितइति चानुवर्तते तेन तद्धित आमि ह्रस्वस्य लोपो भवति पचतितरामिति । अन्यस्य चामो नुड् भवति वृक्षाणामिति ॥५२॥५३॥५४॥

श्रीग्रामण्योः ॥ विभाषेति । वामीत्यनेन । तत्र दृष्टानुविधिश्छन्दसीति श्रीणामित्येव छन्दसि भविष्यति न तु श्रियामिति । सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामणीति । समाहारद्वन्द्वं कृत्वैकशेषः क्रियतइति बोद्धव्यं न त्वेकशेषे कृते समाहारद्वन्द्वः क्रियते । एवं हि बहुवचनं स्यात् । भाष्ये त्वत्रोभयं कार्यमित्येतावत्प्रदर्शितम् । क्रमस्तु स्वयमप्यूह्य इष्टस्यार्थस्य सिद्धये ॥ ५६ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥ अथ धातोरिति किमर्थम् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थम् * । नुम्विधावुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायां नुम् भवतीति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । प्रत्ययविध्यर्थम् । उपदेशावस्थायां नुमि कृते इष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यात् । कुण्डा हुण्डेति । इतरथा ह्यनकारे प्रत्ययः * । अक्रियमाणे हि उपदेशिवद्भावे ऽनकारे यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत्स्यात् तस्मिन्नवस्थिते नुम् । तत्र को दोषः । तत्रायथेष्टप्रसङ्गः * । तत्रायथेष्टं प्रसज्येत । अनिष्टे प्रत्यये ऽवस्थिते नुम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत । धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा तदुपदेशे नुम्विधानम् * । धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा तदुपदेशे धातूपदेशे नुम् भविष्यति । ननु च अन्यद्धातुग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किं तत् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यच्चात्रेकारेण क्रियते अकारेणापि तच्छक्यं कर्तुम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ धातोरिति किमर्थमिति । किमधातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणमथ धातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवस्थायामेव प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेर्नुम्विधानार्थमिति प्रश्नः । आचार्यदेशीयस्त्वधातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं मत्वाह अभैत्सीदिति । सिच इदितो नुम् न भवति । उपदेशिवद्भाव इति । यथोन्द्यादीनामुपदेशावस्थायां नकारः प्रत्ययविधिकाले सन्निहितस्तथा नुमपीत्यर्थः । किम्प्रयोजनमिति । नन्दिता नन्दक इत्यादि प्रत्यये परतो नुमि क्रियमाणे ऽपि सिद्ध्यतीति मत्वा प्रश्नः । प्रत्ययविध्यर्थमिति । इष्टप्रत्ययविध्यर्थमित्यर्थः । अनकार इति । असति नकारे यः प्रत्ययः प्राप्नोति स स्यादित्यर्थः । साम्प्रतिकेषु शिक्षादिषु गुरुमत्सु सम्भवत्सु भाविगुरुमत्ताश्रयेण प्रत्ययाविधानस्यायुक्तत्वात् । तत्र को दोष इति । नुमि कृते ऽपवादः प्रवर्तमान उत्सर्गं निवर्तयिष्यतीति भावः । तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति । उत्पन्न उत्सर्गे नुमि कृते सत्यामपि गुरुसंज्ञायामुत्सर्गेणैव प्रत्ययार्थस्य प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तस्याभिधानान्निमित्तवैकल्यादपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्यैव श्रवणप्रसङ्गः । धातुग्रहणेति । अधातोरिदितोसम्भवाद्धातुग्रहणं न भवतीति धातुसंज्ञा प्रवृत्त्यवस्थोपलक्षणार्थं विज्ञायते तेन सत्यप्यङ्गाधिकारे भाव्यङ्गत्वाश्रयः पूर्वमेव नुम् भवति ततः प्रत्यय इत्यर्थः सम्पद्यते । प्रयोजनं नामेति । नियमेनावश्यम्भावेन यदन्यथा साधयितुमशक्यं तत्प्रयोजनम् । सिचश्च नुमागमो धातुग्रहणमन्तरेणापि शक्यो निराकर्तुमित्यर्थः । यच्चात्रेति । सकारस्योच्चारणार्थ इकारः क्रियते इत्यकारेणापि सजित्येवं सकारः शक्य उच्चारयितुम् । तदेतदुक्तं भवति । निरनुनासिक उच्चारणार्थः सिच इकार इतीदित्वाभावान्नुमभावः । अमंस्तेत्यादौ हनः सिजिति नलोपार्थात् कित्त्वविधानाज्ज्ञापकादसत्यपीदित्वे न लोपाप्रसङ्गः । नन्वन्यत्कित्त्वविधानस्य प्रयोजनमस्ति सिजाश्रयो नलोपो यथा स्यात्सार्वधातुकाश्रयो मा भूत् । सिजाश्रयो हि नलोपो-

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥ शे तृम्पादिनाम् *। शे तृम्पादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। तृम्पति। तृम्फति। किमर्थमिदम्। न नुमनुषक्ता एवैते पठ्यन्ते। लुप्तनकारत्वात्। लुप्यते ऽत्र नकारः। अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति। यदि पुनरिमे इदितः पठ्येरन्। न एवं शक्यम्। इह हि लोपो न स्यात् तृपितो दृपित इति। यदि पुनरिमे मुचादिष्वेव पठ्येरन्न दोषः स्यात्। अथ वा नैवं विज्ञायते। इदितो नुम्धातोरिति। कथं तर्हि। इदितो नुम्। ततो धातोरिति॥

नेट्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥ इमौ प्रतिषेधावुच्येते। उभौ शक्यावक्तुम्। कथम्। एवं वक्ष्यामि। इटि लिटि रधेर्नुम् भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। लिट्येवेडादौ नान्यस्मिन्निडादाविति॥

ऽतोलोपे ऽसिद्धो न सार्वधातुकाश्रयः समानाश्रयं ह्यसिद्धं न तु व्याश्रयम्। नैतदस्ति। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति सार्वधातुकाश्रयस्य नलोपस्य बहिरङ्गत्वान्तरङ्गे अतो लोपे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वादतोलोपाप्रसङ्गादुपदेशग्रहणानुवृत्त्या आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानाद्वा। तासेरपीकार उच्चारणार्थ इति नुमोऽप्रसङ्गः। मन्ता आहन्ता इत्यादौ असिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्धत्वादर्नादित्वेपि नलोपाप्रसङ्गः ॥ ५८ ॥

शे मुचादीनाम् ॥ शे तृम्पादीनामिति। आदिशब्दः प्रकारे। तेन नोपधा गृह्यन्ते तेषां नलोपे कृते नुमागमः। तस्य विधानसामर्थ्यादसिद्धवदत्राभादिति वा नलोपस्यासिद्धत्वादुपधात्वाभावाल्लोपाभावः। किमर्थमिति। य एवोपदेशे नकारः पठ्यते तस्यैव श्रवणं भविष्यतीति प्रश्नः। न नुमनुषक्ता इति। नुम्ग्रहणं नकारोपलक्षणार्थम्। यदीति। इदित्वेन नुमः सिद्धिर्न च लोपः प्रसज्यते। यदि पुनरिति। नोपधानां मुचादिषु पाठान्नुमः सिद्धिरित्यर्थः। अथवेति। मुचादिषु तावन्न पठिताः गौरवप्रसङ्गश्च। नोपधानां मुचादिषु पाठे ऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः। अनोपधानामन्यत्र पाठेऽर्थो निर्देष्टव्य इति मत्वा परिहारान्तरोपन्यासः। इदितो नुमिति। नन्वेवं धातूपदेशावस्थायां नुम्न लभ्यते। नैष दोषः। धिन्विकृण्व्योरचेति ज्ञापकाद्धातूपदेशावस्थायामेव नुम् यथा स्यादिति। यदि धातोरिति योगविभागः क्रियते तदा सर्वत्र नुम्प्रसङ्गः। नैष दोषः। शे मुचादीनामिति शेग्रहणस्य धातोरित्यत्र सिंहावलोकितन्यायेनापेक्षणाद् योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद्वा। अन्ये तु भाष्ये योगविभागो दिक्प्रदर्शनमित्याहुः। तेन शे मुचादीनामित्यत्र शे इति योगविभागः क्रियते। तत्र च धातोरिति वर्तते। ततो मुचादीनामिति। पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थम्। तेनेष्टविषये नुमः सिद्धिः ॥ ५९ ॥

नेट्यलिटि रधेः ॥ लिट्येवेति। इट्येव लिटीत्येव तु नियमो न भविष्यति। शास्त्रस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्। क्वसौ रेधिवानिति भवति। द्विर्वचने एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिटि नुमागमस्तस्यौपदेशिककित्वाश्रयो लोपः। ये तु क्वसुं छान्दसमेव मन्यन्ते तेषां विचार एवायं नास्ति छन्दसि दृष्टानुविधानात् ॥ ६२ ॥

आङो यि ॥ ६५ ॥ इह कस्मान्न भवत्यालभ्यते। अस्तु। अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति लोपो भविष्यति। इह तर्ह्यालम्भ्या गौः। पोरदुपधादिति यत्यवस्थिते नुम्। तत्र को दोषः। आलम्भ्या इत्येष स्वरः प्रसज्येत। आलम्भ्या इति चेष्यते। नैष दोषः। उक्तमेतद्धातुग्रहणसामर्थ्यादुपदेशे नुम्विधानमिति ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥ अथ केवलग्रहणं किमर्थम्। न सुदुर्भ्यामित्येवोच्येत। सुदुरोः केवलग्रहणमन्योपसर्गप्रतिषेधार्थम् *। सुदुरोः केवलग्रहणं क्रियते। अन्योपसृष्टान्मा भूदिति। प्रसुलम्भम्। नैषोस्ति प्रयोगः। इदं तर्हि सुप्रलम्भम्। प्रेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। इदं तर्हि। अतिसुलम्भम्। कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। सुः पूजायामतिरतिक्रमणे चेति। यदा तर्हि नातिक्रमणं न पूजा। इदं चाप्युदाहरणम्। सुप्रलम्भम्। ननु चोक्तं प्रेण व्यवहितत्वान्न भविष्यतीति। नैष दोषः। सुदुर्भ्यामिति नैषा पञ्चमी। का तर्हि

आङो यि॥ यत्यवस्थित इति। यकारादेः प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनोपादानात् पूर्वमेव तेनोत्पत्तव्यमिति भावः। एष स्वर इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गः। अन्तस्वरितत्वं चेष्यतइत्यर्थः। धातुग्रहणसामर्थ्यादिति। यीति विषयसप्तमी तेन धातूपदेशावस्थायामेव यकारादौ प्रत्यये विषयभूते नुमागमस्ततोऽदुपधत्वस्य विघातात् ण्यत्प्रत्यये सतीष्टस्वरः सिध्यति ॥ ६५ ॥

नसुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्। उपसर्गात् खल्घञोरिति प्राप्तो नुम् प्रतिषिध्यते। केवलग्रहणमिति। इह केवलग्रहणात्समानजातीय उपसर्ग एव निवर्तयितव्य इष्यते। स च सुदुर्भ्यां पूर्वो नास्त्यनभिधानात् प्रत्ययाभावात्सुदुर्भ्यां परे तु तस्मिन् पञ्चमीनिर्देशादेव व्यवधाने प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः। नैषोस्ति प्रयोग इति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न त्वनेनापूर्वः शब्दोपजनः क्रियते। अपि च प्रारम्भादिविशिष्टायाः क्रियायाः सुकरत्वं दुष्करत्वं च प्रतिपाद्यमिति पूर्वं प्रेण धातोः सम्बन्धः पश्चात्तद्विशिष्टस्य सुदुर्भ्याम्। अतिसुलम्भमिति। सौकर्यादिविशिष्टधात्वर्थस्य अतिर्विशेषणमिति पूर्वं सुदुर्भ्यां सम्बन्धः पश्चादतिना। इतरस्तु पूजाया अतिक्रमणस्य वा द्योतकोऽतिशब्द इति मत्वाह कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति। ततश्चोपसर्गत्वाभावादतः केवलावेवात्र सुदुराविति नुम्प्रतिषेधेन भाव्यम्। न हि विजातीयः केवलत्वं विहन्ति। यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां केवलाभ्यां प्रवेष्टव्यमित्युक्ते पुरुषान्तरस्य प्रतिषिध्यते प्रवेशः न तु शुकादेरेवं सुदुरौ परस्परसहितौ विजातीयसहितावेकाकिनौ च केवलावेव भवतः। सुदुर्लभमतिसुलभं सुलभं दुर्लभमिति। कृच्छ्राकृच्छ्रार्थौ च सुदुरौ क्रियाया विशेषकत्वादुपसर्गावेव खल्निमित्ततां प्रतिपद्येते। यदा तर्हीति। पूजातिक्रमणयोरतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानादन्यत्रोपसर्गत्वात्तत्सहितयोः सुदुरोः केवलत्वाभावान्नुम् भवत्येव। का तर्हीति। पञ्चमीपक्षेऽपि केवलग्रहणमतिसुलभमित्येवमर्थं कर्तव्यमिति क्रमानुल्लङ्घनाय तृतीयैवाश्रयितव्येति भावः। वाक्यकारेण पठितं सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेष्विति

तृतीया । सुदुर्भ्यामुपसृष्टस्येति । व्यवहितश्चाप्युपसृष्टो भवति ॥

विभाषा चिण्णमुलोः ॥ ६९ ॥ चिण्णमुलोरनुपसर्गस्य * । चिण्णमुलोरनुपसर्गस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रालम्भि । प्रलम्भं प्रलम्भम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहोपसर्गादित्यपि प्रकृतं नेत्यपि । तत्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम् । विभाषा चिण्णमुलोः उपसर्गान्नेति ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७० ॥ अधातोरिति किमर्थम् । उखास्रत् । पर्णध्वत् । अधातोरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति उखास्रत् पर्णध्वत् । उगित्स्वञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः * । उगित्स्वञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम् । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अधातुभूतपूर्वादपि यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमत्यतिगोमत्यतेरप्रत्ययः गोमान् ॥

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥ झलचोर्नुम्विधावुगित्प्रतिषेधः * । झलचोर्नुम्विधावुगिल्लक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोमन्ति ब्राह्मणकुलानि श्रेयांसि भूयांसि । ननु च झल्लक्षण उगिल्लक्षणं बाधिष्यते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य

अतस्तन्मतेनातिसुलभमिति सोरुपसर्गत्वाभावान्नुम् न प्राप्नोति । भाष्यकारेण च अत्र नुमागमोऽभ्युपगतस्तस्माद्वाक्यकारस्यापि केवलसुदुःशब्दविषय एव नुम्विधावुपसर्गसंज्ञानिषेधोऽभिमतः षत्वेऽपि पूजायामेव । तथा च सुषिक्तं नाम किं तवात्र षत्वं च क्षेपे भवत्येव ॥ ६८ ॥

विभाषा चिण्णमुलोः ॥ लभेश्चेति नित्ये नुमि प्राप्ते विभाषा आरभ्यते चिण्णमुलोरिति । सोपसर्गस्य तु नित्यमेव नुम्भवति उपसर्गान्नेति । वाक्यभेदेन विकल्प एव प्रतिषिध्यतइति नित्यमेव नुम् भवति ॥ ६९ ॥

उगिदचाम् ॥ अधातोरिति किमर्थमिति । अञ्चतिग्रहणान्नियमार्थाद्धातो निवृत्तिः सिद्धेति भावः । गोमानिति । क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति धातुरयमित्यञ्चतिग्रहणान्नियमार्थान्न स्यात् । अधातुग्रहणात्तु भवति । तस्य ह्येतत्प्रयोजनमवस्थान्तरे ऽपि यस्याधातुत्वं दृष्टं तस्य सम्प्रति धातुत्वे ऽपि नुम् यथा स्यादिति । अथात्र कथं दीर्घत्वं यावतात्वसन्तस्य चाधातोरित्यधातोस्तद्विधीयते । उच्यते । अधातोरिति तत्र योगविभागः क्रियते तत्र चासन्तस्येत्यनुवृत्त्याऽत्वन्तस्य पर्युदासाभावः ७०

नपुंसकस्य ॥ गोमन्तीति । परत्वाज्झल्लक्षणे नुमि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लक्षणः प्राप्नोतीति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चेति । व्यक्तौ पदार्थे सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति भावः । इतर आकृतिपक्षमाश्रित्याह कथमन्यस्येति । उभयोर्नुमोः प्रसङ्गे परस्परप्रतिबन्धादप्रतिपत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनेन परो नुम्विधीयमान उत्तरकालप्राप्तनिमित्तवन्तं पूर्वनुमं नैव शक्नोति बाधितुम् । तथा चोच्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । शक्यतीय ।
स्येति

बाधकं स्यात् । भवति खल्वपि सम्भवे बाधकं भवति । अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् । किञ्च स्यात् । यद्यत्रोगिल्लक्षणोपि स्याद् द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रसज्येत । न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा श्रवणं प्रति विशेषोस्ति । ननु च प्रतिज्ञाभेदो भवति । श्रुतिभेदे ऽसति किम्प्रतिज्ञाभेदः करिष्यति । श्रुतिकृतोपि भेदो ऽस्ति । इहं तावत् । श्रेयांसि भूयांसि । परस्यानुस्वारे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोति । यथा कुर्वन्ति कृषन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्य णत्वं प्राप्नोति । अथैकस्मिन्नपि नुमि णत्वं कस्मान्न भवति । अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामति । कृते तर्हि परसवर्णे कस्मान्न भवति । असिद्धे च परसवर्णः । विप्रतिषेधात्सिद्धम् * । विप्रतिषेधात्सिद्धमेतत् । झल्लक्षणः क्रियतामुगिल्लक्षण इति । झल्लक्षणो भविष्यति विप्रतिषेधेन । झल्लक्षणस्यावकाशः, सर्पींषि । धनूंषि । उगिल्लक्षणस्यावकाशः, गोमान् यवमान् । इहोभयं प्राप्नोति । गोमन्ति ब्राह्मणकुलानि यवमन्ति ब्राह्मणकुलानि । श्रेयांसि भूयांसि । झल्लक्षणो भविष्यति विप्रतिषेधेन । ननु च पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लक्षणः प्राप्नोति । पुनः प्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्यम् * । पुनः प्रसङ्गादिति चेद् अमादिभिस्तुल्यमेतद्भवति । तद्यथा । युष्मदस्मदोरमादिषु कृतेषु पुनः प्रसङ्गाच्छिशीलुङ्नुमो न

———————

सनुम इत्यर्थः । स्यादेतत् । अन्यस्याप्युच्यमानं कार्यमन्यस्य बाधकं भवति यथोक्तमग्नेरीत्त्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेत्यत आह भवति खल्वपीति । क्रमेण च नुमो विधानादन्त्यादचः परत्वं सम्भवति यथा पचतीति धात्वपेक्षं लट्शपोः । प्रतिज्ञाभेद इति । एकस्य प्रतिज्ञा एको नकार इति । अपरस्य द्वौ नकाराविति । श्रुतिभेदे ऽसतीति कथं पुनः श्रुतिभेदाभावो यावतानेकहलुच्चारणेनाधिकः कालो व्याप्यते एकहलुच्चारणे त्वल्पः । उच्यते । अच्कालव्यतिरेकेण व्यञ्जनानि कालान्तरं नाक्षिपन्तीति दर्शनाश्रयेणैतदुक्तम् । यत्तु शास्त्रे व्यञ्जनानां कालः परिगण्यते तद् गुरुलाघवनिरूपणायानेकोच्चारणे हि प्रयत्नस्य गौरवं भवति लौकिके तु प्रयोगे गुरुलाघवानादरात् श्रुत्यभेद उच्यते । अन्ये तु व्यञ्जनानां कालभेदमिच्छन्त्येव । परस्यानुस्वार इति । अयोगवाहानामट्सूपदेशाज्झल्त्वाभावात्पूर्वस्य नकारस्यानुस्वारो नास्ति । ननु च वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद् द्वयोर्नकारयोरेकोनुस्वार आदेशो विधास्यते । नैतदस्ति । स्थानिभेदादनुस्वारादेशद्वयप्रसङ्गात् । न इति वा गुणत्वादेकत्वसंख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव नकारस्यानुस्वारः स्यान्न तु द्वयोः । णत्वमतिक्रामतीति । न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुस्वारे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारो नकारस्य भवति न तु णत्वं णत्वे च कर्तव्ये सिद्ध एवानुस्वार इति णत्वाभावः । असिद्धे च परसवर्ण इति । असिद्धप्रकरणे परसवर्णस्य विधानाद् णत्वे कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वाण्णत्वाभावः । विप्रतिषेधादिति । व्यक्तिपक्षार्थाश्रयसहितात् । तद्यथा दधीति । यद्यपि दृष्टान्ते सामान्यविशेषभावो

भवन्ति। एवं झल्लक्षणे कृते पुनः प्रसङ्गादुगिल्लक्षणो न भविष्यति। यदप्युच्यते ऽसति खल्वपि सम्भवे बाधनं भवति। अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यादिति। सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि सम्भवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि सम्भवे झल्लक्षण उगिल्लक्षणम्बाधिष्यते। अथवास्त्वत्र उगिल्लक्षणोपि। ननु चोक्तं द्वयोर्नकारयोः श्रवणम्प्रसज्येतेति। परिहृतमेतद्, न व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा श्रवणं प्रति विशेषोस्तीति। ननु चोक्तं प्रतिज्ञाभेदो भवतीति। श्रुतिभेदे ऽसति प्रतिज्ञाभेदः किङ्करिष्यति। ननु च श्रुतिकृतोपि भेद उक्तः। इह तावत् श्रेयांसि भूयांसीति। परस्यानुस्वारे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत। कुर्वन्ति कृषन्तीति। परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्य णत्वं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशश्चोदितः। तत्रेह तावत्। श्रेयांसि भूयांसीति। परस्यानुस्वारे कृते तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारो भविष्यति। कुर्वन्ति कृषन्तीति। परस्यानुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारपरसवर्णौ भविष्यतः। नैव वा पुनरत्रोगिल्लक्षणः प्राप्नोति। किङ्कारणम्। मिदचोन्त्यात्पर इत्युच्यते। न च द्वयोर्मितोरचामन्त्यात्परत्वे सम्भवोस्ति। कथं तर्हि। इमौ द्वौ मितौ अचामन्त्यात्परौ स्तः। बहूनड्वांहि ब्राह्मणकुलानीति। विनिमित्तावेतौ। तत्र बहूर्जि प्रतिषेधः *। तत्र बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः। बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि। अन्त्यात्पूर्वं नुममेके॥ अन्त्यात्पूर्वं नुममेके इच्छन्ति। किमविशेषेण आहो स्विद्बहूर्जावेव। किञ्चातः। यद्यविशेषेण, काष्ठतक्षीति भवितव्यम्। अथ बहूर्जावेव काष्ठतङ्क्षीति भवितव्यम्। एवं तर्हि

बाधकहेतुर्दार्ष्टान्तिके तु विप्रतिषेधे परमेवेति नियमस्तथापि विनापि विरोधेन दृष्टं बाधकत्वमिति प्रदर्शनाय दृष्टान्तोपन्यासः। परस्येति। अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशाश्रयणादनुस्वारस्य झल्त्वात्पूर्वस्याप्यनुस्वारो भवति ततो द्वयोरनुस्वारयोः श्रुतिं प्रति विशेषाभावः। कुर्वन्तीत्यत्रापि पूर्वस्य नकारस्य अनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः परसवर्णस्यासिद्धत्वाण्णत्वस्यातिक्रमः। न च द्वयोरिति। ननु च यद्यपि प्रयोगे पूर्वेण नुमा परस्य नुमोन्त्याजपेक्षमानन्तर्यं विहन्यते तथापि क्रमेण विधाने द्वयोः सम्भवत्येव परत्वमित्युक्तम्। नैष दोषः। प्रयोगाश्रयेणैतदुक्तम्। प्राधान्यात्प्रयोगस्यान्त्यादचः परो मित्प्रयोक्तव्य इत्यानन्तर्यमेवात्र संश्रितम्। न च द्वयोर्नुमोरेकाजपेक्षमानन्तर्यं सम्भवति। पचतीत्यत्र तु सार्वधातुके परतः शब्विधानाद्विकरणव्यवधानमाश्रितमेव। विनिमित्ताविति। भिन्ननिमित्तावित्यर्थः। उकारात्पर आम् आमः परो नुम्। तत्रेति। झलच इति द्वन्द्वाश्रयणे दोषः। बहव ऊर्जो येषामिति बहुव्रीहिः। यद्यविशेषेणेति। काष्ठं तक्ष्णुवन्तीति क्विपि कृते जसः

बहूर्ज्जीत्येव । बहूर्ज्जि स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अच इत्येषा पञ्चमी । अच उत्तरो यो झल् तदन्तस्य नपुंसकस्य नुमा भवितव्यम् । यश्चात्र अच उत्तरो नासौ झल् नापि तदन्तं नपुंसकम् । यदन्तं च नपुंसकं नासावच उत्तरः । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । काष्ठतक्षीति । अत्र यः अच उत्तरो झल् न तदन्तं नपुंसकं यदन्तं च नपुंसकं नासावच उत्तरः । नैतदस्ति । झल्जातिः प्रतिनिर्दिश्यते । अच उत्तरा या झल्जातिरिति । यदि पञ्चमी, कुण्डानि वनानि इत्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि इकोचि विभक्तावित्यत्राचः सर्वनामस्थाने इत्येतदनुवर्तिष्यते । एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति । सर्वनामस्थाने इत्येषा सप्तमी अच इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ॥

इकोचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥ अज्ग्रहणं किमर्थम् । इकोचि व्यञ्जने मा भूत् ॥ इकः अचीत्युच्यते व्यञ्जनादौ मा भूत् । त्रपुभ्यां त्रपुभिः । अस्तु लोपः ॥ अस्त्वत्र नुम् । न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो भविष्यति । स्वरः कथम् ॥ पञ्चत्रपुभ्याम् । पञ्चत्रपुभ्यः । इगन्ते द्विगाविति एष स्वरो न प्राप्नोति । स्वरो वै श्रूयमाणे ऽपि ॥ श्रूयमाणे ऽपि नुमि स्वरो भवति । पञ्चत्रपुणा पञ्चत्रपुणे इति । लुप्ते किं न भविष्यति ॥ लुप्ते इदानीं किं न भविष्यति । किं पुनः कारणं श्रूयमाणे ऽपि नुमि स्वरो भवति । सङ्घातभक्तोसौ नोत्सहते ऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृत्वा । ततः श्रूयमाणे ऽपि नुमि स्वरो भवति । इदं तर्हि अतिराभ्याम् । अतिराभिः । नुमि कृते रायो हलीत्यात्वं न प्राप्नोति । इद-

---

शिभावे ककारषकारयोर्मध्ये नुम्प्राप्नोति तस्य झल्परत्वादनुस्वारप्रसङ्गः । अच इत्येषेति । झलच इति न द्वन्द्वः । किं तर्हि झलिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । अच इति तु पञ्चम्यन्तम् । कुण्डानीति । इगन्तस्योत्तरसूत्रेण सिध्यतीत्यकारान्तस्यैव नुमोप्राप्तिरुच्यते । एवं तर्हीति । वाक्यभेदेनाजन्तस्य सर्वनामस्थाने नुम् विधीयते सर्वनामस्थाने इत्येषेति । ननु पञ्चमीसप्तम्योरपि सावकाशत्वात्परत्वात्पञ्चम्यैव प्रकल्पिकया भाव्यम् । एवं तर्हीष्टवाची परशब्दः अतः सप्तम्यपि क्वचित्प्रकल्पिका भवतीत्यदोषः ॥ ७० ॥

इकोचि ॥ अज्ग्रहणमिति । हलादौ नुमो लोपविधानात्तन्निवृत्त्यर्थमज्ग्रहणं नोपयुज्यते इति प्रश्नः । स्वरो न प्राप्नोतीति । नुमेगन्ततायाः विघातात् । लुप्ते किमेति । स्वरे कर्तव्ये नलोपस्य शास्त्रेणैवासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते न तु प्रयोगे नकारस्य सद्भावः । ततश्च नुमः सद्भावेपि यत्र स्वरो भवति तत्रासद्भावे कथं न स्यादित्यर्थः । संघातभक्त इति । अङ्गस्य विधानाद्बहिरङ्गत्वाच्च नुमोन्तरङ्गः स्वरः पूर्वमेव प्रवर्त्तते । अतिराभ्यामिति । अतिरिभ्याम् इति स्थिते नुमि कृते तेन व्यवधानाद्रैशब्दस्या-

मिह सम्प्रधार्यं नुम् क्रियतामात्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादात्वम् । इह
तर्हि प्रियतिसृभ्यां प्रियतिसृभिः । नुमि कृते तिसृभावो न प्राप्नोति । इदमिह
सम्प्रधार्यं नुम् क्रियतां तिसृभाव इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्तिसृभावः ।
अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानान्नुम् कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ
विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति । अत उत्तरं पठति । इकोचि विभक्ता-
वज्ग्रहणं नुम्नुटोर्विप्रतिषेधार्थम् * । इकोचि विभक्तौ अज्ग्रहणं क्रियते नुमो नुट्
विप्रतिषेधेन यथा स्यात् । त्रपूणां जतूनाम् । इतरथा हि नुमो नित्यनिमित्तत्वा-
न्नुडभावः * । अक्रियमाणे ह्यज्ग्रहणे नित्यनिमित्तो नुम् कृतेपि नुटि प्राप्नोत्यकृ-
तेपि । नित्यनिमित्तत्वान्नुमि कृते नुडभावः स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
अक्रियमाणेऽपि वै अज्ग्रहणेऽवश्यमत्र नुडर्थो यत्नः कर्तव्यः । पूर्वविप्रतिषेधो
वक्तव्यः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । नुटि कृते नुम्मा भूदिति । किञ्च स्यात् ।
त्रपूणां जतूनां नामीति दीर्घत्वं न स्यात् । मा भूदेवं नोपधाया इत्येवं भविष्यति।
इह तर्हि शुचीनाम् । इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । सौ चेत्यस्मान्नियमान्न प्राप्नोति दीर्घ-
त्वम् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति । नैषा परिभाषा इह शक्या
विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्याद्वाग्मीति । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिप-

---

त्वं न प्राप्नोति । सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्च । अथापि पदाङ्गाधिकारे तस्य च
ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति त्रिशब्दान्तस्याङ्गस्यात्वं विधीयते इति नास्ति नुमा-
ङ्गस्य व्यवधानं तथापि नकारस्यात्वं प्राप्नोति तस्मिन् पूर्वस्य यणि सति अतिर्या-
भ्यामिति प्राप्नोति । परत्वादात्वमिति । आत्वमनित्यं नुमि कृते तेन व्यवधानाद-
प्रसङ्गादथ वा शब्दान्तरप्राप्त्या नुमि कृते नकारस्य प्रसङ्गात् । अकृते त्विकारस्य ।
नुमप्यनित्यः । कृते आत्वे प्राप्त्यभावात् । परत्वात्तिसृभाव इति । शब्दान्तरप्राप्त्या
नुमनित्यः । तिसृभावस्तु नुमि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः । स हि यद्य-
पि त्रिशब्दान्तस्याङ्गस्य विधीयते तद्भक्तत्वाच्च नुमव्यवधायकस्तथापि निर्दिश्य-
मानस्यादेशा भवन्तीति त्रेरेव तिसृभावेन भाव्यं स च नुमा व्यवहित इति तिसृ-
भावस्याप्राप्तिस्तदेवमुभयोरनित्ययोः परत्वात्तिसृभावः । त्रपूणामिति । सत्यज्ग्रह-
णे द्वयोरपि नुम्नुटोरनित्यत्वाद्विप्रतिषेधे सति नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति पूर्व-
विप्रतिषेधान्नुट् भवति । तस्मिंश्च नामीति दीर्घत्वम् । असति त्वज्ग्रहणे कृताकृत-
प्रसङ्गित्वान्नित्यत्वान्नुमेव स्यात् । नुडर्थो यत्न इति । अज्ग्रहणं च कर्तव्यं पूर्ववि-
प्रतिषेधश्च वक्तव्य इति यत्नद्वयमाश्रयणीयं तत्राज्ग्रहणमकृत्वैव एक एव नुडर्थो
यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः । नुटि कृते इति । यत्नान्तरेण नुटि कृते नुम् प्राप्नोतीत्यर्थः ।
किं च स्यादिति । नलोपे कृते दोषाभावं मन्यते । नामीति । नलोपस्य सुब्विधाव-
सिद्धत्वादजन्तत्वाभावात् । इह तर्हीति । इन्हन्निति नियमः सर्वस्योपधालक्षणस्य
दीर्घत्वस्येति व्याख्यातम् । नैषेति । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनेति वच-

दोक्तस्यैवेति । उत्तरार्थं च * । उत्तरार्थं तर्ह्यज्ग्रहणं कर्तव्यम् । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः । अजादौ यथा स्यात् । इह मा भूत् । अस्थिभ्यामस्थिभिः । यद्युत्तरार्थं स्यात्तत्रैवायमज्ग्रहणं कुर्वीत । इह हि क्रियमाणे यदि किञ्चित्प्रयोजनमस्ति तदुच्यताम् । इहापि क्रियमाणे प्रयोजनमस्ति । किम् । अजादौ यथा स्यात् । इह मा भूत् । त्रपु जतु । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । विभक्तावित्युच्यते । न चात्र विभक्तिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह कश्चिदन्योपि प्रकारः प्रत्ययलक्षणं नामेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । हे त्रपु । हे त्रपो । अत्र गुणः सिद्धो भवति । इकोचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् । स्वरो वै श्रूयमाणे ऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥ १॥ रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि । नुड्वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् त्रपो इति ॥ २ ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७४ ॥ किमिह पुंवद्भावेनातिदिश्यते । नुम्प्रतिषेधः । कथं पुनः पुंवदित्यनेन नुम्प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाःसन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि पुंवद्भवति पुंवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पुंसो न नुम्भवति एवं तृतीयादिषु भाषितपुंस्कस्यापि न भवतीति । किमुच्यते नुम्प्रतिषेध इति । न पुनरन्यदपि पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्तृतीयादिष्वजादिषु वि-

---

नात् । तथा च वाग्मिन इत्यादावपि नियमाद्दीर्घाभावः । तत्रैवायमिति । एवं हि स्वरितत्वं न प्रतिज्ञेयं भवति । प्रत्यक्षश्रुतिसम्भवे चानुमानं नाश्रयितव्यं भवति । हे त्रपु हे त्रपो इति । हे त्रपु इति प्राप्ते हे त्रपो इति भवतीत्यर्थः । केचित्तु रूपद्वयमिष्यत इत्याहुः । क्वचित्प्रत्ययलक्षणं लुमता लुप्तायामपि संबुद्धौ भवतीत्येतदज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते न तु सर्वत्रेति ते वदन्ति ॥ ७२ ॥

तृतीयादिषु ॥ किमिहेति । अन्यत्र पराश्रयाणि कार्याणि अतिदिश्यन्ते न तु स्वाश्रयकार्याभावः । इह तु विपर्ययो दृश्यत इति मत्वा प्रश्नः । कथं पुनरिति । पुंवदित्यनेन नुम्प्रतिषेधोऽशक्योतिदेष्टुं न हि पुंसि नुम्प्रतिषेधो विहितः । कामचारश्चेति । यत्र क्रिया शब्देन नोपात्ता तत्र कामचारः न तु ब्राह्मणवत् क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यादावुपात्तक्रियेतिदेशे प्रतिपत्तौ चोपमाने भावाभावयोरन्यतरमवगत्य वाक्यशेषं कल्पयति । तत्र पुंसि नुमभावदर्शनान्नपुंसके पुंवदतिदेशान्नुमभावः प्रतीयते । तत्रेह शास्त्रे यथालक्ष्यं क्वचिद्भवतीत्यस्याध्याहारः । क्वचिन्न भवतीत्यस्य । क्वचिदुभयस्य । यथा स्थानिवदतिदेशे । तथा च वाय्वोरित्यादौ स्वाश्रयलोपाभा-

भक्तिषु भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । अनारम्भात्पुंसि । न हि किञ्चित्पुंसि प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । नुम्प्रकृतस्तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुम् । अन्यदतो नुम्प्रतिषेधात् । पुंवदिति नुम्प्रतिषेधश्चेद् गुणनाभावनुडौत्त्वप्रतिषेधः * । पुंवदिति नुम्प्रतिषेधश्चेद् गुणनाभावनुडौत्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । गुण, ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलाय । गुणः । नाभावः । ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन । नाभावः । नुट् । ग्रामण्यां ब्राह्मणकुलानाम् । नुट् । औत्वम् । ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले । ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धम् । ह्रस्वाश्रयाश्चैते विधयः प्राप्नुवन्ति । ह्रस्वाभावार्थं च । किञ्च । नुम्प्रतिषेधार्थं च । कथं पुनरत्राप्रकृतस्य असंशब्दितस्य ह्रस्वत्वस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । अर्थातिदेशात्सिद्धम् । नैवं विज्ञायते । भाष्यते पुमाननेन सोयं भाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्य । शब्दस्य पुंशब्दो भवतीति । कथं तर्हि भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे सोयं भाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्यार्थस्य पुंवदर्थो भवतीति । तद्धितलुक्प्रतिषेधश्च * । तद्धितलुकश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पीलुर्वृक्षः । पीलु फलम् । पीलुना पीलुने इति । न वा समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात् * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात् । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् । आकृत्य-

---

वः । नहि किंचिदिति । तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वातिदेशस्तृतीयादिषु पुंवद्भावातिदेशात् पूर्वसवर्णदीर्घाभावाश्चेह न सम्भवति । नुम्प्रकृत इति । अनेन प्रत्यासत्तिमाश्रयति । ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धमिति । तस्याप्रकृतत्वात् । अर्थातिदेशात्सिद्धमिति । यद्यपि प्रकरणमनपेक्ष्य व्याप्त्याश्रयेणापि ह्रस्वाभावः सिध्यति तथापि सम्भवात्परिहारान्तरमाश्रितम् । यदि कार्यातिदेशः स्यात्तदा प्रकृतत्वाप्रकृतत्वलक्षणो भेदः स्यादर्थे त्वतिदिश्यमाने नास्त्ययं भेदः । नैवं विज्ञायत इति । यदा शब्देऽन्यपदार्थे कार्यातिदेशः स्यात्तदा प्रकृतस्यैव नुमः प्रतिषेधः स्यान्न ह्रस्वस्य । भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे इति । अर्थोन्यपदार्थ आश्रीयते स चार्थो नपुंसकलक्षणो विरोधान्नाश्रीयते । न हि नपुंसके ऽर्थे पुंसो भाषणमुपपद्यते । तस्माच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोर्थोन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते । तद्योगाच्चाभिधेयं नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कमुच्यते तस्यार्थस्य पुंस्त्वातिदेशाद् द्वावपि नुमह्रस्वौ न भवतः । पुंसि द्वयोरप्यभावात् । अर्थस्य चापौरुषेयत्वादतिदेशासम्भवात्तदतिदेशद्वारेणानेककार्यातिदेश एवायं सम्पद्यते । तत्र यद्यप्यन्तरङ्गो ह्रस्वस्तथाप्यपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गाणां प्रवर्तनान्नात्र प्रवर्तते । ह्रस्वाभावाच्च गुणादीनां निमित्ताभावादप्रवृत्तिः सिद्धा । तद्धितलुगिति । अर्थातिदेशस्यैव प्रयोजनान्तरं चोद्यमुखेनोपन्यस्यते । फले लुगित्योरञो लुकि कृते पीलुशब्दो वृक्षाकृतौ पुंलिङ्गः । फलाकृतौ नपुंसकलिङ्ग इति पुंवद्भावान्नुमोऽप्रसङ्गः । न वेति । नन्वाकृतिरेवान्यपदार्थत्वेनाश्रिता भाषितपुंस्कशब्दस्य तु भाषितपुंस्कशब्दव्यपदेशो नैवाश्रितः । सत्यम् । साक्षाच्छ-

न्तरे चैतद्भाषितपुंस्कम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतदप्यर्थनिर्देशात्सिद्धम् ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥ किमुदाहरणम् । अक्षी ते इन्द्रपिङ्गले । नैतदस्ति । पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । इदं चाप्युदाहरणम् । अक्षी ते इन्द्रपिङ्गले । ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धमिति । नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति । छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। मधोर्गृभ्णामि मधोस्तृप्ता इवासते इत्येवमर्थम् । पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः । नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम् । स्वरार्थस्तर्हीकारो वक्तव्यः । उदात्तस्वरो यथा स्यात् । नपुंसकस्वरो मा भूत् । ननु च पुंवद्भावातिदेशादेव स्वरो भविष्यति । अशक्यः पुंवद्भावातिदेशस्तत्राश्रयितुम् । इह हि दोषः स्यात् । मध्वस्मिन्नस्ति । मधुर्मास इति । स तर्हि पुंवद्भावो वक्तव्यः।न वक्तव्यः । प्रकृतं पुंवदिति वर्तते॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥ कस्यायं प्रतिषेधः । नुम इत्याह। तन्नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । इदितो नुम्धातोरिति । तद्वै अनेकग्रहणेन व्यवच्छिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम् । एवं तर्हि सर्वनामस्थान

ब्दस्य भाषितपुंस्कव्यपदेशो नास्त्यभिधेयद्वारकस्तु केन निवार्यते । तत्र पीलुशब्दो वृक्षाकृतौ पुंल्लिङ्गः फलाकृतौ नपुंसकलिङ्ग इति पुंवद्भावाप्रसङ्गः ॥ ७३ ॥

ई च द्विवचने ॥ पूर्वसवर्णेनेति । अक्षि औ इति स्थिते छान्दसात् पुंवद्भावाच्छीभावे नुमि चासति प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यनेन । नुमा॰ व्यवहितत्वादिति । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्राक इति वर्तते । तेनागचोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ उच्यमानो नुम्व्यवधाने नास्तीत्यक्षिणी इति प्राप्नोति । परत्वाच्च नुम् प्राप्नोति । ईकारस्तु विधीयमानः परत्वान्नुमं बाधते तेन शीभावे कृते पूर्वसवर्णे नाक्षी इति सिध्यति । नुमि निवृत्ते इति । अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः शीभावोपि पुंवद्भावान्न भवति । स्वरार्थ इति । उदात्तग्रहणानुवर्तनादीकार उदात्तः । नपुंसकस्वर इति । नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् । ननु चेति । अव्युत्पत्तिपक्षे चोद्यते । व्युत्पत्तिपक्षे त्वशोर्निदिति नित्वादाद्युदात्तत्वेन भाव्यम् । मधुर्मास इति । मत्वर्थे मासतन्वोर्मधोर्ञ् चेति यत उत्पन्नस्य लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्या इति । लुकि कृते मासे पुंसि मधुशब्दो वर्तते इत्याद्युदात्तत्वं न स्यात् । तस्माद्यस्यान्यत्र नपुंसकत्वं दृष्टं तस्यासत्यपि नपुंसकत्वआद्युदात्तत्वमिष्यते इति पुंवद्भावे ऽपि स्वरानिवर्तनात्स्वरार्थ ईकारो विधेयः । स तर्हीति । मधोर्गृभ्णातीत्येवमाद्यर्थः । प्रकृतमिति । वाक्यभेदेन सम्बन्धः क्रियते । छन्दसि नपुंसकं पुवदित्येकं वाक्यम् । अस्थ्यादीनां छन्दसि द्विवचने ईकारो भवतीति द्वितीयं वाक्यम् ॥ ७७ ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ कस्यायमिति । आच्छीनद्योर्नुमिति नुम्ग्रहणाद्व्यवहितस्यानुवृत्तिर्नाश्रिता नचानन्तरः प्रतिषेधार्ह इति प्रश्नः । एवं तर्हीति । उगिदचां

इति वर्तते । सर्वनामस्थाने यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः । तद्वै बहुतरकेण ग्रहणेन व्यवच्छिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम् । अथेदानीं व्यवहितमपि शक्यते ऽनुवर्तयितुम् । नुमेवानुवर्त्य इहार्थमुत्तरार्थं च । इह चैव प्रतिषेधः सिद्धो भवति । इह च आच्छीनद्योर्नुमिति नुम्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥ इह कस्मान्न भवति । अदती घ्नती लुनती पुनतीति । लोपे कृते ऽवर्णाभावात् । किं तर्ह्यस्मिन् योगे उदाहरणम् । याती यान्ती । अत्राप्येकादेशे व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्तादिवद्भावः । नोभयत आश्रयः करिष्यते । नैवं विज्ञायते अवर्णान्ताच्छतुर्नुम्भवतीति । कथं तर्हि अवर्णान्नुम्भवति । तच्चेदवर्णं शतुरनन्तरमिति ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥ नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धोऽत्र पूर्वेणैव । तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति। तदेतन्नित्यग्रहणं सान्यासिकं तिष्ठतु तावत् ॥

सावनडुहः ॥ ८२ ॥ अनडुहः सावाम्प्रतिषेधो नुमो ऽनवकाशत्वात् *। अनडुहः सावाम्प्रतिषेधः प्राप्नोति । किङ्कारणम् । नुमोऽनवकाशत्वात् । अनवकाशो नुम् आमं बाधते । न वावर्णोपधस्य नुम्वचनात् * । न वा एष दोषः ।

———————

सर्वनामस्थानेधातोरित्यतः सर्वनामस्थाने निषेध्य लक्षणार्थं विज्ञायते । सर्वनामस्थाने यत्प्राप्नोति तदभ्यस्ताच्छतुर्न भवति इति नुम एव प्रतिषेधः सम्पद्यते । बहुतरकेणेति । नुमागमश्चतुर्भिर्योगैर्विच्छिन्नः । सर्वनामस्थानं तु पञ्चभिरिति प्रकर्षप्रत्ययनिर्देशः ॥ ७९ ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ इह कस्मादिति । सर्वत्र एवावर्णस्य निवृत्त्या भाव्यम् । क चिल्लुका, क्व चित् श्लुना, क्व चिदेकादेशेन, क्वचित्तु श्नाभ्यस्तयोरात इति लोपेन । तत्रावश्यं भूतपूर्वगतिराश्रयितव्या । अवर्णनिवृत्तिशास्त्रस्य वा नुमागमविधानात्पूर्वं प्रतिबन्धादप्रवृत्तिस्ततश्चात्रापि प्रसङ्ग इति भावः । लोपे कृते इति । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । पूर्वोक्तेनैवाभिप्रायेण चोदयति किं तर्हीति । इतरः सांप्रतिकमवर्णान्तं दर्शयितुमाह यान्तीति । नैवं विज्ञायत इति । एवं विज्ञायमाने ऽवर्णं शता चोभयमाश्रितं स्यात् । अवर्णान्नुम् भवतीति । अवर्णात्पर इत्यर्थः । शत्रवयवव्यतिरिक्तश्चावर्णो गृह्यते । आदित्युपादानसामर्थ्यात् । तच्चेदवर्णमिति । शत्रवयवस्तकारः शतृशब्देनोच्यते । नह्यन्यथा एकादेशे कृते शतुरनन्तरमवर्णं भवति । उभयत आश्रये च नान्तादिवदित्युक्तम् । तस्माच्छत्रवयवस्तकारः शतृशब्देनोच्यते शत्रवयवाकारव्यतिरिक्तं चावर्णमेकादेशात्मकमाश्रीयते इति न कश्चिद्दोषः ॥ ८० ॥

सावनडुहः ॥ आमागमः सर्वनामस्थानमात्रे विधीयमानः सोऽन्यत्र सावका-

किङ्कारणम् । अवर्णोपधस्य नुम्वचनात् । अवर्णोपधस्य नुमं वक्ष्यामि । तदवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । आच्छीनद्योर्नुमिति । यदि तदनुवर्तते । अनडुांहि यावन्त्यवर्णानि सर्वेभ्यः परो नुम्प्राप्नोति । मिदचोन्त्यात्पर इत्यनेन यत्सर्वान्त्यमवर्णं तस्मात्परो भविष्यति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् * । अथ वा पुनः प्रसङ्गाद् नुमि कृते आम्भविष्यति । यथा आत्वादिषु द्विर्वचनम् । तद्यथा । जग्ले मम्ले ईजतुरीजुरिति । आत्वादिषु कृतेषु पुनः प्रसङ्गाद् द्विर्वचनं भवति, एवमत्रापि नुमि कृत आम्भविष्यति ॥ नैष युक्तः परिहारः । विप्रतिषेधे पुनः प्रसङ्गः । विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोर्भवति । इह पुनरनवकाशो नुमामं बाधते । एवं तर्हि वृत्तान्तादेष परिहारः प्रस्थितः । कस्माद् वृत्तान्तात् । इदमयं चोद्यो भवति । अनडुहः सावाम्प्रतिषेधो नुमोनवकाशत्वादिति तस्य परिहारो न वावर्णोपधस्य नुम्वचनादिति । ततो ऽयं चोद्यो भवति । यत्र तर्ह्यवर्णप्रकरणं नास्ति तत्र ते आमा नुमो बाधनं प्राप्नोति । बह्वनड्वांहि ब्राह्मणकुलानि ॥ तत उत्तरकालमिदं पठितं पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धमिति ॥

दिव औत् ॥ ८४ ॥ दिव औत्वे धातोः प्रतिषेधः * । दिव औत्वे धा-

शो निरवकाशेन नुमा बाध्येतेति मत्वाह अनडुहः साविति । अवर्णोपधस्येति । नचामा विनावर्णोपधत्वसम्भव इति निमित्तमेव नुम आममिति बाध्यबाधकभावाभावः । अनडुहि यावन्तीति । अनडुहोकारान्त्यासम्भवादनडुहावर्णो विशेष्यते नत्ववर्णेनानडुच्छब्दस्ततः सर्वावर्णानां नुम्प्रसङ्गः । यद्येवं सत्यामच्यादित्यस्यानुवृत्तौ यदेवं सन्निहितमवर्णं तस्यैव नुम् स्यात्तथा च नुमा आम् बाध्येत । नैष दोषः । आगमिभेदात् । आमनडुहो नुम् त्ववर्णस्य तस्मात्सर्वावर्णानां नुम्प्रसङ्ग एव दोषः । मिदचोन्त्यादिति । मित्त्वलिङ्गाच्च मित्परिभाषोपतिष्ठते तदुपस्थानादुकारात्परो नुम्प्रसक्त आदित्यधिकारादवर्णादन्त्यात्परः क्रियते । न चाम्यकृतेऽवर्णोन्त्यो भवतीति सामर्थ्यादामि कृते नुम्विधीयते । अथ वोकारात्पर एव विधीयते । तत्रादित्यधिकारादयमर्थो भवति यथाऽवर्णात्परो नुम्भवति तथा कर्तव्यमेवं चावर्णात्परो भवति । यदि कृते नुम्याम् क्रियते एवं च सत्यादित्यधिकारोनुगृहीतो भवति । परिभाषा च न त्यक्ता भवति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वेति । चार्थे वाशब्दः । बह्वनड्वांहीति । परत्वादामि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानान्नपुंसकस्य झलच इति नुम् क्रियते इति वाक्यार्थः । भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनार्थं विकल्पार्थं वाशब्दं व्याख्याय दूषयित्वा समुच्चयार्थमेव व्याचष्टे वृत्तान्तादिति । प्रसङ्गो वृत्तान्तश्चोद्यप्रसङ्गादित्यर्थः । अथ वा वृत्तोऽतिक्रान्तो यः प्रबन्धश्चोद्यसमाधानलक्षणः तदन्ते व्यवस्थितं यच्चोद्यं तदुपचाराद्वृत्तान्तशब्दवाच्यं तस्मादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

दिवः औत् ॥ दिव औत्व इति । विशेषानुपादानाद्धातोरपि प्राप्नोति । अक्ष-

तोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षद्यूरिति । अधात्वधिकारात्सिद्धम् *। अधातोरिति वर्तते । क्व प्रकृतम् । उगिदचां सर्वनामस्थानेधातोरिति । अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषः * । अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषो भवति । काष्ठतांक्षि कूटतांक्षि । नपुंसकस्य झलचः अधातोरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति । अथ वा सम्बन्धमनुवर्तिष्यते ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥ इतोद्वचनमनर्थकमाकारप्रकरणात् * । इतोद्वचनमनर्थकम् । किङ्कारणम् । आकारप्रकरणात् । आदिति वर्तते । षपूर्वार्थं तु * । षपूर्वार्थं तर्ह्युद्वक्तव्यः । ऋभुक्षणमिन्द्रम् । ऋभुक्षाणमिन्द्रम् ॥

पुंसोसुङ् ॥ ८९ ॥ असुङुपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । असुङुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायामेवासुङ् भवतीति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । स्वरसिद्ध्यर्थम् । उपदेशावस्थायामसुङि कृते इष्टः स्वरो यथा स्यात् । परमपुमानिति । अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे समासान्तोदात्तत्वे ऽसुङ् आन्तर्यतः अस्वरकस्यास्वरकः स्यात् । किं पुनः कारणं समासान्तोदात्तत्वं तावद्भवति । न पुनरसुङ् । न परत्वादसुङा भवितव्यम् । बहिरङ्ग-

---

द्यूरिति । ऊठि कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दित्वप्रसङ्गः । अननुबन्धग्रहण इति । अव्युत्पन्नं दिविति प्रातिपदिकमननुबन्धकम् । व्युत्पत्तिपक्षेप्यवयवानां प्रत्ययादीनां सानुबन्धकत्वं न प्रातिपदिकस्य । सम्बन्धमिति । उगिदचामित्यनेन । दिव औदित्यत्र त्वधातोरिति वर्तते । उगिदचामिति निवृत्तम् ॥ ८४ ॥

इतोऽत्सर्वनामस्थाने ॥ इतोद्वचनमिति । क्व चिदेकादेशविधानात्क चिद्दीर्घविधानाच्च ह्रस्वस्य श्रवणेन न भाव्यमित्याकार एव प्रकृत इतो विधेय इत्यर्थः । षपूर्वार्थमिति । वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पेन रूपत्रयसिद्धिराकारविधौ त्वेकमेव रूपं स्यात् दीर्घविकल्पस्तु तक्षणं तक्षाणमित्याद्यर्थं स्यात् ॥ ८६ ॥

पुंसोसुङ् ॥ असुङीति । पातेर्डुम्सुन्नित्याद्युदात्तस्य पुंसः सकारस्याविद्यमानोदात्तत्वादनुदात्तस्य स्थाने ऽसुङि क्रियमाणे आन्तरतम्यादनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद्वा अनुदात्त एव भवतीति पुमानित्यादौ दोषाभावः । परमपुमानित्यत्र त्वन्तरङ्गत्वात्समासान्तोदात्तत्वे कृते सर्वनामस्थाने उत्पन्ने ऽसुङ्क्रियमाणो ऽनुदात्तः प्राप्नोति उदात्तश्चेष्यते । ननु चोकारस्य कृतमपि समासान्तोदात्तत्वमसुङि कृते ऽनन्यत्वान्न व्यवतिष्ठते । नैतदस्ति । अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङो ऽसिद्धत्वान्निवृत्तस्य वा निवर्तनादुपदेशिवद्वचनात्तु पूर्वमसुङ् भवति । पश्चात्समासान्तोदात्तत्वम् । अस्वरकः स्यादिति । प्रवृत्तिकाले स्वरविशेषस्यानुपादानाद्दनभिमतानुदात्तत्वप्रसङ्गाच्चास्वरक इत्युच्यते । न त्वस्वरकस्याच उच्चारणं

लक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणोऽसुङ् अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । स तर्हि उपदेशिवद्भावो वक्तव्यो न वक्तव्यः । असुङ आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनः स्वरः समासस्वरस्य बाधको भविष्यति । एतदप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः समासस्वरं बाधते । एवं प्रकृतिस्वरमपि बाधेत । पुमान् । तस्मात्सुष्ठूच्यते । असुङि उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

गोतो णित् ॥ ९० ॥ किमिदं गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्त्वमुच्यते आहो स्वित्सर्वनामस्थाने परतो णित्कार्यमतिदिश्यते । कश्चात्र विशेषः । गोतः सर्वनामस्थाने णित्कार्यातिदेशः * । गोतः सर्वनामस्थाने णित्कार्यमतिदिश्यते । सर्वनामस्थाने णिद्वचने ह्यसम्प्रत्ययः * । षष्ठ्यनिर्देशात्सर्वनामस्थानस्य णिद्वचने ह्यसम्प्रत्ययः स्यात् । किङ्कारणम् । षष्ठ्यनिर्देशात्षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठीं पश्यामः । एवं तर्हि वतिनिर्देशोयं गोतो णिद्भवतीति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः, नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह, तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यणितं णिदित्याह णिद्वदिति गम्यते । अथ वा पुनरस्तु गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्त्वम् । ननु चोक्तं सर्वनामस्थाने णिद्वचने ह्यसम्प्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशादिति । नैष दोषः । गोत इत्येषा पञ्चमी सर्वनामस्थान इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । अथ तपरकरणं किमर्थम् । इह मा भूत् । चित्रगुः शबलगुरिति । नैतदस्ति । ह्र-

---

सम्भवति । अथ वोदात्तत्वाभावादस्वरक इत्युच्यते । एवमपीति । यस्मादुदात्तनिपातने दोषस्तस्मात्तत्परित्यागेनेत्यर्थः । प्रकृतिस्वरमिति । पुमानित्यादौ आद्युदात्तत्वमित्यर्थः । प्रकृतिस्वरस्य कोऽवकाश इति चेत्पर्यायः स्यात् ॥ ८८ ॥

गोतो णित् ॥ गाङ्कुटादिसूत्रे यावन्तः पक्षा उक्तास्ते सर्वे इह सम्भवन्ति । तत्र णकारस्येतःसर्वनामस्थाने अभावाद्भावे वा तदनुवादे प्रयोजनाभावाण्णित्वव्यपदेशाभावः । संज्ञाकरणे ऽपि ञ्णिद्ग्रहणे संज्ञिनोऽसंप्रत्ययः शब्दभेदाद्भावनापक्षे णकार आदेशः प्राप्नोति । ण्वुलादि वा प्रसिद्धणित्वं प्राप्नोति । तद्वदतिदेशस्तु निर्दोषत्वादाश्रीयते । भाष्ये तु भावनापक्ष एवाशङ्क्य निराकृतः परस्तात् स्थापितश्च । किमिदमिति । ण् इद्यस्य तण्णित् तस्य भावो णित्त्वम् । तेनायमर्थः । अणितः सर्वनामस्थानस्य स्थाने णित्सर्वनामस्थानमादेशो भवति ण्वुलादयस्तु तदर्थाभिधाने ऽसमर्थत्वान्न भवन्ति । एतद्न्यायाश्रये गाङ्कुटादिसूत्रेपि भावनापक्षे तु न कश्चिद्दोषः । गोत इत्येषेति । भावनापक्षे गोत इति पञ्चमी । तद्वदतिदेशपक्षे तु

स्वत्वे कृते न भविष्यति । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति । तपरकरणमनर्थकं स्थानिवत्प्रतिषेधात् * । तपरकरणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । स्थानिवत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः । गोः पूर्वत्वणित्त्वात्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति । स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः । इतरथा हि सम्बुद्धिजसोः प्रतिषेधः । यो हि मन्यते तपरकरणसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति सम्बुद्धिजसोस्तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । हे चित्रगो चित्रगव इति । अथेदानीं सत्यपि स्थानिवत्प्रतिषेधे गुणे कृते कस्मादेवात्र न भविष्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमुपस्थातुम् । नेत्याह । नहीदानीं क चिदपि स्थानिवत्स्यात् ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥ स्त्रियां च ॥ ९६ ॥ अथात्र विभक्ताविसनुवर्तते उताहो न । किञ्चातः । तृज्वत् स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रोष्ट्री भक्तिर्न सिध्यति॥ तृज्वत्स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रोष्ट्री भक्तिरिति न सिध्यति । एवं तर्हीकार एव तृज्वद्भावं वक्ष्यामि । तदीकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोयं स्त्री ई स्त्री स्त्रियामिति । ईकारे तन्निमित्तः सः । ईकारे चेत् । तन्न । किङ्कारणम् । तन्निमित्तः सः ॥ तृज्वद्भावनिमित्तः स ईकारः । नाकृते तृज्वद्भावे ईकारः प्राप्नोति । किङ्कारणम् । ऋन्नेभ्यो ङीबित्युच्यते । ईकारे च

षष्ठी । तपरकरणमिति । स्थानिवत्त्वनिषेधात्तदानर्थक्यमिति प्रश्नः । चित्रगुरिति । तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणिति नानुवर्तते इति अनणोपि तत्कालस्य ग्रहणम् । इतरथा हीति । यदि स्थानिवत्त्वनिषेधो नाश्रीयते तदा सत्यपि तपरकरणे संबुद्धौ जसि च गुणे कृते स्थानिवत्त्वात्तत्कालत्वाच्च णित्त्वं स्यादित्यर्थः । प्रतिषिद्धे तु स्थानिवत्त्वे गुणे कृते गोरूपस्य लाक्षणिकत्वाण्णित्वाप्रसङ्गः । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणैतदुच्यते । व्युत्पत्तिपक्षे तु सर्व एव लाक्षणिकः । न हीदानीमिति । स्वाश्रया या प्राप्तिः। सा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषावशान्मा भूत् । स्थानिवत्त्वनिमित्तातु स्यादेव प्राप्तिः । न हि सा पूर्वोक्तया परिभाषया निवार्यते । स्थानिवत्त्वस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात् ९०

तृज्वत् ॥ तृज्वत्क्रोष्टुरित्यत्र सर्वनामस्थानाधिकाराद्विभक्त्यधिकारस्य न दोषो न प्रयोजनम् । विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्राप्यादिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्विभक्तय एव गृह्यन्त इति तत्रापि न विचार इति स्त्रियां चेत्यत्रैवायं विचारः क्रियते दृष्टतोऽधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तिभावात् । क्रोष्ट्रीभक्तिरिति। क्रोष्ट्री भक्तिरस्येति बहुव्रीहिः। भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात्पुंवद्भावाभावः । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुकि कृते विभक्त्यभावान्नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च तृज्वद्भावो न प्राप्नोति तदभावादृकारान्तत्वानिमित्तो ङीबपि न प्राप्नोति । एवं तर्हीति। विभक्तिर्निमित्तत्वेन नाश्रीयते किं तर्हि ईकारः । स्त्री ई स्त्रीति । स्त्रिया ई स्त्रीत्वस्य द्योतक ईकारे इत्यर्थः।षष्ठीसमासः । गर्भगतं च स्त्रीत्वम् ईकारे आरोप्य नदीसंज्ञा-

तृज्वद्भावः । तदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । एवं तर्हि गौरादि पाठादीकारो भविष्यति । गौरादिषु न पठ्यते । नहि किञ्चित्तुन्नन्तं गौरादिषु पठ्यते । एवं तर्हि एतज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्यत्र ईकार इति । यदयमीकारे तृज्वद्भावं शास्ति । तेनैव भावनं चेत् स्यादनिष्टोपि प्रसज्यते । यद्यपि नास्ति विशेषो ङीपो ङीषो वा ङीनापि तु प्राप्नोति । इह च न प्राप्नोति । पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैरथैः पञ्चक्रोष्टृभीरथैरिति । एवं तर्हि नचापरं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणा * । न चापरं निमित्तमाश्रीयते अस्मिन् परतः क्रोष्टुस्तृज्वद्भवतीति । किं तर्हि अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वद्भवति । अङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन । किं पुनः, अयं शास्त्रातिदेशः तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते आहो स्विद्रूपातिदेशः तृचो यद्रूपं तदतिदिश्यते इति । कश्चात्र विशेषः । तृजादिति शा-

---

निमित्ताबामाटौ क्रियेते । गौरादिपाठादिति । पृथिवीक्रोष्टुपिप्पल्यादयश्चेति च्छेदाध्यायिनः पठन्ति । न हि किं चिदिति । संहिताध्यायिनो न पठन्ति । सर्वात्मना पाठं प्रतिपादयितुमेतदुच्यते । ङीपो ङीषो वेति । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वविधानात् । ङीनपीति । ततश्चाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः । ननु ईकारे तृज्वद्भावविधानात्सति शिष्टश्चित् स्वरो नित्स्वरं बाधिष्यते ततश्चोदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तविधानान्नास्ति विशेषः । नैतदस्ति । क्रोष्टुशब्द आद्युदात्त एव । तत्र ङीनि कृते प्रयोजनाभावादकृते तृज्वद्भावे नित्स्वरो न प्रवर्तत इति पूर्वं तृज्वद्भावः परत्वाद्वा तत्र कृते नित्स्वरः सति शिष्टश्चित्स्वरं बाधेत । यदि तु ज्ञापकेन पिप्पल्याद्यन्तर्भावः क्रोष्टुशब्दस्यानुमनुमीयते तदा न कश्चिद्दोषः अपूर्वस्य त्वीकारस्यानुमानमाश्रित्य श्लोकवार्तिककारेण दोष उपात्तः शार्ङ्गरवाद्यन्तर्भावानुमानमपि स्यादिति तदाशयः । पञ्चभिरिति । तद्धितार्थेति समासः । आर्हादिति ठक उत्पन्नस्याध्यर्धपूर्वेति लुक् । लुक् तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादीकारनिमित्तस्तृज्वद्भावो न प्राप्नोति अन्तरङ्गाणां च विधीनां लुका बाधनात्पूर्वमेव तृज्वद्भावो न लभ्यते तत्राद्येन सर्वनामस्थाने तृज्वद्भावोन्त्येन त्वजादिषु विकल्पेनेति हलादौ मध्यमेनाप्राप्तिरुच्यते । पञ्चक्रोष्टुभिरिति । केचिदाहुः । भस्याढ इति ठक्छसोश्चेति वा प्राप्तः पुंवद्भावो जातेश्चेति निषिध्यते ॥ तदयुक्तम् । भत्वाभावाच्छस्सहचरितस्य ठको ग्रहणात्प्राप्तिरेव पुंवद्भावस्य नास्तिः जातेश्चेति प्रतिषेधः औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नास्त्येव । यथा हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमिति । अङ्गसंज्ञा चेति । लब्धाङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यं प्रत्ययलक्षणं तत्र लुमताङ्गस्येत्यनेन निषिध्यते । न चाङ्गसंज्ञा अङ्गस्य कार्यमिति प्रत्ययलक्षणेन भवत्येव । तत्र स्त्रियां वर्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्य लब्धाङ्गसंज्ञकस्य तृज्वद्भावे सति ङीष्प्रत्ययः कार्यः कार्यकालत्वे तु संज्ञापरिभाषस्याङ्ग आश्रिते प्रत्ययोप्याश्रितो भवति यथा वव्रश्चेति तदाङ्गस्येत्येतदत्र नापेक्ष्यम् । किं पुनरिति । शास्त्रस्य शास्त्रं प्रत्यासन्नमिति प्रत्यासत्त्या शास्त्रातिदेशः प्राप्नोति । प्राधान्यात्तु रूपातिदेशप्रसङ्ग

स्त्रातिदेशश्चेद् यथा चिणि *। तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद् यथा चिणि तद्वत्प्राप्नोति। कथं चिणि। उक्तं तत्राङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमिति। आङ्गं यत्कार्यं तदतिदिश्यते। एवमिहाप्यनङ्गुणदीर्घत्वान्यतिदिष्टानि। रपरत्वमनतिदिष्टम्। तत्र को दोषः। तत्र रपरवचनम् *। तत्र रपरत्वं न सिध्यति तद्वक्तव्यम्। नैष दोषः। गुणेऽतिदिष्टे रपरत्वमपि अतिदिष्टं भवति। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणो भवति उपस्थितमिदं भवति उरण्रपर इति। एवं तर्हि अयमन्यो दोषो जायते। आहत्य तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते। अनाहत्य वेति। किञ्चातः। यद्याहत्य दीर्घत्वमतिदिष्टम्। अनङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानि। अथानाहत्यानङ्गुणरपरत्वान्यतिदिष्टानि। दीर्घत्वमनतिदिष्टम्। अस्त्वाहत्य। ननु चोक्तं दीर्घत्वमतिदिष्टमनङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानीति। नैष दोषः। दीर्घत्वेऽतिदिष्टेऽनङ्गुणरपरत्वान्यप्यतिदिष्टानि भवन्ति। कथम्। उपधाया इति वर्तते। न चाकृतेष्वेतेषु दीर्घत्वभाविन्युपधा भवति। कुतो नु खल्वेतत्। एतेषु विधिषु कृतेषु या उपधा तस्या उपधाया दीर्घत्वं भविष्यति। न पुनः क्रोष्टुर्योऽन्तरतमो गुणस्तस्मिन् कृतेऽवादेशे च या उपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति। नैकमुदाहरणं योगा-

———————

रूपार्थत्वात् शास्त्रप्रवृत्तेः। कार्यातिदेशस्तु शास्त्रातिदेशादभिन्नत्वात् पृथक् नोपन्यस्तः। तृज्वदित्यादौ रूपे ऽतिदिश्यमाने सूत्रसन्निवेशस्यानपेक्षणात् प्रकरणकृतव्यवस्थाभावः। शास्त्रातिदेशे तु प्रत्यासत्त्याङ्गप्रकरणात्सन्निकृष्टस्यैव शास्त्रस्यातिदेशः स्यात्। न विप्रकृष्टस्य यथा चिण्वद्भावेन वृद्ध्यादीन्येव भवन्ति न ह्रनिणिङा-देशाः। रपरत्वमिति। यथोद्देशपक्षे प्रकरणान्तरे संनिवेशादिति भावः। कार्यकालमिति। प्रधानदेशत्वादगुणानामङ्गाधिकारएव रपरपरिभाषायाः संनिधानमित्यर्थः। आहत्येति। उच्चार्योद्घोष्येत्यर्थः। शास्त्रशब्दे या शासनक्रिया शास्त्रकरणि। का तदपेक्ष्यपौर्वकाल्याश्रयः क्त्वाप्रत्ययः तत्र यदि तृच्छब्दवच्छास्त्रमतिदिश्यते तदाहत्य यच्छास्त्रमिति पक्षो ऽथ तु ऋकार एव तृच्छब्दे विवक्ष्यते, चकारः स्वरार्थस्त्वप्रसिद्धशङ्कानिवृत्त्यर्थः। ऋज्वदित्युच्यमानेऽप्रसिद्धातिदेशः सम्भाव्यते ऋच्छब्दनिबन्धनसमासान्तशास्त्रातिदेशविषयः संदेहो वा स्यात्। तस्मादृकारमात्रप्रतिबद्धशास्त्रातिदेशेनाहत्येत्येष पक्ष उद्भवति। अनङ्गुणरपत्वानीति। ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसांचेत्यनङ्, ऋतोङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणः, उरणिति रपरत्वम्, दीर्घत्वमनतिदिष्टमिति। नहि तद्त इत्युच्यते किं तर्हि अप्तृन्तृच् इति तृच्छब्दोच्चारणेन। न चावयवसमुदाययोर्युगपद्विवक्षा। यतस्तृच्प्रतिबद्धमृकारप्रतिबद्धं च शास्त्रमतिदिश्यते। न चाकृतेष्विति। अचो दीर्घेण भाव्यम्। न च क्रोष्टुशब्दस्योकारान्तस्याजुपधा सम्भवति। तत्र क्रोष्ट्रित्यत्रानङि कृतेऽजुपधा भवति। क्रोष्टारौ इत्यादौ तु गुणरपरत्वयोः कृतयोः। न पुनरिति। क्रोष्टुशब्दस्य जसि चेत्युकारस्य

रम्भं प्रयोजयति । तत्र तृज्वद्वचनसामर्थ्यादेतेषु विधिषु कृतेषु या उपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति । अथ वा किं न एतेनाहत्यानाहत्य वेति । आहत्य अनाहत्य च तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते । अथ वा पुनरस्तु रूपातिदेशः । अथैतस्मिन् रूपातिदेशे सति किं प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते आहो स्वित् कृतेष्वादेशेषु । किञ्चातः । यदि प्रागादेशेभ्यो यद् रूपं तदतिदिश्यते ऋकार एकोऽतिदिष्टः । अनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यनतिदिष्टानि । अथ कृतेष्वादेशेषु ऋकारोऽनतिदिष्टः ।

———————

गुणोऽस्त्येव तस्यावादेशे कृतेऽकारस्य दीर्घः स्यात् । ततश्च क्रोष्टाव इति स्यात् । नैकमिति । अन्यथा दीर्घविधावेव क्रोष्टुशब्दं निर्दिशेत् । ननु दीर्घविधौ क्रोष्टुशब्दे उपादीयमाने स्त्रियां च विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येवमर्थं तृज्वत् क्रोष्टुरिति वक्तव्यमिति गौरवं स्यात् । नैष दोषः । अचि र ऋत इति रादेशे प्रकृते क्रोष्टोः स्त्रियां च विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येव रादेशविधानाद्गौरवाभावात् । ननु रादेशे क्रोष्टुः क्रोष्टरीति न सिध्यति । नाप्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरः । एवं तर्हि द्विः क्रोष्टुग्रहणं योगविभागाल्लघु । तदुक्तम् । अक्षराधिक्यादपि योगविभागो गरीयानिति । तदेवं तृज्वद्भावविधानसामर्थ्याद्यादृशी तृच उपधा यादृशान्यनिमित्ता तादृश्या एव तादृशान्यनिमित्तायाः क्रोष्टुशब्दस्योपधाया दीर्घो भवतीत्यनङ्गुणरपरत्वेषु कृतेषु दीर्घो भवति । अस्मिन् परिहारे पूर्वोक्तगौरवप्रसङ्गात् असमाश्वसन् परिहारान्तरमाह अथ वेति । तृज्वदिति समुदाय एवाश्रीयते तत्र व्याप्तिन्यायाश्रयाद्यत्किञ्चित्तृचो दृष्टं शास्त्रं तत्सर्वमतिदिश्यते । एवं भूयो लक्ष्यं लक्षणं चानुगृहीतं भवति । नन्वङ्गप्रकरणोपात्त एव शास्त्रेऽतिदिश्यमाने क्रोष्ट्रीति यणादेशशास्त्रस्यानाङ्गत्वादतिदेशो न स्यात् । एवं तर्हि स्त्रियाम् आङ्गशास्त्रातिदेशासम्भवादनाङ्गस्याप्यतिदेशः । विभाषातृतीयादिष्वचीत्यत्र तर्हि क्रोष्टरीत्यत्र गुणविधावतिदेशस्य चरितार्थत्वात् क्रोष्ट्रीरिति यणादेशाप्रसङ्गः । क्रोष्टुरित्यत्र ऋत उदिति शास्त्रं न प्रवर्तेत । तत्रापि तृतीयादिग्रहणसामर्थ्यादनाङ्गस्याप्यतिदेशोऽन्यथा विभाषाङ्गावित्येव ब्रूयात् । स्यादेतत् । अभावातिदेशार्थं तृतीयादिग्रहणं स्यात् । ततश्च विलक्षणौ गुणनाभावौ न स्यातां क्रोष्टवे क्रोष्टुनेति तत्र वक्तुरधीने वाक्यशेषे भावातिदेशस्यैवाश्रयणात् । एवं तर्हि क्रोष्ट्रीति स्त्रियामीकारो न प्राप्नोति । अनाङ्गमपि ईकारशास्त्रमतिदेशसामर्थ्यादतिदेक्ष्यत इति एषोऽप्यदोषः । अथ वोत्तरयोर्योगयोरारम्भसामर्थ्याद् रूपातिदेश एव आश्रीयते पूर्वसूत्रे तु पक्षभेदविचारः । अथ वेति । सूत्रत्रये एकरसप्रवृत्तिर्भवति सर्वरूपसंग्रहश्चेति भावः । प्रागादेशेभ्य इति । क्रोष्टृइत्येतदृकारान्तम् । कृतेष्विति । क्रोष्टाराविति रेफान्तम्, तत्र प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तत्प्रत्यक्षं तृज्वदित्युच्चारणाद् व्यापकं लघु च तस्मिन्नतिदिष्टे तन्निमित्तानाम् अनङादीनां सर्वेषां स्वशास्त्रेण प्रवर्तनात् कृतेषु चादेशेषु यद्रूपं लौकिकं तत्प्रधानं तदर्थत्वादितरस्य प्रक्रियालाघवं च भवतीति पक्षद्वयसम्भवः । ऋकार एक इति - तदतिदेशसामर्थ्याच्च कार्यान्तराणामप्रसङ्गः स्याद् इति मन्यते । ऋकारोऽनतिदिष्ट इति । किं पुनः ऋकारातिदेशस्य प्रयोजनं प्रयोगसमवायिरूपातिदेशेन गत-

अनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यतिदिष्टानि। उभयथा च स्वरोनतिदिष्टः। किङ्कारणम्। नहि स्वरो रूपवान्। अस्तु प्रागादेशेभ्यो यद् रूपं तदतिदिश्यते। ननु चोक्तम्। ऋकारोतिदिष्टः। अनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यनातिदिष्टानीति। नैष दोषः। ऋकारे अतिदिष्टे स्वाश्रया अत्र एते विधयो भविष्यन्ति। यदप्युच्यते। उभयथा स्वरोऽनतिदिष्टः। नहि स्वरो रूपवानिति। स चकारग्रहणसामर्थ्यात्स्वरो भविष्यति। रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशप्रसङ्गः *। रूपातिदेश इति चेत् सर्वादेशः प्राप्नोति। सर्वस्य तुन्नन्तस्य तृशब्द आदेशः प्राप्नोति। सिद्धं तु रूपातिदेशात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। रूपातिदेशात्। रूपातिदेशोयम्। ननु चैवमेव कृत्वा चोद्यते रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशप्रसङ्ग इति। सिद्धं तु प्रत्यय-

---

त्वात्। अत्र केचिदाहुः। यत्र ऋकारस्य विकाराभावः पञ्चक्रोष्टुभीरथैरिति तत्र ऋकारो ऽनतिदिष्टः स्याद् इति। तदयुक्तम्। नहीदं वचनं कृतेष्वादेशेषु इति लौकिकप्रयोगरूपोपलक्षणं त्वेतद्यथा च क चित्कृतेष्वादेशेषु लौकिकं रूपं तथा च क चिदकृतेष्विति नास्ति विशेषः। अत्रोच्यते। यदि ऋकारमतिदिश्य कृतेष्वादेशेषु यद्रूपं तदतिदिश्यते तदा क्रोष्ट्रत्यादावुदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरो न स्याद् उदात्तयणोऽभावात्। सति हि ऋकारातिदेशे तत्स्थानिकस्य यण उदात्तत्वात् स्वरः सिध्यति। ननु स्वरदोषमनन्तरमेव वक्ष्यति तत्किमर्थमत्राभिधीयते अत्रैकतरपक्षाश्रयणे स्वरदोष उच्यते परस्तात्तु पक्षद्वये ऽपि वक्ष्यते। नहि स्वरो रूपवानिति। ननु शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यस्वभावो रूपम्। स्वरोपि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपमेवाथास्य व्यतिरिक्तं रूपं नास्तीति नहि स्वरो रूपवानित्युच्यते तदा तृज्वद्रूपस्यापि रूपं नास्तीति तदपि न रूपवदिति नातिदिश्यते। रूपातिदेशश्च प्रक्रान्तो न रूपवदतिदेशः। अत्रोच्यते। प्रागादेशेभ्यो यद्रूपमित्यत्र तावत्पक्षे स्वरोऽशक्योऽतिदेष्टुं नहि रूपं शास्त्रीयम्। न च स्वरो रूपत्वेनाश्रितः शास्त्रे ण्वुल्तृचावित्यस्मिन्नुच्चारणे स्वरस्य भेदहेतुत्वेनानाश्रयणात्। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यादौ उदात्तादिग्रहणात्। यापि चितोन्त उदात्त इति स्वरप्रतिपत्तिरसावप्यनुमानाच्च तूच्चारणात्कृतेष्वादेशेष्वित्यत्र तु पक्षे यद्यप्युच्चारणे उदात्तादिगुणानामभेदकत्वं ज्ञापितं तथापि यथा आन्तरतम्यात् स्वर आश्रीयमाणो भेदकः। तथातिदेशादपि किं तूदात्तयण्व्यपदेशाभावात् स्वरासिद्धिः। यद्ययं रूपवानिति किमुच्यते। रूपमिति हि वक्तव्यम्। तत्र केचिदाहुः। भाष्यकारवचनात् स्वार्थिको मतुप्। अथ वा स्वरवानेव स्वरः अर्शआदित्वादच्। नहि स्वरवानुकार उदात्तादिना रूपेण रूपवान् शास्त्र आश्रीयते तस्याभेदकत्वात्। ऋकारे ऽतिदिष्टे इति। तदर्थत्वादकारातिदेशस्येति भावः। स्वाश्रय इति। स्वं निमित्तं शास्त्रं वा आश्रयो येषामिति समासः। सचकारेति। अन्यथा तृचदिति ब्रूयात्। न च तृन्तृज्भ्यामन्योर्थवान् तृच्छब्दोस्ति यस्य ग्रहणे दोषः स्यात् तस्मादनुमेयोपि स्वर उच्चारणे ऽनाश्रीयमाणोपि चकारोच्चारणाद्भवति। सर्वादेशप्रसङ्ग इति। रूपातिदेशशब्दात् स्थान्यादेश-

ग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीत्येवं तुन्नन्तस्य तृजन्त आदेशो भविष्यति । एवमपि किञ्चिदेव तृजन्तं प्राप्नोति इदमपि प्राप्नोति पक्तेति । आन्तरतम्यात्तु सिद्धम् । क्रोष्टुर्यदन्तरतमं तद्भविष्यति । किं पुनस्तत् । क्रुशेर्यस्तृज्विहितस्तदन्तम् । तृज्वद्वचनमनर्थकं तृज्विषये तृचो मृगवाचित्वात् * । तृज्विषय एतत्तृजन्तं मृगवाचि । तुनो निवृत्त्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । तुनः सर्वनामस्थाने निवृत्तिर्यथा स्यात् । तुनो निवृत्त्यर्थमिति चेत्तत्सिद्धं यथान्यत्रापि *। तुनो निवृत्त्यर्थमिति चेत्तदन्तरेण वचनात् सिद्धं यथान्यत्राप्यविशेषविहिताः शब्दा नियतविषया दृश्यन्ते । क्वान्यत्र । तद्यथा । घरतिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः स घृतं घृणा घर्म इत्येवं विषयः । रशिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः स राशिः रश्मिः रशना इत्येवं विषयः । लुशिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः स लोष्ट इत्येवं विषयः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । विभाषां वक्ष्यामीति । विभाषा तृतीयादिष्वचीति । वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् * । वावचनं चानर्थकम् । किङ्कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात्। स्वभाव एव तृतीयादिषु अजादिषु विभक्तिषु तृजन्तं तुन्नन्तं च मृगवाचि इति । गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । तत्र गुणस्यावकाशः, अग्नये वायवे । नुमोवकाशः, त्रपुणी । जतुनी । इहोभयं प्राप्नोति । त्रपुणे । जतुने । वृद्धेरवकाशः । सखायौ सखायः । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानीति । औत्वस्यावकाशः, अग्नौ वायौ । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । त्रपुणि जतुनीति । तृज्वद्भावस्यावकाशः, क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । नुमः स एव । इहोभयं। प्राप्नोति । कृशक्रोष्टुने अरण्याय । हितक्रोष्टुने वृषलकुलाय । नुम् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दो

भावोऽभ्युपगतो भवतीत्यनेकाल्त्वात्सर्वादेशः तृशब्दः प्राप्नोति । सिद्धमिति । तृजन्तरूपातिदेशादित्यर्थः । आन्तरतम्यादिति । अर्थेन स्वरूपेण चेत्यर्थः तृज्विषय इति । तृज्वद्भावविषय इत्यर्थः । घरतिरिति । गृघृसेचने इति भौवादिकः । जिघर्तीत्यितस्तु घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्य बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वे कृते रूपम् । रशिलुशी अपाठितावपि भाष्यकारवचनाद्धातू बोद्धव्यौ प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न त्वस्मादपूर्वशब्दप्रतिपत्तिरिति नियतविषयत्वमुच्यते । अनेनैव न्यायेन अस्तेर्भूरित्यादीन्यपि प्रत्याख्येयानि । अबुधबोधनार्थं तु किं चिद्वचनेन प्रतिपाद्यते । न्यायव्युत्पादनार्थं च आचार्यः किं चित्प्रत्याचष्टे न ह्यत्रैकः पन्थाः समाश्रीयते । अतिसखीनीति । अतिक्रान्तः सखा यैरिति बहुव्रीहिः । कृशक्रोष्टुने इति । क्रोष्टुशब्दः

विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । नुमाचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन२* वक्तव्यः । नुमोवकाशः, त्रपूणि । जतूनि । नुटोवकाशः, अग्नीनां वायूनाम् । इहोभयं प्राप्नोति । त्रपूणां जतूनाम् । अचिरादेशस्यावकाशः, तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्ति । नुटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । तिसृणां चतसृणाम् । तृज्वद्भावस्यावकाशः, क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । नुटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । क्रोष्टूनाम् । नुड्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। न वा नुड्विषये रप्रतिषेधात् * । न वैतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति तिसृणां चतसृणामिति । कथं तर्हि सिध्यति नुड्विषये रप्रतिषेधात् । नुड्विषये रप्रतिषेधो वक्तव्यः । इतरथा हि सर्वापवादः।इतरथा हि सर्वापवादो रादेशः स यथैव गुणपूर्वसवर्णौ बाधते एवं नुटमपि बाधेत । तस्मान्नुड्विषये रप्रतिषेधः * । तस्मान्नुड्विषये रादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न रादेशो नुटं बाधत इति । यदयं न तिसृचतसृ इति प्रतिषेधं शास्ति नामि दीर्घत्वस्य ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ९८ ॥ आमनडुहः स्त्रियां वा * । आमनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् । अनडुही । अनड्वाही ॥

ऋत इद्धातोः ॥ १०० ॥ उपधायाश्च ॥ १०१ ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन * । इत्वोत्वयोरवकाशः, आस्तीर्णा निपूर्ताः पिण्डाः । गुणवृद्ध्योरवकाशः, चयनं चायकः । लवनं लावकः । इहोभयं प्राप्नोति । आस्तरणमास्तारकः । निपरणं निपारकः। गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । अयुक्तोयं विप्रतिषेधः । योयं गुणस्येत्वोत्वयोश्च । कथम्।

स्त्रींपुंलिङ्ग इत्यन्यपदार्थस्य नपुंसकत्वं प्रदर्श्यते। क्रोष्टूनामिति । तृज्वद्भावः कृते नुट्यनजादित्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यो नुडागमोपि कृते तृज्वद्भावे सन्निपातपरिभाषया न प्राप्नोतीत्यनित्यः । न वेति । नुड्रेफयोर्विप्रतिषेध उक्तस्तेनेत्यर्थः । स यथैवेति । मध्ये ऽपवादा इत्येतदनाश्रित्यैतदुक्तं, तत्र ह्याश्रीयमाणे गुणं न बाधेत गुणपूर्वसवर्णग्रहणमुपलक्षणम् । ऋतउदित्युत्वस्यापि बाधनात्प्रियातिस्रः स्वमित्यादौ । यदयमिति । न हि रादेशे कृते दीर्घस्य प्राप्तिः । अनजन्तत्वान्नुडभावाच्च । एवं च विप्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यः । ज्ञापकादेव नुड्भावात् ॥ ९६ ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ गौरादिष्वनडुही अनड्वाहीति पाठोऽपौराणिकः । अनडुच्छब्द एव ङीषर्थः पठित इति मत्वा वार्तिकमारब्धमनडुहः स्त्रियां वेति९८

ऋत इद्धातोः ॥ नित्यो गुण इति । कृताकृतप्रसङ्गित्वाल्लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्य इत्यनाश्रित्य कार्यप्राप्तिमात्रमङ्गीकृत्येदमुक्तम् । लक्षणभेदापेक्षायां तु लक्षणान्तरस्य प्रवृत्तावपि विप्रतिषेधविषयस्य लक्षणस्याप्रवृत्त्या अनित्यत्वमेव१००

नित्यो गुणः। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥ सिचि वृद्धावोकारप्रतिषेधः * । सिचि वृद्धौ ओकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उदवोढाम् । उदवोढम् । उदवोढेति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । ओकारादूद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन * । ओत्वं क्रियतां वृद्धिरिति । वृद्धिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन । ओकारादूद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोत्वाभावः * । ओकारादूद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोत्वस्याभावः ।उदवोढामुदवोढमुदवोढेति । नैष दोषः । उक्तं तत्र वर्णग्रहणस्य प्रयोजनं वृद्धावपि कृतायामोत्वं यथा स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् * । अथ वा पुनः प्रसङ्गादत्र वृद्धौ कृतायामोत्वं भविष्यति । यथा प्रसारणादिषु द्विर्वचनम्। तद्यथा। जग्ले । मम्ले । ईजतुः । ईजुरिति । प्रसारणादिषु पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनं भवति । इहापि तर्हि पुनः प्रसङ्गविज्ञानादोत्वं स्यात् । सौढामित्रिरिति । सौढा-

———

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ सिचि वृद्धाविति । इहानिर्दिष्टस्थानिकत्वात् इक्परिभाषोपस्थानादोकारस्य नास्ति प्राप्तिः। वदव्रजेत्यत्र त्वच इति स्थानिनिर्देशादिक्परिभाषानुपस्थानादोकारस्य वृद्धिप्रसङ्गे वचनम् । तत्र सिचि वृद्धावित्यनेन प्रकरणं प्रदर्श्यते । अथ वा सिचि या वृद्धिर्वदव्रजहलन्तस्याच इत्यनेन तस्यामित्यर्थः । ननु च वृद्धौ कर्तव्यायां पूर्वत्रासिद्धमिति सिज्लोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं वृद्ध्या भाव्यम् । ततः सिज्लोपेन ततो ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेष्वोत्वेनेति वृद्धिविधानकाले ओकारस्याभावान्नार्थः प्रतिषेधेन । उच्यते । वृद्धिरङ्गापेक्षत्वात्प्रत्ययविशेषापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गा सिज्लोपादयस्तु वर्णनिमित्तत्वादन्तरङ्गा इत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति वृद्धेरसिद्धत्वात्पूर्वत्रेतिनिर्दिष्टस्याभावात् सलोपादीनामसिद्धत्वान्नास्ति। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन सलोपादीनामसिद्धत्वादन्तरङ्गलक्षणस्य विषयस्याभावात्तदपेक्षबहिरङ्गत्वस्यापि बहिरङ्गस्याभावादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येषा परिभाषा न प्रवर्तते । तदेवं परस्परप्रतिबद्धस्य परिभाषाद्वयस्यावृत्तौ परत्वात्सलोपादीन् कृत्वा अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमोत्वप्रवृत्तिमभ्युपगम्य चोदयति । वदव्रजेत्यत्र चान्तरङ्गेणान्तग्रहणं तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तग्रहणमौपदेशिकहलन्तप्रतिपत्त्यर्थं मन्यते । प्रत्ययलक्षणेन च सिच्परत्वम् । ओकारादिति । न च अन्तरङ्ग ओकारः बह्वपेक्षत्वात् । उक्तं तत्रेति । ओदस्येत्युच्यमाने तादपि परस्तपर इत्यकारस्य तपरत्वाद्भिन्नकालस्य ग्रहणं न स्यादिति तस्यापि ग्रहणार्थं वर्णग्रहणं कृतमिति तत्सामर्थ्यात्कृतायामपि वृद्धावोत्वं प्रवर्तते प्रवृत्तत्वाच्च लक्षणस्य पुनर्वृद्धेः प्रवृत्तिर्न भवति। सौढामित्रिरिति । सोढा अमित्रा येनेति बहुव्रीहिः । विभज्यान्वाख्याने सढ अमित्र

मित्तौ बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धम् * । बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिरन्तरङ्गमोत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

अतो ल्रान्तस्य ॥ २ ॥ अन्तग्रहणं किमर्थम् । न अतो ल्र इत्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तस्य भविष्यति । तदन्तविधिना । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा । वस्त्रान्तो वसनान्तः । अस्ति सामीप्ये वर्त्तते । तद्यथा । उदकान्तं गतः । उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामिप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणं यथा विज्ञायेत । अङ्गान्तौ यौ रेफलकारौ तयोः समीपे योकारस्तस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । अश्वल्लीत् । अवभ्रीत् ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥ हल्ग्रहणं किमर्थम् । समुच्चयो यथा विज्ञायेत । वदिव्रज्योर्हलन्तस्य चाच इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अज्ग्रहणादेवात्र समुच्चयो भविष्यति । वदिव्रज्योश्चाचश्चेति । अस्त्यन्यदज्ग्रहणे प्रयोजनम् । वदिव्रजिविशेषणं यथा विज्ञायेत । वदिव्रज्योरच इति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् । वदिव्रज्योरत इत्येव ब्रूयात् । अथ वा एतदपि न ब्रूयात् । अत इति वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । हलन्तस्य यथा स्यात् । अजन्तस्य मा भूत् । कस्य पुनरजन्तस्य प्राप्नोति । अकारस्य अचिकीर्षीत् । लोपोत्र बाधको भविष्यति । आकारस्य

---

* इति स्थिते परत्वाद्वृद्धिं मन्यते । बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । यत्र विप्रतिषेधस्तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानम् । इह तु वृद्धिनिमित्ते तद्धिते ऽनुपजाते एव अन्तरङ्गमोत्वं प्रवर्तते ततोऽर्थान्तराश्रयतद्धितनिमित्ता वृद्धिः ॥ १ ॥

अतो अन्तग्रहणमिति । अवयववचनोन्तशब्दस्तदन्तविधिनैव च तदर्थो लब्ध इति मत्वा प्रश्नः । तद्यः सामीप्य इति । अन्तशब्दोपादानादेव सामीप्यार्थस्य ग्रहणम् । अङ्गान्ताविति । लश्च रश्च ल्रन्ततः सुपां सुलुगिति लुक् । तत्र ल्रणाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधौ ल्रान्तस्याङ्गस्य योकारस्तस्य वृद्धिर्भवति । ततोन्तस्येत्यकारो विशेष्यते । सन्निधानाच्च ल्रापेक्षं सामीप्यमकारस्य विज्ञायत इति सामर्थ्यादङ्गान्तरेफलकारसमीपस्याकारस्य वृद्धिरित्यर्थः संपद्यते । अश्वल्लीदवभ्रीदिति । अत्राङ्गान्त्याभ्यां रेफलकारयोः समीपे अकारो नेत्यनेन वृद्धिर्न भवति हलन्तलक्षणा नेटीति प्रतिषिद्धा ॥ २ ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ हल्ग्रहणं किमर्थमिति । अज्ग्रहणादेव हलन्तस्य सिद्धा वृद्धिरिति प्रश्नः । अङ्गेन चाचो विशेषणाद्यत्र तत्र स्थितस्याचो वृद्धिर्विधीयमाना हलन्तस्य प्रवर्तते । अजन्तस्य मा भूदिति । असति हल्ग्रहणेऽचाङ्गस्य तदन्तविधिर्विज्ञायेत । ततश्चाल्लोपादीन् बाधित्वा वृद्धिः स्यात् । लोपोऽत्रेति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेन अज्विशेष्यते । तत्रापाक्षीदित्यादौ सावकाशा वृद्धिरतो लोपेन पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य इति । अचा तु अङ्गे विशेष्यमाणे वृद्धिरनवकाशाऽतो लोपं बाधेत । आकारस्य तर्हीति ।

तर्हि प्राप्नोति। अयासीद्वासीत्। नास्त्यत्र विशेषः। सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा। सन्ध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति। नैव सन्ध्यक्षरमन्त्यमस्ति। ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढामुदवोढमुदवोढेति। असिद्धो ढलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति। अत उत्तरं पठति। हल्ग्रहणमिटि प्रतिषेधार्थम् * । हल्ग्रहणं क्रियते। इटि प्रतिषेधार्थम्। नेटीति प्रतिषेधं वक्ष्यति स हलन्तस्य यथा स्यात्। अजन्तस्य मा भूत्। अलावीदपावीत्। न वानन्तरप्रतिषेधात् * । न वैतत्प्रयोजनमस्ति। किङ्कारणम्। अनन्तरस्य प्रतिषेधात्। अनन्तरं यद्वृद्धिविधानं तत्प्रतिषिध्यते। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। तच्चानन्त्यार्थम् * । तच्चानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते। कथं पुनर्ज्ञायतेऽनन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थमिति। अन्त्यस्य वचनानर्थक्यात्। अन्त्यस्य वृद्धिविधाने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते। अतो विभाषार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिं वक्ष्यति सा हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत्। अचिकीर्षीदजिहीर्षीदिति। अतो विभाषार्थमिति चेत्तत्सिद्धं वृद्धेर्लोपबलीयस्त्वात् * । अतो विभाषार्थमिति चेत्तदन्तरेणापि हल्ग्रहणं सिद्धम्। कथम्। वृद्धेर्लोपबलीयस्त्वात्। वृद्धेर्लोपो बलीयान् भवतीति। इदमिह सम्प्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद् वृद्धिः। नित्यो लोपः। कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि। अनित्यो लोपः। न हि कृतायां वृद्धौ

स्थानेऽन्तरतमपरिभाषाया अत्राप्रवृत्तिं मन्यते। तत्प्रवृत्तौ हि प्रधानं वृद्धिविधानं विफलत्वादुपरुध्यते। नास्त्यत्र विशेष इति। विशिष्टविषयव्यवस्थापनं प्रधानस्य गुणेन कर्तव्यमिति प्रवृत्त्याप्रवृत्त्योर्वृद्धेर्विशेषाभावेऽपि नास्ति प्रधानोपरोध इति प्रवर्तत एवान्तरतमपरिभाषेति भावः। संध्यक्षरस्येति। ओकारस्य औकारः प्राप्नोतीत्यस्ति विशेषः। तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यमिति। ननु मा भूदन्त्यमनन्त्यस्याप्यविशेषविधानात्प्राप्नोति। एवं तर्हि पराभ्युपगमनिवृत्तिपरमेतत्। परेण संध्यक्षरस्यान्त्यत्वमभ्युपगतं निवार्यते अनन्त्यत्वेत्वोकारस्य यथा वृद्धिर्न भवति तथाद्य सूत्रे प्रतिपादितम्। हल्ग्रहणमिति। असतीह हल्ग्रहणे नेटीत्यत्राज्ग्रहणानुवृत्तावपि वा का चिदचो वृद्धिः प्रतिषिध्यते। यदि त्वज्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादच इत्येवं विहिता या वृद्धिस्तस्याः प्रतिषेधो विज्ञायते तदा न स्याद्दोषः। परिहारान्तरसद्भावात्तु नेदमुक्तं तदाह न वेति। अन्त्यस्य वचनानर्थक्यादिति। क चिदन्त्यो विधिभाग् न सम्भवति। अयासीदित्यादौ तु विशेषाभावः। तदेवमिहार्थो हल्ग्रहणस्य नास्तीति मत्वाह अतो विभाषार्थमिति। असति हल्ग्रहणेऽकणीदकाणीदित्यादौ सावकाशा वृद्धिरचिकीर्षीदित्यादौ परत्वाल्लोपं बाधेत। अथ वा अतोऽङ्गस्य विशेषणात्तदन्तस्यैव स्यान्नत्वकाणीदित्यादौ। कृतायामपीति। अतो

प्राप्नोति । परत्वात्सगिड्भ्यां भवितव्यम् । नात्र सगिटौ प्राप्नुतः । किङ्कारणम्। एकाचस्तौ वलीति वा । एकाचः सगिटावुच्येते । अथ वा वलीति तत्रानुवर्तते । किं पुनः कारणमेकाचस्तौ वलीति वा।दरिद्रातेर्मा भूदिति।दरिद्रातेर्न सगिड्भ्यां भवितव्यम् । उक्तमेतत् । दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति । यश्चेदानीं प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसौ सगिड्विधौ।एवमर्थमेव तर्ह्येकाज्ग्रहणमनुवर्त्यमत्र सगिटौ मा भूतामिति।स एष नित्यो लोपः वृद्धिं बाधिष्यते।कं पुनर्भवान् वृद्धेरवकाशं मत्वाह नित्यो लोप इति । अनवकाशा वृद्धिर्लोपं बाधिष्यते । सावकाशा वृद्धिः।कोवकाशः।अनन्त्यः । अकणीत् अकाणीत् । कथं पुनः सत्यन्त्ये ऽनन्त्यस्य वृद्धिः स्यात् । भवेद्योताङ्गं विशेषयेत् । तस्यानन्त्यस्य न स्यात् । वयं तु खल्वङ्गेनाकारं विशेषयिष्यामः । तत्रानन्त्यो वृद्धेरवकाशः । अन्त्यस्य लोपो बाधको भविष्यति । एवं वृद्धेर्लोपबलीयस्त्वम् । एवं वृद्धेर्लोपो बलीयान् । अथ वा आरभ्यते पूर्वविप्रतिषेधः । ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति । सा तर्ह्येषा ऽनन्त्यार्था वृद्धिर्हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत् । अपिपठिषीत् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कथम् । हलादेरिति नैषा बहुव्रीहेः षष्ठी हल् आदिर्यस्य सोयं हलादिः हलादेरिति । का तर्हीयं कर्मधारयात्पञ्चमी हल्

लोपे इटि चेत्यनेनेति भावः । अत्र शब्दान्तरप्राप्तिर्लक्षणान्तरप्राप्तिश्च नाश्रिता । कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु लोपाख्यस्य कार्यस्यानाश्रितोपाधिभेदस्य नित्यत्वमाश्रितम् । परत्वादिति । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति नाश्रितम् । लोपेनात्र वृद्धौ कृतायां न भाव्यमिति तस्यानित्यत्वमित्येतावदाश्रित्योच्यते । वृद्धिरेवापवादनिमित्ततामुपयान्ती लोपं विहन्तीति तदपेक्षया भवत्येव लोपस्यानित्यत्वम् । एकाचस्तौ वलीति । एकीयमतमेतत् । तथा च वाचाद्यतन्यामिति यदाकारलोपो दरिद्रातेर्नास्ति तदाऽदरिद्रासीदिति सगिटावुदाहृतावेव । सिद्धश्चेति । आर्धधातुके विषयभूत एव लोपविज्ञानात् । एवमर्थमिति । अचिकीर्षीदित्यादौ वृद्धौ कृतायां सगिटौ मा भूतामतो लोपस्य नित्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । तत्र नित्यत्वाल्लोपे कृते पारिशेष्याद्धलन्त एव वृद्धेरवस्थानान्नार्थो हल्ग्रहणेन । अताङ्गस्य तदन्तविधिं मत्वाह कं पुनरिति । नित्यादप्यनवकाशं बलवदिति लोपं बाधित्वा वृद्धिः स्यात् इत्यजन्तनिवृत्त्यर्थं हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । इतरस्त्विष्टसिद्धये विशेषणविशेष्यभावे कामचाराल्लघुग्रहणसामर्थ्याच्चाङ्गेनाऽविशेष्यते इति प्रतिपादयितुमाह भवेदिति । अदरिद्रासीदित्यादिसिद्धये सगिड्विधावेकाच इति यदा नानुवर्त्यते तदा उभयोरनित्ययोः पूर्वविप्रतिषेधे नलोपे कृते हलन्त एव वृद्धिरवतिष्ठते। अथ वा लक्षणभेदाच्छब्दान्तरप्राप्त्या वा लोपस्यानित्यत्वं यो मन्यते तं प्रत्युच्यते । अथ वारभ्यत इति । अपिपठिषीदिति । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादजन्तमेतदङ्गं तत्र

आदिर्हलादिः हलादेः परस्येति । यदि कर्मधारयात्पञ्चमी । अचकासीदत्र प्राप्नोति । सिचा आनन्तर्यं विशेषयिष्यामः । हलादेः परस्य सिच्यनन्तरस्येति । यदि सिचा आनन्तर्यं विशेष्यते । अकणीदकाणीदत्र न प्राप्नोति । वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति । अचकासीत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात् । केन च नाव्यवधानम् । वर्णेनैकेन । सङ्घातेन पुनर्व्यवधानं भवति । न च भवति । यदि सिचा आनन्तर्यं विशेष्यते । अस्तु बहुव्रीहेः षष्ठी । कस्मान्न भवति । अपिपठिषीदिति । व्यवहितत्वात् । एवं तर्हि अतिदूरमेवेदं हल्ग्रहणमनुसृतम् । हल्ग्रहणमनन्त्यार्थम् । अज्ग्रहणमनिगर्थम् ॥

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ५ ॥ किमर्थं जागर्तेर्वृद्धिप्रतिषेध उच्यते । सिचि वृद्धिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । जागर्तेर्गुण उच्यते-

---

यशब्दाकारस्य वृद्धिः प्राप्नोति । हल्ग्रहणान्न भवति । अचकासीदिति । चकाराद्धल आदेः परोकारो भवतीति वृद्धिप्रसङ्गः । बहुव्रीहावप्ययं दोषः । ननु चाटिकृते हल आदित्वन्नास्ति । नैष दोषः । सिजन्तस्याडागमः क्रियमाणस्तस्यैव हलादित्वं निवर्तयति । न तु सिचि यदङ्गं तस्य येन नाव्यवधानमिति । ननु वचनादतो लोपो बाध्यतै सिचाह्यानन्तर्ये आश्रिते ऽनन्त्यो नैव वृद्धेरवकाशः स्यात् । नैतदस्ति । लघुग्रहणमेवमनर्थकं स्याद् व्यवच्छेद्याभावात् । ततश्चानन्त्यस्य वृध्यवकाशत्वादन्त्यस्य नित्यत्वपूर्वविप्रतिषेधाभ्यां लोपाद्व्यवधान एव वृध्या भवितव्यमिति निर्दिष्टग्रहणादधिकव्यवधाननिवृत्त्यर्थो येननाव्यवधानमित्याश्रीयेते । तदेवमुक्तार्थे हल्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति स्थिते इदमुच्यते । एवं तर्हीति । प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रयोजनकथनं प्रसङ्गेन हल्ग्रहणमतिसृतं दूरमपगतमित्यर्थः । क्वचिदनुसृतमिति पाठः । तत्रायमर्थो दूरं यातं सदनुसृतं न परित्यक्तम । एतदुक्तं भवति । अत्रैव सूत्रे हल्ग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति तद्दर्शयति हल्ग्रहणमनन्त्यार्थमिति । केचिदाहुः । सति हल्ग्रहणे भवति । अगवीदिति । केचिदूरुत इडातोरित्यतो धातुग्रहणानुवृत्त्या अगवीदित्यत्र अतो हलादेर्लघोरिति वृद्धिर्न भवतीत्याहुः । सिचा धातावाक्षिप्ते पुनर्धातुग्रहणाद्यस्य नित्यं धातुत्वं स गृह्यते । तस्मादयमर्थो येन नाव्यधानमित्येकेन हला व्यवधाने सिजचोर्वृद्धिः स्यात् । न तु संयोगेनाराङ्क्षीदित्यादौ । हल्ग्रहणे तु सति वर्णग्रहणे जातिग्रहणात् संयोगान्तस्यापि हल्ग्रहणसामर्थ्याद्भवति । अनन्त्यार्थमित्यस्यायमर्थो ऽनन्त्योपि हल् कथं नाम गृह्येत अन्तग्रहणन्तु विस्पष्टार्थम् । तदन्तरेणापि तदन्तविधिलाभात् । किन्तु हलोऽच इत्युच्यमानेजन्तस्याङ्गस्य हल्स्थाने वृद्धिरित्ययमप्यर्थ आशङ्क्येत । अज्ग्रहणमनिगर्थमिति । अन्यथेक्परिभाषोपस्थानादभैत्सीदित्यादावेव स्यान्नत्वपाक्षीदित्यादौ ॥ ३ ॥

ह्म्यन्त ॥ किमर्थमिति । गुणेन बाधिता वृद्धिर्न प्राप्नोतीति मन्यते सिचि वृद्धिर्मा भूदिति । अतोल्लान्तस्येत्यनेनेति भावः । इतरस्तु सिचि वृद्धिरिति प्राप्तिरने-

वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च स बाधको भविष्यति । गुणे तर्हि कृते रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति । नेटीति तस्याः प्रतिषेधो भविष्यति । इयं तर्हि प्रतिषेधोत्तरकाला वृद्धिरारभ्यते अतो ल्रान्तस्येति। अपर आह । कक्ष्यया कक्ष्या निमातव्या सिचि वृद्धिश्च प्राप्नोति गुणश्च । गुणो भवति। गुणे कृते रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति। नेटीति च तस्याः प्रतिषेधोत्तरकालमतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति । न च किञ्चित् । अतो ल्रान्तस्येति च वृद्धिः प्राप्नोति । न च किञ्चित् ॥

नेड् वशि कृति ॥ ८ ॥ किमर्थं पुरस्तात्प्रतिषेध उच्यते । न विध्युत्तरकालः प्रतिषेधः क्रियते । तद्यथा । अन्यत्रापि विध्युत्तरकालाः प्रतिषेधा भव-

---

नोक्ता सा चायुक्तेति मत्वाह नैतदस्तीति । वृद्धिप्रतिषेधविषयादन्यत्र सामान्यलक्षणेन गुणस्य सिद्धत्वाज्जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्स्विति गुणविधानं वृद्धिप्रतिषेधविषयार्थं सम्पद्यते । गुणं तर्हीति । अङ्गवृत इत्येतत्तु निष्ठितत्वबुद्धिनित्वादनाश्रितम्। यदि तर्हि गुणे रपरत्वे च कृते लक्षणान्तरेण वृद्धिर्भवति तदा जागरकइत्यादावजन्तलक्षणां वृद्धिं बाधित्वा गुणे प्रवृत्ते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति । नैष दोषः । चिण्णलोर्गुणप्रतिषेधाल्लिङ्गादुपधालक्षणा वृद्धिर्न भवतीत्यवसीयते । अन्यथा चिण्णलोर्गुणरपरत्वयोः कृतयोरुपधालक्षणया वृद्ध्या सिध्यति रूपमिति प्रतिषेधं न विदध्यात् । यदि च गुणे कृते वृद्धिमाप्राप्रवृत्तौ लिङ्गं चिण्णलोः प्रतिषेध आश्रीयते तदा जागृग्रहणं शक्यमकर्तुम । इयं तर्हीति । आर्थीयमुत्सर्गापवादयोः क्रमः, नेटीति प्रतिषेधे प्राप्ते ऽतो ल्रान्तस्येति वृद्धेरारम्भात् प्रतिषेधोत्तरकालेऽप्युच्यते । पाठक्रमेण पूर्वकालापि । अपर आहेति । पूर्वोक्त एवार्थो वाचा युक्त्यन्तरेणोच्यते । कक्ष्ययेति । कक्ष्यां विशिष्टदेशस्थं तुलासूत्रं वणिजो व्यवहरन्ति । अत्र तु कक्ष्यैव कक्ष्या । यथा कक्ष्या द्रव्याणां गुरुत्वं परिच्छिनत्ति तथा शास्त्रं कार्याणां सामान्यविशेषावस्थाभावेन बलाबलं व्यवस्थापयति । हर्म्यावस्थावचनो वा कक्ष्याशब्द उपचारादिहावस्थानवचनस्तत्र किं कार्यं सामान्यावस्थं किं विशेषावस्थमित्येवं कक्ष्या कक्ष्या न मातव्येत्यर्थः। बलं वा कक्ष्या यथा तुल्यकक्ष्याविति । तत्र जागृ इस् ईत् इति स्थिते वार्णादाङ्गं विधिर्बलीयानिति यथादेशं बाधित्वा सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः प्राप्तस्तमपवादत्वाद्बाधित्वा सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः प्राप्ता तामपवादत्वाद्बाधित्वा जाग्र इति गुणः प्राप्नोति। भाष्यकारस्तु दुर्बलत्वादुत्सर्गं परिहृत्य वृद्धेरारभ्य गणयति । न च किं चिदिति । तस्याः पाक्षिक्या वृद्धेरपवादभूतं न किंचिद्गुणविधानमस्ति यतो जागृग्रहणमकर्तव्यं स्यात् । गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम्। पुनर्वृद्धिर्निषेधश्च यण्पूर्वाः प्राप्तयो न वेति संग्रहः श्लोकः ॥ ५ ॥

नेड्वशि ॥ प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्यार्थात् पूर्वं विधिप्रकरणं पठितव्यं पश्चात्प्रातिषेधप्रकरणं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावादिति मत्वा पृच्छति किमर्थमिति । त-

न्ति । क्वान्यत्र । कर्तरि कर्मव्यतिहारे, न गतिहिंसार्थेभ्य इति । देवताद्वन्द्वे च, नेन्द्रस्य परस्य । तत्रायमप्यर्थः । द्विरिड्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते। नैवं शक्यमिडर्थं सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे सन्निहितं तद्विच्छिद्येत । यदि पुनर्न वृद्धयश्चतुर्भ्य इत्यत्रैवोच्येत । किं कृतं भवति । विध्युत्तरकालश्चैव प्रतिषेधः कृतो भवति द्विश्चेड्ग्रहणं न कर्तव्यम् । इडर्थं च सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे सन्निहितं भवति।तत्रायमप्यर्थः।द्विःप्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति।नैवं शक्यमिह हि तुष्टोथ दुद्रोथेति।ऋतो भारद्वाजस्येत्येतस्मान्नियमादिट् प्रसज्येत।कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येष योगः प्रतिषेधार्थो भविष्यति।यद्येष योगः प्रतिषेधार्थः। य एतस्माद्योगादिट् परिप्राप्यते नियमात्स न सिध्यति । पेचिव पेचिम । शेकिव । शेकिम । एवं तर्हि कृसृभृ इत्येषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । स्तुद्रुस्रुश्रुवां प्रतिषेधार्थम् । वृङ्वृञोर्ज्ञापकार्थम् । एवमपि सामान्यविहितस्यैवेटः प्रतिषेधो विज्ञायेत । विशेष-

---

त्रायमप्यर्थ इति। न्याय्यक्रमाश्रयणादुपचयो ऽप्यस्तीत्यर्थः।इडर्थमिति। रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र यत्सार्वधातुकग्रहणमिड्विधावुपात्तं तदानन्तर्यात् लिङः सलोपोनन्त्यस्येत्यत्र शक्यते अनुवर्तयितुम्। यदि त्विड्विधेः परस्तादीडजनोर्ध्वे चेत्यस्यानन्तरं नेड्वशिकृतीत्यादि प्रतिषेधप्रकरणं क्रियेत तदा तेन विच्छिन्नत्वात्सार्वधातुकग्रहणं सलोपविधौ नानुवर्तेत ।तुष्टोथेति। यथा पपिथ ययिथेत्यादौ आर्धधातुकस्येतीट् प्राप्त एकाच इति प्रतिषिद्धः क्रादिनियमात्पुनः प्राप्तो ऽचस्तास्वत्थलीति प्रतिषिद्धस्तत्र ऋत एव भारद्वाजस्य प्रतिषेधो नान्येभ्य इति नियमात् पक्षे इड् भवति । एवं स्तुद्रुस्रुश्रुभ्योपि प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाहि । क्रादिनियमस्य बाधकमचस्तास्वादिति प्रतिषेधमृतो भारद्वाजस्येति नियमो बाधते स कथं क्रादिप्रतिषेधं न बाधते। ननु च मध्येपवादा इति न्यायेन भारद्वाजनियमो ऽचस्तास्वदिति प्रतिषेधं बाधिष्यते न तु क्रादिप्रतिषेधम् । नैतदस्ति । पाक्षिक एष परिहारो भेदेन लक्षणापेक्षयाम् । कार्यमात्रे तु बाध्यत्वेनापेक्षिते नैष परिहारः। किं च न वृद्धयश्चतुर्भ्य इत्यस्मादूर्ध्वमिदं प्रकरणं पठितव्यमिति प्रक्रान्तं न तु ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्मात्परमिति। ततो भारद्वाजनियमात् पूर्वमिदं न तु परमिति कुतो मध्येपवादा इति न्यायावतारः। व्याप्तिन्यायाश्रये च सर्वप्रतिषेधबाधेन भाव्यम् । यद्येष इति। थलि भारद्वाजनियमादिटः प्राप्तस्य प्रतिषेधे विधेये सम्भवति सति नियमार्थत्वस्यानुपपत्तिः। एवं तर्हीति। योगैकदेशः पूर्वं योगशब्देनोक्तश्चोदकेन तु समस्त एव योगः प्रतिषेधार्थो ऽनेनोक्त इति मत्वा चोदितं यद्येष इति। तत्र क्रादीनामृकारान्तत्वान्नास्ति भारद्वाजनियमादिट्प्राप्तिरिति तेषां नियमार्थं ग्रहणम्। स्तुद्रुश्रुस्रुवां तु भारद्वाजनियमात् क्रादिनियमाच्च प्राप्तस्येटः प्रतिषेधार्थम् ।वृङ्वृञोरिति । एकयोगस्था अपि नावश्यमेकधर्माणः तत्र प्रत्ययाश्रयो ऽपीट्प्रतिषेधो नियम्यत इति वृङ्वृञ्ग्रहणेन ज्ञाप्यते। एवमपीति। स्तुद्रुस्रुश्रुभ्यः प्रतिषेधो येननाप्राप्तिन्यायेन

विहितश्चायं थलीति। पुरस्तात्पुनः प्रतिषेधे सति अनारभ्यापवादोयं भवति। तेन यावानिण् नाम तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः सिद्धो भवति। यदि खल्वप्येषो ऽभिप्रायस्तन्न क्रियत इति। पुरस्तादपि प्रतिषेधे सति तन्न करिष्यते। कथम्। इदमस्ति नेड्वशि कृतीति। ततो वक्ष्यामि आर्धधातुकस्य वलादेरिति। इडित्यनुवर्तते नेति निवृत्तम्। अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। बिभिदिव बिभिदिमेति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येतस्मान्नियमादत्रेड् भविष्यति। नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति। किङ्कारणम्। प्रकृतिलक्षणस्य प्रतिषेधस्य स प्रत्यारम्भः प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः। उभयोः स प्रत्यारम्भः। कथं ज्ञायते। वृङ्वृञोर्ग्रहणात्। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इमौ वृङ्वृञौ उदात्तौ तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति। पश्यति त्वाचार्य उभयोः स प्रत्यारम्भ इति ततो वृङ्वृञोर्ग्रहणं करोति। किञ्च। न खल्वपि कश्चिदुभयवान् प्रतिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च। ततः किम्। तुल्यजातीये असति यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवत्येवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति। इदं तर्हि

क्रादिनियमप्राप्तमेवेटं निवर्तयेत् न तु भारद्वाजनियमप्राप्तमित्यर्थः। स हि थल्येव प्राप्तः ततश्चासौ स्यादेव। पुरस्तादिति। इड्मात्रमनाश्रिताविषयविशेषमनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन बाध्यत इत्यर्थः। यदि तु भारद्वाजनियमात्परः प्रतिषेधः क्रियते। मध्येपवादा इति चाश्रीयते। तदा विप्रतिषेधेन सिध्येदेव प्रतिषेधः। अथ कृद्ग्रहणमिति। अकृति क्रादिनियमात् इट् भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। नात्रेति। भिन्नजातीयत्वादिति भावः। क्रादिनियमो हि प्रकृत्याश्रयप्रतिषेधविषयमेवेटं प्रापयेत्। बिभेदिथेति। नेड्वशि कृतीति तु प्रत्ययाश्रयः प्रतिषेधः तद्विषये क्रादिनियमाभावात् इड् न भवेत्। बिभिदिवेति कृद्ग्रहणमकृति प्रतिषेधानिवृत्त्यर्थम्। वृङ्वृञोर्ग्रहणादिति। सामान्यग्रहणं विशेषनिष्ठं सम्पद्यते इति प्रदर्शनार्थं वृङ्वृञोरिति भेदेनोपादानम्। वृग्रहणस्य प्रयोजनं ववृवहे इत्यादाविड् मा भूदिति। यदि क्रादिनियमः प्रकृत्याश्रयमेव प्रतिषेधं बाधेत न प्रत्ययाश्रयं तदा नेड्वशि, श्र्युकः कितीति योगद्वयेन यथायोगं सिद्धत्वात्प्रतिषेधस्य नार्थो वृग्रहणेन तत् क्रियमाणं प्रत्ययाश्रयस्यापि प्रतिषेधस्य निवृत्तिं ज्ञापयति। ननु थलर्थं वृग्रहणं स्यात् तस्य ह्यकित्त्वादवशादित्वाच्चेट्प्रतिषेधाप्राप्तिः। नैतदस्ति। ववर्थेति निगम इति निपातनं क्रियमाणं भाषायां ववरिथेति इटमभ्यनुजानाति। स्यादेतत्। तुल्यजातीय एव प्रतिषेधो नियमेन बाध्यताम्। एकैकाश्रयस्तु कथं बाध्येत इत्याशङ्क्याह न खल्वपीति। कृसृभृभ्यो लिटि प्रकृत्याश्रय एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादितीट् प्रतिषेधः प्राप्नोति। केवलायाः प्रकृतेः शब्देनोपादानात्। अथोच्येत चकृषे इत्यादौ श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति स चोभयवान् प्रकृतिप्रत्ययविशेषाश्रयणादिति। तन्न। अत्राप्यन्तरङ्गत्वात्प्रकृत्याश्रय एव प्रतिषेधः। तस्यैव नियमे विज्ञायमाने वृग्रहणम-

प्रयोजनम् । इह मा भूत् । रुदिवः रुदिमः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । आर्धधातुकस्य । यदेतदनुक्रान्तं तदार्धधातुकस्य द्रष्टव्यम् । तत इड् वलादेरिति । तत्र त्वेतावद् द्रष्टव्यम् । यदि किञ्चित्तत्रान्यदपि आर्धधातुकग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति । अथ न किञ्चिद् । इह वा कृद्ग्रहणं क्रियते तत्र वार्धधातुकग्रहणम् । कोन्वत्र विशेषः । नेड्वरमनादौ कृति * । वरमनादौ कृति इट्प्रतिषेधं प्रयोजयति । ईशिता ईशितुम् । ईश्वरः । व । र, दीपिता दीपितुम् । दीप्रम् । र । म, भसिता भसितुम् । भस्म । न, यतिता । यतितुम् । यत्नः । अथान्ये ये वशादयः तत्र कथमुणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । निगृहीतिः । उपस्निहितिः । निकुचितिः ।निपठितिरिति॥

एकाच उपदेशेनुदात्तात् ॥ १० ॥ एकाज्ग्रहणं किमर्थम् । एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थम् । एकाज्ग्रहणं क्रियते । जागर्तेरिट्प्रतिषेधो मा भूत् । जागरिता जागरितुम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उपदेशे ऽनुदात्तादित्युच्यते । जागर्तिश्चोपदेशे उदात्तः।न ब्रूमः, इहार्थं जागर्त्यर्थमेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति। किं तर्ह्युत्तरार्थम्। श्र्युकः किंतीतीट्प्रतिषेधं वक्ष्यति स जागर्तेर्मा भूदिति । जागरितः जागरितवानिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । जागर्तेर्गुण इत्युच्यते । वृद्धिविषये प्रतिषे-

---

नर्थकं स्यात्तस्मात्प्रत्ययाश्रयोपि प्रतिषेधो नियम्यत इत्यत्र वृग्रहणं लिङ्गम् । प्रकृतकृत्स्त्रप्रेक्षया च न खल्वपीत्युच्यते न तूभयवान्नाश्रित प्रतिषेधः । रुदिवः रुदिम इति । असति कृद्ग्रहणे रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यस्येटोत्र प्रतिषेधः स्यात्तस्य वशादिरवकाशो रोदित्यादौ । यदेतदिति । प्रतिषेधप्रकरणमित्यर्थः । ततः सार्वधातुक इट्प्रतिषेधाभावः । यद्यन्यार्थमार्धधातुकग्रहणं कर्त्तव्यं तदा योगविभागेनेष्टं साध्यते । यदा त्वस्यान्यप्रयोजनाभावः । तदा लाघवार्थं कृद्ग्रहणमेव कर्तव्यम् । प्रत्याख्यास्यते च तत्रार्धधातुकग्रहणम् । भस्मेति । नन्वत्रैव वक्ष्यत्युणादय इति। ततश्चाव्युत्पत्त्याश्रयणादेड् न भविष्यति । अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यनेनात्र मनिन् प्रत्यय इत्यदोषः ॥ ८ ॥

तितुत्र ॥ निकुचितिरिति । कुञ्चे क्तिन्नावादिभ्य इति क्तिन् । कुच शब्दे तार इत्यस्माद्वा स्त्रियां क्तिन् ॥ ९ ॥

एकाच उप ॥ एकाज्ग्रहणमिति । एकाचामेवानुदात्तत्वप्रतिज्ञानादनुदात्तग्रहणेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात्प्रश्नः । इतर उत्तरार्थत्वमभिप्रेत्याह एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थमिति । स जागर्तेर्मा भूदिति । जागर्तिरेवोगन्तो ऽनेकाच् सम्भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमेकाज्ग्रहणम् । ऊर्णोतेस्तु नुवद्भावात्प्रतिषेधो भवत्येव । चोदकः प्रतिषेधाप्राप्तिकारणमन्यद्दर्शयति एतदपीति । स बाधक इति । इट्प्रतिषेधस्येत्यर्थः ।

धविषये च स बाधको भविष्यति । तत्र गुणे कृते रपरत्वे ऽनुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न भविष्यति । ननु च उपदेशाधिकारात्प्राप्नोति । उपदेशग्रहणं निवर्तयिष्यते । यदि निवर्तते । स्तीर्त्वा पूर्त्वा इत्वोत्वयोः कृतयोः रपरत्वे कृते चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् ॥ नात्राकृत इट्प्रतिषेधे इत्वोत्वे प्राप्नुतः । किङ्कारणम् । नक्त्वासेडिति किस्त्वप्रतिषेधात् । इदं तर्हि आतिस्तीर्षति । निपुपूर्षति । इत्वोत्वयोः कृतयोरपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं श्रुयकः कितीतीट्सनि वेत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आस्तीर्णं निपूर्ताः पिण्डाः । इत्वोत्वयोः रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । इट्सनि वेति सनि विभाषा यस्यविभाषे-

---

उपदेशाधिकारादिति । अन्यार्थमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यमुपदेशे च जागर्तिरुगन्तो भवतीति प्रतिषेधप्रसङ्गः । इतर उपदेशाधिकारस्य प्रयोजनान्तरमपश्यन्नाह उपदेशग्रहणं निवर्तिष्यत इति । स्तीर्त्वा पूर्त्वेति । इत्वादिषु कृतेष्वनुगन्तत्वात् कृत्वेत्यादौ च सांप्रतिकोगन्तसम्भवे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादिट् प्रतिषेधो न स्यादुपदेशाधिकारात्तूपदेशउगन्तत्वात्संप्रत्यनुगन्तत्वे अपि प्रतिषेधः प्रवर्तते । आनुपूर्व्यादिति । स्तृत्वा इति स्थिते किस्त्वनिषेधाश्रय इडिडाश्रयश्च किस्त्वनिषेध इति प्रागेव संनिहितं किस्त्वमाश्रित्येट्प्रतिषेधः प्रवर्तते तत इत्वादीनीत्यर्थः । अत्र चोद्यते । कृतेष्वित्वादिषु प्रतिषेधनिमित्तोगन्तत्वापगमात्पुनरिट् प्राप्नोति तस्मिंश्च सति न क्त्वासेडिति किस्त्वप्रतिषेधाद् गुणे स्थाति स्तरित्वेति प्राप्नोति । नैष दोषः । पूर्वमेव प्रसक्तस्येडुगुलक्षणप्रतिषेधेन बाधितत्वाल्लक्ष्यस्य संक्रान्तत्वाद्भ्रष्टावसरत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावात् । आतिस्तीर्षतीति । श्रुयकः कितीत्यत्र विशिष्टानुबन्धोपलक्षितः प्रत्यय आश्रितः सनिग्रहगुहोश्चेत्यत्र तु साक्षादिति विशेषमाश्रित्यास्योपन्यासः । अत्रेत्वरपरत्वयोः कृतयोरनुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न स्यादुपदेशाधिकारात्तु उगन्तावस्थायामपि भवति । सनिग्रहगुहोश्चेत्यत्र चशब्देनोगनुकृष्यते श्रुयकः कितीत्यनेन तत्र प्रतिषेधो नास्ति । इट्प्रतिषेधाश्रयत्वाज्झलादित्वस्य झलादित्वाश्रयत्वात्किस्त्वस्य किस्त्वाश्रयत्वादिट्प्रतिषेधस्येति इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । इट्सनिवेति । स्तृस इति स्थिते ऋकारान्तावस्थायामेव पक्षइडभावः । तथाहि इड्विकल्पस्य निरवकाशत्वात् सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्याश्रयणान्नित्यत्वाद्वा न तावद् गुणस्य प्रवृत्तिः । तत्र इट्पक्षे वृतो वेति दीर्घविकल्पे रूपद्वयम् । आतिस्तरीषतीति इडभावपक्षे तु आतिस्तीर्षतीति । अत्र चोद्यते । इडभावपक्षे किस्त्वाद् गुणे निषिद्धे इत्वरपरत्वयोः कृतयोः पुनरिट्प्राप्नोति न चेट्सनि वेति विकल्पविधानमनर्थकम् । ऋकारान्तावस्थायां पक्षे इडभावे किस्त्वे सति इत्वरपरत्वयोः कृतयोरिटि सति गुणे च सति आतिस्तेरिषतीति रूपसम्भवादनार्थत्वाद्विकल्पस्य । अत्र समाधिः । नित्यमिटि प्राप्ते विकल्पस्य विधानाद्भ्रष्टावसरत्वाल्लक्ष्यस्य सिद्धत्वात्पुनरिड्लक्षणं न प्रवर्तते । आस्तीर्णमिति । कृतेऽकृते वेटि किदेव निष्ठेत्यनेन विशेषणास्योपन्यासः । यस्य विभाषेति । ननु कृ-

तिप्रतिषेधो भविष्यति। इहार्थमेव तर्हि वध्यर्थमेकाज्ग्रहणम्। वध इट्प्रतिषेधो मा भूत्। वधिषीष्टेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। क्रियमाणेपि वै एकाज्ग्रहणे वध इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेति। किङ्कारणं वध इट्प्रतिषेधः। सन्निपात एकाच्त्वात्प्रकृतेश्चानुदात्तत्वात्। सन्निपाते चैव हि वधिरेकाच् श्रूयते प्रकृतिश्चास्यानुदात्ता। किं पुनः कारणमेवं विज्ञायते उपदेशे ऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादिति। यङ्लोपार्थम्। यङ्लोपे मा भूदिति। बेभिदिता। बेभिदितुम्। चेच्छिदिता। चेच्छिदितुम्। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कृञादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य *। एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादिति उपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कृञादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिः। किङ्कारणम्। अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। द्विर्वचने कृते उपदेशे ऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। असतीट्प्रतिषेधे नियमो नोपपद्यते। असति नियमे को दोषः। तत्र पचादिभ्य इड्वचनम् *। तत्र पचादिभ्य इड् वक्तव्यः। पेचिव। शेकिम। सनश्चेट्प्रतिषेधः *। सनश्चेट्प्रतिषेधो वक्तव्यः।

———————

ऋकारान्तस्य सनि विकल्पविधानान्नित्यत्वादित्वोत्वयोः कृतयोरनृकारान्तत्वाद्यस्य विभाषेति प्रतिषेधाप्रसङ्गः। नैष दोषः। सनि विकल्पविधाने ऋकारान्तत्वस्यापेक्षणेऽपि यस्य विभाषेत्यत्र यस्य क्वचिदिड्विकल्पो दृष्टः स धातुराश्रीयते न तु विकल्पकारणमृकारान्तत्वम्। भवति चेत्वोत्वयोः कृतयोरपि स एव धातुरिति प्रवर्तते प्रतिषेधः। तद्वेधमुपदेशग्रहणस्य उत्तरत्रानुपयोगादनुवर्तनाज्जागरित इत्यत्र गुणरपरत्वयोः कृतयोरनुगन्तत्वाच्छ्र्युकः कितीति प्रतिषेधाभावादुत्तरार्थमेकाज्ग्रहणं न कर्तव्यम्। वध्यर्थमिति। वधशब्दोऽकारान्तोऽनेकाजुपदेशग्रहणमनुदात्तस्यैव विशेषणं नत्वेकाच इति मन्यमान आह एतदपीति। वधिषीष्टेति। आशिषि लिङ् कर्मण्यात्मनेपदमतोलोपहत्यकारलोपे कृते वधिरेकाजकारोच्चारणं त्ववधीदित्यादौ हलन्तलक्षणवृद्धिनिवृत्त्यर्थं स्यात्। प्रकृतेश्चानुदात्तत्वादिति। यस्मात्प्रकृतिर्हन्तिरनुदात्ता तस्याश्चोपदेशावस्था गृह्यते। सैव चानेन रूपेणावस्थितेति संप्रत्ययस्ततः प्रतिषेधः प्राप्नोति। ततश्च कृतमप्येकाज्ग्रहणमनर्थकम्। किं पुनरिति। उभयविशेषणमुपदेशग्रहणमस्तु। ततो वधेरुपदेशे ऽनेकाच्त्वात्प्रतिषेधाप्रसङ्गः। बेभिदितेति। द्विः प्रयोगे द्विर्वचने भवति भिदिरुपदेशे ऽनुदात्त उपदेशे एकाजित्यतो लोपे कृते संप्रत्यनेकाच्त्वे ऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गः। श्रूयमाणे त्वेकाच्याश्रीयमाणे आवृत्तिसंख्यैकत्वसंख्याया बाधनात्प्रतिषेधाभावः। समुदायस्य चैकाङ्गसंज्ञा न तु प्रत्येकमित्येकाचोङ्गादित्याश्रयणात्परभिद्रूपाश्रयोऽपि प्रतिषेधो न भवति। अनुदात्तविशेषणं चेदिति। उभयविशेषणेपि अनुदात्तविशेषणं भवतीति सामर्थ्यादनुदात्तस्यैव वरि विशेषणमित्यवधारणं द्रष्टव्यम्। असति नियम इति। क्रादिसूत्रं प्रतिषेधार्थमस्तु। एवमपि चकृष इत्यादि सिध्यति बिभिद्विवेत्यादौ च एकाच्त्वाभावात्प्रतिषेधा-

बिभित्सति। चिच्छित्सति। द्विर्वचने कृते उपदेशे ऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। इह च नीत्तः। तत्वे ऽनच्कत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नैष दोषः। आनुपूर्व्या सिद्धमेतत्। नान्तरीयकृते इट्प्रतिषेधे तत्वं प्राप्नोति। किङ्कारणम्। ति कितीत्युच्यते। यदप्युच्यत एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कृञादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्येति। मा भून्नियमः। ननु चोक्तं तत्र पचादिभ्य इड्वचनमिति। नैष दोषः। उक्तं तत्र थल्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। समुच्चयो यथा विज्ञायेत। थलि च सेटि क्ङिति च सेटीति। यदप्युच्यते सनश्चेट्प्रतिषेध इति। उभयविशेषणत्वात्सिद्धम्। उभयमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः। उपदेशे ऽनुदात्तादुपदेशे एकाच इति। यङ्लोपे कथम्। यङ्लोपे च तदन्तद्विर्वचनात्। सन्यङन्तस्य स्थाने द्विर्वचनं तत्र सम्प्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति यः स एकाच् उपदेशे अनुदात्तः। अथापि द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमेवमपि न दोषः। न ह्यस्य भिद्युपदेश उप-

---

भावादिट् सिध्यतीति भावः। पेचिवेति। एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। नीत्त इति। ददातेः क्तप्रत्ययेऽच उपसर्गात्त इति तत्वे कृतेऽनच्कत्वादेकाच्त्वाभावादिट्प्रतिषेधाप्रसङ्गः। तत्वस्य द्विपदाश्रयत्वाद् बहिरङ्गत्वादन्तरङ्ग इट्प्रतिषेधेऽसिद्धत्वादिति, परिहारान्तरस्य सद्भावान्नाश्रितः। तदेव दर्शयति। आनुपूर्व्या सिद्धमिति। थल्ग्रहणस्येति। आरम्भसामर्थ्यादत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटीत्यनुवर्तनाच्चान्तरेणापि थल्ग्रहणं थल्येव सेट्येत्वाभ्यासलोपयोः सिद्धत्वात् थल्ग्रहणं क्ङिता समुच्चयार्थम्। ततश्चेटि कृते एत्वाभ्यासलोपयोर्विधाने पेचिवेत्यादीनि रूपाणि सिध्यन्तीति नार्थः क्रादिनियमेन। उभयविशेषणत्वादिति। एवं सत्युभयं विशेषणत्वेन संस्पर्शादनुगृहीतं भवति। एतदर्थं चोपदेश इति मध्ये पठितम्। उभयविशेषणे च क्रादिनियमात्पचादिभ्य इटः सिद्धत्वात्थलि च सेटीत्यत्र थल्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। सन्यङन्तस्येति। सन्यङोरिति षष्ठी। तत्र भिद्यशब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य सर्वे सर्वपदादेशा इति शब्दान्तर आदेशे कृते ऽयं धातुरयं प्रत्यय इति विभागाभावादिट्प्रतिषेधाभावः। नन्वेवं बिभित्सतीत्यत्रापि प्रतिषेधाप्रसङ्गः। इडप्यस्मिन् पक्षे न प्राप्नोतीत्यदोषः। अथ वात्रासमाश्वासात्पक्षान्तराश्रयेणाह अथापीति। न ह्यस्येति। आचार्यस्य। भिद्युपदेशाश्रये ह्येकाच्त्वादनुदात्तत्वाच्चेट्प्रतिषेधः स्यात् यङन्तस्य तूपदेशे गृह्यमाणे तस्यानेकाच्त्वादुदात्तत्वाच्च प्रतिषेधाप्रसङ्गः। ननु च प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश इत्युक्तम्। यङादीनां च प्रत्ययानामुपदेशोऽस्ति न तु तदन्तानां शब्दानामनुमेयरूपाणाम्। नैष दोषः। सङ्कीर्णावुद्देशोपदेशावित्यपि तत्रोक्तमत एव चेत्संज्ञायां करणसाधनउपदेशशब्दः शास्त्रवाच्याश्रितः। इह तु भावसाधन आश्रीयते। तेन प्रतिपादनमात्रं गुणैर्वा प्रत्यक्षेण वोपदेश उच्यते। यङ्विधानद्वारेण च बेभिद्य

देशः। किं तर्हि बेभिद्युपदेश उपदेशः। अथापि भिद्युपदेश उपदेश एवमपि न दोषः। अकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। ननु च लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। न सिध्यति। पूर्वविधौ स्थानिवद्भावः। न चायं पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिः। कः पुनरुपदेशो न्याय्यः। यः कृत्स्नः। कश्च कृत्स्नः। य उभयोः। यदि तर्हि य उभयोः स कृत्स्नः स च न्याय्यः। वध इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेति। नैष दोषः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमपि उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव हि स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत। आवधिषीष्टेति। नैष दोषः। आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति। अथ के पुनरनुदात्ताः। आदन्ताः। अदरिद्राः। इवर्णान्ताश्चाश्रिश्विडीशीदीधीवेवीङः। उकारान्ताः। युरुणुक्षुक्ष्णुस्तूर्णुवर्जम्। ऋदन्ताश्चाजागृवृङ्वृञः। शकिः कवर्गान्तानाम्। पचिवचिसिचिमुचिरिचिविचिप्रच्छियाजिभाजिसृजिसजिभुजिभ्रस्जिमस्जिरुजियुजिणिजिविजिसञ्जिस्वञ्जयश्च चवर्गान्तानाम्। सदिशदिहदिछिदितुदिनुदिस्विदिभिदिस्कन्दिक्षुदिखिद्यतिविन्दतिविन्तिविद्यति-

---

इत्यस्य समुदायस्य क्रियाविशेषवचनस्याद्य प्रतिपत्तिरस्तीति बेभिद्युपदेश इत्युक्तम्। बेभिद्यशब्दादिक्श्तिपाविति इक्प्रत्यये ऽल्लोपयलोपयोर्बेभिदि इति भवति। अथ चेत्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिर्गृह्यते तदुक्तमुद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इति। इह तु प्रतिपादनवचन इति विरोधाभावः। अथापि भिद्युपदेश इति। उच्चारणवचनेऽप्युपादिशौ गृह्यमाणे प्रत्यक्षमाख्यानवचने वा न दोष इत्यर्थः। द्विःप्रकार उपदेश उक्ते पृच्छति कः पुनरिति। किं भिद्युपदेशोऽथ बेभिद्युपदेश इत्यर्थः। यः कृत्स्न इति। कृत्स्नकारित्वात् कृस्नः स च भिद्युपदेश एव। स हि सर्वसाधारणो भेत्ता बेभिद्यते इत्येवमादीनां प्रतिपत्तिहेतुत्वात्। उभयोरिति। केवलस्य भिदेर्बेभिद्यादेश्च तदवयवसमुदायस्य धातोर्ग्राहक इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। भिदादीनामेवोपदेशोऽस्ति न तु सनाद्यन्तानामवयवसमुदायानामुपदेशशब्दस्य साक्षात्प्रतिपत्तिहेतुशास्त्रवाचिन आश्रयणात्। वध इट्प्रतिषेध इति। भिद्युपदेशस्थानीयो हन्त्युपदेशस्तत्र हन्तिरेकाजनुदात्तश्चेति सत्यपि वधेरुपदेशे ऽनेकाच्त्वे हन्त्युपदेशधर्माश्रय इट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। न चाकारलोपस्य यङन्त इवात्रापि स्थानिवद्भावेन व्यवधानम्। सत्यपि स्थानिवत्त्वे प्रकृतिप्रत्यययोरानन्तर्याद्यङन्ते तु स्थानिवत्त्वादकारेण भिदिप्रत्यययोरानन्तर्यविच्छेदात्। आद्युदात्तनिपातनमिति। तत्सामर्थ्यादुपदेशविषयानुदात्तत्वाश्रय इट्प्रतिषेधो न भवति। नह्येतदाद्युदात्तत्वं प्रयोगसमवायि। प्रत्ययस्वरेण तस्य बाधनात्। आर्धधातुकीया इति। आर्धधातुके भवा इति वृद्धाच्छः। यदि तर्ह्यार्धधातुकविशेषनिमित्ता अप्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु भवन्ति।

राधियुधिबुधिशुधिक्रुधिरुधिमाधिव्यधिबन्धिसिध्यतिहनिमन्यतयस्तवर्गान्तानाम् । तिपिनापिचपिशापिछुपिलुपिलिपिस्वप्यापिक्षिपिस्टपितृपिद्दपियभिरभिलभियमिरमिनमिगमयः पवर्गान्तानाम् । रुशिरिशिदिशिविशिलिशिस्पृशिदशिक्रुशिमृशिदंशित्विषिमृषिकृषिश्लिषिविषिपिषितुषिदुषिद्विषिघसिवसिदहिदिहिवंहिदुहिनहिरुहिवहिलिहिमिहयश्चाष्मान्तानाम् । वसिः प्रसारणी ॥

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥ कृञो ऽसुटः * । कृञो ऽसुट इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । संचस्करिव । सञ्चस्करिम। तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । गुणे कृते रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न भविष्यति । एवमप्युपदेशाधिकारात्प्राप्नोति । तस्मादसुट इति वक्तव्यम् ॥

श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥ श्विग्रहणं किमर्थम् । न प्रसारणे कृते प्रसारणपूर्वत्वे च उगन्तादित्येव सिद्धम् । अत उत्तरम्पठति। श्विग्रहणमिदन्तत्वादुपदे-

---

तदा यदुक्तं वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति तद्विरुध्यते । अन्तरङ्गत्वाद्वधेर्बहिरङ्गत्वाच्चिण्वद्भावस्य विप्रतिषेधायोगादिति चिन्त्योऽत्र समाधिः ॥१०॥

कृसृभृवृ ॥ कृञोऽसुट इति । कृतेऽपि सुटि करोतिर्भवत्येवेति प्रतिषेधप्रसङ्गः।गुणे कृते इति । ऋतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यमिति वचनेन । अनुगन्तत्वादिति । श्र्युकः कितीत्यत उग्ग्रहणमिहानुवर्तत इति मन्यते एवमपीति । यद्यपि सम्प्रति नोगन्तस्तथाप्युपदेश उगन्त इति स्यात्प्रतिषेधः। किमर्थमुपदेश इत्यनुवर्तत इति चेत् तुष्टोथेत्यादौ कृते ऽपि गुणे इट्प्रतिषेधार्थम् । यद्येवमुक इत्यपि नानुवर्त्यम् । एवं तर्ह्येतदनेनोक्तं भवति । सत्यसति वोगधिकारे कृञोऽसुट इत्यवश्यं वाच्यमिति नार्थ उगधिकारेण ॥ १३ ॥

श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ स्तीर्त्वास्तीर्णमित्यादीनामुपदेशग्रहणानुवृत्तिमन्तरेण सिद्धेरभिधानादुपदेशाधिकारोऽत्र नास्तीति मत्वाह श्विग्रहणं किमर्थमिति । ननु च श्वित इति स्थिते सम्प्रसारणात्परत्वादिट् प्राप्नोति । नित्यत्वात् सम्प्रसारणं भविष्यतीति मन्यते । यस्य लक्षणान्तरेणेति क चित्राश्रीयत इति पूर्वमेवोक्तम् । सम्प्रसारणनिमित्तत्वादिडभावस्य तस्मिन् कृते इटोऽप्रवर्तनादनित्यत्वम् । सम्प्रसारणस्य तु कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वम् । श्विग्रहणमिदन्तत्वादिति । एकाज्ग्रहणोत्तरार्थताप्रत्याख्यानायानुपूर्व्या सिद्धमित्यादि तन्नोक्तम् । तत्त्वेकाज्ग्रहणमन्यार्थं स्थितं सदुत्तरत्रापि प्रतिपत्तिगौरवपरिहारायानुवर्त्यम् । ततश्च जागरित इत्यत्र श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधो न भवति । ननु वध्यर्थमप्येकाज्ग्रहणं प्रत्याख्यातमेवाद्युदात्तनिपातनाश्रयेण हन्त्युपदेशे गृह्यमाणे तदुक्तम् । वध्युपदेशे त्वाश्रीयमाणे एकाज्ग्रहणेनैव वधेरिट् साध्यते । आद्युदात्तनिपातनेत्याश्रीयमाणे वधिषीष्टेत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गनिवारणाय लिङीति विषयसप्तम्याश्रयणीया । तथा च घानिषीष्टेति विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावानुपपत्तिरन्तरङ्गत्वाद्वधिभावप्रसङ्गात् । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं चैकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिन् हि

शस्य * । श्विग्रहणं क्रियते इदन्तत्वादुपदेशस्य । उपदेशे उगन्तादित्युच्यते। श्वयतिश्च उपदेशे इदन्तः ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥ यस्य विभाषा ऽविदेः *। यस्य विभाषा ऽविदेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । विदितः । विदितवानिति । तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम् । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः । शब्विकरणस्य विभाषा लुग्विकरणश्चायम् ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥ किमर्थो योगविभागः । न आदितो विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवोच्येत । केनेदानीं कर्तरि प्रतिषेधो भविष्यति । यस्य विभाषेत्यनेन । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्योगविभागं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यस्य विभाषा अविदेरित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमस्सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥ क्षुब्धं मन्थाभिधाने इति

क्रियमाणे यत्रैकाज्ग्रहणं किञ्चित्पश्चैतानि न यङ्लुकीति वचनाद्बेभिदितेत्यादाववीट् सिध्यति । उपदेशग्रहणमपि श्र्युकः कितीत्यत्रानुवर्त्यम् । अन्यथा स्तीर्त्वेत्यादिसिद्धये ऽनन्तप्रकारपरिहाराश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवानुषङ्गः । इदमेव श्विग्रहणमुपदेशाधिकारस्य तत्र ज्ञापकम् । अन्ये त्विह श्विग्रहणं सर्वविधिभ्य इड्विधिर्बलवानित्यस्य ज्ञापकमाहुः ॥ १४ ॥

यस्य वि ॥ विभाषागमहनविदविशामिति क्वसौ विकल्पविधानाद्वेत्तेर्निष्ठायां प्रतिषेधः प्राप्नोतीति मत्वाह यस्य विभाषा ऽविदेरिति । वेत्तिरत्र विवक्षितः विदूॢलाभे इत्यस्य तु प्रतिषेधो भवत्येव विन्न इति । विद्यतिविन्त्योस्त्वनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः । यदुपाधेरिति । उपाधिरभिधेयादिर्भेदकः । शब्विकरणस्य विभाषेति। विशिना तौदादिकेन साहचर्यात्तौदादिकस्यैव लाभार्थस्य विभाषेति ज्ञानार्थस्य सत्यपि विदिरूपत्वे अर्थस्य भेदकत्वेन रूपवदाश्रयणात्प्रतिषेधाभावः । यद्यपि हन्तिना साहचर्यं विदेरस्ति तथापि शब्दपरविप्रतिषेधाद्विशिर्व्यवस्थाहेतुर्न हन्तिः १५

आदितश्च ॥ एवं तर्हीति । रूपाभेदेपि यद्युपाधीनां भेदकत्वं न स्याद् योगविभागोनर्थकः स्यात् । भेदकत्वे तु तेषां भावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्तरि निष्ठायां प्रतिषेधो न स्याद्भावादिकर्मणोरपि विकल्पप्रतिषेधयोर्विरोधात्प्रतिषेधो न स्यादिति कर्तृकर्मनिष्ठार्थो योगविभागः । यदि तर्ह्युपाधिर्भेदकस्तत उदितो वेति क्त्वाप्रत्यये भाववाचिनि विकल्पविधानाद्भाववाचिन्यामेव निष्ठायां प्रतिषेधः स्यान्न कर्तृकर्मवाचिन्याम् । नैष दोषः । तेन निर्वृत्तं, निर्वृत्तेक्षद्यूतादिभ्य इति लिङ्गात् प्रत्ययार्थो भेदकत्वेन नाश्रीयते ॥ १५ ॥

क्षुब्धः ॥ क्षुब्धमिति । यदि धात्वर्थोपाधित्वेन मन्थादय आश्रीयेरन् मन्थादिसाधने धात्वर्थे क्षुब्धादयो निपात्यन्ते इति तदा क्षुभितं मन्थेनेत्यत्रापि भावे क्तस्ये-

वक्तव्यम् । क्षुभितं मन्थेनेत्येवान्यत्र । क्षुब्ध । स्वान्तं मनोभिधान इति वक्तव्यम् । स्वनितं मनसेत्येवान्यत्र । स्वान्त । ध्वान्तं तमो विधान इति वक्तव्यम् । ध्वनितं तमसेत्येवान्यत्र ॥

धृषिशसी वैयात्ये ॥१९॥ किमिदं वैयात्यइति । वियातभावो वैयात्यम् ॥

दृढः स्थूलबलयोः ॥ २० ॥ दृढनिपातनं किमर्थम् । न दृहेर्नेड्भवतीत्येवोच्येत । दृढनिपातनं नकारहकारलोपार्थं परस्य च ढत्वार्थम् * । दृढनिपातनं क्रियते नकारहकारलोपार्थम् । नकारहकारलोपो यथा स्यात् । परस्य च ढत्वं यथा स्यात् । अनिड्वचने हि रभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात् * । अनिड्वचने हि रभावस्याप्रसिद्धिः । द्रढीयान् । किङ्कारणम् । अलघुत्वात् । नलोपवचनं च * । नलोपश्च वक्तव्यः । इह च परिदृढय्य गतः । ल्यपि लघुपूर्वस्येत्ययादेशो न स्यात् । इह च पारिदृढी कन्या इति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥ परिवृढ इति किमर्थं निपात्यते । न परिपूर्वाद्वृहे र्नेड्भवतीत्येवोच्येत । परिवृढनिपातनं च । किम् । नकारहकारलोपार्थम् । परस्य च ढत्वार्थम् । अनिड्वचने हि रभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात् । नलोपवचनं

ट्प्रतिषेधः स्यादिति समुदायानामभिधेयभावेन मन्थादय इहोपात्ता इति प्रदर्श्यते । द्रवद्रव्यसम्पृक्ताः सक्तवो मन्थः । क्षुब्धां गिरिनदीमिवेत्यादयस्तु प्रयोगा असाधव इत्याहुः । अन्ये तूपमानमाश्रित्य समर्थयन्ते । स्वान्तशब्देन बाह्येषु विषयेष्वविक्षिप्तमनाकुलं मन उच्यते ॥ १८ ॥

धृषिशसी ॥ वियातभाव इति । विरूपं यातं गमनं चेष्टनं यस्य स वियातोऽविनीतः ॥ १९ ॥

दृढस्थूल ॥ न दृहेरिति । दृह दृहि बृह बृहि वृद्धाविति धातुषु पठ्यते तत्र-दृहः स्थूलबलयोरिति इट एव प्रतिषेधो विधेय इति मत्वा प्रश्नः । दृढनिपातनमिति । दादेर्धातोर्घ इति घत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । अनिड्वचने हीति । यदीटो घत्वस्य च प्रतिषेधो विज्ञायेत ततो ढत्वष्टुत्वढलोपेषु यद्यपि दृढ इति रूपं सिध्यति तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति ढलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञायां तन्निबन्धनकार्यप्रसङ्गो लघुसंज्ञाहेतुकार्याप्रसङ्गश्च । द्रढीयानिति । रविधौ पृथुमृद्वित्यादिपरिगणनमनपेक्ष्योच्यते । परिगणने हि विशेषणानां प्रत्याख्यानाद्रभावः सिध्यति । नलोपवचनं चेति । दृंहेरिदित्वान्नलोपो न प्राप्नोति । दृहेस्तु स्थूलबलयोरपि दृहितमितीष्यते । दृहि बृहि वृद्धाविति द्वावेव धातू पठ्येते इति वार्तिककाराभिप्रायं केचिदाहुः । तथा च बृंहेरच्यनिटीति नलोपमुक्तवान् । भाष्यकारस्त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानाद्धातुचतुष्टयमियेष । पारिदृढीति । इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् २०

प्रभौ परि ॥ परिवृढय्येति । कथं पुनरत्र ल्यबादेशो यावता परिवृढमाचष्टइति णिचि कृते क्तप्रत्यये च क्तान्तस्य कृदन्तत्वात्तत्रैव परेरन्तर्भावात्समासाभावः ।

चेत्सेव । परिवृढीयानिति । रऋतो हलादेर्लघोरिति रभावो न स्यात् । इह च परिवृढय्य गत इति ल्यपि लघुपूर्वस्येत्ययादेशो न स्यात् । इह च पारिवृढीकन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥ किमर्थमविशब्दन इत्युच्यते । न विशब्दने चुरादिणिचा भवितव्यम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदविशब्दन इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो विशब्दने घुषेर्विभाषा णिज् भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमाणवाः । एष प्रयोग उपपन्नो भवति ॥

णेरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥ किं पुनरिदमध्ययनाभिधायिकायां निष्ठायां निपातनं क्रियते आहोस्विदध्ययने चेद् वृतिर्वर्त्तत इति । किञ्चातः । यद्यध्ययनाभिधायिकायां निष्ठायां क्रियते । सिद्धं वृत्तो गुणः वृत्तं परायणम् । वृत्तं गुणस्य वृत्तं पारायणस्येति न सिध्यति । अथ विज्ञायते अध्ययने चेद् वृतिर्वर्त्ततइति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अध्ययने चेद्वृतिर्वर्त्तत इत्यपि वै विज्ञायमाने न सिध्यति । किङ्कारणम् । वृत्तिरयमकर्मकः अकर्मकाश्चापि ण्यन्ताः

नैष दोषः । संग्रामयतेरेव सोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मादिति नियमात्परिशब्दं पृथक् कृत्वा वृढशब्दादेव णिच् क्रियते ततो वृढिशब्दस्य धातुत्वात् क्त्वाप्रत्यये कृते परेः क्त्वान्तेन समास इति सिद्धो ल्यबादेशः । णाविष्ठवद्भावाद्रभावः ॥ २१ ॥

घुषिरवि ॥ किमर्थमिति । घुषिरविशब्दार्थ इति भूवादौ पठ्यते सविशब्दने नैव वर्तते । यस्तु घुषिर्विशब्दने इति चुरादौ पठ्यते तस्माण्णिचा भवितव्यम् । केवलश्चेह घुषिरुपात्त इति नार्थो विशब्दनप्रतिषेधेन । विशब्दनं स्वाभिप्रायस्य शब्देन प्रकाशनमुच्यते । एवं तर्हीति । अविशब्दन एवेडभावे सिद्धे इत्यर्थः । किमेतस्येति । किञ्चिष्ठायामेव घुषितं घोषितमिति रूपद्वयसिद्धिः प्रयोजनमथान्यदपीति प्रश्नः । जुघुषुरिति । घोषयाञ्चक्रुरित्यपि भवति । अन्ये त्वनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति सामान्येन ज्ञाप्यत इत्याहुः । के चिच्चिति स्मृत्यामिति इदित्वे चुरादिणिचोऽनित्यत्वस्य ज्ञापकमाहुः । इदित्वेन नुमविधाने प्रयोजनं चिति इत्यादौ नलोपाभावः । यदि च चुरादिणिच् नित्यः स्यात् तदा चिन्त स्मृत्यामित्येव पठ्येत णिचि सति नलोपाप्रसङ्गात् ॥ २३ ॥

णेर ॥ किं पुनरिति । किमभिधेयत्वेन क्तान्तस्याध्ययनमाश्रीयते अथ धात्वर्थसाधनत्वेनेति प्रश्नः । अध्ययने चेदिति । अध्ययनविषये धात्वर्थ इत्यर्थः । वृत्तो गुण इति । अध्ययनसामान्यं वृत्तशब्दस्याभिधेयं न तु तद्विशेष इति विशेषवाचिशब्दप्रयोगाविरोधः । गुणः पदक्रमसंहितारूपोऽध्ययनविशेषो वृत्तो निष्पादित इत्यर्थः । वृत्तं गुणस्येति । भावे निष्ठा तस्या अध्ययनं नाभिधेयमिति वृत्तशब्दप्रयोगाप्रसङ्गः । न सिध्यतीति । ण्यन्तस्येति भावः । ण्यन्तस्य सकर्मकत्वाद् वृत्तं गुणस्येति भावे निष्ठाया अप्रसङ्गात्तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र भावेऽकर्मकेभ्य इत्य-

सकर्मका भवन्ति । अकर्मकश्चात्र वृतिः । कथं पुनर्ज्ञायते अकर्मकोत्र वृतिरिति । अकर्मकाणां भावे क्तो भवतीत्येवमत्र भावे क्तो भवति । तत्र उदितः क्त्वि विभाषा यस्य विभाषेति इट्प्रतिषेधो भवति । अथ णिग्रहणं किमर्थम् । वृत्तनिपातने णिग्रहणमण्यन्तस्यावधारणप्रतिषेधार्थम् * । वृत्तनिपातने णिग्रहणं क्रियते । अण्यन्तस्यावधारणं मा भूदिति । कैमर्थक्यान्नियमो भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयं ण्यधिकाद् वृतेरिट्प्रतिषेधो विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोस्त्विति । अपूर्व एव विधिर्भविष्यति । न नियमः । कुतो नु खल्वेतदधिकार्थ आरम्भे सति ण्यधिकस्य भविष्यति न पुनः सनाधिकस्य वा स्याद् यङधिकस्य वेति । तस्माण्णिग्रहणं कर्तव्यम् । अथ किमर्थं निपातनं क्रियते । निपातनं णिलोपेड्गुणप्रतिषेधार्थम् * । निपातनं क्रियते णिलोपार्थमिड्गुणप्रतिषेधार्थं च ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥२७॥ दान्तशान्तयोः किं निपात्यते । दान्तशान्तयोरुपधादीर्घत्वं च । किञ्च । णिलोपेट्प्रतिषेधौ च । उ-

---

नुवर्तनात् । वृतिरयमिति । केवलस्य सकर्मकत्वाशङ्कां निराकृत्य ण्यन्तस्य सकर्मकत्वं प्रतिपादयति । प्रयोऽयमन्तरेण णिचोभावात्तेनास्य सकर्मकत्वम् । तत्रैतत् स्याद्भवतु सकर्मकत्वं कर्मण्येवात्र निष्ठा भवत्वित्याह अकर्मकश्चात्रेति । वृत्तं गुणस्येत्यादावित्यर्थः । अकर्मकाणामिति । भावे क्तविधानादकर्मकत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । कर्मणि क्ते वृत्तो गुण इति सामानाधिकरण्येन भाव्यं भावे तु क्ते शेषविवक्षायां षष्ठी भवति । तस्मान्नैतद् ण्यन्तस्य वृतेरूपमपि तु केवलस्य तस्य च यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधोस्त्येव । एवं चाध्ययनमभिधेयं भवतु विषयो वेति न कश्चिद्दोषः । अत्राहुः । वृत्तं गुणस्येति सकर्मकादपि ण्यन्तान्नपुंसके भावे क्त इति भावे क्तोस्त्येव यस्तु निष्ठेति भूते क्तः स एवाकर्मकेभ्यो भावे भवति वृत्तं गुणस्येत्यत्र च वर्तमानत्वं प्रतीयते न भूतत्वम् । अत्रोच्यते । नपुंसके भावे क्त इत्ययमपि क्तः सकर्मकेभ्यो न भवति तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र क्तमात्रस्य ग्रहणात्तत्र च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनाद्वश्यं चैतद् बोद्धव्यमन्यथा नपुंसके भावे उपसंख्यानमित्यस्मिन् शेषविज्ञानात्सिद्धमिति प्रत्याख्याते सकर्मकाद्भावे क्ते विधीयमाने कर्मणो द्वितीया प्रसज्येत । ग्रामं गतमोदनं भुक्तमिति । अथ णिग्रहणमिति । केवलस्य यस्य विभाषेति प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् सामर्थ्याद् ण्यन्तस्य निपातनं विज्ञास्यते । वृत्तनिपातन इति । असति णिग्रहणे ण्यन्तस्यैवेदं निपातनं न तु सनन्तस्य यङन्तस्य वेति निश्चयाभावाद्विधिरशक्योऽभ्युपगन्तुमिति नियमो विज्ञायेत । णिलोपार्थमिति । निष्ठायां सेटीति वचनादनिटि निष्ठायां णिलोपो न प्राप्नोति । णेरनिटीत्यनेनापि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सेटि निष्ठायां विधीयमानेन णिलोपेनानिटि निष्ठायां णिलोपस्य बाधनात् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तस्य गुणस्येटश्चाभावो निपात्यते ॥ २६ ॥

वा दान्त ॥ उपधादीर्घत्वमिति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । त-

पधादीर्घत्वमनिपात्यं वृद्धया सिद्धम् । न सिध्यति । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम् । एवं तर्ह्यनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीत्येवात्र दीर्घत्वं भविष्यति। न सिध्यति । किङ्कारणम् । णिचा व्यवहितत्वात् । णिलोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावो दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति । अथ स्पष्टच्छन्नयोः किं निपात्यते । स्पष्टच्छन्नयोरुपधाह्रस्वत्वं च । किञ्च । णिलोपेट्प्रतिषेधौ च ॥

रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥ घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्रतिषेधाद्विप्रतिषेधेन * । घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्रतिषेधाद्भवति विप्रतिषेधेन । घुषेरिट्प्रतिषेधस्यावकाशः, असम्पूर्वादविशब्दनम् । घुष्टा रज्जुः । घुष्टो मार्गः । वावचनस्यावकाशः, सम्पूर्वाद्विशब्दनम् । संघुष्टं वाक्यं संघुषितं वाक्यम् । सम्पूर्वादविशब्दने उभयं प्राप्नोति । संघुष्टा रज्जुः । संघुषिता रज्जुः । वावचनं भवति विप्रतिषेधेन । स्वन इट्प्रतिषेधस्यावकाशः, अनाङ्पूर्वान्मनोऽभिधानम् । स्वान्तं मनः । वावचनस्यावकाशः, आङ्पूर्वादमनोभिधानम् । आस्वान्तो देवदत्तः आस्वनितो देवदत्तः । आङ्पूर्वान्मनोभिधान उभयं प्राप्नोति । आस्वान्तं मनः आस्वनितं मनः । वावचनं भवति विप्रतिषेधेन ॥

हृषेर्लोमसु ॥ २९ ॥ हृषेर्लोमकेशकर्तृकस्येति वक्तव्यम् * । हृष्टानि लोमानि । हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टाः केशाः। हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः । हृषितं केशैः।विस्मितप्रतिघातयोरिति वक्तव्यम्*। हृष्टो देवदत्तः । हृषितो देवदत्तः । हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥ अपचित इति किं निपात्यते । चायश्चिभावो निपात्यते । अपचितः । क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् * । अपचितिः ॥

आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ३५ ॥ आर्धधातुकग्रहणं किमर्थम् । वला-

स्मिञ्श्चोच्यमाने द्विर्वचनादीनि वरेयलोपस्वरवर्जं न वक्तव्यानीति दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घत्वाप्रसङ्गः । सूत्रारम्भाश्रयेण तु दीर्घसिद्धिं भाष्यकृन्मन्यते ॥ २८॥

हृषेर्लोमसु ॥ सूत्रकारो लोमशब्दं सामान्यशब्दं मत्वा केशग्रहणं न कृतवान् । तथा च लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यमित्युक्ते केशस्पर्शे ऽपि शौचं क्रियते । वार्तिककारस्तु मूर्ध्वजाः केशाः । अङ्गान्तरे जातानि लोमानीति भेदं मत्वा आह हृषेर्लोमकेशकर्तृकस्येति ॥ २९ ॥

अपचित ॥ चिभाव इति । एतच्चोपलक्षणमिट्प्रतिषेधस्यापि निपातनात् । क्तिनीति । क्तिन्नावादिभ्य इति क्तिन् प्रत्ययोयमन्यथा गुरोश्च हल इत्यकारः स्यात्॥३०

दिग्रहणमार्धधातुकविशेषणं यथा विज्ञायेत । वलादेरार्धधातुकस्येति । अथाक्रियमाणे आर्धधातुकग्रहणे कस्य वलादिग्रहणं विशेषणं स्यात् । अङ्गस्येति वर्तते । अङ्गविशेषणम् । तत्र को दोषः । अङ्गस्य वलादेरादित इट् प्रसज्येत । अडाड्वत । तद्यथा । अडाटावङ्गस्यादितो भवतस्तद्वत् । क्रियमाणेऽपि आर्धधातुकग्रहणे ऽनिष्टः शक्यो विज्ञातुम् । वलादेरार्धधातुकस्य यदङ्गमिति । अक्रियमाणे चेष्टमङ्गस्य यो वलादिरिति । किञ्चाङ्गस्य वलादिर्निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति, प्रत्यये । यावता क्रियमाणेपि चानिष्टं विज्ञायते अक्रियमाणे चेष्टं तत्राक्रियमाणे एवेष्टं विज्ञास्यामः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । आस्ते शेते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । रुदादिभ्य एव सार्वधातुक इट् भवति नान्येभ्य इति । एवमपि वृक्षत्वं वृक्षता अत्र प्राप्नोति । धातोरिति वर्तते । एवमपि लूभ्यां पूभ्यामत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । धातोर्यो विहितः । ननु च धातोरेवायं विहितः । न चायं धातोरित्येवं विहितः । क्व पुनर्धातुग्रहणं प्रकृतम् । ऋत इद्धातोरिति । तद्वै षष्ठीनिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेह विहितं शक्यते विशेषयितुम् । अथेदानीं षष्ठीनिर्दिष्टेनापि विहितं शक्यते विशेषयितुम् । शक्यमार्धधातुकग्रहणमकर्तुमिति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते

आर्धधातु ॥ रुदादिभ्य एवेति । सार्वधातुक एवेति नियमो रुदविदेति क्त्वासनोः कित्त्वविधानान्न भविष्यत्यनिटः सनो रुदादेर्हलन्ताच्चेति कित्त्वस्य सिद्धत्वात् क्त्वोप्यनिट औपदेशिककित्त्वसद्भावात् । लूभ्यामिति । क्विबन्ता धातुत्वं न जहति रूपार्थावैकल्यात् । विहितविशेषणमिति । यद्यपि ऋत इद्धातोरित्यत्र धातुशब्दोर्थपदार्थकस्तथापि सदृशशब्दान्तरानुमानादिह धातोरित्येतत्स्वरूपदार्थकमाश्रीयते । धातोरित्येवं विहितस्येति । पञ्चमीनिर्दिष्टेनेति । पञ्चम्यन्तानुकरणं धातोरित्यस्मिन् धातोरित्येवं विहितस्येति लभ्यते नान्यथा । अथेदानीमिति । धातुशब्दोत्र धातुशब्दस्यानुकरणं तेन धातुशब्दस्य यः सम्बन्धी प्रत्ययस्तस्येड् भवति । यश्च धातुशब्दव्यापारोत्पन्नः स तत्सम्बन्धी भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

स्नुक्रमोरना ॥ स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमार्थं वचनमनात्मनेपदनिमित्तत्वे एवेड् यथा स्यात् । आत्मनेपदनिमित्तत्वे मा भूत् । किति सनि च प्रस्नुतः प्रसुस्नूषतीति क्रमेश्च निष्ठायां क्रान्त इति श्रयुकः किति सनि ग्रहगुहोश्च यस्य विभाषेति प्रतिषेध एव भवति । पुरस्तात्प्रतिषेधस्य ह्येतदेव प्रयोजनमिड्मात्रस्य

चेत् कृत्युपसंख्यानम् * । स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत्कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रस्नविता । प्रस्नवितुम् । प्रस्नवितव्यम् । प्रक्रमिता । प्रक्रमितुम् । प्रक्रमितव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविशेषेण स्नुक्रमोरिडागममुक्त्वा आत्मनेपदपरे नेति वक्ष्यामि । आत्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधः * । आत्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । तत्परपरे तावत्, प्रस्नुस्नूषिष्यते । प्रचिक्रंसिष्यते । सीयुटि, प्रस्नोषीष्ट प्रक्रंसीष्ट । एकादेशे, प्रस्नोष्यन्ते । प्रक्रंस्यन्ते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्तादिवद् । एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद् भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः । तत्परपरसीयुटोस्तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिद्धं तु स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्य नेड् भवतीति

———————

प्रतिषेधो यथा स्यादिति । तेन प्रतिषेधबाधनार्थमेतन्न भवति । अथ वा आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यस्यानुवर्तनादयमर्थो भवति यत्र पूर्वेण इड् विहितस्तत्रैवानेन भवति । पूर्वसूत्रेण च प्रतिषेधविषयपरिहारेण इड्विधानात्तत्रैवायं विधिः प्रवर्तमानो नियमाय सम्पद्यते । अथ वा आत्मनेपदनिमित्तत्वेन भवतीति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते इति किदादौ न दोषः । प्रस्नवितेति । य एवात्मनेपदविषयः स्नौतिः स एवात्रापि योग्यताश्रयणेन निमित्तव्यवहारदर्शनादात्मनेपदनिमित्तं भवतीति इण्न प्राप्नोतीति वचनम् । कर्मकर्तृविषयश्चात्र स्नौतिरिति कर्मकर्तर्यात्मनेपददर्शनाद्भवति तद्योग्यः।एवं प्रस्नवितुं प्रस्नवितव्यमिति भावकर्मविषयत्वाद्भावकर्मणोरात्मनेपदोपलम्भादात्मनेपदनिमित्तं स्नौतिः।प्रक्रमितेति । आदिकर्मणोऽन्यत्र प्रशब्दो विज्ञेयः।आदिकर्मणि तु कर्तरि चात्मनेपदविषयात् क्रमीति प्रतिषेधेन भाव्यम् । प्रक्रमितुं प्रक्रमितव्यमिति । भावकर्मविषयत्वात्प्रारम्भविषयत्वाद्वा आत्मनेपदनिमित्तत्वम् । प्रस्नुस्नूर्षिष्यत इति । आत्मनेपदपरः स्यस्तत्परः सन्निति स्येन व्यवधानात्सन इट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । ननु च व्यवहितेऽपि परशब्दस्य वर्तनात्प्रतिषेधो भविष्यति । नैतदस्ति । आत्मनेपदपरे नेति न सूत्रन्यासः किं तर्ह्यर्थप्रदर्शनपरमेतत् । स्नुक्रमोर्नात्मनेपद इति तु सूत्रन्यासः तत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य प्रतिषेधाप्रसङ्गः । ननु च सनिग्रहगुहोश्चेति प्रतिषेधो भविष्यति । नह्ययमिड्विधिः पूर्वप्रतिषेधविषय इति प्रागेवोक्तम् । यद्यप्युक्तमविशेषेणेति तस्यायमर्थः । पूर्वसूत्रेण यः स्नुक्रमोरविशेषेणेडुक्तस्तमनूद्यात्मनेपदपरे प्रतिषेधो विधेयः एवं तर्हि प्रचिक्रंसिष्यते इत्येतदेवात्रोदाहरणं स्नौतिस्तु साहचर्यादुदाहृतः । प्रस्नोषीष्टेति । आत्मनेपदमेवात्र सीयुडार्धधातुके सीयुटस्तद्भक्तत्वान्न त्वात्मनेपदपरमिति प्रतिषेधाप्रसङ्गः । प्रस्नोस्यन्त इति । अत्रान्तरङ्गत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमेकादेशेन भाव्यमिट्प्रतिषेधस्तु बहिरङ्गोऽनित्यश्च । वार्णादाङ्गं बलीय इत्यनेन त्वेकनिमित्ताप्रवृत्तिर्वार्णस्य प्रतिषिध्यते न तु भि-

वक्तव्यम् । यदि स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इड् न भवतीत्युच्यते प्रस्नवितेवाचरति प्रस्नवित्रीयते ऽत्र न प्राप्नोति । बहिरङ्गत्वाच्च । बहिरङ्गलक्षणमत्रात्मनेपदम् । क्रमेश्च * । क्रमेश्चात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् न भवतीति वक्तव्यम् । अथ किमर्थं क्रमेः पृथग् ग्रहणं क्रियते । न स्नुक्रमिभ्यामित्येवोच्येत । कर्तरि चात्मनेपदविषयात् कृति नेति वक्ष्यति तत् क्रमेरेव यथा स्यात् । स्नोर्मा भूत् । व्यतिप्रस्नविता । व्यतिप्रस्नवितारौ । व्यतिप्रस्नवितारः । कर्तरि चात्मनेपदाविषयात् कृति प्रतिषेधः * । कर्तरि चात्मनेपदविषयात् कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । तत्तर्हि इदं बहु वक्तव्यम् । स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् न भवतीति वक्तव्यम् । क्रमेश्चेति वक्तव्यम् । कर्तरि चात्मनेपदाविषयात्+ कृतीति वक्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत् कृत्युपसंख्यानमिति । नैष दोषः । स्नुक्रमी एवात्मनेपदनिमित्तत्वेन विशेषयिष्यामः । न चेत् स्नुक्रमी आत्मनेपदस्य निमित्ते इति । कथं पुनर्धातुर्नामात्मनेपदस्य निमित्तं स्यात् । धातुरेव निमित्तम् । आह हि भगवाननुदात्तङित आत्मनेपदम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति । यत्र तर्हि धातुर्नाश्रीयते भावकर्मणोरिति । अत्रापि धातुरेवाश्रीयते । भावकर्मवृत्ताद्धातोरिति । कथं प-

---

ष्वनिमित्तेति स्यादेवेडागमः। अत एवेटचपि कर्तव्ये वार्णादाङ्गमित्यस्यानुपस्थानम् । एकादेशः पूर्वविधाविति । ननु चार्धधातुकस्येट्प्रतिषेध उच्यते । न चार्धधातुकमेकादेशात्पूर्वं व्यपवर्गाभावात् । अत्राहुः । पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति समासाश्रयणाददोषः । प्रस्नवित्रीयत इति । तृजन्तात् क्यङ् रीङ् ऋत इति रीङादेशः । बहिरङ्गलक्षणमिति । तृजन्तादाचारलक्षणे क्रियान्तरे क्यङ् । तत आत्मनेपदमिडागमस्तु पूर्वमेव तृजन्तावस्थायामुत्पन्नो न शक्यो निवर्तयितुमित्यर्थः । यद्येवं प्रचिक्रंसिष्यते इत्यत्राप्यात्मनेपदस्य बहिरङ्गत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोष । समानपदस्थस्येति वचनादिडागमेन पदावस्थापेक्षणीया । तत्र तृचि विभक्तावुत्पन्नायां लब्धेऽपि पदत्वे आत्मनेपदस्यासन्निधानादिडागमः प्रवर्तते । प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्र तु पदस्य पदावस्थायामेवात्मनेपदसंनिधानात्प्रतिषेधप्रवृत्तिः । आत्मनेपदविषयादिति । तद्योग्यादित्यर्थः । प्रक्रन्तेति । प्रारम्भविषयत्वात् क्रमेः प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यात्मनेपदविषयत्वम् । स्नुक्रमी एवेति । आत्मनेपदनिमित्ते इति प्रथमाद्विवचनं न सप्तमी । सप्तम्यां हि भावादेरात्मनेपदनिमित्तस्याश्रयणात्प्रस्नावितव्यमित्यादावपि प्रतिषेधः स्यात् । कथं पुनरिति । वृत्त्यादिरर्थ आत्मनेपदस्य निमित्तं न धातुरिति भावः । धातुरेवेति । वृत्त्याद्यर्थविशिष्टः । भावकर्मवृत्तादिति । भावकर्मणी धातोरेव विषयभावेन विशेषणे इत्यर्थः । सत्यात्मनेपदे इति । न योग्यतामात्राश्रयमिह निमित्तत्वमाश्रीयते किं तु कार्यं कुर्वतः । यद्येवमर्थेऽपि निमित्तत्वेनाश्रीयमाणे दोषाभावात्कस्मात् स्नुक्रमी एवेत्युक्तम् । उच्यते । अर्थे नि-

क्रमितव्यम् । सत्यात्मनेपदे निमित्तशब्दो वर्तते । कथं प्रक्रन्ता उपक्रन्ता । तस्मादसत्यपि । कथं प्रक्रमितव्यम् । उपक्रमितव्यम् । तस्मात् सत्येव । कथं प्रक्रन्ता उपक्रन्ता । वक्तव्यमेवैतत् । कर्त्तरि चात्मनेपदविषयात्कृतीति । अथ वा कृतीति वर्तते ॥

ग्रहो ऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥ ग्रहेर्दीर्घत्वे इड्ग्रहणम् * । ग्रहेर्दीर्घत्वे इड्ग्रहणं कर्तव्यम् । इटो दीर्घ इति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति । एवमपि कर्त्तव्यमेव । अकरणे ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यभावात् * । अक्रियमाणे हि इड्ग्रहणे असम्प्रत्ययः स्यात् । किङ्कारणम् । षष्ठ्यभावात् । षष्ठीनिर्दिष्टस्य आदेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठीं पश्यामः । क्रियमाणे चापीड्ग्रहणे चिण्वदिटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राहिष्यते । यङ्लोपे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । जरीगृहिता । जरीगृहितुम् । जरीगृहितव्यम् । यदि पुनरिड्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञायेत । इड्दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धम् * । इड्दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धं भवति । यदि इण्न दीर्घः । अथ दीर्घो नेट् । इड् दीर्घश्चेति

———————

मित्तत्वेनाश्रीयमाणे ऽनुपसर्गाद्वेत्यात्मनेपदमर्थनिरपेक्षत्वादसंगृहीतं स्यादिति धातुरेव निमित्तत्वेनाश्रितः । यदि सति कार्ये निमित्तमाश्रीयते तदा निमित्तग्रहणं न कर्तव्यमनात्मनेपद इति सप्तम्याश्रयणात् । नैतदस्ति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषायां सत्यां सत्सप्तम्याश्रयणस्याशक्यत्वात् । अथ वा कृतीति वर्तत इति । तच्च कृद्ग्रहणं वाक्यभेदेन क्रमिणैव सम्बध्यते न स्नौतिना । अनात्मनेपदनिमित्त इति च प्रसज्यप्रतिषेधस्तेनायमर्थो यदाप्यात्मनेपदयोग्यः क्रमिस्तदा ततः परस्य कृत इड् न भवति ॥ ३६ ॥

ग्रहोलि ॥ इड्ग्रहणमिति । आदेशस्य स्थानिनिर्देशार्थमिड्ग्रहणं कर्तव्यम् । एवमपीति । सत्येव प्रथमान्तइड्ग्रहणे षष्ठ्यन्तमन्यत्कर्तव्यमित्यर्थः । अक्रियमाणे हीति । प्रथमान्तमिड्ग्रहणमयोग्यत्वान्न सम्बध्यते अचःपरिभाषोपस्थानाच्चाज्मात्रस्य ग्रहेः परस्य दीर्घप्रसङ्गः । असम्प्रत्यय इति । ग्रहेः परस्य इटो दीर्घ इत्ययमिष्टः संप्रत्ययो न स्यात् । क्रियमाण इति । प्राकरणिकमिटमनपेक्ष्येट इत्युच्यमाने सर्वस्येटो विशेषाभावाद्दीर्घप्रसङ्गाच्चिण्वदिटो दीर्घः प्रतिषेध्यः । जरीगृहीतेति । जरीगृह्यशब्दात् तृच इट् अल्लोपयलोपयोः कृतयोर्द्विप्रयोगे द्विर्वचने स एव ग्राहिरिति इटो दीर्घप्रसङ्गः । दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादकारेण व्यवधानाभावः । यदि पुनरिति । इडिति वर्तते दीर्घ इति च निर्दिश्यते तत्र दीर्घ इड् भवतीति सामर्थ्याद्व्यक्तिपरित्यागेनेकारजातिराश्रीयते दीर्घग्रहणाच्च दीर्घव्यक्तिसमवेता सा विधीयते टकारो देशविध्यर्थ इति सामर्थ्यादीडागमविधिः । एवं च षष्ठीनिर्दिष्टमिड्ग्रहणं न कर्तव्यम् । चिण्वदिट्चास्यापवाद इति तत्र दोषाभावः । न च कस्यचित्स्थानिनो दीर्घत्वं विधीयत इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्पूर्वस्मादपि विधौ स्था-

विप्रतिषिद्धम्। प्रतिषिद्धस्य च पुनर्विधाने दीर्घत्वस्याभावः *। प्रतिषिद्धस्य पुनर्विधाने दीर्घत्वस्याभावः। वुवूर्षते। विवरिषते। विवरीषते। अत्रापीड् दीर्घ इत्यनुवर्तिष्यते। यत्तर्हि त्रिदेशस्थं प्रतिषिध्य पुनर्विधानं तन्न सिध्यति। जॄव्रश्च्योः क्त्वि श्रयुकः क्कितीत्यनेन प्रतिषिद्धे दीर्घत्वं न प्राप्नोति। जरीत्वा। ईटो विधिरिटः प्रतिषेधो यथा प्राप्त इड् दीर्घो भविष्यति। यदि तर्हीटो ग्रहणे ईटो ग्रहणं न भवति। जरीत्वा। न क्त्वा सेडिति किन्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। इह चाग्रहीदिति इट ईटीति सिज्लोपो न प्राप्नोति। इह चाग्रहीत्। नेटीति वृद्धिप्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवं ह्म्यन्तानामित्येवं भविष्यति। अत्रापि नेटीत्येवानुवर्तते। तच्चावश्यमिड्ग्रहणमनुवर्त्यमधोक्षीदित्येवमर्थम्। तथा ऽग्रहीध्वमग्रहीढ्वं विभाषेट इति मूर्धन्यो न प्राप्नोति। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुमिटो ग्रहणे ईटो ग्रहणं न भवतीति। भवति चेत्प्रतिषिद्धस्य पुनर्विधाने दीर्घाभाव इत्येव। तस्मादशक्य इड् दीर्घ आगमान्तरं विज्ञातुम्। न चेद्विज्ञायते इटो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। आर्धधातुकस्येति वर्तते। ग्रहः परस्यार्धधातुकस्य दीर्घत्वं वक्ष्यामि। इहापि तर्हि प्राप्नोति। ग्रहणम्। ग्रहणीयम्। वलादेरिति वर्तते। एवमपि

नित्यत्वादकारेण व्यवधानाच्च यङ्लोपे इटो ऽप्रसङ्गः। अथ त्वागमान्तरेऽपि दीर्घत्वमस्तीत्येवायं दीर्घविधिस्तदा यङ्लोपे दोषो न परिहृतः। इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेणाह इड्दीर्घ इति चेदिति। विवरीषत इति। सनीटि प्राप्ते वृतो वेत्यनेन पक्षे ईटि च प्रसक्ते सनिग्रहगुहोश्चेत्यनेनोभयस्मिन्नपि प्रतिषिद्धे इट् सनि वेति पक्ष इट् विधीयते ततः पुनरीटो विधानाभावाद्दीर्घ ईकारः पक्षे न श्रूयेत। इटस्तु पक्षे दीर्घविधौ दोषाभावः। अत्रापीति। इट्सनि वेत्यत्र दीर्घ इति वृत इति मिश्रं त्रैरूप्यम्। त्रिदेशस्थमिति। दीर्घग्रहणानुवृत्तेरत्रासम्भवः। जरीत्वेति। उदात्तत्वादिट् प्राप्तो वृतो वेत्यनेन पक्षे इट् च श्रयुकः क्कितीति प्रतिषिद्धः। इकारजात्याश्रयणादीटोऽपि प्रतिषेधः प्रवर्तते। ततो जॄव्रश्च्योः क्त्वीत्यनेनेटि विधीयमाने पक्षे दीर्घो न स्यात्। एतत्परिहरति। ईटो विधिरिटः प्रतिषेध इति। वृतो वेत्यनेन पक्षे ईडागमो विधीयते। श्रयुकः क्कितीत्यनेनेडित्यधिकाराद्व्यक्तिपक्षाश्रयणाच्च निषेध इटो न त्वीटः। पाठान्तरं तु प्रकृतेऽर्थे दुर्योजत्वादस्माभिर्नोपन्यस्तम्। सन्मार्गसम्भवे को हि विमार्गे मतिमान् भजेत्। यदि तर्हीति। इट्प्रतिषेध ईटो यथा न भवत्येवं कार्यान्तरस्याप्यप्रसङ्गः। तस्मान्नैतदिति। इड्ग्रहणे इकाराकृतिराश्रयणीया न तु व्यक्तिः। भवति चेदिति। जॄव्रश्च्योः क्त्वीतीड्विधौ दोष एवेत्यर्थः। नन्वनुवादइव विधावपि इकाराकृत्याश्रयणाज्जरित्वा जरीत्वेति रूपद्वयं भविष्यति। नैतदस्ति। विधौ जात्याश्रये लवितेत्यादावपि दीर्घः स्यात्। तस्माद्विहितस्य दीर्घस्येड्ग्रहणेन ग्रहणं न तु विधेयस्य। ग्रहइति। इडागमे कृते तदादेरार्धधातुकस्यादेः परस्येतीट एव दीर्घः। वलादेरिति। वलादि यद् दृष्टमित्याश्री-

ग्रहीता ग्रहीतुमत्र न प्राप्नोति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति । एवमपि ग्राहकः । अत्र प्राप्नोति । किञ्च, इट्प्रतिघातेन खल्वपि दीर्घत्वमुच्यमानमिटं बाधेत । तस्मादिटो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति । ननु चोक्तमेवमपि कर्तव्यमग्रहणे ह्यसम्प्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशादिति । नैष दोषः । ग्रह इत्येषा पञ्चमी इडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येति । एवञ्च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं चिण्वदिटः प्रतिषेध इति । कथम् । प्रकृतस्येट इदं दीर्घत्वम् । न च चिण्वदिट् प्रकृतः । यङ्लोपे कथम् । यङ्लोपे चोक्तमिटि सर्वत्र । क्व सर्वत्र । यद्येवं प्रकृतस्येटो दीर्घत्वमथापीड् दीर्घ आगमान्तरं विज्ञायते । यङ्लोपे चोक्तम् । किमुक्तम् । तदन्तद्विर्वचनादिति ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥४४॥ अथ; वेति वर्तमाने पुनर्वावचनं किमर्थम् । पुनर्वावचनं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् । पुनर्वावचनं क्रियते । लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् । अथ किमर्थं सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं क्रियते । सुवतेर्मा भूत् । अथ किमर्थं धूञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते । धुवतेर्मा भूदिति । किं पुन-

---

यते । इतरः सांप्रतिकं वलादित्वमाश्रितमिति मत्वाह एवमपीति । भूतपूर्वगत्येति । साम्प्रतिकाभावाद्वलिटीतिनिषेधाच्च । इट्प्रतिघातेनेति । येननाप्राप्तिन्यायेनेटं बाधित्वा ऽकृतेट्कस्यैवार्धधातुकस्य दीर्घत्वमच्परिभाषोपस्थानाद्यत्र तत्र स्थितस्याचः स्यात् । नचेति । जृव्रश्चोः क्त्वीत्यनेन तु वलादिलक्षण एवेट् प्रतिप्रसूयत इति अप्राकरणिकत्वाभावाद्दीर्घः सिध्यति । यङ्लोपे चेति । सन्यङन्तस्य स्थाने द्विर्वचनमित्यत्र पक्षे प्रकृतिप्रत्ययसम्मोहात्मष्टः स प्रांहिः । ननु च द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षस्तत्र स्थितस्तत्कथमस्थितपक्षाश्रयेण परिहारः । अत्राहुः । यङ्लोपे चोक्तमित्यत्राप्ययमभिप्रायो वार्तिककारस्य द्विः प्रयोगे द्विर्वचने पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारेण व्यवधानाद्दीर्घाभावः । नपदान्तेत्यत्र पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । तस्मिन्नुच्यमाने पदान्तवरेयलोपस्वरवर्ज्जं द्विर्वचनादीनि न वक्तव्यानीति साप्तमिकं दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वं भवत्येव । सूत्रकारमते ऽपि ग्रहेर्विहितस्येत्येवं विहितविशेषणाश्रयणाद्यङ्लोपे दीर्घाभावसिद्धिः । भाष्यकारेण त्वस्थितमपि पक्षमाश्रित्य तदन्तद्विर्वचनादिति विवृतम् । अन्यत्राप्यस्य दोषस्य सम्यक्परिहाराभिधानादनादरात् ॥ ४२ ॥

स्वरा ॥ अथ वेति । इट् सनिवेत्यतः । लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमिति । ननु स्वरतिग्रहणाल्लिङ्सिचोरनुवृत्तिर्न भविष्यति ऋतश्च संयोगादेरितीड्विकल्पस्य सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । नित्यार्थं स्वरतिग्रहणमित्यज्ञापकं लिङ्सिचोर्निवृत्तेः । अथ किमर्थमिति । सूग्रहणमेव क्रियतामिति भावः । सुवतेरिति । अनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति सुवतेरेव ग्रहणं स्यात् सूङ्ग्रहणे तु क्रियमाणे लुग्विकरणालुग्वि-

रियं प्राप्ते विभाषा आहो स्विदप्राप्ते । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते । यदि स्वरति-
रुदात्तस्ततः प्राप्ते । अथानुदात्तस्ततोऽप्राप्ते । स्वरतिरुदात्तः पठ्यते । किमर्थं तर्हि
वावचनम् । वावचनं निवृत्त्यर्थम् । वावचनं क्रियते निवृत्त्यर्थम् । अनुदात्ते हि
किति वा प्रसङ्गः प्रतिषिध्य पुनर्विधानात् । अनुदात्ते हि सति किति विभाषा
प्रसज्येत । स्वृत्वा । किङ्कारणम् । प्रतिषिध्य पुनर्विधानात् । प्रतिषिध्य किलायं
पुनर्विधीयते । स यथैवैकाज्लक्षणं बाधते एवं श्र्युकः कितीत्येतमपि बाधेत ।
यदि तर्ह्युदात्तः । पठिष्यति विप्रतिषेधं स्वरतेर्वेडूत्वाद्धतः स्ये विप्रतिषेधेनेति त-
न्नोपपद्यते । किङ्कारणम् । स विधिरयं प्रतिषेधः । विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो वि-
प्रतिषेधः । सोऽपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेधविषय आरभ्यते ।
स यथैवैकाज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधत एवमिममपि बाधिष्यते । अथ वा येन नाप्राप्ते
तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते वलादिलक्षणे इयं विभाषा आरभ्यते स्यलक्षणे
पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथ वा मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमियं
विभाषा वलादिलक्षणमिटं बाधिष्यते स्यलक्षणं न बाधिष्यते । अथ वा पुनर-

---

करणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति स्यात् । अस्याश्च परिभाषायाः सुक्ग्रहणे
कर्तव्ये सूतिसूयतीति भेदेनोपादानमेव ज्ञापकम् । धूञ इति । धूञ् कम्पन इति
स्वादिषु क्र्यादिषु च पठ्यते इति द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणम् । धू विधूनन इत्य-
स्मात्तु नित्यमिड् भवति । किं पुनरिति । स्वरत्युद्देशनायं विचारोऽन्येषां तूदात्त-
त्वात्प्राप्तविभाषाया निश्चयाद्दोषाभावाच्च । स्वरतेस्तूदात्तानुदात्तप्रतिज्ञाने दोषद-
र्शनाद्विचारः । श्रुतौ च धृञ्धूञाविति परिगणनादस्योदात्तत्वं न प्रतिज्ञातम् । तत्र
किमुदात्तत्वप्रतिज्ञाने न दोषः परिह्रियते अथानुदात्तत्वप्रतिज्ञाने न्यायेनेति प्रश्नः ।
यदि स्वरतिरुदात्त इति । ननु क्ति प्रत्यये श्र्युकः कितीति प्रतिषेधात्तत्राप्राप्त-
विभाषेयं स्यात् । नैतदस्ति । अल्पविषयत्वप्रसङ्गात् स्वरतेः प्राप्तविभाषायां तु म-
हाविषयत्वं भवति । किमर्थमिति । यदि पक्षे इण्निवृत्त्यर्थं तदा ऋद्धनोः स्ये इतीम-
मपीटं पक्षे निवर्तयेदिति प्रश्नः । निवृत्त्यर्थमिति । निवृत्तिः किंचिदेव विधिं बाधते
न सर्वमिति भावः । सर्वविधिरिति । ऋद्धनोः स्ये इत्येषः । अयं प्रतिषेध इति । प्रा-
प्तविभाषापक्षे यथा वलादिलक्षण इट् प्रतिषिध्यते तथा स्यलक्षणोऽपि प्रतिषिध्येत ।
अनुदात्तप्रतिज्ञाने तु द्वयोरपि विधित्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिः । सोऽपीति । वैधर्म्येण
दृष्टान्तो यथा मृदुकार्पासकृतो रज्ज्वादिर्दुर्बलो नैवं ऋद्धनोः स्य इत्ययं विधिः । स-
यथैवेति । करिष्यतीत्यादौ । एवमिममपीति । न च स्वरतेरुदात्तत्वं येन नाप्राप्ति-
न्यायोऽस्ति येनैकाज्लक्षणमेव प्रतिषेधं बाधेत न स्वरतिलक्षणम् । यद्येवं विप्रति-
षेधानुपपत्तिः स्यलक्षणस्य विधेरपवादत्वात् । अन्यथापीडस्य सिद्धत्वान्नोपपादि
विप्रतिषेधः । अथ वा स विधिरयं प्रतिषेध इति विधेर्दुर्बलत्वं यदुक्तं तदनेन निरा-
कृतम् । तत्र द्वयोस्तुल्यबलत्वादुपपद्यते विप्रतिषेधः । अथ वेति । परिभाषाश्रय

स्त्वनुदात्तः। ननु चोक्तमनुदात्ते हि क्तिति वा प्रसङ्गः प्रतिषिध्य पुनर्विधानादिति। नैष दोषः। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते एकाज्लक्षणे प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते। श्र्युकः किर्तीत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथ वा श्र्युकः कितीत्येष योगः उदात्तार्थश्च येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इट् प्राप्यते तद्बाधनार्थश्च। अथ वा श्र्युकः कितीतीहानुवर्तिष्यते। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेयं विभाषा उगन्तलक्षणस्य प्रतिषेधस्य विषये भवतीति। यदयं सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनामिति स्वृग्रहणं करोति॥

इण्निष्ठायाम्॥४७॥ इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थम्। नियमार्थोयमारम्भः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धात्र विभाषा पूर्वेणैव। तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति। नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोति। किङ्कारणम्। यस्य विभाषेति प्रतिषेधात्। तत्रारम्भसामर्थ्याद्विभाषा लभ्येत पुनरिड्ग्रहणादिडेवेति॥

तीषसहलुभरुषरिषः॥४८॥ इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः*। इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्। प्रेषिता। प्रेषितुम्। प्रेषितव्यम्॥

वसतिक्षुधोरिट्॥५२॥ इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थम्।

णादुत्सर्गापवादभावेऽपनीते द्वयोर्विप्रतिषेधोपपत्तौ परत्वेन व्यवस्था। उदात्तत्वे दोषं प्रतिविधायाऽनुदात्तत्वे प्रतिविधत्ते। अथ वेति। न चाप्राप्त एकाज्लक्षण इति। अयमेव पाठो युक्तः। केचित्तु वलादिलक्षण इति पठन्ति। वलादिमात्रविषयत्वाद्वलादिलक्षणमिति व्याचक्षते। श्र्युकः कितीत्येतस्मिन्निति। तत्र स्वृत्वेत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम्। येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इति। प्रतिषेधकाण्डस्य पुरस्तात्करणस्य सर्वेट्प्रतिषेधार्थत्वात्। यदयमिति। यद्युग्लक्षणं प्रतिषेधमयं विकल्पो बाधेत ततः सनिग्रहगुहो वेत्यस्य प्रतिषेधस्याभावादनेनैव सनि विकल्पस्य सिद्धत्वात् पुनस्तत्र विदध्यात्॥४६॥

इण्नि॥ सिद्धेति। निरः कुष इत्यनेन॥४७॥

तीष॥ इषु इच्छायामिति केचित्तौदादिकमुदितमधीयते। अन्येतूदित्त्वस्य प्रयोजनमपश्यन्त इष इच्छायामिति पठन्ति। येत्विह तीषु सहेति पठन्ति तन्मतेनेह विशेषणार्थ उकारस्तत्र वार्तिककारमतेन त्रयोऽपीषयोऽननुबन्धका इह च तीषसहेति पाठस्तदाह इषेरिति। इष आभीक्ष्ण्ये इत्यस्य क्रैय्यादिकस्य तु विकल्पमिच्छति वार्तिककारः। तौदादिकस्य तु उदित्त्वेऽभ्युपगम्यमाने तीषसहेति पाठेऽननुबन्धकपरिभाषया क्रैय्यादिकस्यैव ग्रहणं स्यात्। इह मा भूदिति। विकल्पः। तेन इषगताविस्यस्मात्तकारादौ नित्यमिड् भवति॥५७॥

पुनरिड्ग्रहणं नियमार्थम् * । इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं क्रियते नियमार्थम् । नियमार्थोऽयमारम्भः ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥ गमेरिट् परस्मैपदेषु चेत् कृत्युपसंख्यानम् * । गमेरिट् परस्मैपदेषु चेत्कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । जिगमिषिता । जिगमिषितुम् । जिगमिषितव्यम् । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अविशेषेण गमेरिडागममुक्त्वा आत्मनेपदपरे नेति वक्ष्यामि । आत्मनेपदपरप्रतिषेधे उक्तम् * । किमुक्तम् । आत्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेध इति । इहाप्यात्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । तत्परपरे तावत्, सञ्जिगंसिष्यते । सीयुटि, सङ्गंसीष्ट । एकादेशे, सङ्गंस्यन्ते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति । सिद्धं तु गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इट् न भवतीति वक्तव्यम् ॥

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥ वृतादिप्रतिषेधे च * । किम् । कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । विवृत्सिता । विवृत्सितुम् । विवृत्सितव्यम् । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अविशेषेण वृतादिभ्य इट्प्रतिषेधमुक्त्वा आत्मनेपदपर इड् भवतीति वक्ष्यामि । आत्मनेपदपरवचने तत्परपरसीयुडेकादेशेषु इड्वचनम् * । आत्मनेपदपर इड्वचने तत्परपरसीयुडेकादेशेष्विड् वक्तव्यः । तत्परपरे तावत्, विवर्तिषिष्यते । सीयुटि, वर्तिषीष्ट । एकादेशे, वर्तिष्यन्ते । सिद्धं तु वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् भवतीति वक्तव्यम् । चतुस्तासिक्लृपिग्रहणानर्थक्यं च * । चतुर्ग्रहणं चानर्थकम् । सर्वे-

---

गमेः ॥ सिद्धं त्विति । इह तु जिगमिषितेवाचरति जिगमिषितीयत इति बहिरङ्गत्वादात्मनेपदस्य प्रतिषेधाभावः । केचित्तु योगविभागेनेष्टसिद्धिमाहुः । गमेः सकारादाविड् भवतीत्येको योगः ततः परस्मैपदेष्विति द्वितीयो योगो नियमार्थः । तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्च नियमस्यात्मनेपदविषय एवेणिनवर्त्यत इति कृति परस्मैपदलुकि चेड् भवत्येव । जिगमिषितुम् । जिगमिषितव्यम् । जिगमिषत्वमिति ॥५८॥

न वृद्भ्यः॥सिद्धं त्विति । तेन परस्मैपदलुक्यपि प्रतिषेधो भवति । विवृत्सत्वमिति। अन्यथा न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । विवृत्सिस्त्रीयत इत्यत्र तु पूर्ववदात्मनेपदस्य बहिरङ्गत्वादिडभावः । चतुर्ग्रहणं चेति । कृपूसामर्थ्ये इत्यस्यानन्तरं वृत्करणं पठ्यते तद् द्युतादीनां वृतादीनां च समाप्त्यर्थं भविष्यति । एकस्यानेकप्रयोजनाविरोधात् । सर्वेभ्य इति । सङ्कल्पतीत्यादौ कृपेरपीत्यर्थः । भवे-

भ्यो वृतादिभ्यः प्रतिषेध इष्यते । तासिग्रहणं चानर्थकम् । किङ्कारणम् । निवृत्तत्वात्सकारस्य । निवृत्तं सकारादाविति । तास्ग्रहणे चेदानीमक्रियमाणे क्लृपिग्रहणेनापि नार्थः । एषोऽपि हि वृतादिः पञ्चमः । भवेत् क्लृपिग्रहणं न कर्तव्यम् । तास्ग्रहणं तु कर्तव्यम् । यद्धि तत्सकारादाविति न तच्छक्यं निवर्तयितुम् । तृच्यपि हि प्रसज्येत । वर्तिता वर्धिता । तास्ग्रहणे चेदानीं क्रियमाणे क्लृपिग्रहणमपि कर्तव्यम् । अन्येभ्योपि वृतादिभ्यस्तासौ मा भूदिति । भवेत्तासिग्रहणं कर्तव्यम् । क्लृपिग्रहणं तु नैव कर्तव्यम् । अन्येभ्योपि वृतादिभ्यः तासौ कस्मान्न भवति । परस्मैपदेष्विति वर्तते । क्लृपेरेव च तास्परस्मैपदपरः नान्येभ्यो वृतादिभ्यः । यद्येवं, तास्ग्रहणेनापि नार्थः । तृचि कस्मान्न भवति । परस्मैपदेष्विति वर्तते ॥

उपदेशेऽत्वतः ॥ ६२ ॥ तासावत्वत्प्रतिषेधे घसेः प्रतिषेधप्रसङ्गोऽकारवत्त्वात् ॥ तासावत्वत्प्रतिषेधे घसेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । जघसिथ । किङ्कारणम् । अकारवत्त्वात् । सोऽपि ह्यकारवान् । सिद्धं तु हलादिग्रहणात् ॥ । सिद्धमेतत् । कथम् । हलादिग्रहणं कर्तव्यम् । तच्चावश्यं कर्तव्यम् । अद्यशी प्रयोजयतः । अद्यशी तावन्न प्रयोजयतः । किङ्कारणम् । तासावनिडित्युच्यते । सेटौ चेमौ तासौ । अञ्ज्वशू तर्हि प्रयोजयतः । अञ्ज्वशू चापि न प्रयोजयतः । तासौ निसानिट इत्युच्यते । विभाषितेटावेतौ । अदिस्तर्हि प्रयोजयति । आदिथ । क्रियमाणे ऽपि वै हलादिग्रहणे अत्र प्राप्नोति । जघसिथ ।.एषोपि हलादिस्तस्य चाभावात्तासौ । तासावनिट इत्युच्यते । न च घसिस्तासावस्ति । ननु च यस्तासौ

तासिग्रहणमिति । क्लृपिग्रहणाकरणपरमेतन्न तु तासिग्रहणकरणपरम् । तथा चास्यापि प्रत्याख्यानं करिष्यते । परस्मैपदेष्विति वर्तत इति । वृतादीनामनुदात्तेत्त्वात्स्यसनौ विहाय क्लृपेस्तासिं चार्धधातुकं वलादिपरस्मैपदं परं नास्ति । एतच्च यथान्यासाश्रयेणोच्यते । यदा त्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् भवतीत्युच्यते तदा परस्मैपदेष्विति नानुवर्त्यमिति । स इत्येतद्वचनद्वयमनुवर्त्यं तस्मिन्ननुवर्तमाने तासि चेत्यपि कर्तव्यम् । क्लृप इत्येतत्तु न कर्तव्यं क्लृपेरन्येभ्यो वृतादिभ्यस्तासेरात्मनेपदपरत्वादिटोभावात् ॥ ६२ ॥

उपदे ॥ तासाविति । तासाविडभावे सत्यत्वतस्थलि प्रतिषेधो विधीयमान इत्यर्थः॥सिद्धं त्विति । उपदेशग्रहणेन द्वयं सम्बध्यते । उपदेशे योऽत्वान् हलादिश्चेति। न च घसिराद्युपदेशे हलादिः । अञ्ज्वशू तर्हीति । अशूव्यासाविस्यस्यानुदात्तेत्त्वात् थलभावादुपन्यासोऽयुक्तः । क्रियमाणे ऽपीति । यद्यपि ख्यान्युपदेशे घसिर्हलादिर्न भवति तथापि स्वोपदेशे हलादिरेव । तस्य चाभावादिति । उपमाने दृष्टानां धर्माणामुपमेये भूतानां भाविनां वा सम्प्रत्ययः । तत्र तास्वत्थलि भेद भवतीत्युच्यमाने

नास्ति । अनिडप्यसौ तासौ भवति । नैवं विज्ञायते यस्तासावनिडिति । कथं तर्हि । यस्तासावस्ति अनिट् चेति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते । सप्तम्यर्थे ऽपि वै वतिर्भवति । तद्यथा । मथुरायामिव मथुरावत् । पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत् । एवं तासाविव तास्वत् ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमित्येव सिद्धम् । एवं तर्हि नियमार्थोयमारम्भः । ऋत एव भारद्वाजस्य नान्यतो भारद्वाजस्येति । क्व मा भूत् । पपिथ ववियेति । ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य * । ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिः । किङ्कारणम् । अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य । गुणे कृते रपरत्वे चानजन्तत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । असति नियमे को दोषः । तत्र पचादिभ्य इड्वचनम् । तत्र पचादिभ्य इड् वक्तव्यः । पेचिथ शेकिथेति । यदि पुनरेवं भारद्वाजः पुरस्तादपकृष्येत अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं भारद्वाजस्य । उपदेशे ऽत्वतः । भारद्वाजस्येति निवृत्तम् । सिध्यत्येवमयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवति । एवं

———————

यदि थसिस्तासौ स्यात्ततः थलि निषेधोऽतिदिश्येत । यतस्तु तासौ नास्ति ततोस्य तासावनिट्त्वमशक्यं प्रतिपत्तुमिति थल्यतिदेशो न प्रवर्तते । अनिडप्यसाविति । असत्त्वादेवेड्भावात् । सप्तम्यर्थे इति । तासाविव तास्वदित्यौपश्लेषिकमधिकरणमाश्रीयते । तासौ परतः पूर्वस्य यथेण्न भवति तथा थल्यपीत्यर्थः । ननु चास्य स्यात्थसिस्तासावस्ति स च्चानिट् चेति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावात्सत्त्वानिट्त्वे स्याताम् । नैतदस्ति । स्थानिवद्भावः शास्त्रीयेष्वेव कार्येषु प्रवर्तते । न च तासौ सत्त्वं शास्त्रीयं कार्यम् । अत एव वये स्थल्युवयियेति प्रतिषेधाभावः । क्रमेरपि च क्रमिथेति भाव्यम् । न हि तासौ नित्यानिट् क्रमिः । आत्मनेपद इडभावात् परस्मैपदे सेट्त्वात् ॥ ६२ ॥

ऋतो ॥ गुणे कृते इति । जहर्थेत्यादौ न ह्ययमजन्तो नाप्युपदेशेऽत्वान् । असति नियम इति । जहर्थेत्यादाविट्प्रतिषेधार्थ एव योगोऽस्त्विति भावः । तत्र पचादिभ्य इति । पूर्वयोगाभ्यां पचादिभ्यः थलि नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इड्विधेयः । जहर्थेत्यादौ च नित्यः प्रतिषेध इष्यते । तत्र भारद्वाजस्येति वचनात् स्मृत्यन्तरानुसन्धानाद्विकल्पः प्राप्नोति । नियमफलमन्यथोपपादयितुमाह यदि पुनरिति । पूर्वयोगे भारद्वाजग्रहणं कृत्वा तदेव द्वितीये योगे ऽनुवर्त्यते । स्वस्मान्मतादिति । भारद्वाजस्य मतं पेचिथ पपिथेति इट् भवत्येव । अन्येषां तु मतम्, पपक्थ पपाथेतीडभावः । न्यासविपर्यये तु मतविपर्ययः प्रदर्शितः स्यात् । ननु च नित्येषु शब्देषु विकल्पिते विधौ विकल्पमात्रं प्रदर्शयितव्यम् । तत्र कस्य किं मतं यत्प्रच्यावितं स्यात् । उच्यते । विकल्पप्रतिपादनाय वाग्रहणे एव कर्तव्ये पूजार्थमाचार्या उपादीयन्ते । सा चैवं पूजा भवति । यदि येनाचार्येण यः शब्दः स्मृतः स तेनैव स्मृत-

तर्हि, योगविभागात्सिद्धम् * । योगविभागः करिष्यते । अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमुपदेशे । ततः, अत्वतः । अत्वतश्चोपदेश इति ॥

बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥ वृग्रहणं किमर्थम् । न क्रसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येव सिद्धम् । एवं तर्हि नियमार्थोयमारम्भः।निगम एव यथा स्यात् । क्व मा भूत् । ववरिथ ॥

वस्वेकाजाद्घसाम् ॥ ६७ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । वस्वेकाजाद्घसां वचनं नियमार्थम् * । नियमार्थोयमारम्भः । वसौ एकाजाद्घसामेव । क्व मा भूत् । विभिद्वान् । किमुच्यते नियमार्थमिति । न पुनर्विध्यर्थमपि स्यात् । प्रतिषेधोऽपि ह्यत्र प्राप्नोति नेड्वशि कृतीति । कृच्चैवायं वशादिश्च । एवं तर्हि क्रसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येनस्मान्नियमादत्रेड् भविष्यति । नात्र तेन परिमापणं प्राप्नोति । किङ्कारणम् । प्रकृतिलक्षणस्य प्रतिषेधस्य स प्रत्यारम्भः प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः । उभयोः स प्रत्यारम्भः । कथं ज्ञायते । वृङ्वृञोर्ग्रहणात् । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इमौ वृङ्वृञौ उदात्तौ । तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति । पश्यति त्वाचार्य उभयोः स प्रत्यारम्भ इति । ततो वृङ्वृञोर्ग्रहणं करोति । न खल्वपि कश्चिदुभयवान् प्रतिषेधः । प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च । तुल्यजातीये असति यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवति एवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति । अथ यावता वसावेकाजाद्घसिभ्य इटा भवितव्यम् । कोन्वत्र विशेषः । नियमार्थे वा सति विध्यर्थे वा । न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषि-

---

त्वेनोपदिश्यते । एवं हि तस्य स्मर्तृत्वेन प्रमाणत्वेन स्तुतिः कृता भवत्येव चाङ्गार्ग्यगालवयोरित्यादावनेकाचार्योपादानमर्थवद्भवति । विकल्पस्यैकाचार्योपादानेनापि सिद्धत्वात् । योगविभाग इति । ततश्च हरत्यादीनां गुणरपरत्वयोरनजन्तत्वे ऽप्युपदेशे ऽजन्तत्वात्सिद्धे प्रतिषेधे अस्य नियमार्थत्वोपपत्तिः । आदेशोपदेशोऽप्याश्रीयते न तु स्थान्युपदेश एवेति अजत्यादेशस्य वीशब्दस्य चक्षिङादेशस्य च ख्यो विकल्पः स्थालि भवति । विवेथ विवयिथ । आचख्याथ आचख्यिथ ॥ ६३ ॥

बभू । वृग्रहणमिति । एकदेशाक्षेपद्वारेण ववर्थशब्दसमुदाय एवाक्षिप्यते ॥६६

वस्वे ॥ किमर्थमिति । यदि क्रादिनियमः प्रकृत्याश्रयस्य प्रत्ययाश्रयस्य च प्रतिषेधस्य निवर्तकः तत इदं नियमार्थम् । अथ प्रकृत्याश्रयस्यैव ततो नेड्वशि कृतीति प्रतिषेधे प्राप्ते विध्यर्थमित्युभयसम्भवात्प्रश्नः । न खलु कश्चिदिति।उभयथैकाजाद्घसिभ्य इटो वसोर्भाव्यं नान्येभ्यो बिभिद्वानित्यादावित्यर्थः । आहोपुरुषिकामात्रमिति । अहोऽहं पुरुष इति यस्याभिमानः सोऽहोपुरुष उच्यते । यथा यर्वाणस्तर्वाणो नामर्षयो बभूवुरित्युक्तम् । तस्य भावो मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । कस्याभिप्रायेणैतदुच्यते न खलु कश्चिद्विशेष इति । अन्यत्र विशेषोस्त्येव । यदि क्रादिनियमः प्रकृत्याश्रय-

कामात्रं तु भवानाह विध्यर्थमिति । वयं तु ब्रूमो नियमार्थमिति । अथैकाज्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् बिभिद्वान् । चिच्छिद्वानिति । क्रियमाणेऽपि वै एकाज्ग्रहणे अत्र प्राप्नोत्येषोपि ह्येकाच् । एवं तर्हि कृते द्विर्वचने य एकाच् । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते एकाज्ग्रहणसामर्थ्यात् । न हि । कश्चिदकृते द्विर्वचने अनेकाजस्ति । यदर्थमेकाज्ग्रहणं क्रियते । ननु चायमस्ति जागर्ति । जागृवांसोऽनुग्मन् । यत्तर्ह्याकारग्रहणं करोति । न हि कश्चिदकृते द्विर्वचने आकारान्तोनेकाजस्ति । ननु चायमस्ति दरिद्रातिः । न दरिद्रातेरिटा भवितव्यम् । किङ्कारणम् । उक्तमेतत् । दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति । यश्चेदानीं प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोसाविड्विधौ । एवमपि भूतपूर्वगतिर्विज्ञायेत । आकारान्तो यो भूतपूर्व इति । एकाज्ग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम् । ननु चोक्तं जागर्त्यर्थमेतत्स्यात् नैकमुदाहरणमेकाज्ग्रहणं प्रयोजयति यद्येतावत्प्रयोजनं स्याज्जागर्तेर्नेत्येव ब्रूयात् । अथ घसिग्रहणं किमर्थम् । न एकाच् इत्येव सिद्धम् ।

स्य प्रतिषेधस्य स्यात् । ततो युयुविवेत्यादौ श्र्युकः कितीति प्रतिषेधः स्यात् श्र्युग्रहणं च क्रादिसूत्रेऽनर्थकं स्यादिति प्रत्ययाश्रयोऽपि प्रतिषेधः क्रादिनियमेन निवर्त्यतइति सूत्रमिदं नियमार्थमेव । अथैकाज्ग्रहणमिति । क्रियमाणमप्येकाज्ग्रहणमनिष्टनिवृत्तये नालमिति मत्वा प्रश्नः । बिभिद्वानिति । कृतद्विर्वचनानामनेकाचां निवृत्त्यर्थमित्यभिप्रायः । एकाज्ग्रहणसामर्थ्यादिति । यद्यपि नित्यत्वाद् द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्त्वादिण् न भवतीति परिहारोऽस्ति तथापि परिहारान्तरसद्भावान्नोक्तः । तथाहि । द्विर्वचनस्यावकाशः, पपाचेति । इटोवकाशो, यत्र कृते द्विर्वचने एकाच्त्वं पेचिवानादिवानिति । बिभिद्वानित्यादौ तु नित्यत्वाद् द्विर्वचनं पूर्वम् । जागर्तेरिति । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्यामिति विकल्पितत्वादामो जागर्तेः परः क्वसुः । चिरिजिरिचकास्यादिभ्यस्तु कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति आमा भाव्यमिति क्वसोः परस्यासम्भवः। जागृवांस इति । द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः।न दरिद्रातेरिति।दरिद्रातेरनित्य आमित्यात औ णल इति ओकारे विधातव्ये औकारविधानेन ज्ञापितमोकारस्य प्रश्लिष्टावर्णत्वादुच्चारणे लाघवं भवत्यौकारस्य तु विश्लिष्टावर्णत्वादोकाराद्विवृततरत्वाच्च गौरवमित्योकार एव विधेयः।तत्र वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृतायां ययावित्यादि सिध्यति । ददरिद्राविति त्वाकारलोपेन सिध्यति । तदर्थमौकारविधानमनित्यमस्मादामो ज्ञापयति । सिद्धोऽसाविड्विधाविति । क्वचित्तु सिद्धसिद्ध इति पाठः। सिद्धश्चासौ सिद्ध इति विशेषणसमासोत्यन्तसिद्ध इत्यर्थः । एकेन सिद्धशब्देन सामान्यसिद्धिः प्रतिपाद्यते द्वितीयेन तु विशेषसिद्धिः । एवमपीति । साम्प्रतिकस्याकृतद्विर्वचनस्यानेकाच आकारान्तस्याभावाद् दरिद्राग्रहणे कर्तव्ये लाघवार्थमाद्ग्रहणं स्यादिति नैकमुदाहरणमाद्ग्रहणं प्रयोजयतीति नोक्तम् । नैकमुदाहरणमिति । ऊर्णोतेर्णुवद्भावादेकाच्त्वादेकाज्ग्रहणे-

घसिग्रहणमनच्कत्वात् । घसिग्रहणं क्रियते । लोपे कृते ऽनच्कत्वादिण्न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यमिड् क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः । नित्यो लोपः । कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृते ऽपि । इडपि नित्यः । कृते ऽपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्य इट् । न हि कृते लोपे प्राप्नोति । किङ्कारणम् । अनच्कत्वात् । एवं तर्हि द्विर्वचने कृते अभ्यासे योऽकारस्तदाश्रय इड् भविष्यति । न सिध्यति । किङ्कारणम् । द्वित्वाल्लोपस्य परत्वाद् द्विर्वचनं क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोपः । लोपे कृतेऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति । घसिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कथम् । वचनादिड् भविष्यति । इटि कृते द्विर्वचनं क्रियतां लोप इति । यद्यपि परत्वाल्लोपः । स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनं भविष्यति ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥ दृशेश्चेति वक्तव्यम् * । द-

नानिवृत्तिः । जागर्तेर्नेति । सूत्रमिदं नियमार्थम् । तत्र यद्यस्य जागर्तिरेव निवर्त्यः स्यात्तस्यैव साक्षात् प्रतिषेधं कुर्यात् । लघीयसी हि साक्षात्प्रतिपत्तिः । न च दरिद्रातिर्द्वितीयो निवर्त्योऽस्यां ह्यवस्थायामादग्रहस्याकृतद्विर्वचनानेकाजकारान्ताश्रयात्स्यादेव तत इडागमः । यदा त्वेकाज्ग्रहणेन कृतद्विर्वचना एकाचो गृह्यन्ते तदादग्रहणे कृतद्विर्वचनानेकाजाकारान्तार्थं पपिवानिति।साम्प्रतिकाकारान्तसद्भावे भूतपूर्वगतिरयुक्ताश्रयितुम् । अथ घसिग्रहणमिति । द्विर्वचने चेति स्थानिवद्भावः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति । तत्र घस्वस् इति स्थिते घसिभसोर्हलि चेति परमप्युपधालोपं पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा द्विर्वचनं भवति । तत्र कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुपधालोपस्ततः कृतद्विर्वचन एकाज्भवतीति सिद्ध इडागम इति मत्वा प्रश्नः । इतरस्तु स्थानिवद्भावारम्भात्पूर्वविप्रतिषेधो नाश्रितस्ततः परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधालोपे कृत एकाच्त्वाभावाच्च द्विर्वचनं स्यान्नापीडागम इति मत्वाह घसिग्रहणमनच्कत्वादिति । नित्यो लोप इति । हल्यचि च विधानादिट् तु लोपे कृते ऽनच्कत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः । पूर्वविप्रतिषेधबाधयाह इडपि नित्य इति । कृते द्विर्वचने उपधालोपे चाभ्यासाकाराश्रयेणैकाच्त्वात् । स्थानिवद्भावबाधयाह अनित्य इडिति । पूर्वविप्रतिषेधबाधयाह एवं तर्हीति । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवदिति सर्वत्र नाश्रीयत इति स्थानिवद्भावादनेकाच्त्वमिति न चोदनीयम् । स्थानिवद्भावबाधयाह न सिध्यतीति । परत्वादिति । नित्यत्वादित्यपि बोद्धव्यम् । वचनादिति । अपवादत्वादिति न बोद्धव्यम् । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति लोपद्विर्वचनयोरिटा बाधप्रसङ्गात् । किं तु क्रमः प्रदर्श्यते घसिग्रहणे क्रियमाणे कृताकृतप्रसङ्गित्वादिडागमो नित्यः, कृतयोरपि लोपद्विर्वचनयोः प्रवर्तनात्सावकाशश्च । लोपोपि नित्यः तत्र परत्वादिडागमः ततो लोपः ततो द्विर्वचनमिति सिद्धं जक्षिवानिति ॥ ६६ ॥

दृश्वान् । ददृशिवान् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । दृशेरिति वर्तते ॥

ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥ स्वरतेर्वेड्वाद्दृतः स्ये विप्रतिषेधेन * । स्वरतिलक्षणाद्वावचनादृ ऋतः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स्वरतिलक्षणस्य वावचनस्यावकाशः, स्वर्ता स्वरिता । ऋतः स्य इत्यस्यावकाशः, करिष्यते । हरिष्यते । इहोभयं प्राप्नोति । अस्वरिष्यत् । ऋतः स्ये इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

यमरमनमातां सक् च ॥ ७३ ॥ किमुदाहरणम् । अयंसीत् । व्यरंसीत् । अनंसीत् । अयासीत् । अवासीत् । नैतदस्ति । नास्त्यत्र विशेषः सति वा इट्यसति वा । इदं तर्ह्ययंसिष्टामयंसिषुः, व्यरंसिष्टां व्यरंसिषुः । अनंसिष्टामनंसिषुः । अयासिष्टामयासिषुः । अवासिष्टामवासिषुः । इदं चाप्युदाहरणम् । अयंसीत् । व्यरंसीत् । अनंसीत् । अयासीत् । अवासीत् । ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सति वा इट्यसति वेति । अयमस्ति विशेषः । यद्यत्रेण् न स्याद् वृद्धिः प्रसज्येत । इटि पुनः सति नेटीति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । मा भूदेवं ह्मयन्तानामित्येवं भविष्यति । अत्रापि नेटीत्यनुवर्तते । तच्चावश्यमिड्ग्रहणमनुवर्त्यम् । अघाक्षीदित्येवमर्थम् । आकारान्तश्चापि पदपूर्व एकवचनउदाहरणम् । मा हि यासीत् । यद्यत्रेण न स्यादनुदात्तस्य इटः श्रवणं प्रसज्येत । इटि पुनः सत्युक्तमेतत् अर्थवत्तु सिचश्चित्करणसामर्थ्यादिट उदात्तत्वमिति । तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥ ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥ किमर्थो योगविभागः ।

विभाषा ॥ दृशेरिति वर्तते इति । विभाषा सृजिदृशोरित्यतः । इडत्यर्तिव्ययतीनामिति योगं प्रयोजनाभावादुल्लङ्घ्य वस्त्वेकाजाद्वसामित्यत्र विभाषाग्रहणसंबद्धं दृशिग्रहणमनुवर्तते ॥ ६८ ॥

यमरमनमातां सक्च ॥ किमुदाहरणमिति । वृत्तिकारैरेकवचनान्तान्युदाहरणान्युपन्यस्तानि । तत्र विशेषं सगिटोरबुध्वा पृच्छति । इतरस्तु वृद्ध्यभावं स्वरे च विशेषं मत्वैकवचनमेवोदाहरति । अयंसीदिति । अयंसिष्टामिति । न केवलमत्र वृद्ध्यभावो विशेषो यावत्सगिटोः श्रवणमपि । माहियासीदिति । अयासीदित्यत्राट्स्वरो भवतीति तन्निवृत्त्यर्थो माङ्प्रयोगः हिशब्दप्रयोगो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः । इट्यसत्याद्युदात्तं पदं स्यात् । सति तु तस्य सिज्भक्तत्वादुदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यन्तोदात्तं पदं भवति तत्रादि सिचोऽन्यतरस्यामिति पक्ष आद्युदात्तं पदं पक्षे अन्तोदात्तम् । एतच्चानिटः पित उपसंख्यानमित्युपसंख्यानमनपेक्ष्य प्रयोजनमुक्तम् तेन यथा मा हि कार्षमित्यत्र पर्यायेणाद्यन्तयोरुदात्तत्वं भवत्येवं मा हि यासीदित्यत्रासत्यपीटि भविष्यतीतीटो भावाभावयोः स्वरे भेदाभावः ७५

ईशः स ॥ इष्यत ईशिध्वे इति । एतदर्थमेव चकारेणेशिरनुकृष्यते । ईडज-

न इशीडजनां स्ध्वे इसेवोच्येत। ईशो ध्वे मा भूदिति। इष्यते ईशिध्वे इति। ईडजनोस्तर्हि से मा भूदिति। इष्यते। ईडिषे। जनिषे। (ईशस्तर्हि स्वे मा भूदिति। इष्यते। ईडिषे। जनिषे)। ईशस्तर्हि स्वे मा भूदिति। इष्यते। ईशिष्वेति। से तर्हि यः स्वशब्दः तत्र यथा स्यात् क्रियासमभिहारे यः स्वशब्दः तत्र मा भूदिति। अत्रापीष्यते स भवानीशिष्वेशिष्वेत्येवायमीष्टइति। आतश्चेष्यते। एवं ह्याह सिद्धं तु लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनादिति॥

अतो येयः॥ ८०॥ किमार्धधातुकग्रहणमनुवर्तते उताहो न। किञ्चार्थोनुवृत्त्या। बाढमर्थः। यद्यकारात्परो याशब्दः आर्धधातुकमस्ति। ननु चायमस्ति चिकीर्ष्याज्जिहीर्ष्यात्। लोपोत्र बाधको भविष्यति। किं तर्ह्यस्मिन् योग उदाहर-

---

णोस्तर्हीति। कथं पुनरीडजनोरध्वे चेति सूत्रपाठे योगविभागेनेडजनोः से शब्दे इट् शक्यते निवर्तयितुम्। उच्यते। चकारेणेशेरनुकर्षणात्सकारादौ सेशब्द इति इटि सिद्धे ईशः स इति नियमार्थं विज्ञायते। ईशेरेव सेशब्द इण् न त्वीडजनोरिति। स इति। थासः स इत्यस्यानुकरणं सुपां सुलुगिति सप्तमीलुका निर्दिष्टम्। इष्यत इति। न चानिष्टार्थो योगविभागः। जनिष इति। जनिष इति। व्यत्ययेन शप् तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् छान्दसत्वादुपधालोपाभावः। जायस इत्यत्र तु नित्यत्वाद्विकरणे कृते तेन व्यवधानादिडभावः। ईशस्तर्हि स्वे मा भूदिति। चकारेणेशेरनुकर्षणात् सकारादौ स्वशब्दे चेटः सिद्धे ईशः स इति नियमः क्रियते। ईशः सेशब्द एव सकारादाविण्नान्यस्मिन् सकारादाविति। यद्यप्येकदेशविकृतमनन्यवदिति स्वशब्दः सशब्द एव भवति तथाप्यन्यस्य सकारादेर्व्यावर्त्यस्याभावादन्यत्वमाश्रित्य स्वशब्दो व्यावर्त्यते। से तर्हीति। ईडजनोरध्वे चेत्यनेन सर्वसकारादेरिटि विहिते ईशः स इत्यनेन नियमः क्रियते सेशब्द एव सकारादाविति तेनेशिष इत्यत्र भवति। ईशिष्वेत्यत्रापि, स्थानिवद्भावाभावस्तु लोट एव स्थाने स्वशब्दो नासौ सेशब्द इति व्यावर्त्यते। अत्रापीति। लोड्धर्माणौ हिस्वौ लोटा भवत इत्युक्तम्। तेन यथान्यलोडादेशस्य स्वशब्दस्य सेग्रहणेन ग्रहणादिट् भवत्येवं क्रियासमभिहारे समुच्चये च लोडादेशस्य स्वस्य। अत्रैवार्थे वार्तिककारवचनं साक्षित्वेनाह। आतश्चेष्यत इति तदेवं दोषवान् गुरुश्च योगविभाग इत्येक एव योगः कर्तव्यः ईडीशिजनीनां सेध्वयोरिति॥ ७९॥

अतो॥ केषां चिदतो यो इति सकारान्तानुकरणत्वात्पाठोऽन्येषां तु सौत्रत्वान्निर्देशस्य यलोपस्यासिद्धत्वाश्रयणादतो येय इति। किञ्चार्थं इति। आचार्यदेशीय आह। प्रयोजनाधीना ह्यधिकारानुवृत्तिरिति मन्यते। आचार्य आह बाढमर्थं इति। चोदक आह यद्यकारादिति। किं तु नास्तीति भावः। चिकीर्ष्यादिति। लिङाशिषीत्यार्धधातुकसंज्ञा। लोपोत्रेति। कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यो लोपः इयादेशस्तु लोपे कृते ऽनकारान्तत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः। इतरांस्त्वयादेशस्य

णम्। पचेत्। यजेत्। अत्राप्यतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं प्राप्नोति। स यथैवे-यादेशो दीर्घत्वं बाधते एवं लोपमपि बाधेत। तस्मात्सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्यम्॥

आने मुक् ॥८२॥ मुकि स्वरे दोषः *। मुकि सति स्वरे दोषो भवति। पचमानो यजमानः। मुका व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति। ननु चायं मुग् अदुपदेशभक्तः अदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते। न सिद्ध्यत्यङ्गस्य मुग् उच्यते विकरणान्तं चाङ्गम्। सोयं सङ्घातभक्तो ऽशक्यो ऽदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुम्। एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते। अभक्ते च किं, स्वरे दोषो भवति। पचमानो यजमानः। मुका व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति। एवं तर्हि परादिः करिष्यते। परादौ दीर्घप्रसङ्गः *। यदि परादिः क्रियते अतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। तिङीत्येवं तत्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं मुकि स्वरे दोष इति। परिहृतमेतत्। अदुपदेशभक्तः अदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते। ननु चोक्तमङ्गस्य मुगुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोयं सङ्घातभक्तः अशक्यः अदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुमिति। अथायमद्भक्तः स्याद् गृह्येत अदुपदेशग्रहणेन। बाढं गृह्येत। अद्भक्तस्तर्हि भविष्यति। तत्कथम्। अतो येय इत्यत्र अकारग्रहणं पञ्चमीनिर्दिष्टम्। अङ्गस्येति च षष्ठीनिर्दिष्टं तत्राशक्यं विविभक्तित्वादत

सावकाशत्वे लोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यं नान्यथेति मत्वाह किं तर्ह्यस्मिन्निति। स यथैवेति। न च येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधक इति शक्यं वक्तुम्। यस्मात्स सार्वधातुके विधीयत इति सिद्धान्तः। तथा च ज्ञाजनोर्जा इत्यत्र वक्ष्यते। जानातीत्यत्राप्यतो दीर्घो यञीत्येव दीर्घो भविष्यतीति। यदि तिङि दीर्घो विधीयेत कथं जानातीत्येवं स्यात्। यत्तु वक्ष्यते तिङीत्येवं तदिति नासौ सिद्धान्तः मध्ये ऽपवादा इत्यनाश्रित्यैतदुक्तं तस्मिन्नाश्रीयमाणे लोपमेवेयादेशो बाधेत न दीर्घम्। दीर्घस्तु परत्वात्स्यादिति सर्वथा सार्वधातुकानुवृत्तिः सप्रयोजना॥ ८०॥

आने॥ मुकीति। पूर्वान्तकरणं दोष इत्यर्थः। अदुपदेशादिति स्वरो न सिध्यति। अग्निचित्वानित्यादौ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति दूषयित्वाह हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषा भाष्यकारेण व्यवस्थापितेति व्यवधात्येव मुमागमः। ननु चायमिति। अकार उपदेश इत्याश्रीयते न त्वाकारान्त उपदेश इति मुक्चाकारमात्रभक्त इति व्यवधानाभावः। अङ्गस्येति। अङ्गाधिकारादङ्गस्य मुग्विधीयमानोऽङ्गमेव न व्यवदधाति अवयवान्तरन्तु व्यवदधात्येव। एवं तर्हीति। ककारमनुबन्धमकृत्वा विकरणवदकारान्तादङ्गात्पर आने परतो मध्ये मः करिष्यते। मुकेति। यथान्यासाश्रयेणोक्तमभक्तत्वात्तु मकारेणेति युक्तं वक्तुम्। एवं तर्हीति। आनस्य मुडिति सूत्रन्यासेन। तिङि इत्येवं तदिति। मुटि क्रियमाणे सार्वधातुकमननुवर्त्य तिङीत्यनुवर्त्यमेवेति भावः। पञ्चमीनिर्दिष्टमिति। पूर्वसूत्र एवात इत्यनेनाङ्गं न विशेषितमिति

इति पञ्चम्या अङ्गं विशेषयितुं तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते । एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति । आने इत्येषा सप्तम्यत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८३ ॥ अष्टन्जनादिपथिमथ्यात्वेष्वान्तरतम्यादनुनासिकप्रसङ्गः * । अष्टन्जनादिपथिमथ्यात्वेषु आन्तरतम्यादनुनासिकः प्राप्नोति । अष्टाभिः अष्टाभ्यः।जातः जातवान्।पन्थाः मन्थाः। सिद्धमनण्त्वात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । अनण्त्वात् । कथमनण्त्वम् । अण्सवर्णान् गृह्णातीत्युच्यते न च आकारः अण् । उच्चारणसामर्थ्याद्वा । अथ वा शुद्धोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यति । नैतौ स्तः परिहारौ, यत्तावदुच्यते ऽनण्त्वादिति न ब्रूमः अण्सवर्णान् गृह्णातीति । कथं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति । यदप्युच्यते । उच्चारणसामर्थ्याद्वेति ।

तदन्तविध्यभाव इत्युक्तं भवति । तेनाङ्गस्य योऽकारस्तस्मात्परस्य यास इय् इत्यङ्गं यथा पूर्वसूत्रे विशेषणं तथेहापीत्यङ्गस्यावयवस्याने मुग् भवति । तत्प्रकृतमिति । विशेष्यं सत्प्रधानमेवेत्यर्थः । आनइत्येषेति । अकृतार्था सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थायाः पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति न तु पञ्चमी सप्तम्याः । यद्येवमङ्गस्यात इति समानविभक्तित्वात्तदन्तविधिप्रसङ्गः । नैष दोषः । विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनातो विशेषणात्ततो मुगकारमात्रभक्तत्वान्न व्यवधायकः । यद्यपि मुकि कृते ऽध्यर्धमात्रोऽकारस्तथाप्युपदेशग्रहणादुपदेशे मात्रिकत्वाश्रयः स्वरः प्रवर्तते । तथा च पचावहत्यादौ दीर्घेऽपि कृते भवति पचमान इत्यादौ त्वातो ङित इति इयादेशाभावोऽत इति तपरकरणात् ॥ ८१ ॥

अष्टन ॥ सौत्रत्वान्निर्देशस्याल्लोपोऽन इत्यकारलोपो न कृतः । समानविचारत्वात्प्रकरणान्तरविहितमपि अनुनासिकस्थानिकमाकारमिहैवोपन्यस्यति । अष्टन्निति । यत्र तपरत्वमस्ति तत्र तपरस्तत्कालस्येति वचनाद्गुणान्तरयुक्तस्य तत्कालस्य ग्रहणात् स्थानेऽन्तरतम इति वचनाच्चानुनासिकस्थाने ऽनुनासिक एवाकारः प्राप्नोति । यत्रापि तपरत्वाभावः तत्राप्याकृतिनिर्देशाद्दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्च ह्रस्वप्लुताग्रहणात्सर्वदीर्घव्यक्तिप्रसङ्गे ऽन्तरतमपरिभाषोपस्थानादनुनासिकप्रसङ्गः । सिद्धमनण्त्वादिति । अणुदित्सवर्णस्येत्यत्राण्ग्रहणेन प्रत्याहारसन्निविष्टा अकारादयो गृह्यन्ते न त्वाकारादयोऽसन्निविष्टत्वान्न च प्रत्याहारे ऽकारादिभिराकारादयो गृह्यन्ते । नाप्यणुदित्सूत्रेऽङ्गेषु स्वात्मनि च ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वर्तमानात् स्वात्मनि क्रियाविरोधाच्च ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च । कथमनण्त्वमिति । अकारेण गृह्यमाण आकारोऽण् भवतीति मत्वा प्रश्नः । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह अण् सवर्णानिति । अनण्त्वादेव भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति परिहारो नोक्तः प्राप्त्यासद्भावाच्चान्तरतमपरिभाषा नोपतिष्ठते । उच्चारणसामर्थ्याद्वेति । यद्यनुनासिकोऽभविष्यत्स एवोदचारयिष्यत इति निरनुनासिक एवोच्चारणसामर्थ्यात्प्रवर्तते । तत्र पूर्वः परिहारोऽष्टन्शब्दाकाराभिप्रायेणोक्तः उत्तरस्तु जना-

अस्सन्यदुच्चारणे प्रयोजनम्। किम्। उत्तरार्थं रायो हलीति। एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ। एकपरिहारः। एकपरिहारोयं सिद्धमनण्त्वाद् उच्चारणसामर्थ्याद्वेति। इह तावदष्टाभिः अष्टाभ्य इति। अनण्त्वात्सिद्धम्। जातः जातवान्। पन्थाः मन्थाः, उच्चारणसामर्थ्यात्सिद्धम्। यद्येवं पृथक्परिहारयोरपि न दोषः। यो यत्र परिहारः स तत्र भविष्यति॥

युष्मदस्मदोरनादेशे॥ ८६॥ अनादेशग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। हलीत्यनुवर्तते। न चादेशो हलादिरस्ति। तदेतदनादेशग्रहणं तिष्ठतु तावत्सान्यासिकम्॥

योऽचि॥८९॥ अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। अविशेषेण यत्वमुत्सर्गस्तस्य हलादावात्वमपवादः॥

शेषे लोपः॥ ९०॥ शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथमविशेषेण लोपः उत्सर्गस्तस्य अजादौ यत्वमपवादः हलादावात्वम्॥

व्याकाराभिप्रायेण। चोदकस्तु विषयविभागमबुध्वाह नैतौ स्त इति। कथं तर्हीति। अणिति च तत्र नानुवर्तते। उत्तरार्थमिति। इहानुनासिक उच्चार्यमाणेऽनुनासिक उत्तरत्र कर्तव्य इति लाघवायाननुनासिकोच्चारणं स्यादित्यर्थः। इतरः स्वाभिप्रायमाह एवं तर्हीति। अष्टन आत्वे न द्वौ परिहारौ नापि जनाद्यात्वे किं तु विषयविभागेन। एक इति। यद्यपि द्वावेतौ परिहारौ वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्तथापि समुदायापेक्षया सम्भवापेक्षया चैवमुक्तम्। अथ वैकोसहायः क्व चित्कश्चिदन्यनिरपेक्षः परिहार इत्यर्थः। स एवाह यद्येवमिति। यदि भवान् सम्मन्यते परिहारसमुदाये यथासम्भवमवयवौ परिहारत्वेन तदा समुदायकल्पनया नार्थः। पृथगेवैतौ परिहारौ यथाविषयमवतिष्ठेते॥ ८३॥

युष्म॥ हलीति वर्तत इति। रायो हलीत्यतः। न चादेशो हलादिरिति। भ्यसो भ्यमित्यभ्यमादेशो न तु भ्यामिति भावः। तदेतदिति। उत्तरत्रोपयुज्यते। योचीति यत्वमादेशेऽजादौ मा भूत् त्वमहमित्यादौ शेषे लोप इति शेषव्यवस्थार्थं च॥ ८६॥

योऽचि॥ यत्वमुत्सर्ग इति। अनादिष्टायां विभक्तौ विधीयमानं यत्वमुत्सर्गो हलादौ त्वात्वमपवाद आदेशे तु लोप इत्यसंकरेणात्वयत्वलोपाः सिध्यन्ति अज्ग्रहणे क्रियमाणेऽप्यनादेशग्रहणं यत्वलोपयोर्विषयविभागार्थं कर्तव्यमित्यनादेशग्रहणाश्रयेणाज्ग्रहणमुत्तरत्र च शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम्॥ ८९॥

शेषे॥ अविशेषेणेति। विभक्तावित्यधिकाराद्विभक्तिमात्रे लोपो विधीयमान उत्सर्गो भवति। तस्यानादेशे विभक्तौ यत्वमपवादो यत्वस्यापि हलादावात्वमिति शेषग्रहणं पूर्वत्र चाज्ग्रहणमन्तरेण विषयविभागेन कार्यत्रयसिद्धिः। तस्याजादाविति। हलादावात्वविधानात्सामर्थ्यलभ्यमेतत्॥ ९०॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥ परिग्रहणं शक्यमकर्तुं मान्तस्येत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किङ्कारणम् । अन्तशब्दस्योभयार्थत्वात् । कथम् । अयमन्तशब्दः अस्त्येव सह तेन वर्तते । तद्यथा, मर्यादान्तं देवदत्तस्य क्षेत्रं सह मर्यादयेति गम्यते । अस्ति प्राक् तस्माद्वर्तते । तद्यथा, नद्यन्तं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति प्राग् नद्या इति गम्यते । तद्यः सह तेन वर्तते तस्येदं ग्रहणं यथा विज्ञायेत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वत्रैवान्तशब्दः सह तेन वर्तते । अथ कथं नद्यन्तं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति । नद्याः क्षेत्रत्वे सम्भवो नास्तीति कृत्वा प्राङ्नद्या इति गम्यते । अवधिद्योतनार्थं तर्हि परिग्रहणं कर्तव्यं मान्तस्येत्युच्यमाने यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः । क्व च मान्ते युष्मदस्मदी । युष्मानाचष्टे अस्मानाचष्टे इति । णिचि युष्मयतेरस्मयतेश्चाप्रसये ॥

मप ॥ अयमन्तशब्द इति । अन्यपदार्थविषयस्यान्तशब्दस्येदं व्याख्यानम् । क्वचिदन्तर्भूतान्तार्थोऽन्यपदार्थो बहुव्रीहेरभिधेयः । क्वचिदनन्तर्भूतान्तार्थ इत्यर्थः । मर्यादान्तमिति । मर्यादायाः क्षेत्रावयवत्वात्क्षेत्रे ऽन्यपदार्थे ऽनुप्रवेशः । नद्यन्तमिति । नद्याः क्षेत्रानवयवत्वादन्यपदार्थे ऽनुप्रवेशाभावः। पर्यन्तशब्दस्त्वन्यपदार्थविषयः सह तेन वर्तत इति परिग्रहणं कृतं तेन युष्म् अस्म् इत्येतयोरादेशा भवन्ति । न युष् अस् इत्येतयोः। सर्वत्रेति । अन्तशब्दोऽवयववाचीत्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इत्यवयवस्यावश्यमन्यपदार्थेन्तर्भावः । नद्यन्तं क्षेत्रमित्यत्र त्वन्तशब्दः सामीप्यवाचीत्यन्यपदार्थे नद्या अनन्तर्भावः । यत्तूच्यते सर्वत्रैवान्तशब्दः सह तेनेति वर्तत इति तत्सम्भवापेक्षम् । यस्यावयवत्वं सामीप्यं च सम्भवति तस्यावयवत्वमेवाश्रीयते । अन्तशब्दस्यावयववाचित्वेन प्रसिद्धतरत्वाद्यस्य त्ववयवत्वासम्भवस्तस्य सामीप्यमेवान्तशब्देन प्रतिपाद्यते यथा नद्यन्तं क्षेत्रमिति - अन्ये त्वाहुः । सर्वत्रैवान्तशब्दोऽवयववाची कस्यचिन्मुख्यमवयवत्वं कस्यचित्सामीप्यादुपचरितमित्यभिप्रायेणेदं भाष्यम् । ततश्चान्तशब्दस्यावयववाचित्वात्मपर्यन्तस्यादेशलाभान्नार्थः परिग्रहणेन । अवधिद्योतनार्थमिति । यदि युष्मदस्मदी मान्ते अथाप्यमान्ते सर्वथा आदेशा यथा स्युरेवमर्थं परिग्रहणम् । यत्रैवेति । सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः स्यात् । अथापि वैयधिकरण्यमाश्रीयते युष्मदस्मदोरवयवस्य मान्तस्येति तथापि यत्र मान्ते युष्मदस्मदी तत्र भेदाभावादादेशा न स्युः । न च व्यपदेशिवद्भावोऽस्त्यप्रातिपदिकेनेति निषेधात्परिग्रहणे तु तदुपादानसामर्थ्याद्युष्मदस्मदवयवे ऽपि युष्मदस्मच्छब्दौ वर्तेते इति सर्वत्रैवादेशसिद्धिर्वैयधिकरण्येन वा सम्बन्धे परिग्रहणोपादानसामर्थ्यादप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधाप्रवृत्त्या मान्तयोरपि युष्मदस्मदोरादेशसिद्धिः । युष्मयतेरिति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्रैकवचनाधिकारात्त्वमौ न भवतः । इष्टवद्भावाट्टिलोपः क्विपि णिलोपः क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति मान्ते युष्मदस्मदी ततः कृदन्तत्वात् स्वादयः - एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् युष्मदस्मदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः । तत्र सौ त्वमह-

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ९८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न त्वमावेकवचन इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किङ्कारणम् । एकवचनाभावात् । एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । एवं तर्हि इदमिह सम्प्रधार्यं लुक् क्रियतामादेशा इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादेशाः । नित्यो लुक् कृतेष्वादेशेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि । अन्तरङ्गा आदेशाः । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमौ शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधित्वा बहिरङ्गो लुग् भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गोमान् प्रियो यस्य गोमत्प्रियः । यवमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते यवमत्यते अन्तरङ्गानपि नुमादीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । येऽन्ये एकवचनादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थमेतत्स्यात् । तद्यथा । तव पुत्रः त्वत्पुत्रः मम पुत्रो मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं त्वद्धितं मह्यं हितं मद्धितमिति । यत्तर्हि मपर्यन्तग्रहणमनुवर्तयति । यद्य-

---

मिति भवति द्विवचने प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति मकारस्यात्वे प्राप्ते परत्वाद्युवावयोः कृतयोः पुनः प्रसङ्गविज्ञानादात्वे कृते युवामावामिति। तृतीयाद्विवचने युवाभ्यामावाभ्यामिति । भिसि युष्माभिरस्माभिरिति । ङेप्रत्यये तुभ्यं मह्यम् । भ्यसि युष्मभ्यमस्मभ्यमिति शेषे लोप इति लोपः। पञ्चमीभ्यसि युष्मदस्मदिति मपर्यन्तापेक्षे तु शेषे आश्रीयमाणे मात्परस्यान्यस्याभावाद् लोपाभावाद् युष्मदस्मदिति भवति । इह त्वामाचष्टे मामाचष्टे इति णिचि प्रत्ययोत्तरपदयोरिति त्वमयोः प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाट्टिलोपे अत उपधाया इति वृद्ध्या भाव्यम् । अथ त्वङ्गवृत्त इत्याश्रीयते तदा वृद्ध्यभावः । तत्र त्वद् स् मद् स् इति स्थिते मपर्यन्ताभावात्त्वाहौ साविल्यस्याप्रवर्तनाद्वृद्धिपक्षे त्वादम् मादमिति भवति तदभावे त्वदं मदमिति । केचित्तु मान्तयोर्युष्मदस्मदोरादेशानिच्छन्ति । मपर्यन्तग्रहणं हि यत्र परिशिष्टसद्भावस्तत्रादेशार्थमिति परिशिष्टाभावेन भाव्यमादेशैरिति ब्रुवन्ति ॥९१॥

प्रत्ययोत्तर ॥ अन्तरङ्गानिति। नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयांस्तथा चोक्तम् । परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति । गोमत्प्रिय इति । अत्रान्तरङ्गा एकपदाश्रयत्वात्सुलोपादयः स्युः । पदद्वयाश्रयत्वाद् बहिरङ्गो लुगिति गोमान् प्रिय इति स्यात् । अस्मिंस्तु ज्ञापके सत्यन्तरङ्गाण्यपि कार्याणि बाधित्वा लुग्भवति । ततो न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नुम्दीर्घाभावे गोमत्प्रिय इति सिध्यति । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यैव बाधकत्वमनेन ज्ञाप्यते तस्यैवेह सम्भवात्। केचित्तु सामान्यापेक्षया ज्ञापकत्वाश्रयाल्लुङ्मात्रस्य बलवत्त्वाश्रयेण व्यवहारदर्शनाल्लुङ्मात्रं बाधकं ज्ञाप्यत इत्याहुः । येऽन्य इति । एकवचनाधिकारादेकवचननिमित्तानामादेशान्तराणां त्वमौ बाधकौ स्यातां न तु ज्ञापकावित्यर्थः । यत्तर्हीति । केचिद्व्याचक्षते । यद्यादेशान्तराणां

त्रान्ये एकवचनादेशाः स्युः। मपर्यन्तानुवृत्तिरनार्थिका स्यात् । त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणं शब्दविशेषणम् * । त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेषु अर्थग्रहणं शब्दविशेषणं द्रष्टव्यम् । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । यद्यपि समासः पुंसि नपुंसके वा वर्तते त्रिचतुरौ च स्त्रियां वर्तेते भवत्येव तिसृचतसृभावः । प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः । प्रियचतसा प्रियचतस्रौ प्रियचतस्रः । प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योस्य ब्राह्मणकुलस्य प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृृणि । प्रियचतसृ प्रियचतसृणी प्रियचतसृृणि । यदा हि समासः स्त्रियां वर्तते । त्रिचतुरौ च पुंसि नपुंसके वा तदा मा भूतामिति । प्रियास्त्रयो ब्राह्मणा अस्या ब्राह्मण्याः प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । प्रियाणि त्रीणि ब्राह्मणकुलानि अस्या ब्राह्मण्याः प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । युवावौ द्विवचने । यद्यपि समासः एकार्थो वा भवति बह्वर्थो वा भवति द्व्यर्थे च युष्मदस्मदी, भवत एव

———————

त्वमौ बाधकौ स्यातां तदा मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिमन्तरेणोत्सर्गसमानदेशत्वादपवादानां मपर्यन्तस्य त्वमौ सिद्धाविति किं तदनुवृत्त्या । अनुवृत्त्या तु ज्ञाप्यते प्रागेव लुकि कृते विभक्त्यभावादसत्स्वादेशान्तरेषु त्वमौ विधीयेते इति । एतच्चायुक्तम् । नायं नियोग उत्सर्गसमानदेशोपवाद इति । इनङ्बहुजकचां भिन्नदेशानामप्यपवादत्वदर्शनात् । ततश्चासत्यां मपर्यन्तानुवृत्तौ आदेशान्तराणामपि बाधकौ त्वमौ सर्वादेशौ स्याताम् । अनेकाल्त्वादिति । सप्रयोजना मपर्यन्तानुवृत्तिः तस्मादन्यथा व्याख्यायते । त्वममादय आदेशाः स्थानिप्रक्लृप्त्यर्थमिहानुवर्तन्ते । तत्र त्वादीनां प्रसङ्गे सिद्धयोस्त्वमयोर्मपर्यन्तानुवृत्तिस्त्वया कृतं त्वत्कृतमित्याद्यर्था भवन्ती लुको बाधकत्वं ज्ञापयति । ततश्च त्वाद्यनुवृत्तिसहिता मपर्यन्तानुवृत्तिर्ज्ञापनाय भवति । केवला हि मपर्यन्तानुवृत्तिर्लाघवाय स्यात् । गरीयसी हि त्वाद्यनुवृत्त्या स्थानिप्रतीतिः । ततो ज्ञापनाय न प्रभवेत् तस्मात्त्वाद्यनुवृत्तिसहिता मपर्यन्तानुवृत्तिर्यथोक्तार्थज्ञापनायालम् । त्रिचतुरिति । स्त्रियां द्विवचन एकवचन इति येऽर्था निर्दिष्टास्ते श्रूयमाणानामेव शब्दानां विशेषं न त्वङ्गस्येत्यर्थः। प्राप्तविशेषणसम्बन्धैस्त्रिचतुर्युष्मदस्मद्भिरङ्गं विशेष्यते । तत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य ग्रहणं भवतीति केवलानां तदन्तस्य चादेशप्रवृत्तिर्द्विवचनैकवचने च पारिभाषिकेन गृह्येते किं तर्हि द्वयोर्वचनमभिधानं द्विवचनमेकस्य वचनमेकवचनमित्यर्थनिर्देशः। प्रियतिसेति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यकृत एव तिसृभावे लुकि कृते समासाद्या विभक्तिस्तस्यां तिसृभावः। स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति त्रिशब्दस्यैव भवति । प्रियतिस्राविति। अचिरऋत इति रादेशः। प्रियतिसृ इति । कथं पुनरत्र तिसृभावो यावता नित्यत्वात्स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन भाव्यम् । उच्यते। इकोऽचि विभक्तावित्यत्राज्ग्रहणं ज्ञापकं क्व चिल्लुमतां लुप्तेपि प्रत्ययलक्षणस्य । तथा च हे

युवावौ। किमविशेषेण। नेत्याह। यूयवयौ जसि त्वाहौ सौ तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसि इत्येतान् विधीन् वर्जयित्वा। अतिक्रान्तो युवामतित्वमत्यहम्। अतिक्रान्तौ युवामतियुवामत्यावाम्। अतिक्रान्ता युवामतियूयमतिवयम्। अतिक्रान्तं युवामतियुवामत्यावाम्। अतिक्रान्तौ युवामतियुवामत्यावाम्। अतिक्रान्तान् युवामतियुवान् अत्यावान्। अतियुवयाऽत्यावया। अतियुवाभ्यामत्यावाभ्याम्। अतियुवाभिरत्यावाभिः। अतितुभ्यमतिमह्यम्। अतियुवाभ्यामत्यावाभ्याम्। अतियुवभ्यमत्यावभ्यम्। अतियुवदत्यावत्। अतियुवाभ्यामत्यावाभ्याम्। अतियुवदत्यावत्। अतितव अतिमम। अतियुवयोरत्यावयोः। अतियुवाकमत्यावाकम्। अतियुवयि अत्यावयि। अतियुवयोरत्यावयोः। अतियुवास्वत्यावासु। त्वमावेकवचने। यद्यपि समासो द्व्यर्थो भवति बह्वर्थो वा एकार्थे च युष्मदस्मदी, भवत एव त्वमौ। किमविशेषेण। नेत्याह। तानेव विधीन् वर्जयित्वा। अतिक्रान्तस्त्वामतित्वमत्यहम्। अतिक्रान्तौ त्वामतित्वामतिमाम्। अतिक्रान्तास्त्वामतियूयमातिवयम्। अतिक्रान्तं त्वामतित्वामतिमाम्। अतिक्रान्तौ त्वामतित्वामतिमाम्। अतिक्रान्तान् त्वामतित्वान् अतिमान्। अतित्वयाऽतिमया। अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतित्वाभिरतिमाभिः। अतितुभ्यमतिमह्यम्। अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतित्वभ्यमतिमभ्यम्। अतित्वदतिमत्। अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतित्वदतिमत्। अतितवातिमम। अतित्वयोरतिमयोः। अतित्वाकमतिमाकम्। अतित्वयि अतिमयि। अतित्वयोरतिमयोः। अतित्वास्वतिमासु। यद्येवं यूयवयौ जसि त्वाहौसौ तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसीत्येतेभ्यो विधिभ्यः परत्वात् त्वमावेकवचन इति प्राप्नोति। सावकाशा ह्येते विधय इदानीं भवन्ति। को ऽवकाशः। अनेकार्थे युष्मदस्मदी। त्वमावेकवचन इत्यस्यावकाशः। अन्यानि वचनानि। एकार्थयोर्युष्मदस्मदोः। एतेषु वचनेषूभयं प्राप्नोति। परत्वात्त्वमावेकवचन इति प्राप्नोति। नैष दोषः। शेष इति वर्तते। कश्च शेषः। जसादिभिरव्याप्तं यदेक-

---

त्रपो इति संबुद्धिगुणो भवति क्व चित्प्रियत्रीति पाठः। स प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाश्रयः। इतीति। एते विधयः परत्वाद्युवावयोर्बाधकाः। शेष इति वर्तत इति। अन्यथा अतिक्रान्तो युष्मानतित्वमत्यहम्। अतिक्रान्ताय युष्मानतितुभ्यमतिमह्यम्। अतिक्रान्तस्य युष्मानतितवातिममेत्यनेकार्थत्वे युष्मदस्मदोः समासे सावकाशास्त्वाहादयो ऽसमासे समासे ऽपि युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे परत्वात्त्वमाभ्यां बाधनान्न प्राप्नुवन्ति। त्वमहं तुभ्यं मह्यं तव ममेति। शेषग्रहणानुवृत्तौ तु यत्र यूयादयो न भवितारस्तत्र त्वमौ भवतो नतु यूयादिविषये। तच्च शेषग्रहणं लोपग्रहणं सम्बन्धानुवृत्त्या यूयादिभिर्न सम्बध्यते त्वमावेकवचन इत्यत्र तु लोपग्रहणं निवृत्तं शेषग्रह-

वचनं तस्मिन् शेषेऽशेषत्वान्न भविष्यति। अथ वा त्वमावेकवचन इत्यत्र यूयवयौ जसि त्वाहौ सौ तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसि इत्येतदनुवर्तिष्यते॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ॥ ९९॥ तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानम् *। तिसृभावे संज्ञायां कनि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। तिसृका नाम ग्रामः। चतसर्याद्युदात्तनिपातनं च *। चतसर्याद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। चतस्रः पश्य। शसिस्वरो मा भूदिति। किञ्चान्यद् उपदेशिवद्वचनं च *। उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः। किम्प्रयोजनम्। स्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामेवाद्युदात्तनिपातने कृते विभक्तिस्वरेण बाधनं यथा स्याच्चतसृणामिति। स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं वा *। किमुक्तम्। विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणात् आद्युदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणानर्थक्यमिति॥

अचि र ऋतः॥ १००॥ अचिरादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वात् *।

णमनुवर्तत इति न कश्चिद्दोषः। अथ वेति। वाक्यभेदेन त्वमयोर्विषये यूयादयो विधीयन्ते॥ ९८॥

त्रिच॥ तिसृकेति। तिस्र एव तिसृका स्वार्थे कन्प्रत्ययः। ह्रस्वत्वे कुत्सितत्वे वा विवक्षिते संज्ञायां कनिति कन् वा। तत्र विभक्तेर्लुकि कृते विभक्तौ विधीयमानस्तिसृभावो न प्राप्नोतीति वचनम्। तत्र केचिद् बहुवचनान्तः तिसृकाशब्दः संज्ञेत्याहुः। अपरे त्वेकवचनान्त इति। ग्रामस्य ह्येकस्य तिसृकेति संज्ञेति नास्ति बहुवचनप्रसङ्गः। चतस्र इति। चतुरः शसीत्यनेन स्थानिवद्भावाद् अन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। तत उदात्तयणो हल्पूर्वादिति शस उदात्तत्वप्रसङ्गः। चतसृणामिति। उपदेशावस्थायामाद्युदात्ते चतस्रादेशे कृते षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सति शिष्टस्वरः प्रवर्तते। यद्येवं चतस्रः पश्येत्यत्रापि चतुरः शसीति सतिशिष्टत्वात्प्राप्नोति। नैष दोषः। आन्तरतम्यादाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तत्वं निपात्यमानं चतुरः शसीत्यनेन विधीयमानं स्थानिवद्भावात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधेत। तत्र बाधितत्वात्पुनः प्रसङ्गाभावात्कुतः सतिशिष्टत्वम्। उक्तमिति। चतुरः शसीत्यत्र। हलादिग्रहणं चतस्रः पश्येत्येतद्व्यावृत्त्यर्थमेव क्रियते। यदि च निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत तदा हलादिग्रहणमन्तरेणापि विभक्तेः स्वरो न भविष्यतीति किं हलादिग्रहणेन तत्क्रियमाणं निपातनस्वरो बाधक इति ज्ञापयति। अथ वा हलादिग्रहणेनाद्युदात्तनिपातनमेव न कर्तव्यमिति प्रतिपाद्यते। यदि चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यात् तत उदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्यादेव विभक्तेराद्युदात्तत्वमिति तद्व्यावृत्तये हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्माद्धलादिग्रहणाच्चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्यस्याप्रवृत्तिरध्यवसीयते। ततश्चाद्युदात्तस्य चतुःशब्दस्याद्युदात्त एवान्तर्याच्चतस्रादेशो भवति। चतुःशब्दो त्रः संख्याया इति वा चतेरुरन्निति नित्वादाद्युदात्तः। चतसृणामित्यत्र तु षट्त्रिचतुर्भ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति ९९

अचि र ऋतः॥ अचि रादेश इति। मध्ये ऽपवादा इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य

अचिरादेशे जस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्ति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । गुणपरत्वात् । परत्वाद् गुणः प्राप्नोति । तत्तर्हि कर्तव्यम् । न वानवकाशत्वाद्रस्य । न वा कर्तव्यम् । किङ्कारणम् । अनवकाशत्वाद्रस्य । अनवकाशो रादेशः गुणं बाधिष्यते । सावकाशो रादेशः । कोवकाशः । तिस्रः पश्य चतस्रः पश्य । नैषोस्त्यवकाशः । अत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति । स यथैव पूर्वसवर्णं बाधते एवं गुणमपि बाधिष्यते । गुणोऽप्यनवकाशः । सावकाशो गुणः । कोवकाशः । हे कर्तः । नैष सर्वनामस्थाने गुणः । कस्तर्हि सम्बुद्धिगुणः । अयं तर्हि हे मातः । एषोऽपि सम्बुद्धिगुण एव।नात्र सम्बुद्धिगुणः प्राप्नोति । किङ्कारणम् । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम् । भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न स्यात् । ह्रस्वानां तु खलु ह्रस्वत्वं क्रियतां सम्बुद्धिगुण इति । परत्वात्सम्बुद्धिगुणेन भवितव्यम् । अथापि कथं चित्सावकाशो गुणः स्यात् । एवमपि न दोषः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त इति ।

ऋत उदित्युत्वस्य च बाधकः प्राप्नोति न तु जसि च ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणस्येति भावः । न वेति । मध्ये अपवादा इति परिभाषानाश्रयेणोच्यते । विध्यन्तरपूर्वकत्वादस्य सर्वापवादत्वमित्यर्थः । गुणोऽप्यनवकाश इति । सोऽपि विध्यन्तरपूर्वकः कर्तारावित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति कर्तार इत्यत्र जसि चेति गुणः सिद्धः । कर्तारमित्यत्रापि अमि पूर्व इति प्राप्नोति । तत्र द्वयोर्विध्यन्तरापवादत्वविप्रतिषेधात्परत्वाद् गुणप्रसङ्गः । इतरोऽन्यविधिपूर्वकत्वाभावं गुणस्य दर्शयति सावकाश इति।हे कर्तरिति।संबुद्धौ ह्रस्वस्य गुण इति परत्वादृतो ङीति गुणो बाधत इति मन्यते तत्र कर्तारावित्यादौ यद्यपि परत्वात्पूर्वसवर्णादिकं बाधित्वा गुणो भवति तथापि विध्यन्तरपूर्वकेण रादेशेन बलीयसा न स्पर्द्धत इति भावः । नैष इति । एतदर्थो गुणस्य नारम्भो लक्षणान्तरेण सिद्धत्वादित्यर्थः । हे मातरिति । संबुद्धिनिमित्तो गुणोत्र नास्ति । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वेन बाधनात् । एषोपीति । गुणो ह्रस्वत्वं परत्वाद्बाधत इति भावः । अम्बार्थेति । अस्मिंश्च सति ऋतो ङीति गुणः प्रवर्तते । भवेद्दीर्घाणामिति । ननु दीर्घाणां ह्रस्वविधानं ह्रस्वस्य गुण इति गुणविधानार्थमेव स्यात् । ह्रस्वानां तु ह्रस्वविधानं गुणबाधनार्थं स्यात् । नैतदस्ति । एवं हि दीर्घाणामेव गुणं विदध्यात् । नदीह्रस्वयोर्गुण इति प्रक्रियागौरवमेव परिहृतं भवति । परत्वात्संबुद्धिगुणेनेति । गुणस्यावकाशः, अग्ने वायो । ह्रस्वस्यावकाशः, अम्ब अक्क । हे मातरिति परत्वाद् गुणः । एवं च सर्वनामस्थानगुणः पूर्वसवर्णापवाद एवेति अपवादविप्रतिषेधात्तिस्रस्तिष्ठन्तीति परत्वाद्गुणप्रसङ्गः स च न जसिचेत्यनेन । किं तर्हि ऋतो ङीत्यनेन । जसि चेत्यस्मात्परत्वात् । अथापीति । ह्रस्वस्य गुण इति यदि योगविभागः क्रियते । अम्बार्थस्य ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वो भवति । ततो गुण इति । ततश्च हे मातरित्यत्र ह्रस्वे कृते सर्वनामस्थानगुणः क्रि-

एवमयं रादेशः जसि गुणं बाधते । सर्वनामस्थानगुणं न बाधिष्यते । तस्मात्सु-ष्ठूच्यते अचि रादेशो जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वादिति ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥ नुमोऽनङ्जरसौ भवतो विप्रतिषेधेन * । नुमोवकाशः, त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । अनङोऽवकाशः । प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन । इहोभयं प्राप्नोति । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । अनङ्जरसौ नुमो विप्रतिषेधेन । अथेह लुक्कस्मान्न भवति । अतिजरसं पश्येति । किं पुनः कारणं द्वितीयैकवचनमेवोदाह्रियते न पुनः प्रथमैकवचनमपि । अतिजरसं तिष्ठतीति । अस्त्यत्र विशेषः । नात्राकृते ऽम्भावे जरस्भावः प्राप्नोति । किङ्कारणम् । अचीत्युच्यते । यदा च जरस्भावः कृतस्तदा लुग् न भविष्यति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । यद्येवमतिजरसमतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति । अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम् । गोनर्दीय आह । इष्टमेवैतत्संगृहीतं

यते । एतच्चाऽभ्युपगम्योच्यते न तु योगविभागस्य किं चिदस्ति प्रयोजनम् । सर्वनामस्थानगुणामिति । यद्यप्यबाधिते सर्वनामस्थाने गुणे जसि गुणः फलतो न बाधितस्तथापि लक्षणव्यवस्थानुसारेणैतदुच्यते । न ह्ययं रादेशोनवकाशो यतः ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरित्येतं गुणं बाधेत । जसि चेति गुणबाधनेन ऋत उदित्युत्वबाधनेन शसि पूर्वसवर्णबाधनेन च सावकाशत्वात् । तस्मादिति । जसिग्रहणं ङिसर्वनामस्थानोपलक्षणमित्याहुः । तथा च प्रियतिस्राविति रादेशो भाष्य उदाहृतः । तेन प्रियतिस्रि निधेहि इत्यत्रापि रादेशो भवति । के चित्त्वाहुः चतसर्याद्युदात्तनिपातनमित्यत्र वार्तिके रादेशस्य ङावकरणाज्जसोऽन्यत्र गुणविषये रादेशं वार्तिककारो नेच्छतीति नोपलक्षणं जस्ग्रहणम् ।

जराया ॥ प्रियसक्थेति । नपुंसकेनाङ्गस्य विशेषणान्नुमोऽत्राप्राप्तिरनङ्विधौ त्वस्थ्यादीनां विशेषणं नपुंसकमित्यनङ् भवति । अतिजरांसीति । अतिजर अस् इति स्थिते यदि पूर्वं नुमागमः स्यात् स च पूर्वाङ्गभक्तोऽङ्गमेव न व्यवदध्यात् । अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक इति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति । अथापि स्यात्तथापि सकारात्परस्य नुमः श्रवणं स्यात् । तस्मात्परत्वात्पूर्वं जरस्भाव एष्टव्यः । तत्र कृते झलन्तलक्षणो नुमागमः । अतिजरसं पश्येति । अतिजर अम् इति स्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरसि कृते स्वमोर्नपुंसकादिति स्वमोर्लुक् प्राप्नोति । ननु चातिजरशब्दस्यादन्तत्वादतोमित्यम्भावेन लुग्बाधितः कथं प्राप्नोति । नैतदस्ति । नात्राम्भावः प्रवृत्तः । परत्वान्नित्यत्वाद्वा जरसादेशेन बाधितत्वाज्जरसादेशे कृते ऽनकारान्तत्वादम्भावाप्रसङ्गाल्लुक्प्राप्तिश्चोद्यते । न पुनरिति । सोऽपि हि लुक् नेष्यते यदा च जरस्भाव इति । या पूर्वं लुक्प्राप्तिः साऽपवादेन बाध्यते । कृते तु जरस्भावे सन्निपातपरिभाषया अजादिसन्निपातेन जरस्भावो निष्पन्नो नोत्सहते अजाद्यानन्तर्यं विहन्तुम् । यद्येवमिति । सोर्भिसश्चाकारान्तसन्निपातेनाजादिरादेशोऽकारान्तविघातिनं जरसादेशमनिमित्तं

भवति । अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम् । सत्यामेव तस्यां परिभाषायां सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥ त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामकारवचनम् * । त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । युष्मदस्मदन्तानां भवदन्तानां वा मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्मदोः शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञायते प्राक् ततोऽदिति ॥ यदयं त्यदादीनामत्वेन सिद्धे युष्मदस्मदोः शेषे लोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्राक् ततः अत्वं भवतीति न सर्वेषामिति । अपि चोपसमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत् । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उपसमस्तार्थमेतत्स्यात् । अतियूयमतिवयम् । उपसमस्तानां हि त्यदादीनामत्वं नेष्यते । अतितत् अतितदौ अतितदः । टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतम् ॥ यस्तु शेषे लोपष्टिलोपः स वक्तव्यः । किम्प्रयोजनम् । टाप्प्रतिषेधार्थम् । टाप् मा भूदिति । स तर्हि टिलोपो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अथ वा शेषसप्त-

---

स्यात् । इष्टमिति । सन्निपातपरिभाषावशाद् अतिजरसं पश्येत्यत्र तु सकारान्तसन्निपातकृतमजादित्वं भवतीति भवत्येव जरसादेशः । स त्वजादिसन्निपातनिमित्तत्वादजादेर्लुकं प्रत्यनिमित्तमिति लुगभावः ॥ १०० ॥

त्यदादीनामः ॥ युष्मदस्मदन्तानामिति । युष्मद् भवतु अस्मद् इति येषां गणपाठः तदपेक्षयैतदुक्तम् । यद्यप्यस्मच्छब्द एवान्तस्तथाप्यन्तसाहचर्याच्छास्त्रे युष्मदस्मद्योर्युष्मच्छब्दो निर्दिष्टः । भवदन्तानां वेति । युष्मद अस्मद भवत्विति पाठापेक्षमेतत् । किंशब्दस्य तु कादेशेन भवितव्यमिति त्यदादीनामन्तेऽपि किमः पाठ किमन्तानामिति नोक्तम् । केचित्तु द्विशब्दात्पूर्वं किंशब्दमधीयते । तेन किं सर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्य इति किमो भेदेन ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्र भवच्छब्दस्यात्वापात्तदोषो युष्मदस्मदोस्त्वात्वयत्वलोपैरत्वं बाध्यत इति दोषाभावः । शेषे लोपस्य लोपेनेति । यः शेषे लोपः प्रसिद्धस्तत्सम्बन्धिना लोपशास्त्रेणेत्यर्थः । क्वचित्तु शेषे रूपस्य लोपेनेति पाठः । तत्रायमर्थः । शेषे विषये । रूपस्य लोपो विधीयते येन तेन । ततोऽदिति । वृत्तपूरणार्थस्तपरानिर्देशः । सूत्रे त्वतपर एवाकारो निर्दिष्ट । अपि चेति । ज्ञापकत्वं विघटयति । उपसर्जनानां त्यदाद्यत्वाभावादुपसर्जनयुष्मदस्मदर्थो लोपः स्यात् । अतियूयमिति । त्वामतिक्रान्ता इति प्रादिसमासः । टिलोप इति । अत्वे सति टाप्प्रसङ्गात्तदभावार्थः शेषे लोपष्टिलोपः सति प्रयोजने न ज्ञापकम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी इत्यनभ्युपगम्यैतदुच्यते । एकपदवाच्यस्यार्थस्य शब्दान्तराभिव्यङ्ग्यत्वं दृश्यते । अश्वस्त्वं ग्राममिति लिङ्गवत्त्वं कैश्चित्तयोरभ्युपगतम् । अत एव नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा इति विप्रतिषेधः पठितो न षट्स्वस्रादिभ्य इति च स्त्रीप्रत्ययनिषेधः षड्भ्यः कृतः । स तर्हीति । नन्वत्वेन सिद्धत्वाद्वचनाट्टिलोपो भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वादेशः स्यादुपसर्जनस्यात्वासिद्धिरुक्ता । अथ वेति । उक्तमेतल्लोपमुत्सर्गं विधायानादेशे हलादावात्वम-

म्या शेषे लोपो विधीयते । इह युष्मदस्मदोर्लोप इति । इयता अन्त्यस्य लोपः सिद्धः सोयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमवशिष्टस्य लोपो यथा स्यादिति । लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वेषां त्यदादीनामत्त्वं भवतीति । यदयं किमः क इति कादेशं शास्ति । इतरथा हि किमः अद् भवतीत्येव ब्रूयात् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति न च किमोऽत्वे न सिध्यति । अत्वे हि सति अन्त्यस्य प्रसज्येत । सिद्धमन्त्यस्य पूर्वेणैव । तत्रारम्भसामर्थ्यादिकारस्य भविष्यति । कुतो नु खल्वेतत् । अनन्त्यार्थ आरम्भे सति इकारस्य भविष्यति । न पुनः ककारस्य स्यात् । यत्तर्हि किमो ग्रहणं करोति । इतरथा हि काद् भवतीत्येव ब्रूयात् । एवमपि ककारमात्रात्परस्य प्राप्नोति । त्यदादीनामिति वर्तते । न चान्यत्किमस्त्यदादिषु ककारवदस्ति । एवमप्यनैकान्तिकं ज्ञापकम् । एतावत्तु ज्ञाप्यते न सर्वेषां त्यदादीनामत्वं भवतीति । तत्र कुत एतद् द्विपर्यन्तानां भविष्यति । न पुनर्युष्मदस्मदन्तानां वा स्याद् भवदन्तानां वा । किञ्च । अवश्यं खल्वप्युत्तरार्थं किमो ग्रहणं कर्तव्यम् । कु तिहोः क्वातीति । कादेशः खल्वप्यवश्यं साकच्कार्थो वक्तव्यः । कः कौ के इत्येवमर्थम् । तस्माद् द्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यम् । त्यदादी-

---

जादौ तु यत्वमपवादौ विधास्यत इति शेषग्रहणं विभक्तिविशेषणार्थमनर्थकम् । तत्क्रियते लोपस्य विषयार्थं मपर्यन्ताद्योऽन्यः स शेषः स च टिरेव तस्य लोपस्थानी विषयसप्तम्या निर्दिष्टः । नन्वेवं तव ममेत्यादावादेशेषु मपर्यन्ताभावात्तदपेक्षया अच्छब्दस्य शेषव्यपदेशाभावाल्लोपाभावप्रसङ्गः । नैष दोषः । प्रागादेशविधानादच्छब्दः शेषत्वेन परिच्छिन्न इति परिच्छेदायोपादानादतन्त्रत्वं मपर्यन्तस्य । लुप्तशिष्टे हीति । लुप्ते यः शिष्टस्तस्मिन् कार्यस्य टाबभावस्य सिद्धिः । तवममादिषु चादेशेष्वकार उच्चारणार्थो हलन्ता एव त्वादेशा इति न क चिट्टाप्प्रसङ्गः । यदयमिति । किं सर्वनामबहुभ्य इति । किमशब्दस्य भेदेनोपादानाद्विशब्दात्परः किमशब्दो गणे पठ्यत इति निर्णयः । यदि च द्विशब्दात्परेषामत्वं स्यात्किमः कं न विदध्यात्किम इत्येव ब्रूयात् । पूर्वसूत्रादकारस्यानुवृत्त्या पूर्वेणान्तस्यात्वे कृते इकारस्य तु किम इत्यनेन द्वयोरकारयोः पररूपेण क इत्यादेः सिद्धत्वात् । न पुनः ककारस्येति । अनन्त्यस्य विकारे ऽन्त्यसदेशस्येति तु परिभाषा प्रयोजनाभावात् प्रत्याख्याता । कादद् भवतीति । ककारेकार उच्चारणार्थः । कादित्येतावत् सूत्रं क्रियते । अकारस्तु पूर्वसूत्रादनुवर्तते । स चादेः परस्येति इकारस्य भवति । मकारस्य तु पूर्वेण । ककारमात्रादिति । कृकवाकुरित्यादावपि । न चान्यदिति । यद्यपि सर्वाणि त्यदादीन्यकचा ककारवन्ति तथापि तेषां कात्परोऽकार एवेति नास्ति विशेषः । द्विकिंशब्दस्य तु त्यदाद्यत्वं भवत्येव । एवमपीति । विशेषस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्प्रमाणाभावात् । साकच्कार्थ इति । सर्वस्य साकच्कस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थं

नामकारेण सिद्धत्वाद् युष्मदस्मदोः ॥ शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञायते प्राक् ततोदिति ॥ १ ॥ अपि चोपसमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत् । टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतम् ॥ २ ॥ अथ वा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ॥ लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ ३ ॥

क्वाति ॥ १०५ ॥ किमर्थं क्वादेश उच्यते । न कुतिहात्स्विवसेत्रोच्येत। का रूपसिद्धिः । क्व । यणादेशेन सिद्धम् । न सिध्यति । ओर्गुणः प्रसज्येत ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥ किमर्थमनन्त्ययोरित्युच्यते । अन्त्ययोर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्वमन्त्ययोर्बाधकं भविष्यति । अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति । सावकाशं चात्वम् । कोवकाशः । द्विशब्दः । सत्वमपि सावकाशम् । कोवकाशः । अनन्त्यम् ॥ कथं पुनः सत्यन्त्ये अनन्त्यस्य सत्वं स्यात् । भवेद्यस्तकारदकाराभ्यामङ्गं विशेषयेत् । तस्यानन्त्ययोर्न स्यात् । वयं तु खल्वङ्गेन तकारदकारौ विशेषयामः। एवमप्युभयोः सावकाशयोः परत्वात्सत्वं प्राप्नोति । किञ्च स्यात् । यद्यन्तयोः

किमः क इति कर्तव्यम् । तेनाज्ञातार्थविवक्षायां क इत्येव भवति न तु कक इति भवति । ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति साकच्कस्य कादेशो न प्राप्नोति । न च शक्यं वक्तुं किमः क इति वचनसामर्थ्याद्भवतीति । किम इति स्थानिनिर्देशस्योत्तरार्थत्वात् । एवं तर्हि तन्त्राश्रयणात्साकच्कस्यापि भवतीत्यदोषः ॥ १०२ ॥

क्वाति॥किमर्थमिति। कुभावे कृते अङ्गवृत्त इति वचनाद्रोर्गुणो न भवति । यणादेशस्त्वनाङ्गत्वाद्भविष्यतीति भावः । न सिध्यतीति । निमित्तस्य पुर्व्वानत्वात् ॥१०५॥

तदोः॥ किमर्थमिति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्त्यदादीनां च द्विपर्यन्तानां मध्ये तकारान्तस्य कस्य चिदसम्भवात्त्यदादिभिर्विशेषितयोस्तदोः विधीयमानमनन्त्ययोः सावकाशमन्त्ययोरत्वेन बाधिष्यत इति प्रश्नः। अन्त्ययोरिति । परत्वात्प्राप्नोति तकारस्यान्त्यस्यासम्भवे ऽपि सूत्रे द्वयोरुपादानादन्त्ययोरित्युक्तम् । नैतदस्तीति । पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य चोदयति द्विशब्द इति । उदाहरणमात्रमेतत् । अन्यत्र सोः सर्व एव त्यदाद्योवकाशाः । सत्वमपीति । उभयोः सावकाशयोः परत्वात्सत्वप्रसङ्गः। कथं पुनरिति । आचार्यदेशीयः शिष्यबुद्धिपरिज्ञानाय पृच्छति। समुदायावयवसन्निधौ उभयोरनुग्रहायावयवेन समुदायो विशेष्यते।एवं हि समुदायस्यापि कार्येण सम्बन्धः प्रतिपादितो भवति । अलोन्त्यस्येति वचनादवयवस्यापि । भवेदिति । व्याप्तिन्यायाश्रयाणात्तकारान्तासम्भवाच्च त्यदादिभिस्तदौ विशेष्यते । एवमपीति । सिद्धान्तवादी । अथ वा सत्वमपीति चोदकस्य ग्रन्थः । स च पूर्वविप्रतिषेधं मन्यते । कथं पुनरिति । चोदकमाचार्यो बुद्धिपरीक्षार्थं पर्यनुयुङ्क्ते, भवेदिति चोदकः । एवमपीत्याचार्यः। अथ वा कथं पुनरित्यस्यायमर्थः । अनन्त्यस्यैव कथं सत्वं लभ्यते यावता अन्त्यस्यापि परत्वात्प्राप्नोति । चोदकस्त्व-

सत्वं स्याद् इह हे स इति एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपो न स्यात् । इह च या सा अत इति टाब् न स्यात् । तस्मादनन्त्ययोरिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । तदोः सः सौ । ततोऽदसः । अदसश्च दकारस्य सो भवतीति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । अदस एव दकारस्य नान्यस्य दकारस्येति। यदि नियमः क्रियते । द्रीयतेरप्रत्ययः, द्र इति प्राप्नोति । स्व इति चेष्यते । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥ अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ॥ अदस एव सोर्भवेदौत्वं किमर्थं सुलोपो विधीयते । ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिः ॥ इह हे असाविति एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति लोपः प्रसज्येत ॥ न हलः । हलो लोपः सम्बुद्धिलोपः । तद्धल्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतं हि तत्। प्रकृतं हल्ग्रहणम् । क प्रकृतम् । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । ह्रस्वादिसेषा पञ्चमी हलिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येति । अपि एत्वं भवेत्तस्मिन् ॥ इह हे असौ ब्राह्मणि । आङि चापः सम्बुद्धौ चेति एत्वं प्रसज्येत । न झलीसनुवर्त्तनात् ॥ झलीति तत्रानुवर्त्तते । क प्रकृतम् । सुपि च बहुवचने झल्येदिति । प्रत्ययस्थाच्च कादित्वम् । इह च असकौ ब्राह्मणीति प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येति इत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । आ आप् आबिति । इहापि तर्हि न

गृहीताभिप्राय आह भवेदिति । आचार्यः स्वाभिप्रायमाह एवमपीति । किं च स्यादिति । अन्त्यस्यापि दस्य सत्वे हल्ङ्यादिलोपेन सिध्यतीति मत्वा प्रश्नः । लोपो न स्यादिति । सत्वे सति ह्रस्वान्तत्वाभावात् । ननु त्यदाद्यत्वेऽपि कृते सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपाप्रसङ्गः । अनित्यत्वादस्याः परिभाषाया नायं दोषः । इह चेति । न यासयोरिति लिङ्ग आश्रीयमाणे अनेकार्थः कल्पनीयः स्यात् । ततोऽदस इति । तत्र तदोः सः साविति वर्तते । तकारोऽसम्भवात् त्यज्यते । द्रीयतेरिति । द्राविच्छतीति द्रीयति । ततः क्विप् । अकारयकारापृक्तलोपास्तस्य सावीकारस्य त्यदाद्यत्वे सति स इति भवति । तदभावे तु द्र इति प्राप्नोति । यथालक्षणमिति । उपसर्जनत्वाद्यात्र त्यदादिकार्येण भाव्यमिति द्रीरित्येव भवति । अथ वा प्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भाद् द्रिशब्दस्य च क्यजन्तस्य क्विपि प्रयोगाभावान्न केनचिल्लक्षणे प्रवर्तितव्यम् ॥ १०६ ॥

अदसः ॥ अदस इति । अदसः परस्य सोरेवौत्वं विधीयताम् । तत्र त्यदाद्यत्वे वृद्धिरेचीति वृद्धौ चासाविति सिध्यति । ह्रस्वादिति । यदि त्यदाद्यत्वं क्रियते तदा ह्रस्वान्तत्वात्संबुद्धिलोपप्रसङ्गः । तस्मादौत्वसुलोपौ विधीयेते । न हल इति। नायं दोषो यस्मादसौ हलो लोपो विधीयते । तेनौकारस्य न भविष्यति । हे असाविति । अत्वे टापि च सति वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिरेचीति वृद्धिमेकादेशं बा-

प्राप्नोति । कारिके हे हारिके इति । शीभावश्च प्रसज्यते । इह च शीभावश्च प्राप्नोति । असौ ब्राह्मणी । आप उत्तरस्य औङः शी भवतीति शीभावः प्राप्नोति । तस्मात्सोर्लोपो वक्तव्यः । सौ औत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा सादुत्वं च॥ सौ औत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा वक्तव्यः । साच्च परस्य उत्वं वक्तव्यम् । असकौ असुकः । उत्तरपदभूतानामादेश उपदेशिवद्वचनम् ॥ । उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामादेश उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । परमाहं परमायं परमानेन । किम्प्रयोजनम्। अनादिष्टार्थम् । अकृते एकादेशे आदेशा यथा स्युरिति । किं पुनः कारणम् । एकादेशस्तावद्भवति । न पुनरादेशाः । न परत्वादादेशैर्भवितव्यम् । बाहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गा आदेशाः । अन्तरङ्ग एकादेशः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको यस्येति लोपेनापह्रियते । अपर एकादेशेन । अनच्क इन्द्रः संवृत्तस्तत्र को वृद्धेः प्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते । ह्रस्वाल्लुप्येत सम्बुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥ आप एत्वं भवेत्तस्मिन् झलीत्यनुवर्तनात् । प्रसपस्याश्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥

धित्वा भाङि चाप इत्येवं प्राप्नोति । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयमिति । अकाररूपो यः श्रूयते आप् तत्रैत्वं भवति । इह तु वृद्धौ कृतायामौकाररूपम् । कारिकेति औङ आप इति शीभाव आद्गुणं च कृते एकारः श्रूयत इति इत्वञ्च प्राप्नोति । संबुद्धौ वा कारिके इति रूपम् । ननु चात्रान्तरङ्गत्वात्प्राक्सुबुत्पत्तेरित्वं भविष्यति । असकाचित्यत्र तु प्राक् सुबुत्पत्तेष्टाबस्ति । एवं तर्हि टापि कृत एकादेशात् पूर्वं वार्णादाङ्गं बलीय इति इत्वं प्राप्नोतीत्याकाररूप एवाबिति किं प्रश्लिष्टनिर्देशेन तस्मात्सामर्थ्याद्यथा वार्णादाङ्गमिति बाधित्वा एकादेशो भवत्येवं कारिके इत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं विभक्तितन्निमित्तकार्यप्रसङ्गः । शीभावश्चेति । औङ इति वचनादौकारस्य यदा ङित्वादेशानुमानं वर्णमात्रनिर्देशो वा ङकारस्तूच्चारणार्थस्तदा शीभावप्रसङ्गः । यदा तु पूर्वसूत्रेण निर्देशस्तदा प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेव शीभावेन भाव्यमिति दोषाभावः । इत्वमपि प्रश्लेषनिर्देशेन शक्यं परिहर्तुम् । न च कारिके इत्यत्र दोषः समानकालप्राप्तिकमेव ह्येकादेशमित्वं प्रतीक्षते न तु भिन्नकालप्राप्तिकम् । साकच्कादिति । साकच्काद्यः सुर्विहितः तस्मिन्नित्यर्थः । प्रतिषेधसन्नियोगेन सात्परस्याकारस्योत्वं भवति । बहिरङ्गा आदेशा इति । समासाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तदपेक्षत्वात्ततोऽन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते तस्यादिवद्भावादादेशेषु क्रियमाणेषु परमहं परमयमित्यादिरनिष्टप्रसङ्गः ॥ १०७ ॥

मृजेर्वृद्धिः ॥ ११४ ॥ मृजेर्वृद्धिविधौ क्विप्रतिषेधः * । मृजेर्वृद्धिविधौ क्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कंसपरिमृड्भ्यां कंसपरिमृड्भिः । धातोः स्वरूपग्रहणे वा तत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धम् * । अथ वा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धम् । धातुप्रत्यये कार्यं भवतीति एषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं सृजिदृशिमस्जिनशिहन्तिगिरस्यर्थम् * । सृजि, रज्जुसृड्भ्याम् । रज्जुसृड्भिः । सृजि । दृशि, देवदृग्भ्याम् । देवदृग्भिः । दृशि । मस्जि, उदकमग्भ्याम् । उदकमग्भिः । मस्जि । नशि, प्रणड्भ्याम् । प्रणड्भिः । नशि । हन्ति, वार्त्रघ्नः । भ्रौणघ्नः । हन्ति । गिरि, देवगिरौ । देवगिरः । गिरि । यदि स्वरूपग्रहण इत्युच्यते प्रमृड्भ्यां प्रमृड्भिः । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामिति अम् प्राप्नोति । एवं तर्हीयं परिभाषा कर्तव्या धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा यदयं भ्रौणहत्ये तत्त्वं शास्ति ॥

अचो ञ्णिति ॥ ११५ ॥ अज्ग्रहणं किमर्थम् । वृद्धावज्ग्रहणं गोर्थम् * वृद्धावज्ग्रहणं क्रियते । गोतो वृद्धिर्यथा स्यात् । गौरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । णित्करणसामर्थ्यादेवात्र वृद्धिर्भविष्यति । अस्त्यन्यण्णित्करणस्य प्रयोजनम् । किम् । गावौ । गाव इत्यत्रात उपधाया इति वृद्धिर्यथा स्यात् । अथ योगविभागः किमर्थः । न ञ्णित्यत उपधाया इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः । चायकः, लावकः, कारकः । गुणे कृते ऽयवोरपरत्वे चात उपधाया इत्येव सिद्धम् । योगवि-

---

मृजे ॥ कंसपरिमृड्भ्यामिति । विभक्तिमाश्रित्य वृद्धिः प्राप्नोति । क्ङिति चेति प्रतिषेधः क्ङिन्निमित्ताया एव वृद्धेरित्यत्र न प्रवर्तते । रज्जुसृड्भ्यामिति । प्रत्ययो हलादिरकिद्भवतीत्यमागमप्रसङ्गः । प्रणड्भ्यामिति । न शोर्वेति कुत्वमप्यत्र न भवतीति केचिदाहुस्तदयुक्तम् । पदत्वनिबन्धनत्वादस्य मस्जिनशोर्झलीति नुमागमस्तु प्रत्ययापेक्षत्वाद्धातुप्रत्यये न भवति । वार्त्रघ्न इति । हनस्तोऽचिण्णलोरिति तत्वं न भवति । कुमति चेति णत्वं कुत्वबाधे हादेशेषु प्रतिषेध इति न भवति । देवगिराविति अचि विभाषेति लत्वं न भवति । अम् प्राप्नोतीति । तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानात् ॥ ११४ ॥

अचो ञ्णिति ॥ अज्ग्रहणमिति । अन्तरेणाज्ग्रहणमिक्परिभाषोपस्थानादिगन्तस्य वृद्धिः सिध्यति । अकारस्य तु चिकीर्षक इत्यादावतो लोप इति लोपेन भाव्यम् । अकारस्य तु विशेषो नास्ति सन्ध्यक्षराणामात्वेन भाव्यमिति प्रश्नः । गोऽर्थमिति । असत्यज्ग्रहण इक्परिभाषोपस्थानाद् गौरित्यत्र वृद्धिर्न स्यात् । अथ योगविभाग इति । यद्यपि गौरित्युक्तेनोदाहरणेन योगविभागस्य प्रयोजनं ज्ञाप्यते तथाप्यनेक-

भागः सख्यिव्यञ्जनाद्यर्थः। योगविभागः क्रियते सख्यर्थो व्यञ्जनाद्यर्थश्च। सख्यर्थस्तावत्, सखायौ सखायः। व्यञ्जनाद्यर्थः, जैत्रं यौत्रं च्यौत्नम्। योगविभागे चेदानीं सख्यिव्यञ्जनाद्यर्थे क्रियमाणेऽज्ग्रहणमपि कर्तव्यं भवति। किं प्रयोजनम्। गोर्थम्। ननु चोक्तं णित्करणसामर्थ्यादेवात्र वृद्धिर्भविष्यति। अस्त्यन्यण्णित्करणे प्रयोजनम्। किम्। गावौ गावः। अवादेशे कृते ऽत उपधाया इति वृद्धिर्यथा स्यात्। यत्तु सोणित्करणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादेव वृद्धिर्भविष्यति। यथैव खल्वपि णित्करणसामर्थ्यादनिको वृद्धिः प्राप्यते एवं तत्त्वमपि प्राप्नोति। तत्वमपि हि ञ्णितीत्युच्यते। तस्मादज्ग्रहणं कर्तव्यम्॥

तद्धितेष्वचामादेः॥ ११७॥ अज्ग्रहणं कर्तव्यम्। ननु च क्रियत एव। द्वितीयं कर्तव्यम्। यथाचामादिग्रहणमज्विशेषणं विज्ञायेत अचामादेरच इति। अथाऽक्रियमाणेऽज्ग्रहणे कस्याचामादिग्रहणं विशेषणं स्यात्। इग्विशेषणमित्याह। अचामादेरिक इति। तत्र को दोषः। इहैव स्यात्। ऐतिकायनः। औपगवः। इह न स्यात्। गार्ग्यो वात्स्य इति। तत्तर्ह्यज्ग्रहणं कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अचो ञ्णितीति। यदि तदनुवर्तते ऽत उपधाया अचश्चेति अज्मात्रस्य उपधाया वृद्धिः प्रसज्येत भेदकश्छेदकइति। अकारेण तपरेणाचं विशेषयिष्यामः; अचः अत इति। इहेदानीमच इत्यनुवर्तते अत इति निवृत्तम्। अथ वा मण्डूकगतयोधिकाराः। तद्यथा। मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति

———————

प्रयोजनोपन्यासाय प्रश्नप्रतिवचने। सखायाविति। सखि औ इति स्थिते वृद्धेरप्रसङ्गः णित्वं तु सखाय इत्यत्र जसि गुणे ऽयादेशे च कृते ऽत उपधाया वृद्ध्यर्थं स्यात् सखाय इत्येतत्तु प्रसङ्गेनोदाहृतम्। णित्त्वावकाशदर्शनार्थं वा। व्यञ्जनाद्यर्थ इति। व्यञ्जनादिर्यः प्रत्ययः तत्र वृद्ध्यर्थः। जैत्रमिति। जियुभ्यामौणादिकष्ट्रण्। च्यौत्नमिति। जनिदाच्युस्त्विति त्नण्। तत्त्वमिति। हनस्तोऽचिण्णलोरिति हन्तेरुच्यमानं गोरपि स्यात्। नैष दोषः। प्रापदित्यज्ग्रहणं क्रियते॥ ११५॥

तद्धि॥ अज्ग्रहणं कर्तव्यमिति। अचामित्यनेन निर्द्धारणषष्ठ्यन्तेन सामानाधिकरण्येनादेर्विशेषयितुमशक्यत्वादिक्परिभाषोपस्थानादिक एवाचो वृद्धिप्रसङ्गः। अथाक्रियमाण इति। निर्धारणं तुल्यजातीयस्य भवति यथा कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेत्युक्ते गौरेव प्रतीयते तथा चाचामादिरजेव प्रत्येष्यत इति भावः। इग्विशेषणमिति। तुल्यजातीयनिर्द्धारणे ऽपि इक इत्यस्योपस्थानं न निवार्यते। अज्ग्रहणं तु क्रियमाणे निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्परिभाषानुपस्थानं यथाऽचोञ्णितीत्यत्र। अज्मात्रस्येति। नन्वदूग्रहणसामर्थ्यादज्मात्रस्य न भविष्यति। तत्सामर्थ्यात्तर्हि निवृत्तिरेवाज्ग्रणस्य स्यान्नियमार्थं वाऽदूग्रहणं स्यात्। अकारस्यैव ह्रस्वस्य नान्यस्येति दीर्घस्य त्वीहक इत्यादावुपधायाः स्यादेव। अकारेणेति। विशेषणस्या-

तद्वदधिकारः । अथ वैकयोगः करिष्यते अचोञ्णित्यत उपधायाः । ततस्तद्धितेष्वचामादेरिति । नचैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति । तद्धितेष्वचामादिवृद्धावन्त्योऽपधालक्षणप्रतिषेधः * तद्धितेष्वचामादिवृद्धौ अन्त्योपधालक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । क्रौष्ट्रः । जागत इति । ननु चाचामादिवृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधिष्यते।कथमन्यस्योच्यमानाऽन्यस्य बाधिका स्यात्।असति खल्वपि सम्भवे बाधनं भवति अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् ।। लोकविज्ञानात्सिद्धम् । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि सम्भवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति एवमिहापि सत्यपि सम्भवेऽचामादिवृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधिष्यते । विषम उपन्यासः । नाप्राप्ते दधिदाने तक्रदानमारभ्यते तत्प्राप्ते आरभ्यमाणं बाधकं भविष्यति । इह पुनरप्राप्तायामन्त्योपधालक्षणायां वृद्धौ अचामादिवृद्धिरारभ्यते । सुश्रुत्सौश्रुत इति । पुष्करसद्ग्रहणाद्वा । अथ वा यदयमनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽचामादिवृद्धावन्त्योपधालक्षणा वृद्धिर्न भवतीति । इति श्रीमद्भगव-

---

न्तरनिवृत्तिः प्रयोजनम् । अथ वैकयोग इति । एको भवतिरध्याह्रियते तेन तुल्यकालत्वाद्विधानस्य स्वकार्ये व्यापारादन्यत्रोपस्थानाभावः । क्रौष्ट्र इति । क्रोष्टृशब्दात्तृजन्तात्तस्येदमित्यण् । जगत इति । जगच्छब्दादण् । ननु चाचामादिवृद्धिरिति । अङ्गं कार्यि मन्यते तत्र तक्रकौण्डिन्यन्यायावतारः । इतरस्तु स्थानिभेदं मत्वाह कथमन्यस्येति । आमलकीज इत्यादावन्यस्याऽपि स्वरो विधीयमानोऽन्यस्वरं बाधत एवेत्याशङ्क्याह असति खल्वपीति । लोकविज्ञानादिति । अङ्गं कार्यि तदेवाधयद्वारेण संस्क्रियते । ततश्चैकस्य कार्यद्वयं न प्रवर्तते । कौण्डिन्य इव दधि तक्रं च । नाप्राप्त इति । सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः स चेह नास्ति । पुष्करसद्ग्रहणाद्वेति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थे । पूर्वस्य हेतोरनवस्थितत्वात् । ननु च ठगर्थः पुष्करसदः पाठः स्यात् । पुष्करसदाचरति पौष्करसादिक इति । ञ्णित्यत उपधाया इति वृद्धेर्विधानाट्ठक्यप्रसङ्गात् । एवं तर्हि ठगतोऽनभिधानान्न भवति । यद्वा प्रतिपदविहित इत्येव पुष्करसद उभयपदवृद्धिर्नान्यत्र । केचिदाहुः । लोकविज्ञानात्सिद्धमिति वार्तिककारस्य विप्रतिषेधो विवक्षितो यथा झलचोर्नुमविधावुगित्प्रतिषेधविप्रतिषेधात् सिद्धमिति । अन्त्योपधालक्षणाया वृद्धेरवकाशः गौःपाचक इति । अस्यावकाशः, सौश्रुत इति । क्रौष्ट्रो जागत इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिर्भवति सकृद्गतपरिभाषाश्रीयते न तु पुनः प्रसङ्गविज्ञानम् । एवं च पुष्करसद्ग्रहणाद्वेति विकल्पार्थ एव । वाशब्दो बाधकत्वसामान्याभिप्रायेण च शास्त्रविज्ञानमेव लोकविज्ञानमुक्तम् । अथ यत्रादिवृद्धिः प्रतिषिध्यते तत्रान्त्योपधालक्षणा कस्मान्न भवति । व्यसोर्भावो वैयसवमिति इगन्ताच्चेत्यण् । व्यापदि भवं वैयापदमिति । अत्राप्यैचौ परत्वाद्बाधकाविति सर्वेष्टसिद्धिः ॥११७॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्र

ऽपतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥ देविकादिषु तदादिग्रहणम् * । देविकादिषु तदादिग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । दाविकाकूलाः शालयः । शांशपास्थला देशाः । किं पुनः कारणं न सिध्यति * अन्यत्र हि तद्ग्रहणात्तदन्तग्रहणाद्वा । अन्यत्र हि तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा । न चेदं तद् नापि तदन्तम् । आद्यज्विशेषणत्वात्सिद्धम् *। आद्यज्विशेषणं देविकादयः । नैवं विज्ञायते देविकादीनामङ्गानामचामादेराकारो भवतीति । कथं तर्हि ञ्णित्यङ्गस्याचामादेरच आकारो भवति स चेद्देविकादीनामाद्यज्भवतीति । अन्तरतमनिर्वर्तकत्वाद्वा * । अथ वा नानेनानन्तरतमा वृद्धिर्निर्वर्त्यते किं तर्ह्यन्तरतमानेन निवर्त्यतेऽतोऽसिद्धात्र वृद्धिस्तद्धितेष्वचामादेरित्येव । तत्रानेनान्तरतमा वृद्धिर्निवर्त्यते । परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितम् । कथं चेदं परिहारान्तरं स्याद् यदि नाद्यज्विशेषणं देविकादयः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाद्यज्विशेषणं देविकादय इति । यदि नाद्यज्विशेषणं देविकादयः स्युरिहापि प्राप्नोति सुदेविकायां भवः सौदेविक इति । अथात्राप्याद्यज्विशेषणत्वादित्येव सिद्धं; परिहारान्तरं न भवति । न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति

कैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च द्वितीयः ॥

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ देविकादिष्विति । विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदाङ्गेन देविकादीनि विशेष्यन्ते तदा तेषामङ्गमन्ते न सम्भवतीति तदन्तविध्यभावादङ्गानि देविकादीन्याश्रीयन्ते । यदा तु देविकादिभिरङ्गं विशेष्यते तदा तदन्तविधिना देविकाद्यन्तमङ्गं गृह्यते । न तु कथं चित्तदादिग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र केवलानां देविकादीनां चाकारो भवतीति वक्तव्यम् । अन्यथा केवलानां न स्यात् । दाविकमुदकं शांशपश्चमस इति । न च व्यपदेशिवद्भावोऽस्ति । अप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधात् । यदि तु प्रत्ययविधिविषय एवायं निषेधस्तदा केवलानां व्यपदेशिवद्भावात् सिध्यति । आद्यज्विशेषणमिति । अङ्गस्य देविकादिभिः सम्बन्धाभावः । अन्तरतमनिवर्तकत्वाद्वेति । ञ्णितीति कितीति वर्तते । तत्र स्थानेऽन्तरतम इति वचनादैकारो वृद्धिसंज्ञः प्राप्त आदितिवचनेन निवर्त्यते । न त्वपूर्व आकारो विधीयते अनेन हि स्थानेऽन्तरतम इति नियमं बाधित्वा नियमान्तरं क्रियते देविकादीनामाकारो वृद्धिर्नान्येति । परिहारान्तरमिति । परिभाषेयम् । देविकादीनां वृद्धिर्विधीयमानाकार एव भवतीति केवलानां तदादीनां च वृद्धिर्देविकादीनां भवतीति तत्रैव परिभाषा प्रवृत्तिः । सुदेविकायां तु या वृद्धिर्न सा देविकादिशब्दस्य किं तु तदन्तस्येति परिभाषानुपस्थानादौकार

किं तर्हि यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यम् । क्व च क्रियमाणे न दोषः । संज्ञाविधौ वृद्धिरादैज्देविकादीनामाकार इति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं देविकादिषु तदादिग्रहणमन्यत्र तद्ग्रहणाद् तदन्तग्रहणाद्वेति । परिहृतमेतत् । आद्यज्विशेषणत्वात्सिद्धम् । न्यग्रोधे च केवलग्रहणात् * । न्यग्रोधे च केवलग्रहणान्मन्यामहे आद्यज्विशेषणं देविकादय इति । तस्य केवलग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम् । इह मा भूत् । न्याग्रोधमूलाः शालय इति । यदि चाद्यज्विशेषणं देविकादयः ततः केवलग्रहणमर्थवद्भवति । तदेतत्कथं कृत्वा ज्ञापकं यदि न्यग्रोधशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं भवति । अथ हि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः । ततो नियमार्थं पदान्त इति कृत्वा न ज्ञापकं भवति । वहीनरस्येद्वचनम् * । वहीनरस्येत्त्वं वक्तव्यम् । वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः । कुणरवाडवस्त्वाह नैष वहीनरः कस्तर्हि विहीनर एषः । विहीनो नरः कामभोगाभ्यां विहीनरः । विहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः ॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥ य्वाभ्यां पर-

---

एव भवति । यथोद्देशपरिभाषाश्रीयते न कार्यकाला । अन्यथाऽङ्गप्रकरणे देविकादीनामित्यस्योपस्थानादव्याप्त्यतिव्याप्त्योः पूर्ववदन्यतरप्रसङ्गः स्यात् । इह तु प्रदेशे सूत्रे क्रियमाणे विधिरेवाकारस्य भवति । अर्थादैकारस्य निवृत्तिरिति नायं परिहार उपपद्यते अन्तरतमनिवर्तकत्वाद्वेति । सूत्रं तर्हीति । अष्टाध्यायीलक्षणं सूत्रं संनिवेशान्तराश्रयणे भिद्यते । अथ वास्यैव सूत्रस्य स्थानभेदाद्भेदो भवति । आद्यज्विशेषणत्वादिति । द्वितीयः परिहारो दूषितः । पूर्वस्तु स्थित एव । अत्रैवार्थे लिङ्गदर्शनम् । न्यग्रोधे चेति । केवलग्रहणमिह प्रकरणे गृह्यमाणमाद्यज्विशेषणमिति ज्ञापयति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । न च तदन्तविधिनिरासार्थमङ्गेन न्यग्रोधस्य विशेषणात्तदन्तविधेरप्रसङ्गात् । तदेतदिति । अव्युत्पत्तिपक्षे न्यग्रोधस्य च केवलस्येति वृद्धिनिषेधस्यैवास्य विधायकमिति केवलग्रहणं ज्ञापकार्थं भवति । व्युत्पत्तिपक्षे तु न य्वाभ्यामिति सिद्धे केवलस्यैव न्यग्रोधशब्दस्य यथा स्यात् । न्याग्रोधमूलाः शालय इत्यादौ मा भूदिति नियमार्थं केवलग्रहणं न ज्ञापकं भवति । न हि न्यग्रोधस्येत्येतावताऽभिमतनियमसिद्धिः । नन्वङ्गस्यैव न्यग्रोधस्य नाङ्गादेरित्येवमिष्टो नियमः सिध्यत्येव । नैतदस्ति । अनिष्टोऽपि नियमः स्यात् । न्यग्रोधस्यैव निशब्दात्परस्य वृद्धिप्रतिषेध इति । तथा च नैयायिका नैयासिक इत्यादौ न स्यात्तस्मात् केवलग्रहणमभिमतनियमसाधनाय । श्वादेरित्ययं तु निषेध उक्तार्थे ज्ञापको भवति । वहीनरस्येति । वहोऽस्यास्तीति वही स चासौ नरश्चेति कर्मधारयसमासोऽन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । तस्यापत्यमत इञ् तत्रादिवृद्धेरपवाद इकारो विधीयते । इकारस्य वृद्धिर्भवत्येव । न च तस्यां प्राप्तायामित्त्वं विधीयते । यतः सापि बाध्येत विहीनो नर इति । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥ २ ॥

य्वाभ्यां परस्यात्वृद्धित्वम् । य्वाभ्यां परस्यात्वृद्धित्वं सिद्धम् । कुतः । अपवादौ वृद्धेर्हि तौ । अपवादौ वृद्धेस्तावैचावुच्येते । नित्यावैचौ तयोर्वृद्धिः । अथ वा नित्यावैचौ कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नुतः अकृतायामपि । नित्यत्वादैचोः कृतयोर्यद्यपि वृद्धिस्तयोरेव । किमर्थं नेति शिष्यते । अथ किमर्थं प्रतिषेध उच्यते । ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसन्नियुक्तं वचनम् । ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसन्नियोगेनैचावुच्येते । यत्र य्वाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यश्वेर्यथा न तौ । यत्र य्वाभ्यां परस्यात्वृद्धित्वमुच्यते । तत्रैचौ यथा स्यातामिह मा भूतामाध्यश्विः, दाध्यश्विः, माध्वश्विरिति। नैतदस्ति प्रयोजनम् । अचामादेर्य्वाभ्यां हि तौ । अचामादिनात्र य्वौ विशेषयिष्यामः अचामादेर्यौ य्वाविति । कथं द्व्याशीतिकेन तौ । द्व्याशीतिक इत्यत्र कस्मान्न तौ भवतः । यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचावत्र य्वोर्हि सा । यत्राचामादेरित्येवं वृद्धिस्तत्रैचावुच्येते । अत्र य्वोरित्येवं वृद्धिः । किमिदं य्वोरिति । उत्तरपदस्येति । उत्तरपदाधिकारे ऽप्यवश्यमैजागमोऽनुवर्त्यः । पूर्वैयलिन्दे भवः पूर्वैयलिन्द इत्येवमर्थम् । नैष दोषः । उत्तरपदेनात्राचामादिं विशेषयिष्यामः । अचामादिना य्वौ

न य्वाभ्याम् ॥ य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वावैजित्येव सूत्रं कार्यं नार्थो वृद्धिनिषेधेन । अपवादाविति । एकस्मिन्नङ्गविशेषे विधीयमानावैचौ सामान्यविहिताया वृद्धेर्बाधकौ । सत्यपि सम्भवे सामान्यविशेषविषयत्वेन बाध्यबाधकभावदर्शनात् । इदानीं विषयभेदादसत्यप्यैज्वृद्ध्योर्बाध्यबाधकत्वे प्रतिविधातुमाह यद्यपीति । अभ्युपगमवादेनोच्यते न हि वृद्धौ सत्यां सर्वेष्टसिद्धिः । वैयाकरणभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसङ्गात् । तस्माच्छब्दान्तरप्राप्तां वृद्धिमनित्यां बाधित्वा नित्यावैचौ भविष्यतः । बाधितत्वाच्च पुनर्वृद्धिर्न भविष्यतीत्यभ्युपगम् । ऐचोर्विषयार्थमिति । याभ्यां य्वाभ्यां परस्य वृद्धिः प्राप्ता निषिध्यते ताभ्यां पूर्वावैचौ यथा स्यातामन्याभ्यां मा भूतामित्येवमर्थं प्रतिषेधविधानम् । आध्यश्वेर्यथानताविति । स्यातामिति वाक्यशेषः । अध्यारूढोऽश्वमिति प्रादिसमासः । अत इञ् । असत्यपि निषेधविधाने दोषं परिहर्तुमाह अचामादेरिति । अचामादेरचः स्थाने यौ य्वौ ताभ्यां पूर्वौ भवत इत्याश्रीयमाणे आध्यश्विरित्यादावैचोरप्रसङ्गः । द्व्याशीतिक इति । द्वे अशीतीभृत इति तद्धितार्थे समासः, ततष्ठञ् । अध्यर्धपूर्वद्विगोरित्यत्राऽर्हादित्यधिकाराल्लुग् न भवति । अत्राचामादेरचो यकारस्य विधानात्ततः पूर्व ऐकारः प्राप्नोति । ताविति । द्विवचनं द्व्याशीतिकस्योपलक्षणत्वादुपात्तम् । यद्यपि य्वोरचामादिना विशेषणाभावे ऽप्यत्र दोषस्तथापि विशेषणे सर्वं न सिध्यतीति प्रतिपादनायेदमुच्यते । एतत्परिहरति यत्रेति । अचामादेरिति या वृद्धिः प्राप्नोति तदपवादावैचौ विधीयेते । अत्र तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येति वृद्धिर्विधीयते । अचामादेरिति वर्तते । तन्त्रेण च ते द्वे अचामादेरित्येतदाश्रीयते । तत्रैकं स्वरूपपरम् । तेनाचामादेरित्येवं या वृद्धिस्तस्यां प्राप्ता-

उत्तरपदस्याचामादेर्यौ य्वाविति । अथ कस्मात्पदान्ताभ्याम् । अथ किमर्थं पदान्ताभ्यामित्युच्यते । यथेणो न भवेद्यणः । इणो यणादेशे मा भूदु । यतश्छात्रा याता इति । इह वैयाकरणः सौवश्व इति शाकलं प्राप्नोति । य्वोश्च स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतः । शाकलायावादेशेषु चोक्तम् । किमुक्तम् । शाकले तावदुक्तम् । सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति । आयावोः किमुक्तम् । अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धमिति । य्वाभ्यां परस्याद्वृद्धित्वमपवादौ वृद्धेर्हि तौ । निसावैचौ तयोर्वृद्धिः किमर्थं नेति शिष्यते ॥ यत्र य्वाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यश्वेर्यथा न तौ । अचामादेर्य्वाभ्यां हि तौ कथं द्व्याशीतिकेन तौ ॥ यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचावत्र य्वोर्हि सा । अथ कस्मात्पदान्ताभ्यां यथेणो न भवेद् यणः॥

द्वारादीनाञ्च ॥ ४ ॥ अथ परस्याद्वृद्धिरित्यनुवर्तते उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते शौवं मांसं टिलोपे कृते ऐजागमो न प्राप्नोति । अथ निवृत्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र यावन्तो यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदनुवर्तते । कथं शौवं मांसम् । आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् । नात्राकृते ऐजागमे टिलोपः प्राप्नोति । किङ्कारणम् । प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावेन भवितव्यम् । तदेतदानुपूर्व्यात्सिद्धम् । अथ वा पुनरस्तु

यां तदपवादावचामादेरचः स्थाने य्वाभ्यां पूर्वावैचौ भवत इत्यर्थः सम्पद्यते । उत्तरपदाधिकारेऽपीति । तथा च द्व्याशीतिके दोषः । पूर्वत्रैयलिन्द इति । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः प्राप्ता निषिध्यते । नैष दोष इति । द्व्याशीतिक इत्यत्र । तदेवं नेति प्रत्याख्यानम् । याता इति । अचामादेरचः स्थाने भवत्ययं यकार इति ऐच् प्राप्नोति । ननु चान्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव यणा भाव्यम् । इहापि व्याकरणं स्वश्व इति पूर्वमेव यण् भवति । ततो यथा भूतपूर्वगत्यात्राचामादेर्यणौ भवतस्तथा यणादेशो भवतीत्यदोषः । अचः पूर्वविज्ञानादिति । योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधौ स्थानिवद्भाव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

द्वार ॥ पूर्वसूत्रे वृद्धिनिषेधः प्रतिपत्तिलाघवाय कृतो नह्येकेनाचामादेरित्यनेनोभयं विशेषयितुं शक्यम । नाप्यप्रतिषिध्यमाना वृद्धिरचामादेरित्यनेन शक्या विशेषयितुमिति यथान्यासं प्रतिषेधमाश्रित्य विचार्यते । परस्येति । यदीति । यत्रैव वृद्धिप्रतिषेधस्तत्रैवैज्भ्यां भाव्यं नान्यत्र । शौवमिति । शुनो विकार इति प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ् । श्वन्शब्दस्य तु पाठस्तदाद्यर्थः स्याच्छौवहानमिति । यावन्तो यण इति । अपदान्तार्थत्वादस्य सर्वेभ्यो यण्भ्यः पूर्वावैचौ प्राप्नुतः प्रतिषेधे तु विधीयमानं याभ्यां य्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रतिषेधस्ताभ्यां पूर्वावैचाविति नास्ति सर्वप्रसङ्गः । प्रकृत्यैकाजिति । इष्टेमेयःसु प्रकृतिभावः । तथा च श्वा देवतास्य श्व इत्यत्र न भवति । इह त्वविशेषेण प्रकृतिभावमाश्रित्यैतदुक्तम् । परिहारान्तरप्रदर्श-

निवृत्तम् । ननु चोक्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते । तत्र यावन्तो यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नोतीति । कः पुनरर्हति स्वाध्यायशब्दं द्वारादिषु पठितुम् । एवं किल पठ्येत स्वाध्यायन इति । तच्च न । सुष्ठु वा अध्ययनं स्वाध्यायः । शोभनं वा अध्ययनं स्वाध्यायः । अथापि स्वमध्ययनं स्वाध्यायः । एवमपि न दोषः । अचामादेरिति वर्त्तते ॥

श्वादेरिञि ॥ ८ ॥ श्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्यते । तत्र कः प्रसङ्गो यत्तदादेः स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदादिविधिना प्राप्नोति । न वै तदादिविधिरस्ति । अत उत्तरं पठति प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र श्वन्ग्रहणं तदादिग्रहणस्य शौवहानाद्यर्थम् * । प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र श्वन्ग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । शौवहानाद्यर्थम् । शौवहानं नाम नगरं शौवादंष्ट्रो मणिरिति । इकारादिग्रहणं च श्वागणिकाद्यर्थम् * । इकारादिग्रहणं च कर्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । श्वागणिकाद्यर्थम् । श्वगणेन चरति श्वागणिकः । तदन्तस्य चान्यत्र प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्वाभस्त्रेः स्वं श्वाभस्त्रम् ॥

नार्थम् । अत्र हि परत्वाद्विलोपं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यत इति भवत्यैजागम इत्ययमत्र परिहारः । सुष्ठु वा अध्ययनमिति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । आङ् वा मध्ये प्रक्षेप्तव्यः । अचामादेरिति वर्तत इति । तत्रैवं सम्बन्धो ऽचामादेरनन्तरौ यौ य्वौ ताभ्यां पूर्वावैचौ भवत इति तेन स्वाध्यायशब्दे वकारात्पूर्वमैज् भवति न तु यकाराभ्यामित्यर्थः । यद्यपि स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इत्यस्यामपि व्युत्पत्तौ स्वाध्यायशब्दो न पठितव्यः स्वशब्दस्येह पाठात्तदादिविधेश्चष्टत्वात्तथाऽपि पाठेऽपि दोषो नास्तीति प्रदर्शनाय भाष्यकारेण पाठमभ्युपगम्य परिहारोभिहितः ॥ ७ ॥

श्वादेः ॥ तदादिविधिनेति । आद्यज्विशेषणत्वाद् द्वारादीनां तदादिविधिरस्ति । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह नैव तदादिविधिरस्तीति । श्वन्ग्रहण इति । श्वन्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात्तत्प्रकरणनिर्दिष्टैर्विकादिभिर्द्वारादिभिश्चादेरचो विशेषणात्तदादिविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते । शौवहानमिति । जिहते ऽस्मिन्निति ल्युट् शुनां हानमिति षष्ठीसमासः । श्वहानमस्मिन्नस्तीति तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीत्यण् वृद्धिनिषेधः ऐजागमश्च द्वारादित्वात् । शौवादंष्ट्र इति । शुनो दंष्ट्रा श्वादंष्ट्रा । शुनोदन्तदंष्ट्रेति दीर्घः । तत्र भव इत्यण् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धाच्छो न भवति । इकारादिग्रहणमिति । श्वादेरितीति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति तदादिविधिर्भवति । श्वागणिक इति । श्वगणाट्ठञ्चेति ठञ् । तदन्तस्येति । इञन्तस्य । श्वाभस्त्रमिति । इञश्चेत्यण् बाह्यतद्धितनिमित्तो वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च बहिरङ्गत्वादशक्य इञाश्रयेण निषेधेन निवारयितुमिति वचनारम्भः ॥ ८ ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अवयवाद्दतोरिति वक्ष्यति तदुत्तरपदस्य यथा स्यात् । अचामादेर्मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अवयवादिति पञ्चमी तत्रान्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति । उत्तरार्थं तर्हि सुसर्वार्धाज्जनपदस्येति । सुसर्वार्धादिति पञ्चमी । दिशो मद्राणां दिश इति पञ्चमी । प्राचां ग्रामनगराणाम् । दिश इत्येव । संख्यायाः सम्वत्सरसंख्यस्य च । संख्याया इति पञ्चमी वर्षस्याभविष्यति । संख्याया इत्येव । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति । संख्याया इत्येव । इदं तर्हि प्रयोजनम् । जे प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्य यथा स्यात्पूर्वपदस्य मा भूत् । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो ब्राह्मणः । तद्धितेष्वचामादिवृद्धेरुत्तरपदवृद्धिर्विप्रतिषेधेन द्व्याशीतिकाद्यर्थम् * । तद्धितेष्वचामादेरुत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । किम्प्रयोजनम् । द्व्याशीतिकाद्यर्थम् । अचामादिवृद्धेरवकाशः, ऐतिकायनः औपगवः । उत्तरपदवृद्धेरवकाशः, द्विषाष्टिकम् । त्रिषाष्टिकम् । इहोभयं प्राप्नोति । द्व्याशीतिकः त्र्याशीतिकः । उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषोऽचामादिवृद्धौ सत्याम् उत्तरपदवृद्धौ वा । अयमस्ति विशेषः । यद्यत्राचामादिवृद्धिः स्यादैजागमः प्रसज्येत ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥ नगरग्रहणं किमर्थम् । न प्राचां ग्रामाणामित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अन्यो हि ग्रामः अन्यन्नगरम् । कथं ज्ञायते । एवं हि कश्चित्कं चित्पृच्छति कुतो भवानागच्छति ग्रामात् । स आह न ग्रामान्न-

---

उत्तरपदस्य ॥ किमर्थमिति । तस्मादित्युत्तरस्येति वचनादुत्तरपदस्यैव वृद्धिर्भविष्यतीति प्रश्नः । आचार्यस्तु शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह अवयवाद्दतोरिति । जे प्रोष्ठपदानामिति । पञ्चमीनिर्देशाभावादुत्तरपदस्य न स्यात् । वचनं त्वनाद्यजर्थं विज्ञायमानं पूर्वपदस्यापि वृद्धिं विदध्यात् । नियमार्थं वा स्यात् । जातार्थ एव प्रोष्ठपदानां वृद्धिः प्रोष्ठपदानामेव वा जातार्थे इति । प्रोष्ठपाद इति । प्रोष्ठपदाभियुक्तः काल इत्यणो लुबविशेष इति लुपि कृते सन्धिवेलादिसूत्रेण जातार्थे ऽण् अत्राङ्गस्याचामादेर्वृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थमुत्तरपदाधिकारः । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्रोत्तरपदाधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थश्च । द्विषाष्टिकमिति । नन्वत्राप्यचामादेर्वृद्धिः प्राप्नोति कथमयमवकाशः । अथात्र येन नाप्राप्तिन्यायेनादिवृद्धिर्बाध्यते । तदा द्व्याशीतिके विप्रतिषेधानुपपत्तिः उत्सर्गापवादयोरतुल्यबलत्वादिति वार्तिककारस्य विप्रतिषेधोपन्यासो न युक्त इति चिन्त्यमेतत् । यद्यत्रेति । या च प्रतिषिध्यते तत्रस्तत्प्रतिषेधसन्नियुक्त ऐजागमः स्यादित्यर्थः । उत्तरपदवृद्धेस्तु यथात्र प्रतिषेधो न भवति तथा न य्वाभ्यामित्यत्र प्रतिपादितम् ॥ १० ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ नगरग्रहणमिति । यद्यपि समुदायवचनोऽपि ग्रामशब्दोऽस्ति भूतग्राम इन्द्रियग्राम इति तथापि जननिकायनिवासार्थत्वेनातिप्रसिद्धः अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, ग्रामे नाध्येयमिति तदर्थस्यैव ग्रहणमिति मत्वा प्रश्नः । अ-

गरादिति । ननु च भोः य एव ग्रामः तन्नगरम् । कथं ज्ञायते । ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते । साधीयस्ते नगरे न क्रियन्ते । तद्यथा । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इति उक्ते सुतरां नागरोऽपि न भक्ष्यते । तथा ग्रामे नाध्येयमिति साधीयो नगरे ऽपि नाधीयते । तस्माद्य एव ग्रामस्तन्नगरम् । कथं यदुक्तम् । एवं हि कश्चित्कं चित्पृच्छति कुतो भवानागच्छति ग्रामात् । स आह न ग्रामान्नगरादिति ॥ संस्त्यायविशेषमसावाचष्टे । संस्त्यायविशेषा ह्येते ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति । यद्येतज्ज्ञाप्यते उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तादित्यत्र नगरग्रहणं कर्तव्यम् । वाहीकग्रामेभ्यश्च । नगरग्रहणं कर्तव्यम् । दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु नगरग्रहणं कर्तव्यम् । इदं चतुर्थं ज्ञापकार्थम् । तत्रातिनिर्बन्धो न लाभः । तस्माद्यस्मिन्नेव ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं नेष्यते तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥ संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येति कृतत्वात् * । संवत्सरग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । परिमाणान्तस्येति कृतत्वात् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्येव सिद्धम् । ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां वृद्धिप्रतिषेधस्य । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां वृद्धिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः । अत्र वृद्धिर्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः । सत्यां वोत्तरपदवृद्धाव-

---

न्यो हि ग्राम इति । विशेषणविशेषान्तरस्याग्रहणान्नगरग्रहणम् । साधीयस्त इति । नगरस्याशुचितरत्वाद् । संस्त्यायविशेषमिति । सामान्यशब्दस्यापि प्रकरणवशाद्विशेषावस्थानं दृश्यते संस्त्यायादागमने निर्ज्ञाते विशेषपरिज्ञानाय कुत आगच्छतीति प्रष्टव्ये ग्रामशब्दोच्चारणाद्विशेषवाची ग्रामशब्दोऽनेन प्रयुक्त इति प्रतीयते । संस्त्यायो निवासः । ब्राह्मणकर्षकपुरुषप्रधानो देशो ग्रामः । गोमहिष्यादियुक्तो घोषः । प्राकारपरिखान्वितं श्रेणीधर्मयुक्तसंस्थानं नगरम् । प्राकारपरिखायुक्तश्रेणिधर्मान्वितो देशः संवाहः । न च नगरशब्दसन्निधाने गोबलीवर्दन्यायेन विशिष्टग्रामग्रहणाय संवाहादिनिवृत्तये नगरग्रहणं संवाहादिनिवृत्तेरनिष्टत्वात् । उदीच्यग्रामाच्चेति । माद्रनगरमित्यादावत्रर्थम् । वाहीकग्रामेभ्यश्चेति । शाकलिक इत्याद्यर्थम् । दिक्शब्दा इति । पाटलिपुत्रमित्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तार्थम् । अतिनिर्बन्ध इति । अतिगौरवम् । न लाभ इति । लाघवम् ॥ १४ ॥

संख्यायां ॥ संवत्सरग्रहणमिति । कालः क्रियापरिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणं तद्विशेषवाची संवत्सरशब्द इति भावः । द्वैरात्रिक इति । द्वे रात्री अधीष्ट इति त-

समां वा । इदं तर्हि द्वैसमिकः त्रैसमिकः । इदं चापि प्रयोजनम् । द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः । ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः समां वोत्तरपदवृद्धावसमां वेति । अयमस्ति विशेषः । यद्यत्रोत्तरपदवृद्धिः स्यात् । अचामादेर्वृद्धिर्न स्यात् । अपर आह । ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां परिमाणाग्रहणस्य । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणेन ग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । द्विवर्षा त्रिवर्षा । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवति ॥

प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥ परस्य वृद्धिर्नेत्यनुवर्तते उताहो न । किञ्चातः । यद्यनुवर्तते प्रवाहणेयी भार्यास्येति प्रवाहणेयीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति । अथ निवृत्तं, न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अथ वा पुनरस्त्वनुवर्तते । ननु चोक्तं प्रवाहणेयी भार्यास्य प्रवाहणेयीभार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । मा भूदेवं जातेरित्येवं भविष्यति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमयाथातथ्यमायथातथ्यम् । अयाथापुर्यमायथापुर्यम् । यदा तावत्पूर्वपदस्य वृद्धिः तदैवं विग्रहः करिष्यते । न यथातथा अयथातथा अयथातथाभावः आ-

---

श्रितार्थे समासे राज्यहः संवत्सराच्चेति खाबविधानात्पक्षे ठञ् । द्वैसमिक इति । अधीष्टादिषु समायाः खः, द्विगोर्वेति पक्षे ठञ् । अचामादेर्वृद्धिर्न स्यादिति । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायात् । अपर आहेति । पूर्वं विशेषविषयं ज्ञापनमाश्रितम् । इदानीं तु सामान्यविषयमिति भेदः । द्विवर्षेति । द्वे वर्षे भूता तमधीष्ट इति ठञ् तस्य वर्षाल्लुक् चेति पक्षे लुक् द्विगोरिति ङीप्प्राप्तोऽपरिमाणेति प्रतिषिद्धः ॥ १९ ॥

प्रवा ॥ पूर्वस्य तु वेति वर्तते तत्र यदा पूर्वपदस्य वृद्धिर्नास्ति तदोत्तरपदस्य वृद्धिभावाभावयोः श्रुतौ विशेषाभावाद्विशेषान्तरजिज्ञासया प्रश्नः । परस्येति । प्रवाहणेयीति । शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक् । ननु वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् णकारादिः स वृद्धिनिमित्त इत्याश्रितम् । ततोऽसत्यामपि वृद्धौ वृद्धिनिमित्तव्यपदेशसद्भावात् पुंवद्भावप्रतिषेधो भविष्यति । नैतदस्ति । अणकानां वृद्धिमुत्पादयतामेव वृद्धिं प्रति निमित्तत्वं नान्यदा । यथा क्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्त इत्यत्र सत्येवात्मनेपदे क्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तत्वादिडभावो नास्ति । जातेरिति । गोत्रं च चरणैः सहेति जातिवाचित्वात् । अनुवृत्तेरेवं प्रयोजनाभावः ॥ २८ ॥

यथा ॥ न यथातथेति । यथातथेत्ययं निपातोऽविपरीतार्थवृत्तिरिति केचिदाहुः । अन्ये तु यथातथाशब्दयोः सुप्सुपेति समास एतदर्थ इत्याहुस्ततो नञाति समासे कृते ब्राह्मणादिषु दर्शनात् ष्यञ् । स्वरेऽपि नास्ति विशेषः । आयथातथ्य-

यथातथ्यम् । यदोत्तरपदस्य वृद्धिस्तदैवं विग्रहः करिष्यते । यथातथाभावः याथातथ्यम् । न याथातथ्यम् अयाथातथ्यम् ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥ हन्तेस्तकारे तद्धिते प्रतिषेधः * । हन्तेस्तकारे तद्धिते प्रतिषेधो वक्तव्यः । वार्त्रघ्नं भ्रौणघ्नम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धमिति ॥

आतो युक् चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ददौ दधौ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अचिण्णलोरिति वर्तते । यद्यचिण्णलोरिति वर्तते अदायि अधायि इत्यत्र न प्राप्नोति । वचनाच्चिणि भविष्यति । अचिण्णलोरिति वर्तते । एवमपि चौडिर्बालाकिरित्यत्र प्राप्नोति । लोपोऽत्र बाधको भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यं लोपः क्रियतां युगिति । किमत्र कर्तव्यं परत्वाद्युक् । एवं तर्ह्यचामादेरिति वर्तते । यत्राचामादिराकारस्तत्र युगिति । एवमपि ज्ञा देवताऽस्य स्थालीपाकस्य ज्ञः स्थालीपाकः अत्र प्राप्नोति।तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥ अल्पमिदमुच्यते अनाचमेरिति । अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् *। आचामः। कामः। वामः॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥३७॥ णिप्रकरणे धूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम् * । णिप्रकरणे धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः । धूनयति प्रीणयति । पातेर्लुग्वचनम् * । पालयति ॥

मित्यस्य ञित्वादाद्युदात्तत्वादयाथातथ्यमित्यस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् । प्रत्ययान्तरार्थत्वं तन्न भवति अनभिधानादेताभ्यां प्रत्ययान्तराभावात् ॥ ६१ ॥

आतो ॥ ददाविति । उत्तमस्य णलो णित्वाभावपक्षे सावकाशमौत्वं णित्वे परत्वाद्युक् बाधेत । अदायीति । सूत्रे चिणो निमित्तत्वेनोपादानादचिण्णलोरित्यनुवर्तनाच्च विधिनिषेधयोः पर्यायः स्यात् । वचनादिति । आतो युक् चिणि चेति चिणः साक्षादुपादानान्निषेधो न भविष्यति चिणि विधिः प्रत्यक्षशिष्टत्वादसन्दिग्धः, निषेधस्तु णलर्थ एवानुवर्तते । अथ चिणर्थोपीति सन्दिग्ध इत्यसन्दिग्धो विधिरेव प्रवर्तते । अचामादेरिति वर्तते इति । नन्वेवं दरिद्रायके युङ्न प्राप्नोति । एवं तर्हि दृष्टान्तरोपन्यासादयं दोषो नोक्तस्तदाह एवमपीति । आदिवद्भावादत्र प्रसङ्गो यथादाय इत्यादौ ॥ ३३ ॥

नोदा ॥ काम इति । आयादय आर्धधातुके वेति यदा णिङ् नास्ति तदा घञि वृद्धिनिषेधस्य पर्युदासः । विश्रमशब्दस्त्वसाधुरेवोद्यमोपरमौ संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावात् ॥ ३४ ॥

शाच्छा ॥ पातेर्लुगिति । यद्यपि पालरक्षण इत्यस्य पालयतीति सिध्यति तथापि पातेर्युङ्निवृत्तये लुगागमविधानम् । लुग्विकरणत्वात्तस्य युकोऽप्रसङ्गः ॥ ३७ ॥

प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥ स्थग्रहणं किमर्थम् । इदं विचारयिष्यते इत्वे कग्रहणं सङ्घातग्रहणं वा स्यात् वर्णग्रहणं वेति । तद्यदा सङ्घातग्रहणं तदा स्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् कारिका हारिका । यदा हि वर्णग्रहणं तदा केवलः ककारः प्रत्ययो नास्तीति कृत्वा वचनाद्भविष्यति । अथासुप इति कथमिदं विज्ञायते असुब्वतोऽङ्गस्येति आहोस्विन्न चेत्सुपः पर आबिति । किञ्चातः । यदि विज्ञायते असुब्वतोऽङ्गस्येति बहुचर्मिका अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते न चेत्सुपः पर आबिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । इदं विचार्यते । इत्वे कग्रहणं सङ्घातग्रहणं वा स्याद्वर्णग्रहणं वेति । कश्चात्र विशेषः । इत्वे कग्रहणं सङ्घातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिः * । इत्वे कग्रहणं सङ्घातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिः । एतिकाश्चरन्ति । वचनाद्भविष्यति । अस्ति ह्यन्यद्वचने प्रयोजनम् । किम् । कारिका हारिकेति । अस्तु तर्हि वर्णग्रहणम् ।

प्रत्ययस्था ॥ स्थग्रहणमिति । कादिति वर्णग्रहणं न च वर्णमात्रं ककारः प्रत्ययोऽस्तीति सामर्थ्यात्प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्तिष्यत इति प्रश्नः । इतरः पक्षान्तरे प्रयोजनमाख्यातुमाह इदमिति । वक्ष्यमाणस्य बुद्ध्या प्रत्यक्षीकृत्य परामर्शः । इहापीति । अन्यथा दत्तिकेत्यादावेव स्यादज्ञाताद्यर्थविवक्षायामत्र प्रत्ययः । स्थग्रहणे तु क्रियमाणे सर्वत्र भवति प्रत्ययस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययस्थत्वात् । असुब्वत इति । न सुब्वदसुब्वदिति नञ्समासोऽसुप इत्यस्य बहुव्रीहित्वप्रदर्शनाय भाष्यकारेण लाघवं नाश्रितं तदाश्रयणे बहुव्रीहिरेव न्याय्यो न तु मतुबन्तः समासः । तत्रायं प्रश्नः । किमसुप इति बहुव्रीहिराश्रीयते न विद्यते सुप् यस्मिंस्तदसुबिति । अथ तत्पुरुषः प्रसज्यप्रतिषेधश्च न चेत् सुपः पर आबिति । प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधिः सुबन्तादिति बोद्धव्यम् । बहुचर्मिकेति । बहूनि चर्माण्यस्यामिति बहुव्रीहिः प्रत्ययलक्षणेन सुब्वदेतदङ्गमिति इत्वं न प्राप्नोति । न लुमताङ्गस्येति निषेधात्त नास्ति लुमता लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये स प्रतिषेधः । इदं तु टाप्यङ्गम् । न दोषो भवतीति । चर्मशब्दः सुबन्तो न च तस्मात्पर आप् व्यवधानात् । बहवः परिव्राजका अस्यां सा बहुपरिव्राजका इत्यत्र तु प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तात्परिव्राजकशब्दात्पर आबिति प्रतिषेधः प्रवर्तते । पर्युदासाश्रयणे समासात्सुबन्तात्पर आबिति स्यादेवाक्षेत्वम् । तथासुप इत्यनर्थकं स्यादिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । इत्व इति । यद्यकारान्तस्य शब्दस्य कादिति निर्देशः ततः संघातग्रहणम् । अथागन्तुकाकारेण उच्चारणार्थेन निर्देशः ततो वर्णग्रहणम् । ननु वर्णग्रहणे स्थग्रहणात्संघातग्रहणेन भाव्यम् । नैतदस्ति । कोत्र निर्दोषः पक्ष इति विचार्यते । यदि च संघातग्रहणपक्षो दोषवान् । तस्मात्कारि स्थग्रहणमुपचयो भविष्यति । एतिका इति । एतदोऽकच्चि जसि त्यदाद्यत्वे टापीत्वे च रूपम् । अकचोकार उच्चारणार्थो न श्रवणार्थः । तेन धकिद्भिरकुदित्यादि सिध्यति । वचनादिति । यथैव कारिकेत्यादावेकदेशे कृतेऽ नचके ककारे संपन्ने भूतपूर्वगत्या भवत्येवमकज्विधिसूत्रे क-

वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः *। वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। कारिका हारिका। अकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवं तर्ह्ययं प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येति न च क्व चिद् व्यवधानं तत्र वचनाद्भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेत् रथकट्यादिष्वतिप्रसङ्गः *। वचनप्रामाण्यादिति चेद्रथकट्यादिषु दोषो भवति। रथकट्या गर्गकाम्या। नैष दोषः। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहिते ऽपि वचनप्रामाण्यात्। केन नाव्यवधानम्। वर्णेनैकेन। सङ्घातेन पुनर्व्यवधानं भवति च न भवति च। अथ वा पुनरस्तु सङ्घातग्रहणम्। ननु चोक्तमित्वे कग्रहणं सङ्घातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिरिति। परिहृतमेतत्। वचनाद्भविष्यतीति। ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। कारिका हारिकेति। अत्राप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति। अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः। उभयत आश्रये नान्तादिवत्। एवं तर्हि एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामपीत्वमिति। यदयं न यासयोरिति प्रतिषेधं शास्ति। मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् *। मामिका नरिका। किं पुनः कारणं न सिध्यति।

शब्दः संघात उच्चारित इति तदाश्रया इत्वप्रवृत्तिः। अस्तीति। एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्। अथ वावचनादित्यस्यायमर्थः। न यासयोरिति ज्ञापकात् वचनाद्भविष्यति। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह अस्तीति। ततश्चाभिप्रायमप्रकाश्य पक्षान्तरमाश्रयति। अस्तु तर्हीति। व्यवहितत्वादिति। ननु चापीत्यनेन ककारो न विशेष्यते किं तर्ह्यकारः। अपि च परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येति व्यवहितस्यापि पूर्वत्वादित्वं प्रवर्तिष्यते। नैतदस्ति। रथकट्यादावप्येवं प्रसङ्गात्। किञ्च कात्पूर्वस्येति पूर्वग्रहणं कृतं न त्वापि पूर्वस्येति। ततश्च निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानात् व्यवधाने न प्राप्नोति। तत्र वचनादिति। आनन्तर्यमसम्भवान्नाश्रीयते। रथकट्येति। रथानां समूह इति इनित्रकट्यचश्चेति कट्यच्। गर्गकाम्येति। गर्गमिच्छत्यात्मन इति काम्यच्प्रत्ययान्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः। येननाव्यवधानमिति। नानन्तर्यं परित्यज्यते किन्तु यावत्सम्भवति तावदाश्रीयते। यद्येवमेतिकाइत्यत्र द्वाभ्यामकाराभ्यां व्यवधानादित्वं न प्राप्नोति। एकस्तत्सम्बन्ध्यकारो द्वितीयस्त्यदादीनाम इत्यकारः। नैष दोषः। द्वयोरकारयोरेकादेशे कृते टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावादेकेनैवाकारेण व्यवधानं न पुनः स्थानिवत्त्वप्रतिपत्तिर्यतो द्वावकारौ व्यवधायकौ स्याताम्। सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्। व्यपवर्गाभावादिति। वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतदनाश्रित्योक्तम्। उभयत इति। अपि यः कशब्द इत्येवमुभयमाश्रीयते। अथ त्वापि परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येत्याश्रयिष्यते तथाप्युभयमेवाश्रितं तुल्यकालं भवति। एवंजातीयकानामिति। प्रकारवचने जा-

अप्रत्ययस्थत्वात् । सक्सपोश्च प्रतिषिद्धत्वात् * । सक्सपोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । दाक्षिणात्यिका । किं पुनः कारणं न सिध्यति । प्रतिषिद्धत्वात् । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इति प्रतिषिद्धत्वात् ॥

न यासयोः ॥ ४५ ॥ न यत्तदोरिति वक्तव्यम् * । इहापि यथा स्यात् यकामधीते । तकां पचामह इति । प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानं कर्तव्यम् * । उपत्यका अधित्यका । तत्तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवञ्जातीयकानामित्वं भवतीति । यदयं मृदस्तिकन्निति तीत्वभूतं निर्देशं करोति । पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् * । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । ऋुक्षकाः । अलोमकाः । छन्दसीति किमर्थम् * । पाविका अलोमिका । आशिषि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् * । जीवतात् जीवका । नन्दतान्नन्दका । भवताद्भवका । उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् * । देवदत्तिका देवका । यज्ञदत्तिका यज्ञका । क्षिपकादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् * । क्षिपका ध्रुवका । चटका । तारका ज्योतिष्युपसंख्यानं कर्तव्यम् * । तारका । ज्योतिषीति किमर्थम् ।

तीयर् प्रत्ययः । अकज्वनामित्यर्थः । मामिकेति । ममेयं, युष्मदस्मदोरित्यन्यतरस्यांग्रहणात्प्राग्दीव्यतोऽणित्यण् । तवकममकावेकवचन इति ममकादेशः । केवलमामकेत्यनेन संज्ञाछन्दसोर्ङीपो नियमादन्यत्र टाप् । नरं कायतीति नरिका । दक्षिणात्यिकेति दक्षिणस्मिन् देशे दक्षिणा दक्षिणादाच् । तत्र भवा दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यगिति त्यक् । अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कः । इह भवेहत्यिका । अव्ययात्त्यप् । पूर्ववत्कः । उदीचामात इति पाक्षिकप्रतिषेधप्रसङ्गे वचनम् ॥ ४४ ॥

नया ॥ या सेति प्रथमैकवचनान्तयोरुपादानाद्विभक्त्यन्तरं प्रतिषेधाप्रसङ्गादाह न यत्तदोरिति । उपत्यकेति । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन् । नैवंजातीयकानामिति । येऽनेकाचो व्यञ्जनादयः प्रत्ययाः संज्ञाविषयास्तेषामित्यर्थः । यदयमिति । ननु च तद्धितलुगर्थमिकारोच्चारणं स्यात् । अन्यथा पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इत्यार्हादिति ठकोऽध्यर्धपूर्वेति लुकि कृते लुक् तद्धितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावादित्वं न स्यात् । पञ्चमृत्तिक इति । अन्तरङ्गांश्च विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते न सुब्लुगेव तथा च सनीस्रस इत्यादौ नलोपो न भवति पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीत पञ्चखट्व इत्यादौ टापा सहैकादेशो न भवति । अन्यथैकादेशस्यादिवद्भावादाब्ग्रहणेन ग्रहणाल्लुकि कृते ऽकारस्य श्रवणं न स्यात् । तदेवं सति प्रयोजने न ज्ञापकमिकारोच्चारणमिति चिन्त्यमेतत् । त्यिकन्निति प्रक्रियालाघवाय स्त्रीविषयत्वाद्वक्तव्ये त्यकनित्यकारोच्चारणमित्वाभावस्य न ज्ञापकम् । पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पञ्चोपत्यक इत्यादौ तद्धितलुकि अकारश्रवणार्थत्वात्तस्य । पावका इति । पुनन्ति पावयन्तीति वा पावकाः । जीवकेति । आशिषि चेति वुन् । देवकेति । अनजादौ च विभाषालोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य लोपः । क्षिपकेति । क्षिपेरिगुपधा-

तारयतीति तारिका दासी । वर्णका तान्तवे उपसंख्यानं कर्तव्यम् * । वर्णका । तान्तव इति किमर्थम् । वर्णिका भागुरी लोकायतस्य । वर्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानं कर्तव्यम् * । वर्त्तका शकुनिः । शकुनाविति किमर्थम् । वर्तिका भागुरी लोकायतस्य । प्राचामिति किमर्थम् । वर्त्तिका । अष्टका पितृदेवत्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम् * । अष्टका । पितृदेवत्ये इति किमर्थम् । अष्टिका खारी । वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् * । सूतका सूतिका । पुत्रका पुत्रिका । वृन्दारका । वृन्दारिका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥ किमर्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः क्रियते । न यकपूर्वस्येत्येवोच्येत । स्त्रीविषयो य आकारस्तस्य स्थाने यो ऽकारस्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिह मा भूत् । शुभं याति शुभंयाः । शुभंयिका । भद्रंयाः भद्रंयिका । यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधो वक्तव्यः * । किम्प्रयोजनम् । सुनयिका सुशयिका । अशोकिका अपाकिका ॥

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥ एषा द्वे नञ्पूर्वे अनुदाहरणे असुप इति प्रतिषेधात् । अथ भस्त्राग्रहणं किमर्थम् । न अभाषितपुंस्कादित्येव सिद्धम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । उपसर्जनार्थोयमारम्भः । अभस्त्रका अभस्त्रिका । नञ्पूर्वग्रहणानर्थक्यं चोत्तरपदमात्रस्येद्वचनात् * । नञ्पूर्वग्रहणं चान-

---

त्वात् के कृते अज्ञातादिषु कः । अथ वा क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन् । ध्रुवकेति । ध्रुव गतिस्थैर्ययोः । धुवकेति । धू विधूनने । वर्णकेति । वर्णयति महत्वादिकं गुणमिति वर्णका प्रावरणविशेषः तन्तूनां विकारस्तान्तवम् । ओरञित्यञ् । वर्णिकेति । व्याख्यात्रीत्यर्थः । भागुरी टीकाविशेषः । अष्टकेति । इष्यशिभ्यां तकन्निति तकन् पितरश्च देवताः पितृदेवताः तदर्थं कर्म पितृदैवत्यम् । देवतान्तात्तादर्थ्ये यदिति यत् । अष्टिकेति । अष्टौ परिमाणमस्याः संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन् । सूतकेति । न सामिवचन इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् स्वार्थे कन् । पुत्रशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्प्रत्ययस्ततः स्वार्थे कन् । केण इति ह्रस्वः तस्य पक्षे अकारो विधीयते । वृन्दारिकेति । वृन्दमस्यास्तीति शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् प्रत्ययो वक्तव्य इत्यारकन् ॥ ४५ ॥

उदीचाम् ॥ स्त्रीविषये इति । अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य निर्देशः कृतः । शुभंयिकेति । शुभं याति भद्रं यातीति क्विप् । शुभंभद्रंशब्दौ निपातौ । अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कः केऽण इति ह्रस्वः । यकपूर्वं इति । धात्वन्ताभ्यां यकारककाराभ्यां परस्यातः स्थाने ऽकारस्येत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेधस्तेनेत्वं भवत्येव । शोभनो नयोस्याः सुनया । नास्ति शोकोऽस्या अशोका पूर्ववत्कः ॥ ४६ ॥

भस्त्रे ॥ पाक्षिकप्रतिषेधार्थ आरम्भः । एषाद्वे इति । न एषका न द्वके इति विगृह्यान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते इत्यकृतेषु त्यदाद्यत्वादिषु समासे कृते

र्थकम् । किङ्कारणम् । उत्तरपदमात्रस्येत्त्ववचनात् । उत्तरपदमात्रस्येत्त्वं वक्तव्यम् । निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका । इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥ किमिदं ठादेशे वर्णग्रहणमाहो स्वित्सङ्घातग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः । ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः * पठिता पठितुम् । अस्तु तर्हि सङ्घातग्रहणम् । सङ्घातग्रहणं चेद् उणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेधः * । संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । उणादीनां तावत्, कण्ठः शण्ठः पण्ठः । इह च मथितं पण्यमस्य माथितिक इति अकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति । वर्णग्रहणे पुनः सत्सलिविधिरयं भवति । तस्माद्विशिष्टग्रहणम् * तस्माद्विशिष्टस्य ठका-

———————

सुब्लुकि च समासाद्या विभक्तिस्तस्यां त्यदाद्यत्वं ततष्टाप् स च प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ताभ्यां पर इत्यसुप इतीत्वप्रतिषेधस्य व्यापारादनेषका इत्येव भवति । तस्मादनञ्पूर्वयोरेवैतयोः पाक्षिकप्रतिषेधः । एषका एषिका । द्वके द्विके इति । एषेति । प्रथमैकवचननिर्देशादन्यत्र नित्यमित्वमेतिका श्चरन्तीति । अभस्त्रिकेति । नास्ति भस्त्रा अस्या इति बहुव्रीहावुपसर्जनह्रस्वत्वे कृते यष्टावुत्पद्यते स भाषितपुंस्काद्-भस्त्राशब्दात्पर इत्युत्तरसूत्रेण पाक्षिकप्रतिषेधाप्रसङ्गाद्भस्त्राग्रहणम् । नञ्पूर्वग्रहणानर्थक्यमिति । अपिग्रहणेन केवलानां समुच्चयादन्यपूर्वाणामप्रसङ्गान्न कर्तव्यं नञ्-पूर्वग्रहणम् । तत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ग्रहणात्सर्वेष्टासिद्धिः ॥४७॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

ठस्येकः ॥ किमिदमिति । किं व्यञ्जनमात्रं प्रतिपिपादयिषितमागन्तुना तूच्चारणार्थेन अकारेण निर्देशोऽथ संघात एव स्थानी निर्दिष्ट इति प्रश्नः । धात्वन्तप्रतिषेध इति । संघातग्रहणे त्वेष न दोषः । पठतीत्यत्रापि ठस्यानर्थकत्वादर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवत् संघातग्रहणादप्रसङ्गः । वर्णग्रहणे त्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अव्यापारः वर्णग्रहणपक्षे च ठगादिष्वकार उच्चारणार्थो वर्णमात्रं प्रत्ययः । कण्ठ इति । कणेष्ठः । शण्ठ इति । शमेर्जनिदाच्युस्रिति ठः । पण्ठ इति । पणोऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति ठः । वर्णपक्षेऽप्युणादीनां प्रसङ्गः सत्यपि संघातस्य प्रत्ययत्वे । इह च संघातग्रहणे ठगादयः संघाता एव प्रत्ययाः प्रतिज्ञायन्ते । माथितिक इति । सन्निपातलक्षणपरिभाषामनाश्रित्य चोद्यते । अन्यथाजादिसन्निपातेन तान्तता उपजाता कथमजादिविघातनिमित्तं स्याद् वर्णग्रहणे स्वनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादिकस्य कादेशप्रसङ्गः । ननु तान्तादङ्गात्परस्य ठस्य कादेशो विधीयते न चैनस्तकारान्तमङ्गं तकारान्तात्प्रत्ययस्याविधानात् । नैतदस्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादङ्गं भवति तकारान्तं चेति कादेशः प्राप्नोति । तस्माद्विशिष्टग्रहणमिति । तद्धितस्य ठादेरिक इति कर्तव्यम् । एवं च माथितिक इत्यत्र ठादेरिति वचनादालिव-

रस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अस्तु तावद्वर्णग्रहणम् । ननु चोक्तं ठादेशे वर्णग्रहणं चेद् धात्वन्तप्रतिषेध इति । नैष दोषः । अङ्गादिति वर्तते । न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति । एवं तर्हि प्रत्ययस्थस्येति वर्तते । क्व प्रकृतम् । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इति । तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामन्त्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यमाढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्पञ्चमीनिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति । एवमप्युणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । एवमपि कर्मठ इत्यत्र प्राप्नोति । एवं तर्ह्यङ्गस्येति सम्बन्धषष्ठी विज्ञास्यते । अङ्गस्य यष्ठकारः । कश्चाङ्गस्य ठकारः । निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये । अथ वा पुनरस्तु सङ्घातग्रहणम् । ननु चोक्तं सङ्घातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेध इति । उणादीनां तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । परिहृतमेतत् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । यदप्युच्यते । इह च माथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अकारलोपस्य स्थानिवद्भावान्न भविष्यति । न सिध्यति । पूर्वविधौ स्थानिवद्भावः । न चायं पूर्वविधिः । अयमपि पूर्वविधिः । पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति । अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्ते । एवमपि न दोषः । क्रियते

धित्वात् स्थानिवद्भावाभावात्कादेशस्याप्रसङ्गः । अङ्गादिति वर्तत इति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति भावः । एवं तर्हीति । सामर्थ्यात्षष्ठ्यन्तमूह्यते । इतरोन कचित्षष्ठ्यन्तं प्रकृतमिति मत्वाह क्व प्रकृतमिति । अर्थादिति । ठस्येति षष्ठ्यन्तेन सम्बन्धात् षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणामः। कर्मणि घटते कर्मणि घटोऽठजित्यठच् । अङ्गस्येति । सम्बन्धषष्ठीत्वेनोपादानाद्विशिष्टो निमित्तनिमित्तिभावलक्षणः सम्बन्धो विवक्षितः । तेनाङ्गावयवस्याप्रसङ्गः । अङ्गव्यपदेशनिमित्तप्रत्ययग्रहणात्कर्मठ इति प्रत्ययावयवस्य न भवति । ननु समुदायस्य निमित्तत्वेनावयवस्यापि निमित्तत्वमाश्रीयते । तथा चक्रतुश्चक्रुरित्यत्र द्विर्वचननिमित्ते ऽच्यजादेशः स्थानिवद्भवति । एवं तर्हि साक्षान्निमित्तमिह गृह्यते स्थानिवत्त्वे तु लक्ष्यवशाद्यथाकथं चिन्निमित्तमाश्रीयते । पूर्वस्मादपि विधिरिति । सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तस्य पूर्वशब्दस्य विधिशब्देन समास आश्रीयते । अथ वा वर्णग्रहणात्तदन्तत्वे लब्धे तान्तादित्यन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले तान्तग्रहणार्थमिति माथितके कादेशाप्रसङ्गः।अथापीति। सार्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वाद्यर्थं व्युत्पत्तिपक्षोऽप्यङ्गीक्रियते । क्रियते न्यास एवेति। येषां ठशब्दानामिक इष्यते तेष्वकारः स्वरित उच्चारितस्तदनुकरणं स्वरितमेव ठस्येति

न्यास एव विशिष्टग्रहणं ठस्येति ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥ इह कस्मान्न भवति । आशिषा तरति आशिषिकः । उषा तरति औषिकः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । अथेह कथं भवितव्यं दोर्भ्यां तरति । दौष्क इति भवितव्यम् । कथम् । यदि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ॥

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ ५४ ॥ किमिदं ञ्णिन्नकारग्रहणं हन्तिविशेषणम्, ञ्णिन्नकारपरस्य हन्तेर्यो हकार इति, आहो स्विद्धकारविशेषणम् । ञ्णिन्नकारपरस्य हकारस्य स चेद्धन्तेरिति । कश्चात्र विशेषः । हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारेऽप्रसिद्धिः * २ । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । अस्तु तर्हि हकारविशेषणम् । हकारस्येति चेद् ञ्णित्यप्राप्तिः * २। घातयति घातकः । किङ्कारणम् । व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । वचनाद्भविष्यति । इहापि वचनात्प्राप्नोति । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्वुल्हननीयक इति । स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारे ऽप्रसिद्धिः * । स्था-

---

न चोणादिष्ठस्याकारः स्वरित इत्यादेशाप्रसङ्गः ॥ ५० ॥

इसु ॥ आशिषेति । आङः शासु इच्छायामित्यस्मादाशासनमाशीरिति सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । आशासः क्वावुपसंख्यानमितीत्वम् । उषेति । वसेः क्विप् । वचिस्वपीति संप्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वादिसुसौ भवत इति कादेशप्रसङ्गः । लक्षणेति । लाक्षणिकमनुमेयरूपम् । प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षरूपम् । अथेति । दौष्क इति दृश्यते न च प्राप्नोतीति प्रश्नः । दौष्क इति । तरतीति ठक् । उपसंख्येयोऽत्र कादेश इति भावः । क्व चित्तु कथं यदि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति पाठः । तत्र यदीति निपातो न संदेहार्थ उपात्तः । किं तर्हि यदेत्यस्यार्थे वर्तते । ओकारे य उकारः स उकारग्रहणेन गृह्यते । तत्र च समुदायाश्रयं कार्यं नास्ति तत्रावयवाः स्वकार्यस्य प्रयोजका एव । तथा च नुड्विधिलादेशविनामा ऋकारावयवाश्रयाः प्रवर्तन्ते । अग्रहणपक्षे तु यथा नुड्विधिलादेशविनामेषु प्रतिविधीयते तथा दोष उपसंख्यानं कर्तव्यमिति संदेहार्थोऽपि यदिशब्दो व्याख्येयः ॥ ५२ ॥

होहन्ते ॥ किमिदमिति । हन्तिरपीहोपात्तो हकारोऽपि तत्र किं हकारस्य प्राधान्याद्विशेषणसम्बन्धोऽथ प्रधानोपकाराय गुणस्यापि हन्तेः पक्षद्वये ऽपि दोषदर्शनात्प्रश्नः । द्वन्द्वनिर्दिष्टास्तु ञ्णिन्नाः एकयोगक्षेमा व्याख्या इति भिन्नेन सम्बन्धिना सम्बन्धं प्रतिपत्तुमनर्हा ञ्णिति हन्तेर्नकारे हकारस्येति । हन्तेरिति । स्वावयवेन पौर्वापर्यायोगात् । ञ्णित्यप्राप्तिरिति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्धकारस्य च ञ्णितानन्तर्यासम्भवाद् । वचनादिति । निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानाद्येन नाव्यवधानमिति शब्दान्तरव्यवायो निवर्त्यते । इतरस्तु व्यवधानसम्भवान्निर्दिष्टाङ्गविकलपरिभाषोपस्थानं मत्वाह इहापीति । स्थानिवद्भावाच्चाच इति । अचो य आदेशो लोपस्तस्येत्यर्थः । नकारग्रहणेति । सर्वत्र व्यवहितो नकारो हकारात्पर इति नकारग्रहणसामर्थ्याद् ञ्णिद्ग्रहणसामर्थ्याच्च श्रुतिकृतमानन्तर्यमा-

निवद्भावाच्चाचो नकारेऽप्रसिद्धिः। घ्नन्ति घ्नन्तु वचनाद्भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेद् अलोपे प्रतिषेधः *। वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। हन्ता हन्तुम्। नकारग्रहणसामर्थ्यादलोपे न। नकारग्रहणसामर्थ्यादलोपे न भविष्यति। अस्त्यन्यन्नकारवचनस्य प्रयोजनम्। किम्। श्रूयमाणविशेषणम्। यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात्। इह मा भूत्। हतो हथ इति। सिद्धं तूपधालोप इति वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। उपधालोपे चेति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं हन्तेस्तत्परस्येति चेद् नकारेऽप्रसिद्धिरिति। वचनाद्भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु हकारविशेषणम्। ननु चोक्तं हकारस्येति चेद् ञ्णित्यप्राप्तिरिति। वचनाद्भविष्यति। ननु चोक्तमिहापि वचनात्प्राप्नोति हननीयक इति। नैष दोषः। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। क्वचिद्धात्ववयवेन नाव्यवधानम्। एतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति च न च भवति। यदप्युच्यते स्थानिवद्भावान्नकारेऽप्रसिद्धिरिति वचनाद्भविष्यति। ननु चोक्तं वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपे प्रतिषेध इति। नैष दोषः। आनन्तर्यमिहाश्रीयते। हकारस्य नकार इति। क्वचिच्च संनिपातकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमानन्तर्यं क्वचिच्च न सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। लोपे सन्निपातकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमानन्तर्यम्। अलोपे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। यत्र कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः॥

अभ्यासाच्च॥ ५५॥ अभ्यासात्कुत्वमसुपः *। अभ्यासात्कुत्वमसुप इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। हननमिच्छति हननीयति हननीयतेः सन् जिहननीयिषतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। हन्तेरभ्यासादित्युच्यते न चैष

श्रयिष्यते। सिद्धं त्विति। नकारग्रहणमपनीय उपधालोपग्रहणं कर्तव्यम्। वचनाद्भविष्यतीति। एकग्रहणवाक्यनिबन्धनानि बहूनि वाक्यानि लक्ष्यस्य संस्कारकाण्युपप्लवन्ते। हो हन्तेर्ञ्णिति हो हन्तेर्णिति हो हन्तेर्न इति। सहविवक्षायां द्वन्द्वेऽपि यथासम्भवं विशेषणविशेष्यभाव इति ञिता णिता च हन्तिर्विशेष्यते नकारेण हकारः। येन नाव्यवधानमिति। तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानेन धात्ववयेन नित्यव्यवायाच्छब्दान्तरेण व्यवधानं निवार्यते। वचनादिति। सत्यपि स्थानिवद्भावकृते व्यवधाने श्रुतिकृतानन्तर्याश्रयणाद्। नापि शास्त्रकृतमिति। यथामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्युक्तं तथाकारस्य शास्त्रेणाव्यवधायकत्वं न क्व चित्प्रतिपादितमित्यर्थः। कुतश्चिदिति। निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानाद्॥ ५४॥

अभ्यासा॥ असुप इति। असुबन्तावयवस्य हन्तेरभ्यासात्परस्य कुत्वं न सुबन्तावयवस्येत्यर्थः। हन्तेरभ्यासादिति। अङ्गाधिकारेण चाभ्यासेन च प्रत्ययस्याक्षेपादभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मात्कुत्वमिति भावः। इतर-

हन्तेरभ्यासः । हन्तेरेवाभ्यासः । कथम् । एकाचो द्वे प्रथमस्येति एवं तर्हि हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादित्युच्यते । न चैष हन्तेरङ्गस्याभ्यासः । हन्तेरङ्गस्यैषोऽभ्यासः । कथम् । एकाचो द्वे प्रथमस्येति । एवं तर्हि यस्मिन् हन्तिरङ्गं तस्मिन् योऽभ्यासः तस्मादित्युच्यते यस्मिंश्चात्र हन्तिरङ्गं तस्मिन्नाभ्यासः यस्मिन्नभ्यासो न तस्मिन् हन्तिरङ्गं भवति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥ अचङीति किमर्थम् । प्राजीहयद् दूतम् । हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात् * । हेश्चङि प्रतिषेधोऽनर्थकः । किङ्कारणम् । अङ्गान्यत्वात् । ण्यन्तमेतत् । अङ्गमन्यद्भवति । लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम् । स्थानिवद्भावाद् अङ्गान्यत्वम् । ज्ञापकं त्वन्यत्र ण्यधिकस्य कुत्वविज्ञानात् । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ण्यधिकस्य कुत्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रजिघापयिषतीत्यत्र कुत्वं सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥ जिग्रहणे ज्यः प्रतिषेधः * । जिग्रहणे ज्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । जिज्युरिति । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति एवमेतस्य न भविष्यति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । अवश्यं कर्तव्या । अध्याप्यगत इत्येवमर्थम् ॥

न क्वादेः ॥ ५९ ॥ क्वाद्यजिव्रजियाचिरुचीनामप्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात् * । क्वाद्यजिव्रजियाचिरुचीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । कुत्वं कस्मान्न भवति । निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात् । निष्ठायामनिटः

स्वगृहीताभिप्राय आह हन्तेरिति । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह हन्तेरङ्गस्येति । तथा चोक्तम् । सिद्धं तु परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावादिति । न चैष हन्तेरस्येति । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तिरत्र नाङ्गमित्यर्थः । इतराङ्गमात्रमाश्रित्याह हन्तेरिति । आचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति एवं तर्हीति । यथा जघनिथेति थलि हन्तिरङ्गं तस्मिन्नेव चाभ्यासः ॥ ५५ ॥

हेर ॥ अचङीति किमर्थमिति । यस्मिन् हिनोतिरङ्गं तस्मिन्नभ्यासे विज्ञायमाने णौ हिनोतिरङ्गं चङ्यभ्यास इति कुत्वं न भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः । अन्यत्रेति । सनादावित्यर्थः ॥ ५६ ॥

सन्लिटोः ॥ जिज्यतुरिति । ज्या वयोहानौ लिट्यतुसि ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणे कृते पूर्वैकादेशे च यद्यपि हल इति दीर्घत्वं क्रियते तथाप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्यथा जयतेर्जिगीषतीत्यत्र कुत्वं भवत्येवं जिनातेः प्राप्नोति । अध्याप्येति । विभाषाप इत्ययादेशः+इङादेशात्पुगन्तात्परस्य णेर्न भवति ॥ ५७ ॥

न क्वादेः । क्वाद्यजीति । चजोः कुघिण्ण्यतोर्निष्ठायामनिट इति वक्तव्यं तेनैव क्वाद्यजादीनां कुत्वनिवृत्तेः सिद्धत्वादनार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः । ननु ग्लुचुग्लु-

कुत्वं वक्ष्यामि सेटश्चैते निष्ठायाम्। यदि निष्ठायामनिटः कुत्वमुच्यते कथं शोकः समुद्ग इति। शुच्युब्ज्योर्घञि कुत्वं वक्तव्यम् *। कथमर्कः। अर्चेः कविधानात्सिद्धम्। नैतद् घञन्तम्। औणादिक एष कशब्दः। तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः॥ ६१॥ भुजः पाणौ *। भुजः पाणाविति वक्तव्यम्। कथं न्युब्ज उपताप इति। न्युब्जेः कर्तृत्वादप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। कुत्वं कस्मान्न भवति। कर्तृत्वात्। नैतद् घञन्तम्। कर्तृप्रत्यय एषः। न्युब्जतीति न्युब्जः। अधिकरणसाधनो वै लक्ष्यते। न्युब्जिताः शेरते ऽस्मिन् न्युब्ज उपताप इति। एषोपि हि कर्तृसाधन एव। कथं न्युब्जयतीति न्युब्जः॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च॥ ६६॥ प्रवचिग्रहणमनर्थकं वचोशब्दसंज्ञाभावात् *। प्रवचिग्रहणमनर्थकम्। किङ्कारणम्। वचोशब्दसंज्ञाभावात्। वचोशब्दसंज्ञायां प्रतिषेध उच्यते। प्रपूर्वश्च वचिरशब्दसंज्ञायां वर्तते। उपसर्गनियमार्थं

न्युब्जुकुसुखुजूनां निष्ठायामनिट्त्वात् घिण्ण्यतोः कुत्वं वार्तिककारमतेन प्राप्नोति सूत्रकारमतेन तु न क्वादेरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः। तथार्जिसार्जितर्जीनां निष्ठायां सेट्त्वात् कुत्वाप्रसङ्गः। उच्यते। वार्तिककारस्य सूत्रकारात्प्रमाणतरत्वात्। तन्मतेन तु कुत्वस्य भावाभावाववगन्तव्यौ। नन्वसत्यजेः प्रतिषेधे वेति इति निष्ठायामनिट्त्वात् समाज इति कुत्वं प्राप्नोति। नैतदस्ति। व्यादेशो निष्ठायामानिण्नत्वाजिः। न च स्थानिवद्भावाद् निष्ठायामनिडिति लौकिके व्यपदेशो ऽस्ति। शास्त्रीयेष्वेव कार्येषु स्थानिवत्त्वात्। वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते इति वीभावाभावपक्षे अजित इति निष्ठायामजिः सेडेव। कथमिति। शुच्युब्जी निष्ठायां सेटौ। ईशुचिर् पूतिभाव इति यद्यपि निष्ठायामानिट् तथाप्यर्थभेदाश्रयः प्रश्नः। शुच्युब्जोर्घञीति। यथान्यासे ऽपि घञ्येव यथा स्यात् ण्यति मा भूदिति नियमार्थं वाच्यं तदेव न्यासभेदे विध्यर्थमिति भावः। यद्यपि गमेश्चर्युपसर्गाद् इति सिध्यति तथाप्युब्जेर्घञि अकारनिवृत्तये कुत्वमभ्युपेयम्। औणादिक इति। कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः घिण्ण्यतोस्त्वर्चोऽर्च्यमिति भवति॥ ५९॥

भुज॥ भुजेस्तौदादिकस्य रौधादिकस्य वा घञि गुणकुत्वनिषेधौ निपात्येते। भुजः पाणाविति। न्युब्जोपतापग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः। लोके बाहौ भुजशब्दो भुजावयवत्वात्प्रयुज्यते। कर्तृप्रत्यय इति। पचाद्यच्। न्युब्जतीति। न्युब्जन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणं प्रदर्शनीयम्। भाष्ये तु वस्तुमात्रं कथितम्। एषोऽपीति। यस्मिन् व्याधौ न्युब्जिताश्चेष्टारहिताः शेरते स व्याधिस्तान् न्युब्जयतीत्यच्। न चात्र घञचोः स्वरे विशेषः। थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वविधानात्। भुजशब्दस्तु घञ्याद्युदात्तो भवत्यचि त्वन्तोदात्तः स्यात्॥ ६१॥

तर्हीदं वक्तव्यम् । प्रपूर्वस्यैव वचेरशब्दसंज्ञायां प्रतिषेधो यथा स्यादिह मा भूत् । अविवाक्यमहरिति । उपसर्गनियमार्थमिति चेदविवाक्यस्य विशेषवचनात्सिद्धम् । विशेषत एव तद्वक्तव्यमाविवाक्यमहरिति । क्व मा भूत् । अविवाच्यमेवान्यदिति। ण्यप्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्याज्यम् । भोज्यम् । भोज्यमभ्यवहार्य इति वक्तव्यम् * । इहापि यथा स्यात् । भोज्यः सूपः । भोज्या यवागूरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । भक्षिरयं खरविशदे वर्तते तेन द्रवे न प्राप्नोति । नावश्यं भक्षिः खरविशदे वर्तते किं तर्ह्यन्यत्रापि वर्तते । तद्यथा । अब्भक्षो वायुभक्ष इति ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥ वेति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति तदग्निरग्नये ददात् । अस्त्वत्र लोपः । आटः श्रवणं भविष्यति । तेनोभयं भविष्यति वधद्रत्नानि दाशुषे दधात् ॥

ओतः श्यनि ॥ ७१ ॥ ओतः शितीति वक्तव्यम् * । किम्प्रयोजनम् । उत्तरत्र शिद्ग्रहणाभावाय । तत्रायमप्यर्थः ष्ठिवुक्लमुचमां शितीति शिद्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । ननु च भोः श्यन्ग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थं वक्तव्यम् । शमामष्टानां दीर्घः श्यनीति श्यन्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अत्राप्यस्तु शितीत्येव । यदा शितीत्युच्यते । अनुभ्वेन्द्रो भ्रमतु मदतु अत्रापि प्राप्नोति । शमादिभिरत्र शितं विशेषयिष्यामः । शमादीनां यः शिदिति । कश्च शमादीनां शित् । शमादिभ्यो

यज ॥ अविवाक्यस्येति । यद्ययं नियमः क्रियते तदाऽविवाक्यमित्येव स्यान्नत्स्यादविवाच्यमिति । द्वयमपि चैतद्विषयविभागेनेष्यत इति यत्नान्तरं कार्यं न त्वयं नियमः । अन्योपसर्गपूर्वस्य च प्रतिषेध इष्यत एव । दशरात्रस्य यज्ञविशेषस्य दशममहरविवाक्यमुच्यते ! यस्मिन् याज्ञिका न विब्रुवते न नानावाक्यान्युच्चारयन्तीत्यर्थः । तत्र पृषोदरादित्वात्कुत्वमन्यत्र प्रतिषेध इति प्रवचिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । त्यजेरिति । पूज्यमिति तु ण्यन्तस्य पूजेरूपम् । भोज्यम् । नावश्यमिति । भाष्यकारः सूत्रन्यासं समर्थयते अब्भक्ष इति । न च शब्दान्तरसन्निधिगम्यं सामान्यवाचित्वामिति शक्यं वक्तुम् । न हि शब्दस्यानभिधेयं शब्दान्तरसन्निधानेनाभिधीयते नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य । भोज्यं भक्ष्यं लेह्यं पेयमित्यत्र गोबलीवर्दन्यायेन विशेषविषयत्वं भुजिभक्ष्योर्ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥

घोर्लो ॥ भाष्यकारेण वेति प्रत्याख्यातम् । केचित्त्वनित्यमागमशासनमित्यस्य ज्ञापकं वाग्रहणं वर्णयन्ति । अनित्यत्वात्तस्य घसति ददादिति न स्यादिति तत्सिद्धये वाग्रहणं क्रियमाणमेनां परिभाषां ज्ञापयति ॥ ७० ॥

ओतः ॥ ओत इति । न हि श्यनोऽन्य ओतः शिदस्ति । तत्रायमप्यर्थ इति । न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इत्यर्थः । भ्रमत्विति । वा भ्राशेतिवचनात्पक्षे शप् । मदत्विति । व्यत्ययेन शप् । शमादिभ्यो यो विहित इति । श्यन्नेव सर्वेभ्यः

यो विहितः । एवमपि तस्यति यस्यति । अत्र प्राप्नोति । अष्टानामिति वचनान्न भविष्यति ॥

ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ॥ ७५ ॥ दीर्घत्वमाङि चम इति वक्तव्यम् । आचामति । इह मा भूत् । उच्चमति विचमतीति ॥

इषुगमियमां छः ॥ ७७ ॥ इषेश्छत्वमहलि * । इषेश्छत्वमहलीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । इष्णाति । इष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अचीति वर्तते । एवमपीषाणेत्यत्र प्राप्नोति । अथाहलीत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति । नैवं विज्ञायते न हल् अहल् अहलीति । कथं तर्ह्यविद्यमानो हलस्मिन् सोऽयमहल् अहलीति । यद्येवमचीत्यपि वर्तमाने न दोषः । न ह्यचा शिद्विशेष्यते शिति भवति कतरस्मिन्नचीति । कथं तर्हि शिताज्विशेष्यते अचि भवति कतरस्मिञ्छितीति ॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥ पिबेर्गुणप्रतिषेधः * । पिबेर्गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः । पिबति । लघूपधगुणः प्राप्नोति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । पिबतिरदन्तः । अदन्त इति चेदुक्तम् । किमुक्तम् । धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च बग्रहणमिति । अथ वाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्येवं न भविष्यति ॥

शमादिभ्यो विहित इति स एव गृह्यते । एवमपीति । शिद्विशेषणे शमादीनामुपयोगात्कार्यिनिर्देशाभावात् । अष्टानामिति । अष्टानामित्यनेन संख्येयाः कार्यिणो निर्दिश्यन्ते ते च सन्निधानाच्छमादय एव विज्ञायन्ते ॥ ७४ ॥

ष्ठिवु ॥ ष्ठिवुक्लमुचमां शितीति सूत्रपाठादाह दीर्घत्वमाङि चमेरिति । अथ वा सूत्रे तन्त्रमाङ् नतु यथोपेयिवानित्यत्रोपशब्दोऽतन्त्रमिति प्रदर्शनाय वार्तिकारम्भः ॥ ७५ ॥

इष ॥ इषुगमि इति पाठोऽनार्ष इत्याह इषेश्छत्वमहलीति । इषाणेति । इष आभीक्ष्ण्ये इत्यस्माच्छलः श्नः शानज्झाविति शानच् । स चाजादिरिति च्छत्वप्रसङ्गः । अथेति । अहलीति तत्पुरुषे शानजजादिरिति भावः । न ह्यचेति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्तदादिविधिस्तदन्तविधिर्वा विशेषणेन भवति न विशेष्येण ७७

पाघ्रा ॥ धातोरन्त इति चेदिति । धातोरित्यत्र द्वौ पक्षावुक्तौ अन्त इति वर्तते न वा । यद्यनुवर्तते तदा अनुदात्ते चेति सूत्रं कर्तव्यं ददातीत्याद्युदात्तार्थं तथा पिबन्तीत्यादावाद्युदात्तत्वं मध्योदात्तनिवृत्त्यर्थं बान्तस्य धातोर्वक्तव्यमन्तग्रहणनिवृत्तौ तु क्रमप्राप्तत्वादादेरेवोदात्तत्वं सिध्यति । तत्रायं निर्णयः । अन्त इति वर्तते ऊर्णोत्याद्यर्थम् । अनुदात्ते चेति कृतमेव । पिबतेश्चाद्युदात्तनिपातनमिह कार्यम् । अथवेति । सत्यपि हलन्तत्वे गुणाभावः । पिबादेशेनैवाङ्गस्य प्रयोगार्हत्वात् ॥ ७८ ॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । न ज्ञाजनोर्ज इत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः । जानाति जायते ऽतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद् दीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति एषा परिभाषा-ऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पिबतेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥ जुसि गुणे यासुट्प्रतिषेधः * । जुसि गुणे यासुडादौ प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुयुः सुनुयुरिति । न वक्तव्यः । नैवं विज्ञायते मिदेर्गुणः जुसि चेति कथं तर्हि मिदेर्गुणो ऽजुसि चेति। किमिदम् अजुसीति । अजादावुसि अजुसीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रुर्जह्रुरिति। एवं तर्हि शितीति वर्तते। एवमप्यजुहवुरबिभयुरित्यत्र न प्राप्नोति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति । न सिध्यति । न हि उस् शित् भूतपूर्वः। उस् शिद् भूतपूर्वो नास्तीति कृत्वा उसि यश्शिद् भूतपूर्वस्तस्मिन् भविष्यति । अथ वा क्रियते न्यास एव । अविभक्तिको निर्देशः । नैवं विज्ञायते मिदेर्गुणो जुसि चेति । कथं तर्हि । मिदेर्गुण उजुसि चेति । किमिदमुजुसीति । उकारादौ जुसि उजुसीति । अथ वा अचीति वर्तते तेन जुसं विशेषयिष्यामः अजादौ जुसीति ॥

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु॥८५॥ इह जागरयति जागरक इति गुणे कृते रपरत्वे चेति उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिण्णलोः प्रतिषेधसामर्थ्यादत्र गुणभूतस्य वृद्धिप्रतिषेधः । यदयमचिण्णलोरिति प्रतिषेधं शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्यो न गुणाभिनिर्वृत्तस्य वृद्धिर्भवतीति । किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यद्विचिण्णल्ङिद्भ्य इति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः विचि-

———

ज्ञाज ॥ अतो दीर्घो यञीति । तत्र सार्वधातुकग्रहणं तुरुस्तुसूत्रादनुवर्तते न तु तिङीति । अत एवानेमुक् पूर्वान्तः कृतो न परादिः दीर्घप्रसङ्गात् । अङ्गवृत्त इति । ज्यादादीयस इत्याकारविधानस्य ज्ञापकत्वे जा इति दीर्घोच्चारणं दीर्घश्रवणार्थमेतद्दीर्घोच्चारणे तु ज्ञापके तदाकारविधानमाकारश्रवणार्थम् ॥ ७९ ॥

जुसि च ॥ चिनुयुरिति । तद्भक्तस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति गुणप्रसङ्गः । शितीति वर्तते इति । ष्ठिवुक्लमुचमां शितीत्यतः । न च लिटि शिदस्ति । एवमपीति । उसिशितीति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धं मन्यते । इतरस्तूसि यः शित् तस्मिन्निति सम्बन्धं मत्वाह भूतपूर्वगत्येति । प्रत्ययलक्षणं तु नास्ति न लुमताङ्गस्येति निषेधात् । उकारादाविति । यासुडादेरनुकारादित्वाद् ग्रहणाभावः । अनुबन्धनिर्देशाच्च लिडादेशस्योसो ग्रहणाभावः । अचीति वर्तते इति । कसस्याचीत्यतः॥ ८३ ॥

जाग्रोवि ॥ इहेति । अङ्गवृत्त इत्यनाश्रित्योच्यते । गुणस्यावकाशः । जागरित इति । अचोञ्णितीति वृद्धेरवकाशः, कारक इति । जागरयतीत्यादौ उभयप्रसङ्गे

णलिङ्स्तु नेति । कश्चात्र विशेषः । प्रसज्यप्रतिषेधे जुसिगुणप्रतिषेधप्रसङ्गः उत्तमे च णलि * । प्रसज्यप्रतिषेधे जुसि गुणप्रतिषेधः प्राप्नोति । अजागरुः । उत्तमे च णलि प्रतिषेधः प्राप्नोति । अहं जजागर । न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् * । न वा एष दोषः।किङ्कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात्।अनन्तरं यद् गुणविधानं तस्य प्रतिषेधः । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । जुसि पूर्वेण विधानम् । जुसि पूर्वेण गुणो विधीयते । जुसि चेति । णलि च । किम् । न वानन्तरप्रतिषेधादिसेव । णलि च पूर्वेण गुणो विधीयते सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति । अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः । अतोन्यत्र विधाने वावगुणत्वम् * । अतोन्यत्र विधाने वौ अगुणत्वं वक्तव्यम् । जागृविः । न वा पर्युदाससामर्थ्यात् * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । पर्युदाससामर्थ्यादत्र गुणो न भविष्यति । अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम् । किम् । क्विबर्थं पर्युदासः स्यात् । शुद्धपरस्य विशब्दस्य प्रतिषेधग्रहणम् । अनुनासिकपरश्च क्वौ विशब्दः । वस्वर्थस्तर्हि पर्युदासः स्यात् । जागृवांसो अनुग्मन् । कथं पुनर्वेः पर्युदास उच्यमानो वस्वर्थः

परत्वाद् गुणे कृतेऽत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति । गुणभूतस्येति । गुणशब्दः स्वरूपपदार्थको गुणशब्देन भूतो निष्पन्नो गुणभूत एवं गुणशब्देनाभिनिर्वृत्तो गुणाभिनिर्वृत्तः । यद्यनेन गुणे कृतेऽत उपधाया इति वृद्धिः स्याच्चिण्णलोर्गुणप्रषेधोऽनर्थकः स्यात् कृते वृद्ध्या रूपस्य सिद्धत्वात्तस्माच्चिण्णलोः प्रतिषेध उपधावृद्ध्यभावस्य ज्ञापको वृद्धिमात्राभावस्य तु न ज्ञापकः । तथा च ह्म्यन्तक्षणेत्यत्र जागृग्रहणमजागरीदित्यत्र वृद्धिनिषेधार्थं कृतम् । अन्यथा गुणे कृते अतो ल्रान्तस्येति अनेन वृद्धिर्न भविष्यतीति किं जागृग्रहणेन । अजागरुरिति । लङ् सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति जुसादेशः तस्य ङित्त्वाज्जुसि चेत्यनेनापि प्राप्तस्य निषेधः प्राप्नोति । तथा जजागरेत्यत्र णित्वाभावपक्षे सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेनापि प्राप्तस्य गुणस्य निषेधप्रसङ्गः। पर्युदासपक्षे तु न दोषः । तत्र विचिण्णलिङ्व्यर्थोऽन्यत्र गुणो विधीयते । न च तेषु निषिध्यत इति लक्षणान्तरेण गुणः प्रवर्तते एव । जागृविरिति । वृदॄजागृभ्योविक्निति सूत्रपाठाश्रयेण चोद्यते । यदा तु जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्निति पाठस्तदा कित्त्वादेवार्धधातुकलक्षणगुणाप्रसङ्गः । यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्ययं दोषोऽनन्तरस्य निषेधात्तथापि पर्युदासो दोषवानिति प्रतिपादनायेदमुच्यते । न वेति । यदि जागृविरित्यत्र लक्षणान्तरेण गुणः स्याद्वेः पर्युदासोऽनर्थकः स्यात् । क्विबर्थमिति । नहि लक्षणान्तरेण गुणप्रसङ्गः । न चात्र तदनुबन्धकपरिभाषोपतिष्ठते । अनुबन्धस्यानिर्देशादिति विग्रहणे न, क्विबपि गृह्यत इति भावः । शुद्धपरस्येति विशब्दे इकारो निरनुनासिक उच्चारित इति क्विपो ग्रहणं नास्ति । तस्य हीकारोऽनुनासिकः।वस्वर्थ इति । विशब्दः सप्तम्यन्तो निर्दिश्यते निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् यथा वरे यलोपेति । अथ वा इकार उच्चारणार्थ इति तत्र तदादि-

शक्यो विज्ञातुम् । सामर्थ्याद्, वस्त्वर्थमिति चेन्न सार्वधातुकत्वात्सिद्धम् * । वस्त्वर्थमिति चेत्तन्न । किङ्कारणम् । सार्वधातुकत्वात्सिद्धम् । कथं सार्वधातुकसंज्ञा छान्दसः क्वसुः लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात्पर्युदासो भविष्यति । अथ वा वकारस्यैवेदमशक्तिजेनेकारेण ग्रहणम् ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥ संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ॥ संयोगे गुरुसंज्ञायां भेत्ता भेत्तुमिति गुणो न प्राप्नोति । विध्यपेक्षं लघोश्चासौ ॥ विध्यपेक्षं लघुग्रहणं कृतम् । लघोश्चासौ विहितः । कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥ कुण्डिता हुण्डिता । अत्र कस्मान्न भवति । धातोर्नुमः । धातोर्नुम्विधावुक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनम् । धातूपदेशावस्थायामेव नुम्भवतीति । कथं रञ्जे-

---

विधानात् क्वसोर्ग्रहणं भवतीति भावः । इतरस्तु यथोक्तमप्रतिपद्य वि इति समुदायो निर्दिष्ट इति मत्वाह कथं पुनरिति । इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह सामर्थ्यादिति । औणादिको न पर्युदस्यते लक्षणान्तरेण प्रसङ्गादिति सामर्थ्याद्वकारादेः क्वसोर्ग्रहणमित्यर्थः । छान्दस इति । भाषायां सदवसश्रुभ्य एव क्वसुर्नान्येभ्य इति भावः । केचित्तु भाषायामपि क्वसुमिच्छन्ति तएवं परिहरन्ति । असंयोगाल्लिट्कितिदिति सिद्धे कित्वे क्वसोः कित्त्वं प्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधार्थमिति क्वसो गुणाभावः । अथ वेति । अनच्कस्य हल उच्चारयितुमशक्यत्वाद् इकार उच्चारणार्थो निर्दिष्ट इति वकारादेर्ग्रहणं क्वसौ च प्रतिविहितमिति औणादिक एव पर्युदस्यते तत्सामर्थ्याल्लक्षणान्तरेणापि गुणो न भवति किन्तु लोपाद्वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्च पर्युदासं नेच्छन्ति । अन्ये तु यथाऽतृणेडिति प्रत्ययलक्षणेन इमागमो भवति वर्णस्य प्रत्ययविशेषणत्वादेवं क्विपोऽपर्युदास इत्याहुः ८५

पुगन्त ॥ संयोग इति । धात्वन्तप्रत्ययाद्योर्हलोरानन्तर्ये संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञायां लघुसंज्ञाया बाधनाद्भेत्तेति गुणो न भवति । अजादौ च भेदनमित्यादौ सावकाशो गुणः । विध्यपेक्षमिति । गुणविधानमिति शेषः । लघूपधाद्धि विहिते सार्वधातुकार्धधातुके तयोरङ्गस्य गुण इत्यर्थः । ननु पञ्चम्यभावात्कथं विधानं भविष्यति । उच्यते । षष्ठीपक्षेऽपि लघूपधस्य ये सार्वधातुकार्धधातुके के च तस्य ये तस्माद्विधीयेते इत्युपपद्यते विधानविशेषणम् । ननु साम्प्रतिकालघूपधसम्भवे कथं विधानं विशेष्यते व्याप्तिन्यायाश्रयादेवं हि हलादावजादौ च गुणः सिध्यति । कथं कुण्डिरिति । अङ्गाधिकारे नुमो विधानादकृत एव नुमि प्रत्ययो लघूपधाद्विधीयते तस्मिन् परतो नुमि गुणः प्राप्नोति । उक्तं तत्रेति । तेन कुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारः सिध्यति अन्यथा क्तिन् स्यात् । कथं रञ्जेरिति । यदि षष्ठीनिर्देशेऽपि विधानं विशेष्यते तदान्यत्रापि प्रसङ्गः । ततश्चाकारोपधाद्विहिते प्रत्यये वृद्धिर्विधीयमाना रञ्जेः प्रत्ययोत्पत्तेः पुरस्तान्नकारोपधत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । राग इति । रञ्जेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोपः । ननु चोपधाया अकारस्य वृद्धिरुच्यते

रूपत्वालक्षणा वृद्धिः आश्चर्यो रागः विचित्रो रागः । स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात् ॥ यदयं स्यन्दिश्रन्थ्योरवृद्ध्यर्थं निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवञ्जातीयकानां वृद्धिरिति । अनङ्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥ अनङ्लोप । दध्ना सक्थ्ना । शिदीर्घत्वं कुण्डानि वनानि । एवं तर्हि । अभ्यस्तस्य यदाहाचि ॥ यदयं नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुक इत्यज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवञ्जातीयकानां गुण इति । लङर्थं तत्कृतं भवेत् ॥ लङर्थमेतत्स्यात् अनेनेक् । क्नुसनोर्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥ यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः इको झल्हलन्ताच्चेति क्नुसनौ कितौ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवञ्जातीयकानां गुण इति । संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति । विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥ १ ॥ धातोर्नुमः कथं रञ्जेः स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात् । अनङ्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥ अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङर्थं तत्कृतं भवेत् । क्नुसनोर्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे॥३॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥८७॥ अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचि पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति दर्शनात् * । अभ्यस्तानामुपधाया ह्रस्वत्वमचि वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति

न च ततः प्रत्ययविधिसम्भव इति विध्यपेक्षत्वं नाश्रयिष्यते एवं मन्यते । अकारोपधाद्यो विधीयते सोऽवयवादनुमानाद्विहितो भवति । स्यन्दिश्रन्थ्योरिति । नलोपार्थं वृद्ध्यभावार्थं निपातनम् । यदि वृद्धिविधौ विधानं विशेष्यते ततो वृद्धिप्रसङ्गाभावात्तदभावार्थं निपातनं न क्रियते नलोपसिद्ध्ये विधिरेवाश्रीयेत अनेकप्रयोजनसिद्ध्ये निपातनाश्रयणम् । अनङ्लोपेति । अल्लोपोन इत्यत्र षष्ठीनिर्देशे ऽन्नन्ताद्विहिते प्रत्यये लोपो विधीयमानो राज्ञ इत्यादावेव स्यान्नास्थ्ना दध्नेत्यादौ दीर्घत्वं च सामानीत्यादावेव स्यान्न तु कुण्डानीत्यादौ तस्मात् षष्ठीनिर्देशे विधानविशेषणे दोषप्रसङ्गाद् गुणो भेत्तुर्न सिध्यति । अभ्यस्तस्येति । अज्ग्रहणस्य प्रयोजनं नेनेक्तीत्यादौ गुणप्रतिषेधो मा भूत् । यदि च हलादावलघूपधत्वाद् गुणो न स्यात्तदा गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति किं तन्निषेधनिवारणार्थेनाज्ग्रहणेन । लङर्थमिति। लुप्ते प्रत्यये गुणप्रतिषेधनिवारणायाज्ग्रणं न ज्ञापकम् । अनेनेगिति । णिजिर्शौचपोषणयोरित्यस्माल्लङि तिप्शप्श्लुः द्विर्वचनं निजां त्रयाणां गुणःश्लाविस्यभ्यासस्य गुणः हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः प्रत्ययलक्षणेन लघूपधगुणः । क्नुसनोरिति । ननु सनः कित्त्वममभावार्थं स्यात् सिसृक्षति दिदृक्षत इति कथं ज्ञापकम् । उच्यते । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् सृजिदृशोर्झल्यमकित्सनोरित्येव ब्रूयात् तस्माद्गुणप्रतिषेधार्थमिति कित्त्वं ज्ञापकमेव किन्तु धिप्सति धीप्सतीत्यत्र नलोपार्थं सनः कित्त्वं स्यादिति क्वचित्कारेष कित्त्वं ज्ञापकम् ॥ ८६ ॥

नाभ्य ॥ अभ्यस्तानामिति । गुणप्रतिषेधमविधाय ह्रस्वत्वमेव विधेयं सर्वेष्ट-

दर्शनात् । पस्पशाते चाकाशीमि वावशतीरिति प्रयोगो दृश्यते । कपोतः शरदं पस्पशाते । अहं भुवनं चाकशीमि । वावशतीरुद्राजदिति । बहुलं छन्दसि आनुषक्जुजोषदिति दर्शनात् * । बहुलं छन्दसीति वक्तव्यमुपधाह्रस्वत्वम् । किम्प्रयोजनम् । आनुषक् जुजोषदिति दर्शनात् । यस्त आतिथ्यमानुषक् जुजोषत् । यत्तूपधाह्रस्वत्वमुच्यते । प्रियां मयूरः प्रति नर्नृतीति । यद्वत्वं नरवर नर्नृतीषि हृष्टः । अत्र गुणः प्राप्नोति तस्मान्नार्थ उपधाह्रस्वत्वेन । कस्मान्न भवति पस्पशाते चाकशीति वावशतीरिति । स्पशिकशिवशयः प्रकृत्यन्तराणीति ॥

भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥ भूसुवोः प्रतिषेधे एकाज्ग्रहणं बोभवतीत्यर्थम् *। भूसुवोः प्रतिषेधे एकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । बोभवतीत्यर्थम् । इह मा भूद् बोभवतीति । यद्येकाज्ग्रहणं क्रियते अभूत् अत्र न प्राप्नोति । क्व तर्हि स्यात् । मा भूत् । तस्मान्नार्थ एकाज्ग्रहणेन । कस्मान्न भवति बोभवतीति । बोभूत्वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति नान्यत्रेति । क्व मा भूद् बोभवतीति ॥

सिद्धय इति भावः । किं प्रयोजनमिति । गुणनिषेधे ह्रस्वे चाविशेषं मत्वा प्रश्नः । पस्पशात इति । स्पशिवार्तिककारवचनादपठितोऽपि धातुस्तस्माल्लेटो व्यत्ययेनात्मनेपदं टेरेत्वं लेटो डाटावित्याट् शपो बहुलं छन्दसीति श्लुः द्विर्वचनम् । चाकशीमीति । काशृ दीप्तौ यङ्लुग् लट् मिप् शब्लुक् । यङो वेतिडागमः । वावशतीरिति । वाशृ शब्दे यङ् लुक् लट् शतृङीप् । जुजोषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदं तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपे लेटोडाटावित्यट् व्यत्ययेन शपः श्लुः द्विर्वचनं गुणे कृते ह्रस्वाभावः । यदि तर्हीति । यदि गुणनिषेधं प्रत्याख्यायोपधाह्रस्वो विधीयते तदा नर्नृतीति गुणरपरत्वयोः कृतयोर्ह्रस्वभाविन्युपधा नास्तीति रूपं न सिध्यतीति गुणनिषेध एव ज्यायान् । ननु परत्वाद् गुणं बाधित्वा ह्रस्वो भविष्यति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति पुनर्गुणो न भविष्यति । एवं तर्हि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्गुणः स्यात् । स्पशिकशिवशय इति । स्पशबाधनस्पर्शनयोः कशगतिशासनयोरिति केचित्पठन्ति । अन्ये तु कसगतिशासनयोरिति तन्मतेन कशिः सौत्रो धातुः कशेर्मुट् प्रतिष्कशश्च कशेरिति पाठात्, वशकान्तौ ॥ ८७ ॥

भू ॥ एकाज्ग्रहणमिति । द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्त्वे गुणनिषेधनिवृत्त्यर्थम् । बोभवतीति । यङ्लुगन्ताल्लेट् तिप् लेटोडाटावित्यट् । मा भूदिति । न माङ्योग इत्यट् प्रतिषेधादेकाच्त्वम् । अत्रैवेति । सिद्धे गुणनिषेधे निपातनं नियमार्थम् । यद्येवं सोषवीतीति गुणनिषेधः प्राप्नोति।उच्यते भाष्यं यथा तथा भवत्येव योगापेक्षं ज्ञापकमिति वक्तव्ये नियमार्थमिति वचनादथ वा नियमार्थेन निपातनेन द्वयोरपि भूसुवोर्यङ्लुकि गुणनिषेधो निवार्यते । यद्वा छान्दसो यङ्लुक् । न च सुवो यङ्लुगन्तस्य छन्दसि प्रयोगः । भाषायां तु क्व चिद्यङ्लुग् भवति न सर्वत्र ॥ ८८ ॥

तृणह इम् ॥ ९२ ॥ किमर्थं तृहिरागतश्नम्को गृह्यते । न तृहेरिम् भवतीत्येवोच्येत । तृणहिग्रहणं श्नमिमोर्व्यवस्थार्थम् * । तृणहिग्रहणं श्नमि कृते इम्यथा स्यात् । तृहिग्रहणे हीम्विषये श्नमभावोनवकाशत्वात् * । तृहिग्रहणे हि सति इम्विषये श्नमोभावः स्यात् । किङ्कारणम् । अनवकाशत्वात् । अनवकाश इम् श्नमं बाधेत । इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । तृणहिग्रहणं श्नमिमोर्व्यवस्थार्थमित्युक्त्वा तत उच्यते । तृहिग्रहणे हीम्विषये श्नमभावोनवकाशत्वादिति। तत्र वक्तव्यं तृणहिग्रहणं श्नमिमोर्भावाय तृहिग्रहणे हीम्विषये श्नमभावोनवकाशत्वादिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । व्यवस्थार्थमित्येव सिद्धम् । न ह्यसतो व्यवस्थेति ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥ सार्वधातुक इति वर्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् । पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । अपिदर्थोयमारम्भः । अध्रिगो शमीध्वं सुशमिशमीध्वं शमीध्वमध्रिगो ॥

बहुवचने झल्येत् ॥ १०३ ॥ अतो दीर्घाद्बहुवचन एत्वं विप्रतिषेधेन*। अतो दीर्घाद्बहुवचन एत्वं भवति विप्रतिषेधेन । अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्यस्यावकाशः, वृक्षाभ्यां प्लक्षाभ्याम् । बहुवचने झल्येदित्यस्यावकाशो वृक्षेषु प्लक्षेषु । वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्यः इहोभयं प्राप्नोति । एत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥ डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अम्बाडे अम्बाले अम्बिके । तल् ह्रस्वत्वं वा ङिसम्बुद्ध्योः । तलो ह्रस्वत्वं वा ङिसम्बुद्ध्योरिति वक्तव्यम् । देवत । देवते । देवतायां देवते । स तर्हि प्रतिषेधो

तृणह ॥ किमर्थमिति । तृह इत्यस्य निवृत्त्यर्थो विकरणनिर्देशो भवति ततः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानादिति प्रश्नः । नह्यसत इति । व्यवस्थार्थमित्येवं ब्रुवता पूर्वं श्नमोभावः पश्चादिम इत्युक्तं भवति । श्नमोभावायेति तूच्यमाने क्रमो न प्रदर्शितः स्यात् ॥ ९२ ॥

तुरु ॥ अपिदर्थमिति । नाभ्यस्तास्याचिपिति सार्वधातुक इति सार्वधातुकग्रहणं पिद्विशेषणसम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ पितोऽप्यनुवृत्तिः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमन्यत्सार्वधातुकग्रहणमित्यपितो ऽपि इड् भवति । हल्ग्रहणमनुवर्तते न हि तत्सार्वधातुकग्रहणेन सहनिर्दिष्टं यतस्तन्निवृत्तौ हलो निवृत्तिः स्यात् । शमीध्वमिति । शमेरन्तर्भावितण्यर्थात् प्रैषे लोट् व्यत्ययेनात्मनेपदं शप्तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् ॥ ९५ ॥

अम्ब ॥ डलकवतीनामिति । अर्थगतेन स्त्रीत्वेनाम्बार्थाः शब्दा निर्दिष्टाः । श्रुत्यपेक्षया वा स्त्रीत्वेन निर्देशः । असंयुक्तानाञ्च डलकालानां ग्रहणादक्काल्लेति ह्रस्वो भवत्येव। देवत इति।ङौ ह्रस्वे कृते ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधादाम्याः

वक्तव्यः । न वक्तव्यः । स कथं न वक्तव्यो भवति । अम्बार्थं द्व्यक्षरं यदि ॥ यद्यम्बार्थं द्व्यक्षरं गृह्यते । तर्हि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इत्येवमर्थम् । मातॄणां मातच्च पुत्रार्थमर्हते * । मातॄणां मातजादेशो वक्तव्यः । पुत्रार्थमर्हते । गार्गीमात वात्सीमात ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥ इह कस्मान्न भवति नदि, कुमारि, किशोरि, ब्राह्मणि, ब्रह्मबन्धु । ह्रस्ववचनसामर्थ्यात् । अस्त्यन्यद्ध्रस्ववचने प्रयोजनम् । पृथग्विभक्ति मोच्चीचरमिति । शक्यं पृथग्विभक्तिमनुच्चारयितुम् । कथमेवमयं ब्रूयात् । अम्बार्थानां ह्रस्वः नदीह्रस्वयोर्गुण इति । यद्येवमुच्यते जसि चेत्यत्र नद्या अपि गुणः प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ततो ह्रस्वस्य । ह्रस्वस्य च ह्रस्वो भवति । किमर्थमिदं गुणं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम् । ततो गुणः गुणश्च भवति ह्रस्वस्येति । अथ वा ह्रस्वस्य गुण इत्यत्राम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

जसि च ॥२०९॥ जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ्णौ चङ्युपधायाः *। जसादिषु छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किमविशेषेण । नेत्याह । प्राङ्णौ चङ्युपधायाः । किम्प्रयोजनम् । अम्बे दर्वि शतक्रत्व पश्वे किकिदीव्या । अम्ब अम्ब

ङागमौ न भवतः।अम्बार्थमिति।द्व्यच एवाम्बार्थस्य ग्रहणाड् डलकवतामर्थात् प्रतिषेधः कृतो भवति । अवश्यमिति । व्यत्ययो बहुलमिति दीर्घस्य ह्रस्वः । मातॄणामिति । पूर्वपदे बहवो मातृशब्दा इति बहुवचनं मातृशब्दस्य मातजादेशो वक्तव्यो यो मातृशब्दः पुत्रार्थे पुत्रमभिधातुमुपादीयते बहुव्रीहौ च वर्तिपदैरन्यपदार्थोऽभिधीयते इति तत्रैवायं संबुद्धौ मातजादेशः । गार्गीमातेति । गार्गी मातास्येति बहुव्रीहौ नद्युतश्चेति कप् येननाप्राप्त इति मातजा बाध्यते यः पुत्रः श्लाघ्यगुणत्वात्कुलसम्भूतया मात्रा व्यपदेशमर्हति तत्र मातजादेशो नान्यत्र । गर्गवत्साभ्यां गर्गादिभ्यो यञ् यञश्चेति ङीप् ॥ १०७ ॥

ह्रस्व ॥ इह कस्मादिति । ह्रस्वविधानं नद्या गुणविध्यर्थमेव स्यात् । पृथगिति । यद्यम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नद्या गुणो ह्रस्वस्य चेत्युच्यते तदा पृथगुच्चारयितव्या भवति । एवमयं ब्रूयादिति । ह्रस्वं विधाय गुणे विधीयमाने प्रक्रियागौरवं भवतीति लाघवार्थं साक्षादेव गुणं विदध्यात् । नद्या अपीति । एकसमासनिर्देशाद् द्वयोरपि नदीह्रस्वयोरनुवृत्तिप्रसङ्गात् । ह्रस्वस्य चेति । ह्रस्वस्येत्यत्राम्बार्थनद्योरिति वर्तते तेन नद्या ह्रस्वे कृते तस्य गुणबाधनाय ह्रस्व एव क्रियते । अथ वेति । सिद्धे ह्रस्वे पुनरनुवृत्त्या तद्विधानं गुणबाधनार्थम् ॥ १०८ ॥

जसि च ॥ जसादिष्विति । आदिशब्दः प्रकारवाची प्रकरणेऽस्मिन् येषु कार्यं विधीयते ते जसादयं इति पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् । दर्वीति । कृदिकारादु-

दर्वे दर्वि । शतक्रत्वः शतक्रतवः । पश्वे पशवे किकिदीव्या किकिदीविना ॥

घेर्ङिति ॥ १११ ॥ घेर्ङितिगुणविधाने ङीसार्वधातुके प्रतिषेधो * २ वक्तव्यः । पट्वी । मृद्वी । कुरुत इति । सुबधिकारात्सिद्धम् * । सुबिति वर्तते । क्व प्रकृतम् । सुपि च बहुवचने झल्येदिति ॥

याडापः ॥ ११३ ॥ इहातिखट्वायातिमालायेति ह्रस्वत्वे कृते स्थानिवद्भावाद्याट् प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । याड्विधानेतिखट्वायेत्यप्रतिषेधो ह्रस्वादेशत्वात् * । याड्विधाने ऽतिखट्वायातिमालायेत्यप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । याट् कस्मान्न भवति ह्रस्वादेशत्वात् । ह्रस्वादेशोयम् । उक्तं चैतत् । ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घ इति । अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते आबसौ भूतपूर्व इति कृत्वा याट् कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे तया परिभाषया शक्यमुपस्थातुम् । नेत्याह । नहीदानीं क्वचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ॥

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ ११६ ॥ इदुद्भ्यामाम्विधानमौत्वस्य परत्वात् * । इदुद्भ्यामाम्विधेयः । शकट्यां पद्धत्यां धेन्वामिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । औत्वस्य परत्वात् । परत्वादौत्वं प्राप्नोति । योगविभागात्सिद्धम् * ।

क्तिन इति पक्षे ङीष्विधानात्सिध्यति रूपद्वयम् । ङीष्विकल्पं त्वनपेक्ष्यैतदुक्तम् । शतक्रत्व इति । जसि चेति गुणाभावपक्षे प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि वा छन्दसीति वचनान्न भवतीति यणादेशः प्रवर्तते । किकीदिविशब्दः कृविघृष्वित्युणादिषु निपातितः ॥ १०९ ॥

घेः ॥ कुरुत इति । शेषोघ्यसखीति तस्य नदीसंज्ञा नास्ति स घिसंज्ञ इति कुरुशब्दो घिः ॥ १११ ॥

याडा ॥ अतिखट्वायेति । खट्वामतिक्रान्त इति प्रादिसमासे ह्रस्वे च कृते चतुर्थ्येकवचनस्य ङेर्य इति प्राप्नोति याडाप इति च तत्र परत्वाद्याट् प्राप्नोति तत्र कृते दीर्घत्वे चातिखट्वायै देवदत्तायेति प्रसङ्गः । ह्रस्वादेशत्वादिति । यतो ह्रस्वादेशः कृतस्ततो रूपभेदादाब्ग्रहणेन तस्य ग्रहणाभावात् । स्थानिवत्त्वं च नास्तीत्याह उक्तं चैतदिति । लक्षणेति । अकारस्य दीर्घे सत्या इति लाक्षणिकं रूपमिति न तस्य ग्रहणम् । ननु चेति । ङ्याब्ग्रहणे दीर्घ इति न वक्तव्यमिति चोद्यते । नेत्याहेति । परिहारः ॥ ११३ ॥

ङेः ॥ शकट्यामिति । शकटिशब्दस्य ङिति ह्रस्वश्चेति वा नदीसंज्ञाविधानात्तदभावपक्षे घिसंज्ञायां शकटाविति भवति । नदीसंज्ञापक्षे तु परत्वादौत्वं प्राप्नोति । आमोवकाशः कुमार्यामिति । औत्वस्यावकाशः सख्यौ पत्याविति । अत आह इदुद्भ्यामिति । पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्यर्थः । ननु कृते औत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादाम् भविष्यति पुनरौत्वं न भविष्यति । चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थापना-

योगविभागः करिष्यते। ङेराम्नद्याम्नीभ्यः। तत इदुद्भ्याम्। इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेराम्भवतीति। शकृत्यां पद्धत्यां धेन्वामिति। तत औदच्च घेः। औत्वे योगविभागः कर्तव्यः॥

औत्॥ ११८॥ औद्भवतीदुद्भ्याम्। ततः अच्च घेरिति। अकारश्च भवति घेरिति। किमर्थो योगविभागः। सखिपतिभ्यामौत्वार्थः। सखिपतिभ्यामौत्वं यथा स्यात्। सख्यौ पत्यौ। एकयोगे ह्यप्राप्तिरत्वसन्नियोगात् *। एकयोगे हि सत्यौत्वस्याप्राप्तिः। किङ्कारणम्। अत्वसन्नियोगात्। अत्वसन्नियोगेनौत्वमुच्यते। तेन यत्रैवात्वं स्यात्। नवाकारस्यान्वाचयवचनाद्यथा क्यङि सलोपः *। न वार्थ औत्वे योगविभागेन। किङ्कारणम्। अकारस्यान्वाचयवचनात्। प्रधानशिष्टमौत्वमन्वाचयशिष्टमत्वम्। यथा क्यङि सलोपः। तद्यथा। प्रधानशिष्टः क्यङ् प्रातिपदिकमात्राद्भवति। यत्र च सकारस्तत्र लोपः। अत्वे टाप्प्रतिषेधः *। अत्वे टापः प्रतिषेधो वक्तव्यः। शकृतौ। पद्धतौ। धेनौ। अत्वे कृते ऽत इति टाप् प्राप्नोति। न वा सन्निपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात् *। न वा वक्तव्यः। किङ्कारणम्। सन्निपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। एवं न भविष्यति। डित्करणाद्वा *। अथ वा डिदौकारः करिष्यते औडिच्च घेः॥

न। नैतदस्ति। द्रव्यपदार्थपक्षे सकृद्गतिपरिभाषयाम्न स्यात्। योगविभाग इति। इदुद्भ्यामित्यत्र योगे नदीग्रहणानुवृत्त्या सख्यौ पत्यावित्यत्रामोऽप्रसङ्गः॥ ११६॥

औत्॥ औत्व इति। एकयोगे त्वत्वौत्वयोः सन्नियोगशिष्टत्वाद्यत्रात्वं तत्रौत्वं स्यात्। सख्यौ पत्याविति। असखीतिप्रतिषेधात् पतिः समास एवेतिनियमाच्चानयोर्नास्ति घिसंज्ञा। अस्त्र्याख्यत्वाच्च नास्ति नदीसंज्ञा। यदा सखिशब्दः स्त्रियां वर्तते तदा सख्यशिश्वीतिभाषायामिति ङीषा भाव्यं, पतिशब्दस्य तु स्त्रीवृत्तेः यज्ञसंयोगादन्यत्र ङिति ह्रस्वश्चेति पक्षे नदीसंज्ञेति पत्यामिति भवति। न वेति। अन्वाचये चशब्दः। इदुद्भ्यां परस्य ङेरौद्भवति यत्र तु घिसंज्ञास्ति तत्र तस्यात्वमिति अत्वानपेक्षमौत्वं प्रधानशिष्टम्। अत्व इति। टापि सत्यौङ आप इति शीभावः प्राप्नोति। यदा तत्र सामान्यग्रहणार्थो ङकारो वर्णनिर्देशो वा। यदा तु पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदा प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेव शीविधानादस्याप्रसङ्गः। अन्ये टापि याट्प्रसङ्गमाहुः। न वेति। यासेत्यादौ टाब् भवति। त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरिति त्यदादिषु परिगणनात्। डित्करणाद्वेति। अन्तोदात्तेषु स्वरभेदोऽपि नास्ति। डित्वउदात्तनिवृत्तिस्वरेण भाव्यम्। अडित्वे त्वेकादेश उदात्तेनोदात्त इति। ननु डित्वे सख्यौ पत्याविति टिलोपप्रसङ्गः। नैतदस्ति। औत् डिच्च घेरिति न्यासः क्रियते। पत्यावैश्वर्य इति निपातनाद्वा घेष्टिलोपाभावः। विंशतावित्यत्र तिविंशतेर्डितीति तिलोपो न भवति। नस्तद्धित इति योगविभागात्तद्धित इत्यत्र तिविंशतेर्डितीति न इति

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥ किमर्थमस्त्रियामित्युच्यते । नाङो ना पुंसीत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः । त्रपुणा । जतुना । नुमा सिद्धम्। नैवं शक्यम्। इह ह्यमुना ब्राह्मणकुलेनेति मुभावस्यासिद्धत्वात् नुम् न स्यात् । अस्त्रियामिति पुनरुच्यमाने न दोषो भवति । वक्ष्यत्येतन्नमुटादेश इति ।' इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादस्तृतीयः समाप्तः ॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥ अथ णिग्रहणं किमर्थम्। न चङ्युपधाया ह्रस्व इत्येवोच्येत । चङ्युपधाया ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने अलीलवत् अपीपवत् उकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वृद्धिरत्र बाधिका भविष्यति । वृद्धौ तर्हि कृतायामौकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । नैतदस्ति । अन्तरङ्गत्वादत्रावादेशो भविष्यति । न हीदानीं ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । तस्माण्णिग्रहणं कर्तव्यम् । अथ चङ्ग्रहणं किमर्थम् । न णावुपधाया इत्येव सिद्धम् । णा-

---

च्चानुवर्तते । अतद्धितानां ङित्करणसामर्थ्यात् । अथ वा टेरित्यनुवर्तनाम् । तथाप्यतद्धितानां ङित्करणसामर्थ्याद् यथैव ह्यभस्य लोपो भवति एवमतद्धितेष्वपि११८

आङो ॥ किमर्थमिति । आङो ना पुंसीत्युच्यमाने मात्रालाघवं भवतीष्टं च सिध्यतीति प्रश्नः । नुमेति । इकोचि विभक्तावित्यनेन । अमुनेति । पुंसीत्युच्यमाने नपुंसके नाभावो न स्यात् । नुमपीग्लक्षणो मुत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति । नमुटादेश इति । टाया आदेशष्टायामादेश इत्यनेकविभक्त्यन्तसमासाश्रयेण नाभावे कर्तव्ये ने च परतो दीर्घे मुत्वस्य सिद्धत्वाद् ग्रिलक्षणो नाभावो भवत्यतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं न भवतीति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ १२० ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

णौचङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ अथ णिग्रहणमिति । ह्रस्वग्रहणादुपधाग्रहणाच्च चङा णिराक्षिप्तो नह्यण्यन्तानां चङि ह्रस्वभागुपधास्ति । ह्रस्वश्रुत्या ह्यच्परिभाषोपस्थानादच उपधाया ह्रस्वेन भाव्यम्। न श्रिद्रुस्रुधेट्श्वीनामजुपधा । कमिगुप्योस्तु ह्रस्व एवोपधा तत्र णावन्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्यावादिषु कृतेषु चङ्युपधा ह्रस्वभावात् नास्तीति सामर्थ्याच्चङि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया ह्रस्वो विज्ञास्यत इति प्रश्नः। इतरो यथाश्रुतसम्भवाच्चङि यः प्रत्यय इत्यध्याहारो न युक्त इति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादि ह्रस्वो बाधेतेति मत्वाह चङ्युपधाया इति । इतरस्तु चङि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया ह्रस्व इत्यध्याहारेण सूत्रार्थसंभवादयुक्तान्तरङ्गबाधेति मत्वाह वृद्धिरत्रेति । इतरो ह्रस्वस्यानवकाशतां मत्वाह औकारस्येति । नन्वेवं वृद्धिरनर्थिका स्यात् । एतदेव तर्ह्युच्यते वृद्ध्यात्र न भाव्यमभ्युपगम्य तु वृद्धिरुच्यते। वृद्धौ तर्हि कृतायामिति । अपवादत्वाद्धि ह्रस्वो वृद्धेर्बाधक आवादेशस्य चेति भावः । इतरो वाक्याध्याहारेण ह्रस्वस्य सावकाशतां मत्वाह नैतदस्तीति । इतरो यथाश्रुतसम्बन्धसम्भवादनवकाशतामेव मत्वाह न हीदानीमिति । ननु वृद्धिं बा-

वुपधाया ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने कारयतिहारयतस्त्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न णावेव ह्रस्वत्वं भवतीति । यदयं मितां ह्रस्वत्वं शास्ति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अचीकरत् अजीहरत् । वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति । कारयति हारयति । तस्माच्चङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । अथोपधाग्रहणं किमर्थम् । णौ चङ्युपधाग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम् * । णौ चङ्युपधाग्रहणं क्रियते । अन्त्यस्य ह्रस्वत्वं मा भूत् । णौ चङि ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने अलीलवत् अपीपवत् । अन्त्यस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्रावादेशो भविष्यति । न तर्हीदानीं ह्रस्वभाव्यन्त्योस्ति अन्त्यो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा वचनादनन्त्यस्य भविष्यति । इहापि वचनात्प्राप्नोति । अचकाङ्क्षदववाङ्क्षत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । केन च नाव्यवधानम् । वर्णेनैकेन । एतेन पुनः सङ्घातेन व्यवधानं भवति च न भवति च । उत्तरार्थं तर्ह्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् । लोपः पिबतेरीच्चा-

---

धित्वा भवतूकारस्य ह्रस्वस्तस्मिंस्तु कृते बाधितत्वान्मा भूद् वृद्धिः गुणस्तु केन वार्यते। ततो गुणावादेशे च सिद्धमलीलवदिति । नैतदस्ति। गुणस्य वृद्ध्या बाधितत्वाद् वृद्धेश्च ह्रस्वेन भ्रष्टावसरस्य गुणस्य कुतः पुनः प्रवृत्तिरिति उवङ् प्रसज्येत । अदीदपदित्यत्र च ह्रस्वेन पुग्बाध्येत । अपीपवदित्यादौ च नैष ह्रस्वः स्यादिति णिग्रहणं क्रियते । यदा चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधस्तदा वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः पुकि च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्चङि उपधा ह्रस्वभाविनी संभवतीति णिग्रहणं न कर्तव्यम् । सूत्रकारेण चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधो न कृत इति णिग्रहणं कृतम् । अथेति । मितां ह्रस्वविधानादनेन सर्वत्र णौ ह्रस्वो भविष्यति । प्रयोगदर्शनाच्चेष्टा व्यवस्थाश्रयितव्येति मत्वा प्रश्नः । इतरो वचनमन्तरेणेष्टानिष्टविभागो दुर्ज्ञान इति मत्वाह णावुपधाया इति । अथोपधाग्रहणमिति । न्यायान्नाग्लोपिशास्वृदितामिति निषेधाच्च लिङ्गादुपधाया एव ह्रस्वो भविष्यतीति प्रश्नः । चङ्युपधाग्रहणमिति । असत्युपधाग्रहणे ऽचपरिभाषोपस्थानादचाङ्गस्य विशेषणादजन्तस्याङ्गस्य ह्रस्वो विधीयमानो ऽलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् । लू इ अत् इति स्थिते ऊकारस्य ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । वृद्धिरत्र बाधिका भविष्यतीति पूर्ववत्सर्वत्रानुषञ्जनीयं न्यायव्युत्पत्तये त्वन्यदभिधातुमाह नैतदस्तीति । इतरो ह्रस्वं निरवकाशत्वादन्तरङ्गाणां बाधकं मत्वाह न तर्हीदानीमिति । इतरो विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाज्विशेष्यते अङ्गस्य यत्र तत्र स्थितस्याचो ह्रस्वो भवतीत्येवं विध्यन्तराण्यपि न बाधितानि भवन्ति । ह्रस्वश्च सावकाशो भवतीति मत्वाह अन्त्यो ह्रस्वभावीति । अङ्गस्येति चावयवषष्ठीविज्ञानादलोन्त्यस्येत्यस्योपस्थानाभावः । येन नाव्यवधानमिति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्येन शब्देन अवश्यं व्यवधानं तेन व्यवहितेपि कार्यं विज्ञायमानमन्यव्यवधाने न प्रवर्तते ण्यङ्गाभ्यां ह्यज्विशेष्यते णौ परतोऽङ्गस्य [illegible]ऽजिति सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमवश्यं भावित्वा-

भ्यासस्य उपधाया यथा स्यात् । अपीप्यत् अपीप्यतामपीप्यन् । अथेह कथं भवितव्यम् । मा भवानाटिटिदिति आहो स्विन्मा भवानटिटदिति । मा भवानाटिटदित्येवं भवितव्यम् । ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति । द्विर्वचने कृते परेण रूपेण व्यवहितमिति कृत्वा । इदमिह सम्प्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्ध्रस्वत्वम् । नित्यत्वाद्द्विर्वचनम् । कृतेऽपि ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति । यदयमोणिमृदितं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । ऋदित्करण एतत्प्रयोजनमृदितां नेति प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि चात्र पूर्वं द्विर्वचनं स्याद् ऋदित्करणमनर्थकं स्यात् । द्विर्वचने कृते परेण व्यवहितत्वाद्ध्रस्वत्वं न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति तत ओणिमृदितं करोति तस्मान्मा भवानटिटदिति भवितव्यम् । उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानम् * । उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति णिचा व्यवहितत्वात् । णिलोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः । चङ्परनिर्ह्रासे न स्थानिवदिति । एवमप्यग्लोपिनां नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । वृद्धौ कृतायां लोपः । तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति । इदमिह सम्प्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्वृद्धिः । नित्यो लोपः कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि । अनित्यो लोपोऽन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्याकृतायां शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः । वृद्धौ कृ-

---

दाश्रीयते । एकस्मिंस्तु विषयेऽन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्ह्रस्वभाविनोरसम्भवादन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्यैव ग्रहणमिति परिहारो नोक्तः । अपीप्यदिति । अलोन्त्यस्येति युक्तो लोपप्रसङ्गादुत्तरार्थमुपधाग्रहणम् । ह्रस्वापवादो लोपो विज्ञायमान उत्सर्गदेशत्वादपवादानामुपधाया एव भविष्यति । नैतदस्ति । ह्रस्वश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादङ्गेन चाचो विशेषणाद्युक्तं यदुपधाह्रस्वः स्यात् । लोपविधौ तु पिबतेरिति स्थानषष्ठ्या अन्त्ये ऽल्युपसंहारात् । अन्त्यस्यैव लोपः स्यात् भिन्नदेशावप्युत्सर्गापवादौ दृश्येते तथा शप्श्नमौ काकचौ सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायाद्भिन्नदेशोऽप्यपवाद उत्सर्गं बाधते । यदि तर्ह्युत्तरार्थमुपधाग्रहणं तत्रैव वक्तव्यमाल्लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्येति । नैतदस्ति । अन्तरङ्गमपि युकमनवकाशत्वादाल्लोपो बाधेत उपधाग्रहणे त्वन्तरङ्गत्वाद्युकि कृते आकारस्योपधाया लोप इति न कश्चिद्दोषः । अथेहेति । न्यायप्रयोगविरोधात्प्रश्नः । स एव प्रष्टा न्यायाश्रयेणाह मा भवानाटिटदित्येवमिति । इतरो वक्ष्यमाणलिङ्गावष्टम्भेन पृच्छति ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवतीति । एवं तर्हीति । ज्ञापकात् पूर्वं ह्रस्वः पश्चाद् द्विर्वचनमि-

तायां लोपः । तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति वृद्धेर्लोपो बलीयानिति । यदयमग्लोपिनां नेति निषेधं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते । अससरराजत् । यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति इतरथा ह्यग्लोपिनां नेति ब्रूयात् । एवं तर्हि वृद्धेर्लोपो बलीयानिति । अथ वा आरभ्यते पूर्वविप्रतिषेधः । ण्यल्लोपावियङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यमिति ॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम्॥२॥ अग्लोपिप्रतिषेधानर्थक्यं च स्थानिवद्भावात् * । अग्लोपिप्रतिषेधोनर्थकः । किङ्कारणम् । स्थानिवद्भावात् स्थानिवद्भावादत्र ह्रस्वत्वं न भविष्यति । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति यो हलचोरादेशः । अससरराजत् । किं पुनः कारणम् । हलचोरादेशो न स्थानिवदित्युच्यते । अचादेशः स्थानिवदित्युच्यते । न चायमच एवादेशः किं तर्ह्यचश्चान्यस्य च । अग्लोपिनां नेत्यपि तर्हि प्रतिषेधो न

———————

ति क्रमः । कृतायामपीति । स्थानिवद्भावात् । एवं तर्हीति । सर्वत्राको वृद्धौ कृतायामैकारौकारयोर्लोपो न त्वकः । अससरराजदिति । एजासनमतिक्रान्तवानिति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णिचि कृतेऽत उपधाया इति वृद्धौ कृतायामगेव लुप्यते । यत्तर्हीति । प्रत्याहारग्रहणाल्लिङ्गात् पूर्वविप्रतिषेधेन लोपो भवति । ननु प्रत्याहारग्रहणं स्वामिनमाख्यदसस्वामत् । गोमिनमाख्यदजुगोमदित्यादौ वृद्धिप्रसङ्गाभावाल्लोपे ह्रस्वनिषेधार्थं स्यादिति कथं ज्ञापकमिति चिन्त्यमेतत् । अत्राहुः । अनभिधानाण्णिजत्र नास्ति इति भाष्यकारस्याभिप्रायः । एवं तु ज्ञापके नलोपस्य बलीयस्त्वे यदुक्तं हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति तद्विरुध्यते असत्यपि अत्वनिपातने वृद्धिं बाधित्वेकारस्य लोपे सति सन्वद्भावस्याप्रसङ्गादनाश्रित्य ज्ञापकाश्रयणं तु ज्यायः । पटुमाख्यदपपटदित्यादावकृतायां वृद्धौ लोपे सति सन्वद्भावस्य प्रसङ्गाभावार्थम् । अथ वेति । हलिकल्योरत्वनिपातनमेव ज्ञापकं लोपात् पूर्वं वृद्धिर्भवतीति । णिलोपस्तु वाचनिकेन पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धेः पूर्वं भवति । एवं पटुमाख्यदपीपटदिति सन्वद्भावप्रसङ्गात्प्रत्याहारग्रहणमेव ज्ञापकमाश्रयणीयं तेन वृद्धेः प्राग् लोपो विधेयः ॥ १ ॥

नाग्लोपिशास्वृदि ॥ अग्लोपीति । मालामाख्यदममालदित्यादौ टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधात्वात्प्राप्तिरेव ह्रस्वस्य नास्तीति प्रतिषेधोऽनर्थकः । ननु प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवत्त्वं क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति । नैतदस्ति । यदर्थः स प्रतिषेधः । तस्य णौ णिच्युपसंख्यानमित्यनेन साधितत्वान्न वक्तव्यः । हलचोरादेश इति । यथा सुधातुरकङ्चेत्यादेशो समुदाये अवयवस्यानादेशत्वादणोरपरत्वं न भवति सौधातकिरिति । तथा समुदाये स्थानिन्यवयवस्यास्थानित्वादजादेशत्वाभावान्नास्ति स्थानिवद्भावः । किं पुनरिति । अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य तस्मिन् स्थानिन्यवयवानामपि स्थानित्वादजादेशत्वाद् न्याय्य एव स्थानिवद्भावः ।

प्राप्नोति । किङ्कारणम् । अग्लोपिनां नेत्युच्यते । न चात्रागेव लुप्यते किं तर्ह्यक्चान्यश्च । योऽत्राग्लुप्यते तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यथैव तर्हि योऽत्राग्लुप्यते तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति । एवं योऽत्राग्लुप्यते तदाश्रयः स्थानिवद्भावो भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदग्लोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः इत उत्तरं स्थानिवद्भावो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तम् । तन्न वक्तव्यं भवति । यद्येतज्ज्ञाप्यते । आदीधयतेः आदीधकः । आवेवयतेः आवेवकः । यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपो न प्राप्नोति । इह च यत्प्रलुनीह्यत्र तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । आदीधयतेः आदीधकः । आवेवयतेः आवेवकः । यीवर्णयोरिति लोपो न प्राप्नोतीति । यीवर्णयोरित्यत्र वर्णग्रहणसामर्थ्याद्भविष्यति । यदप्युच्यते यत्प्रलुनीह्यत्र तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोतीति । बहिरङ्गो यणादेशः । अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

तथा च खट्वर्श्य इति ऋस्थानिकत्वाश्रयमणोरपरत्वं भवतीति भावः । इतरः पूर्वोक्तेनैवाभिप्रायेणाह अजादेश इति । इतरस्त्वनुमीयमानोऽवश्याश्रयितव्यः स्थान्यादेशभाव इति मत्वाह अग्लोपिनामिति । इत उत्तरमिति । पञ्चपाद्यामित्यर्थः । पूर्वत्रासिद्ध इति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वक्तव्यमेव । यद्वा ज्ञापकज्ञापिता विधयोऽनित्या इति संयोगादिलोपलत्वेषु स्थानिवद्भावो भवत्येव । अचः परस्मिन्नित्यत्र विचारितं हलचोरादेशः स्थानिवदिति चर्क्रिशतेस्तिलोप एकादेश इत्यादि तत्र निर्णीतं हलचोरादेशो न स्थानिवदिति । इह तु प्रतिषेधवचनमर्थान्तरज्ञापनायोक्तमिति ग्रन्थविरोधस्तस्माद् न्यायाश्रयेण हलचोरादेशो न स्थानिवदित्ययं पक्षो ग्राह्यः । इह त्वभ्युपेत्य स्थानिवत्त्वं ज्ञापकत्वमाश्रितम् । शिष्यबुद्धिव्युत्पादनायाऽस्थितोऽपि पक्षः क्व चिदुपन्यस्यत इत्येवं विरोधः परिहार्यः । अग्लोपिग्रहणसामर्थ्याच्च समुदायलोपेऽप्यग्लोप आश्रीयते केवलाग्लोपे प्रतिषेधस्यानर्थक्याद् खट्वर्श्य इत्यत्र त्वेकः पूर्वपरयोरित्यवयवावेवशब्देन चोदितावितिरपरत्वं प्रवर्तते । तदुक्तम् । यो ह्युभयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थानी भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशमिति । आदीधक इति । दीधी णिच् दीधीवेवीटामिति गुणवृद्धिप्रतिषेधस्ततो ण्वुलि लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाभावाद् यीवर्णयोरिति लोपो न प्राप्नोति । यद्यप्यन्तरङ्गत्वाल्लोपः सिध्यति तथापि वर्णग्रहस्यानन्यार्थस्य प्रयोजनाख्यानायोपक्षेपः । यत्प्रलुनीह्यत्रेति । तिङ्ङतिङ इति निघातो निपातैर्यद्यदीति निषिद्धः । हेरपित्त्वादाद्युदात्तत्वाच्च विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधत इति श्नास्वराभावस्तत्र यणादेशे कृते उदात्तत्वाभावात्स्थानिवत्त्वाभावाच्च निघातो न प्राप्नोति । वर्णग्रहणसामर्थ्यादिति । वर्णग्रहणाद् भूतपूर्वगतिराश्रीयते । अन्तरङ्गत्वात्तु लोपे सिद्धे वर्णग्रहणं शक्यमकर्तुम् । तत्तु के चिद् ज्ञापकं वर्णयन्ति उत्तरत्र स्थानिवत्त्वाभावस्य अग्लोपिग्रहणं तु सति प्रयोजने न ज्ञापकमस्यार्थ-

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् * । क पुनः काण्यादयः । काणिराणिश्राणिभाणिहेठिलोपयः । अचकाणत् । अचीकणत् । अरराणत् । अरीरणत् । अशश्राणत् । अशिश्रणत् । अबभाणत् । अबीभणत् । अजीहिठत् । अजिहेठत् । अलुलोपत् । अलूलुपत् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥ इहावदिग्ये ऽवदिग्याते ऽवदिग्यिरे । दिग्यादेशे कृते द्विर्वचनं प्राप्नोति । तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम् । ननु च द्विर्वचने कृते साभ्यासस्य दिग्यादेशो भविष्यति । न सिध्यति । किङ्कारणम् । दिग्यादेशस्य परत्वात्साभ्यासस्यादेशवचनम् * । दिग्यादेशः क्रियतां द्विर्वचनमिति । परत्वाद्दिग्यादेशेन भवितव्यम् । तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम् । एवं तर्हि दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनं प्राप्नोति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति चेदमादिभिस्तुल्यम् * । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति चेदमादिभिस्तुल्यमेतद्भवति । तद्यथा । अमादिषु कृतेषु पुनः प्रसङ्गाच्छिशीलुङ्नुमो न भवन्ति। एवं दिग्यादेशे कृते पुनः प्रसङ्गाद् द्विर्वचनं न भविष्यति । अथ वा विप्रतिषेधे

स्य । अन्तरङ्ग स्वर इति । यद्यप्युभयं पदद्वयाश्रयं तथापि पूर्वमुपसर्गेण सम्बन्धः पश्चादधिकरणवाचिनात्रशब्देनेति यणादेशो बहिरङ्गः ॥ २ ॥

भ्राज ॥ काण्यादीनां वेति ॥ आदिशब्दः प्रकारे येषां ह्रस्वविकल्पो दृश्यते ते काण्यादयः । काणिश्राणिराणिभाणिहेठिलोपिप्रभृतयः ॥ ३ ॥

दय ॥ दिग्यादेशे कृत इति।यद्यपि प्राप्ते द्विर्वचने दिग्यादेश आरभ्यते तथापि बाध्यबाधकभावे द्वैतलक्षणं वा क्षेलणेन बाध्यते लक्ष्यं वा । तत्र यदा द्विर्वचनशास्त्रं दिग्यादेशशास्त्रेण बाध्यते तदा दिग्यादेशे कृते नास्ति द्विर्वचनप्रसङ्गः । यदा तु लक्ष्यं बाध्यते तदा तस्य द्विर्वचनं दिगिना बाध्यते दिगेस्तु तत्प्राप्नोति शास्त्रस्याबाधितत्वात् । ततश्च यथा चख्यावित्यादौ ख्याञादेशे कृते द्विर्वचनं भवति । एवं दिग्यादेशे कृते प्राप्नोति । साभ्यासस्येति । तेन कृते द्विर्वचने दिग्यादेशो न पुनर्द्विर्वचनं भवति सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्साभ्यासग्रहणसामर्थ्याच्च । ननु चेति । पूर्वविप्रतिषेधाल्लक्ष्यसिद्धये इष्टक्रमाश्रयणाद्वेति भावः । न सिध्यतीति । विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यस्मिन् व्यवस्थाहेतौ सत्येव क्रमो दुर्लभः । तत्र द्विर्वचनस्यावकाशः पपाचेति । कृते द्विर्वचने दयतिसद्भावाद्दिग्यादेशस्य । अकृते तु द्विर्वचने तूभयप्रसङ्गे परत्वाद्दिग्यादेशः । एवं तर्हीति । नाप्राप्ते द्विर्वचने दिग्यादेशस्यारम्भात् । इतरस्तद्बुद्धिपरीक्षार्थं विप्रतिषेधाश्रयेण सकृद्गताइत्येवं दिग्यादेशो द्विर्वचनस्य त्वया बाधक उक्त इत्यारोप्य कथयति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । इतरोऽप्यभ्युपगम्य तावद्विप्रतिषेधं सकृद्गतावित्याश्रित्याह पुनः प्रसङ्गादिति चेदिति । यथा यूयं ब्राह्मणकुलानि युवां त्वामित्यमादेशे कृते शिशीलुको न भवन्ति

पुनः प्रसङ्ग इत्युच्यते । विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोः । इह पुनरनवकाशो दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते । यदि तर्ह्यनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति । बभूव । भूभावो द्विर्वचनं बाधेत । सावकाशो भूरादेशः । कोऽवकाशः । भविता । भवितुम् । इह तर्हि चक्षिङः ख्याञ् वा लिटीति ख्याञ् द्विर्वचनं बाधेत । इह चापि बभूवेति । यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनम् । भूभावः सर्वादेशः प्राप्नोति। अथ द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम् । परस्य भूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोति । नैष दोषः। आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति । अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये भूभावे कृते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थम् * । संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यम् । किमर्थम् । कृञ-

---

एवं दिग्यादेशे कृते द्विर्वचनाभावः । इदानीं न्याय्यं परिहारमाह अथ वेति । क्वचित्पाठो नैव युक्तः परिहारो विप्रतिषेधे पुनः प्रसङ्ग इति । योऽयं मदुक्तार्थस्य दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यत इत्यस्य त्वया परिहारोऽभिहितः पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनं प्राप्नोतीति स न युक्त इत्यर्थः । अनवकाशो दिग्यादेश इति । पूर्वं सामान्यविशेषभावमनाश्रित्योभयोः सावकाशत्वमुक्तम् । इदानीं तु सामान्यविशेषाश्रयेण नाप्राप्ते द्विर्वचने आरभ्यमाणस्यापवादत्वमुच्यते । यदि तर्हीति । नन्ववश्यमनवकाशेन बाधकेन भाव्यम् । अन्यथा न कश्चिद् बाधकः स्यात् । एवं तर्ह्यनवकाशाभिमता अनवकाशा इत्यर्थो विवक्षितो नैवायमनवकाशः कृते ऽपि द्विर्वचने प्रवृत्त्यविघातात् । अथ पुनरेवमप्यनवकाशत्वं मन्यसे तदा लक्ष्यदोषप्रसङ्गः।बभूवेति । अस्तेर्भूरिति भूभावः। सावकाश इति । यत्र द्विर्वचनाभावः । इह तर्हीति । आचख्याविल्यत्र कृते ऽपि द्विर्वचने ख्याञः प्रवर्तनादनवकाशत्वाभावो यदा तु येन नाप्राप्तिन्यायेनानवकाशत्वमभ्युपगम्यते तदा ख्याञि कृते द्विर्वचनाप्रसङ्गः । सर्वादेश इति। स्थानिवद्भावादस्तिग्रहणेन ग्रहणात्कार्यकृतत्वाच्च पुनर्द्विर्वचनाभावादिष्टरूपासिद्धिः । पूर्वस्य श्रवणमिति । अयं दोषो नोत्सर्गापवादपक्षे उपात्तो भूभावस्यावकाशदर्शनेनोत्सर्गापवादभावनिराकरणात् । द्वयोस्तु सावकाशयोः परत्वाद्द्विर्वचने कृते बभूवेति न सिध्यतीति प्रतिपाद्यते । तत्रार्धधातुकसामान्य इति । द्विर्वचननिमित्तस्य लिटोऽनुपजातत्वादसति विप्रतिषेधे पूर्वं भूभावः पश्चाल्लिटि परतो द्विर्वचनमित्यदोषः । यो यतः प्राप्नोतीति । विषयसप्तमीफलं ज्ञापितं ख्याञ्विधावपि विषयसप्तम्याश्रीयते इति येन नाप्राप्त इत्यस्य न्यायस्यानवतारात् कृते ख्याञि द्विर्वचनं भवत्येव दिग्यादेशे तु लिटीति परसप्तम्याश्रयणान्नाप्राप्ते द्विर्वचने दिगिरारभ्यमाणस्तद् बाधते ॥ ९ ॥

ऋतश्च ॥ संयोगादेरिति । इहाङ्गाधिकारादङ्गं संयोगाद्याश्रीयते न च ह्वृञ्स्त्येतदङ्गं संयोगादि भवतीति भावः । उपधाग्रहणं संयोगस्यादेशविशेषोपलक्षणमलमाश्रस्योपधासंज्ञाविधानात् संयोगस्योपधात्वासम्भवात् । अथ वा संयोगशब्दो

र्थम् । इहापि यथा स्यात् । सञ्चस्करतुः सञ्चस्करुः । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन । इहापि सस्वरतुः सस्वरुः । संयोगोपधस्येत्येव सिद्धम् । भवेत्सिद्धं सस्वरतुः सस्वरुरिति । इदं तु न सिध्यति सञ्चस्करतुः सञ्चस्करुरिति । किङ्कारणम् । सुटो बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गः सुडन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । संयोगादिग्रहणे संयोगोपधग्रहणमनन्यार्थं विज्ञायते । ऋतो लिटि गुणाद् ञ्णिद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन * । ऋतो लिटि गुणाद् ञ्णितीति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । ऋतो लिटि गुणस्यावकाशः, सस्वरतुः सस्वरुः । ञ्णिति वृद्धेरवकाशः, स्वारकः ध्वारकः । इहोभयं प्राप्नोति सस्वार दध्वार । ञ्णिति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् * । अथ वा पुनः प्रसङ्गात् गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिर्भविष्यति । नैष युक्तः परिहारः । पुनः प्रसङ्गो नाम स भवति यत्र तेनैव कृते प्राप्नोति तेनैव चाकृते । अत्र खलु गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति । अकृते चाचो ञ्णितीति तस्मात्सुष्ठूच्यते ऋतो लिटि गुणाद् ञ्णिद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥

शृदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥ किमर्थं ह्रस्वो वेत्युच्यते । न गुणो वेत्युच्येत । तत्रायमप्यर्थः । गुणग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ऋतश्च संयोगादेर्गुण इति । ऋतो ह्रस्वत्वमिड्प्रतिषेधार्थम् * । ऋतो

वर्तते तस्योपधात्वमस्त्येव बहिरङ्गः सुडिति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि न चासिद्धस्य विशेषणेन सम्बन्धो भवति सुट् कात्पूर्व इत्यत्र तूक्तं पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इत्येवं च सुटोऽन्तरङ्गत्वात्सिद्धो गुण इति नार्थ उपसंख्यानेन संस्क्रियते इत्यत्र त्विड्गुणयोः प्रतिविधेयम् । अनन्यार्थमिति । कृतार्थमेवेत्यर्थः । तत्र वचनादसिद्धत्वं बाध्यते । यथान्यत्रोक्तमाश्रयात्सिद्धत्वं यथारारुत्व इति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वेति । अस्तु परविप्रतिषेधेन गुणस्तस्मिन् कृते वृद्धिर्भविष्यति । अनाश्रित्य लक्षणभेदं च वृद्धिमात्रमेकत्वेनाश्रित्यैतदुक्तम् । पुनः प्रसङ्गो नामेति । वाच्योयुक्तिरेवेयं न सङ्गच्छते लक्षणद्वयस्य परस्परप्रतिषेधादप्रवृत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यनेन परस्मिन् कार्ये विहिते निमित्तसम्भवात् पूर्वस्य लक्षणस्य पुनः प्राप्तिः पुनः प्रसङ्ग उच्यते न त्वपूर्वलक्षणप्राप्तिः पुनः प्रसङ्गः । तस्माद्विति । ननु यदि नाम पुनः प्रसङ्गवाचोयुक्तिर्न घटते किमेतावता गुणरपरत्वयोः कृतयोरुपधावृद्धिर्न हि न प्राप्नोति सत्यां च प्राप्तौ किं पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणेत्यत्र चिन्त्यमेतत् ॥ ११ ॥

शृदॄ ॥ न गुणो वेत्युच्येतेति । गुण एव पूर्वसूत्रेण नित्यं प्राप्तो विकल्पनीयस्तत्र गुणपक्षे विशशरतुरित्यादि भविष्यति । तदभावपक्षे तु यणादेशेन विशश्रतु-

ह्रस्वत्वमुच्यते । इत्वप्रतिषेधार्थःमित्वं मा भूदिति । गुणो वेतीयत्युच्यमाने गुणेन मुक्ते इत्वं प्रसज्येत । ह्रस्वो वेति पुनरुच्यमाने ह्रस्वत्वेन मुक्ते यथाप्राप्तो गुणो भविष्यति ॥

के ऽणः ॥ १३ ॥ के ऽणो ह्रस्वत्वे तद्धितग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम् * । के ऽणो ह्रस्वत्वे तद्धितग्रहणं कर्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । कृन्निवृत्त्यर्थम् । कृति मा भूद् राका धाका इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥ इह कस्मान्न भवति प्रोह्यते उपोह्यते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात् । एवमपि आऊह्यते ओह्यते इसत्र प्राप्नोति । अण इति वर्तते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥ एतेर्लिङ्युपसर्गात् * । एतेर्लिङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । ईयात् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उपसर्गादिति वर्तते । एवं तर्ह्याचार्योन्वाचष्टे उपसर्गादित्यनुवर्तत इति । नैतदन्वाख्येय-

---

रित्यादीति भावः । तत्रायमपीति । न केवलं गुणविधानप्रकरणमनुसृतं भवति । यावल्लाघवमपीत्यर्थः । इत्वं प्रसज्येतेति । वार्णादाङ्गं बलीय इति वर्णाश्रयमन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वेत्वं स्याद्ध्रस्वविधाने तु यणादेशः सिध्यति । विशशृवान्, विदद्रवान्, विपपृवानिति क्वसौ च सिध्यति गुणविकल्पे त्वेतद्रूपासिद्धिः । क्वसोः कित्त्वेन प्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधः प्रदेशान्तरे भाष्यकृता प्रदर्शितः । उत्तरार्थं च ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यमिति लाघवमपि नास्ति ह्रस्वविधावपि उत्तरत्र ह्रस्वविधानादेकप्रकरणता भवतीति नास्ति पूर्वोक्तो विशेषः ॥ १२ ॥

उपसर्गा । प्रोह्यत इति । अकृते एकादेशे ह्रस्वभावाभावयोर्विशेषाभावादन्तरङ्गत्वाच्च प्रागेकादेशेन भाव्यम् । वार्णादाङ्गमित्येतत्तु समानाश्रयाङ्गवार्णविषयं तस्मादेकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावेन ह्रस्वप्रसङ्गश्चोद्यते।एकादेशे कृत इति । उपसर्गात्परस्योहते ह्रस्वो विधीयमान एकादेशे कृते भेदाभावाद्भेदनिबन्धनपौर्वापर्यानुपपत्त्योभयत आश्रये अन्तादिवद्भावाभावाच्च ह्रस्वत्वाभावः । आ ऊह्यत इति । धातूपसर्गयोरसंहिता नास्ति । तदुक्तम् । संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोरिति । एवञ्च लौकिके प्रयोगे विग्रहाभावान्नित्यमेकादेशेन भाव्यम् । एवञ्च आ उह्यत इति ये ह्रस्वं पठन्ति ते न सम्यग्न्यायविदः लौकिकप्रयोगसम्पादनाय हि ह्रस्वो विधीयते । तस्मादलौकिकेन प्रक्रियावाक्येनाकृतह्रस्वेनाङः प्रश्लेषप्रदर्शनमात्रं क्रियते । अथ त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये ह्रस्वप्रतिपत्तिरुच्यते । तथापि न काचित्क्षतिस्तत्रैकादेशस्यादिवद्भावादूहिग्रहणेन ग्रहणात्समः परस्य ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । अण् इति वर्ततइति । एवञ्च रूपाश्रयोयं विधिरिति ताद्रूप्यानतिदेशादण्त्वाभावाद्ध्रस्वाभावः ॥ २३ ॥

एतेः ॥ ईयादिति । आशिषि लिङ् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । नैतदन्वाख्येय-

माधिकारा अनुवर्तन्त इति । एष एव न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन् ॥

रीङृतः ॥ २७ ॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । न रिङृत इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः । मात्रीयति पित्रीयति । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति ॥

यङि च ॥ ३० ॥ यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीट् * । यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीड्वक्तव्यः । जेघ्नीयते । यदीट् अभ्यासरूपं न सिध्यति । एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीक् । एवमप्युपधालोपो न प्राप्नोति । एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नी ॥

न च्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥ असत्यमिदमुच्यते अपुत्रस्येति । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । जनीयन्तोन्वग्रवः । पुत्रीयन्तः सुदानवः । छन्दसि प्रतिषेधे दीर्घत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः * । संस्वेदयुः मित्रयुः । न वाश्वाघस्यात्वचनमवधारणार्थम् * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । अश्वाघस्यात्वचनमवधारणार्थं भविष्यति । अश्वाघयोरेव छन्दसि दीर्घो भवति नान्यस्येति ॥

———————

मिति वार्तिककारेणैतदन्वाख्येयं सर्वाधिकाराणामन्वाख्यानप्रसङ्गाद् वृत्तिकारास्त्वधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्ती व्याचक्षते ॥ १३ ॥

रीङृतः ॥ दीर्घत्वं भविष्यतीति । ननु नाप्राप्ते दीर्घे रीङारभ्यमाणस्तस्य बाधकः स्यात् । नैतदस्ति । ऋवर्णस्य बाध्यतां रीङस्तु कथं बाध्यते न हि तस्य दीर्घे प्राप्ते स आरभ्यते ततश्च द्रव्ये पदार्थे रिङि कृते दीर्घः प्रवर्तत एव ॥ २७ ॥

यङि च ॥ यङ्प्रकरणइति । हिंसायास्त्वन्यत्र जङ्घन्यत इत्येव भवति । अभ्यासरूपं न सिध्यतीति । उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वाद्घनीति द्विर्वचनं प्राप्नोति । एवं तर्हीति । ईको धातुभक्तत्वाद् द्विर्वचननिमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाभावात् । एवमपीति । अजादौ प्रत्यये विधानात् । एवं तर्हीति । प्रक्रियालाघवाय घकाराद्यादेशविधानाद् घ्नीभावविधावभ्यासाच्चेति कुत्वे गौरवप्रसङ्गात् । व्यक्तिपदार्थाश्रयणे च घ्नीभावे कृते द्विर्वचनं प्रवर्तते । आकृतिपक्षे तु दिग्यादेशेनेव घ्नीभावेन द्विर्वचनबाधप्रसङ्गात् ॥ ३० ॥

न च्छन्द ॥ जनीयन्त इति । जनमिच्छन्तीति क्यच् लटः शत्रादेशः जस् उगिदचामिति नुम् । छन्दसीति । आनन्तर्यादीत्वस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति ततश्चापवादे ऽपनीते उत्सर्गो दीर्घः प्राप्नोतीति तस्यापि प्रतिषेधो विधेयः । संस्वेदयुरिति । क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । न वेति । अश्वाघयोरनेनेत्वे प्रतिषिद्धे ऽकृत्सार्वधातुकयोरित्याकारे सिद्धे पुनरात्वचनं नियमार्थमित्यन्येषामाकारो न भवति ॥ ३५ ॥

शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥ श्यतेरित्वं व्रते नित्यम् * । श्यतेरित्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम् । संशितव्रतः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्विधिः।मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः॥

दो दद्घोः ॥ ४६ ॥ अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥ किं पुनरयं तकारान्त आहो स्विद्दकारान्त उत धकारान्तः । अथ वा थकारान्तः । कश्चात्र विशेषः । तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात् ॥ यदि तान्तः । दत्तीति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् । अथ दकारान्तः । रदाभ्यां निष्ठातो न इति नत्वं प्राप्नोति । धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिः । अथ धान्तः । झषस्तथोर्धोऽध इति धत्वं प्राप्नोति । थान्ते ऽदोषस्तस्मात्थान्तः । अथ थकारान्तो न दोषो भवति ॥

शाच्छो । श्यतेरिति । व्रत इति विषयो निर्दिश्यते न तूत्तरपदं तेन संशितो ब्राह्मणइत्यत्रापि नित्यमित्वं भवति। यद्येवमित्वेन व्रतस्य द्योतितत्वात्संशितव्रतइति व्रतशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति । नैष दोषः । अन्यत्रापीत्वविधानात्संशितशब्दः सामान्यशब्द इति विशेषप्रतिपादनायाविरुद्धो व्रतशब्दप्रयोगः । व्रते तु नित्यमित्वं विधीयते । न वक्तव्यमिति । साधारणेन न्यायेन सिद्धत्वादत एव तुल्यधर्मणः शब्दानुपन्यस्यति । देवत्रातइति । नुदविदोन्देत्यति नत्वं संज्ञायां न भवति।देवग्रहणं संज्ञाविषयोपलक्षणार्थं तेन भवत्रात इत्यादावपि संज्ञात्वान्नत्वाभावः । यदा तु क्रियाशब्दस्त्राणं त्रातइति तदा नत्वविकल्पः । गलइति । अचिविभाषेति लत्वं प्राण्यङ्गे नित्यं भवति विषे तु गर इति लत्वाभावः।क्रियाशब्दे तूभयं भवति गरो गल इति। ग्राहइति । विभाषा ग्रहइति णप्रत्ययो जलचरे नित्यं भवति ज्योतिषि पचाद्यच् ग्रह इति । इति योगइति । लक्षणहेत्वोः क्रियायाइति शतृशानज्विधिर्हन्तीति पलायते वर्धतीति धावतीत्यादावितिप्रयोगे न भवति । मिथइति । एकस्मिन् विषये न विकल्प्यन्ते किन्तु विषयभेदेन । एतच्चाकृतिपक्षे उपपद्यते । तत्र हि सर्वं लक्ष्यमेकाविध्यमापाद्य उभयमुपदिश्यते ततश्चोभयं भवतीत्येतावतैव लक्षणस्य व्यापारः । असंकीर्णत्वं तु प्रयोगवशात्प्रतीयते । गवाक्षइति । वातायने अवङ्स्फोटायनस्येति नित्यमवङ् भवति प्राण्यङ्गे तु गोरक्षिगोक्षीति भवत्यन्यत्र तु विकल्पेन। एतच्चोदाहरणं न व्यवस्थितविभाषाणां परिगणनमन्यासामपि सम्भवात् ॥ ४७ ॥

दोदद्घोः ॥ अवदत्तमिति । आदिकर्मग्रहणं प्रदत्तशब्दस्यैव सम्भवाद्विशेषणमवदत्तादिसिद्ध्यर्थत्वाद्वचनस्यावदत्तादयोऽपि भवन्ति तथा चाच उपसर्गादित्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तमिति वक्ष्यते । तस्मान्निदत्तमिति चेष्यतइति चशब्देनावदत्तादयोऽपीष्यन्ते इति सूच्यते । किं पुनरिति । यद्यपि दकारः श्रूयते तथापि संहितायां तकारादीनामप्येतस्य रूपस्य सम्भवात्प्रश्नः । तान्ते दोष इति । यदा दइत्येतस्य यस्तकारान्त आदेशस्तत्र दीर्घ इति सूत्रार्थस्तदायं दोषः । यदा तु तकारादौ दा-

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥ अच उपसर्गात्तत्वे आकारग्रहणं * २ कर्तव्यम् । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् । आदेर्हि परस्य । अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति दकारस्य प्राप्नोति । नैष दोषः । अवर्णप्रकरणात्सिद्धम् । अस्येति वर्तते । क्व प्रकृतम् । अस्य च्वाविति । यद्यवर्णग्रहणमनुवर्तते दद्भावे दोषो भवति । एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि दोद्दधोरिति । दीर्घ आकारस्तस्याद्भवति ततः अच उपसर्गात्तः । अस्येत्येव । एवमपि सूत्रभेदः कृतो भवति । नासौ सूत्रभेदः। सूत्रभेदं तमुपाचरन्ति यत्र तदेवान्यत् सूत्रं क्रियते भूयो वा । यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेदः । अथ वा द्वितकारको निर्देशः क्रियते सोनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति अद्भिरद्भ्य इति । अच इति वर्तते । तच्चावश्यमज्ग्रहणमनुवर्त्यं लवाभ्यामित्येवमर्थम् । अथ वा त्रितकारको निर्देशः करिष्यते इहार्थौ द्वौ उत्तरार्थश्चैकः । घतेरित्वादचस्तः * । घतेरित्वादचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । घतेरित्त्वस्यावकाशः, निर्दितं निर्दितवान् । अचस्त इत्यस्यावकाशः, प्रत्तमवत्तम् । इहोभयं प्राप्नोति । नीत्तम् । वीत्तम् । अचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

देशे दीर्घस्तदा न दोषः । तस्मात्थान्त इति । सन्निपातपरिभाषाश्रये तु दान्तधान्तयोर्न दोषः ॥ ४६ ॥

अच उ ॥ यदीति । दाशब्दाकारस्य दद्भावे दत्तमिति संयोगादि श्रूयते । नासौ सूत्रभेद इति । दोषायेति शेषः । तदेव सूत्रं लघुक्रियमाणं प्रत्युत गुणं सम्पादयति । अथ वेति । लघुकरणेपि यदि न्यासान्तरत्वात् स्पष्ट एव सूत्रभेद इति मतं तदैवमुत्तरम् । अलोन्त्यस्य द्वावपवादौ आदेः परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येति तयोर्विप्रतिषेधे परं प्रवर्तते । अच इति वर्तत इति । तेनाप्शब्दस्य यो ऽच् तस्मात्परस्य पकारस्य द्वितकार आदेशस्तत्रान्त्यस्य झलां जशोन्त इति जश्त्वं पूर्वस्य झलां जश् झशीति । लवाभ्यामिति । लूञ्कृञ्दाराविति यप् । अस्यापि भकारादौ तः प्राप्नोति अज्ग्रहणानुवृत्तौत्वप्शब्दस्य योऽच् तस्मात्परो भकारादौ न कश्चिदस्तीति तत्वाभावः । अथ वेति । तत्र तकारद्वयात्मक आदेशः पृथग्विभक्तिक इहार्थौ यस्तु साचकस्तकारः तस्य च स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्रानुवृत्तिः । लवाभ्यामित्यादौ तु तत्वं न भवति पकारलोपादप्शब्दाभावात् । न च भूतपूर्वगत्याश्रयो न्याय्यः । अद्भिरित्यादौ साम्प्रतिकाप्शब्दसम्भवे गौणस्याग्रहणादत एव समकक्षत्वाभावात्प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये सम्प्रत्यय इति नावतिष्ठति । अद्भिः संस्कृतमिति लिङ्गाद्वा । नहि प्रत्ययस्यैव ग्रहणे ऽद्भिरिति निर्देशोपपत्तिः । घतेरित्वादिति । पुरस्तादपवादा इति न्यायाद् इत्वं दद्भावस्यैव बाधकं न तत्वस्य । ततश्चेत्वतत्वयोर्दद्भावापवादयोर्विप्रतिषेधे परं तत्वं प्रवर्तते ॥ ३७ ॥

अपोभि ॥ ४८ ॥ अपोभि मासश्छन्दसि * । अपोभीत्यत्र मासश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । माद्भिरिष्ट्वा इन्द्रो वृत्रहा । अत्यल्पमिदमुच्यते । स्ववस्स्वतवसोर्मासउषसश्च त इष्यते । स्ववद्भिः स्वतवद्भिः समुषद्भिरजायथाः । माद्भिरिष्टा इन्द्रो वृत्रहा ॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥ इस्त्वं सनि राधो हिंसायाम् * । इस्त्वं सनि राधो हिंसायामिति वक्तव्यम् । प्रतिरित्सति । हिंसायामिति किमर्थम् । आरिरात्सति ॥

आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ ५५ ॥ ज्ञपेरीत्वमनन्त्यस्य * । ज्ञपेरीत्वमनन्त्यस्येति वक्तव्यम् । ज्ञीप्सति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लोपो ऽन्त्यस्य बाधको भविष्यति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशश्च णिलोपः । को ऽवकाशः । कारणा हारणा । एवमपीत्वमन्त्यस्य लोपस्य बाधकं स्यात् । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति । ईत्वमपि सावकाशम् । कोवकाशः । अनन्त्यः । कथं पुनः सत्यन्त्ये ऽनन्त्यस्येत्वं स्यात् । भवेद्यो ऽचाङ्गं विशेषयेत्तस्यानन्त्यस्य न स्याद् वयं तु खल्वङ्गेनाचं विशेषयिष्यामः । अङ्गस्याचो यत्र तत्रस्थस्येति । एवमप्युभयोः सावकाशयोः परत्वादीत्वं प्राप्नोति । तस्मादनन्त्यस्येति वक्तव्यम् ॥

अत्रलोपोभ्यासस्य ॥ ५८ ॥ अभ्यासस्यानचि * । अभ्यासस्येति यदुच्यते तदनचि द्रष्टव्यम् । पतापतः । चराचरः । चलाचलः । वदावदः ॥

अपो ॥ माद्भिरिति । पद्दन्नो मासिति मासशब्दस्य मासादेशस्य छन्दस्येव विधानान्मासश्छन्दसीति छन्दोग्रहणं न कर्तव्यं तत्क्रियमाणं भाषायामपि क्वचित्पदादयः प्रयुज्यन्तइति ज्ञापनायेत्याहुः ॥ ४८ ॥

आप्ज्ञ ॥ ज्ञपेरिति ॥ इहाज्ग्रहणमनुवर्तते तेन ज्ञपौ विशेष्यमाणे ऽजन्तस्य ज्ञपेरित्वं विधीयमानमलोन्त्यस्येत्यस्य प्राप्नोतीति भावः । लोपोव्यस्येति । ज्ञपिनाज्विशेष्यते यथाप्यृधिभ्यामेव चैकप्रस्थानो विशेषणविशेष्यभावो भवति तत्रानन्त्यस्याचः सावकाशमीत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो बाधते । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह अनवकाशा इति । ईत्वमेव त्वनवकाशत्वाद् बाधकं प्राप्नोति । एवमपीति नन्वस्तु परत्वादीत्वं तस्य स्थानिवद्भावाण्णिल्लोपो भविष्यति ईत्ववचनं त्वनन्त्यस्य श्रवणार्थं स्यात् । नैतदस्ति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितमिति लोपाप्रसङ्गात् ५५

अत्र लोपो ॥ चराचर इति । चरिचलिपतिवदीनामच्याक् चाभ्यासस्येति द्विर्वचनमागागमश्चेति हलादिशेषो ऽत्र न भवति । नन्वागागमविधानसामर्थ्याद्धलादिः शेषो न भविष्यति । नहि हलादिःशेषे आगमस्यादेशस्य वा विशेषो ऽस्तीत्यादेश एव आकारो विधेयः स्यात् । नैतदस्ति । सत्यपि हलादिःशेषे विगृहीतश्रवणार्थमाग्विधानं स्यादित्यनचीत्युच्यते ॥ ५८ ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥ किमयं षष्ठीसमासः । हलामादिर्हलादिः हलादिः शिष्यतइति आहोस्वित्कर्मधारयः हल् आदिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति । कश्चात्र विशेषः । हलादिः शेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषप्रसङ्गः॥*। हलादिः शेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषः प्राप्नोति । आनक्ष आनक्षतुरानक्षुः । अस्तु तर्हि कर्मधारयः । कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे लोपवचनम् * । कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे आद्यस्य हलोऽभावे लोपो वक्तव्यः । आटतुः आटुः । तस्मादनादिलोपः । तस्मादनादिर्हल्लुप्यतइति वक्तव्यम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । प्रतिविधास्यते हलादिःशेष इति । अयमिदानीं स प्रतिविधानकालः । इदं प्रतिविधीयते इदं प्रकृतम् । अत्र लोपोऽभ्यासस्येति । ततो वक्ष्यामि । ह्रस्वः । ह्रस्वो भवत्यादेशः । अभ्यासस्य लोप इत्यनुवर्तते । तत्र ह्रस्वभाविनां ह्रस्वः । लोपभाविनां लोपो भविष्यति । ततो हलादिःशेषश्चेति । अथ वैवं वक्ष्यामि ह्रस्वोऽहल् । ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्येति । ततोऽहल् अहल् च भवत्यभ्यासः । तत आदिशेषः । आदिशेषश्च भवत्यभ्यासस्येति । अथ वा योगविभागः करिष्यते । ह्रस्वादेशो भवत्यभ्यासस्य । ततः हल् । हल् च लुप्यते ऽभ्यासस्य । तत आदिशेषः । आदिशेषश्च भवत्यभ्यासस्य ॥

हलादिःशेषः ॥ हलामादिरिति । विग्रहप्रदर्शनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अजादिष्विति । अजादिष्वभ्यासेषु हलन्तरापेक्षयादित्वे हल आश्रीयमाणे दोषः प्राप्नोति। आनक्षेति । अक्षू व्याप्तौ सङ्घाते चेत्यस्माल्लिट् अत्र ककारस्य शेषः प्राप्नोति । कर्मधारयेत्वभ्यासापेक्षमादित्वं हलो विज्ञायत इति शेषो न भवति । आदिशेषनिमित्तत्वादिति । शेषशब्दोऽन्यनिवृत्तियुक्तमवस्थानमाहेति यत्रैवाभ्यासे पपाचेत्यादावादेर्हलोऽवस्थानं तत्रैवान्यस्य निवृत्तिः स्यान्नान्यत्र । अवस्थानं हि शब्दार्थत्वात्प्रधानम् । न च प्रधानाभावे आनुषङ्गिककार्यप्रवृत्तिरानक्षेत्यत्रापि ककारषकारयोरस्यामवस्थायां निवृत्त्यप्रसङ्गः । षष्ठीसमासेऽप्याटतुः आटुरित्यत्र टकारस्यादिवद्भावे शेषप्रसङ्गस्य च प्रागुक्त एव । तत्र यद्याकृतिपक्ष आश्रीयते तदाभ्यासाकृतौ वर्तमानो हलादिः सर्वस्यामभ्यासव्यक्तावनादेर्निवृत्तिं करोतीति दोषाभावो व्यक्तिपक्षे तु यस्यामेवाभ्यासव्यक्तौ हलआदेरवस्थानं तत्रैवानादेर्निवृत्तिर्नान्यत्रेति दोषप्रसङ्गः। ह्रस्वभाविनामिति । ह्रस्वश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादजन्तस्याभ्यासस्य ह्रस्वो विधीयमानो ऽलोऽन्त्यस्येति वचनादच एव दीर्घस्य ह्रस्वस्य च लोपबाधनार्थं विज्ञायते इति हल्विषय एवादिशेषनिरपेक्षो लोपोवतिष्ठते । तत आदेरपि हलो लोपे प्राप्ते तद्बाधनार्थं हलादिः शेषइति सूत्रम् । एतदेव ज्ञापकं लोपविधावलोन्त्यपरिभाषा नोपतिष्ठत इत्यानक्षेत्यादावनन्त्यस्यापि हलो लोपो भवतीति न कश्चिद्दोषः । अहल् चेति । अविद्यमानहल्को ऽभ्यासो भवतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥ शर्पूर्वशेषे खर्पूर्वग्रहणम् * । शर्पूर्वशेषे खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम् । खर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । खरो लुप्यन्तइति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । उच्चिच्छिषति । तुकः श्रवणं मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चर्त्वे कृते तुग्न भविष्यति । असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वात्तुक् प्राप्नोति । सिद्धकाण्डे पठितमभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोरिति । एवमप्यन्तरङ्गत्वात्प्राप्नोति तस्मात्खपूर्वग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । एत्वतुग्ग्रहणं न करिष्यते । अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्धमित्येव । आदिशेषप्रसङ्गस्तु * । आदिशेषस्तु प्राप्नोति । तिष्ठासति । ननु चानादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् । असति खल्वपि सम्भवे बाधनं भवतीति । अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यादिति । यद्यादिशेषोपि भवति शर्पूर्ववचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । शर्पूर्ववचनं किमर्थमिति चेत्खयां लोपप्रतिषेधार्थम् * । शर्पूर्ववचनं किमर्थमिति चेत्खयां लोपो मा भूदिति । व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धम् * । व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धमेतत् । किमिदं व्यपकर्षविज्ञानादिति । अपवादविज्ञानात् । अपवादत्वादनादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते । ननु चोक्तं कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यदि तत्रोच्येत किमिह स्यात् । हलादिशेषः । हलादिशेषश्चेत्प्राप्ते हलादिशेष इदमुच्यते तद्बाधकं भविष्यति । यदप्युच्यते असति खल्वपि सम्भवे बाधनं भवति । अस्ति च सम्भवो यदुभयं

शर्प ॥ उच्चिच्छिषतीति । उच्छी विवासे छेत्यन्तरङ्गत्वात्तुक् सन् इट् पूर्वत्रासिद्धमिति चुत्वस्यासिद्धत्वात्तच्छिशब्दो द्विरुच्यते तकारस्य शेषे प्राप्ते छशेषार्थं वार्तिकम् । ननु च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति चुत्वे कृते छिशब्दस्य द्विर्वचने चकारशेषेणैव रूपं सिध्यति । न चेदमस्ति निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति येन चुत्वं निवर्तते । एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्येतदनित्यमुभौ साभ्यासस्येति वचनात् । अन्यथा कृतणत्वस्य द्विर्वचने प्राणिणदित्यादि सिध्यतीति किं सूत्रेण तथा चौजढदित्यसिद्धत्वस्योदाहरणं प्रदर्शयिष्यते । इतरो व्यवस्थितस्य समुदायस्य प्रविभज्यान्वाख्याने ऽन्तरङ्गत्वं तुकोनपेक्ष्याकृत एव तुकि द्विर्वचनं मत्वाह चर्त्वे कृत इति । अभ्यासे चर्चेति चर्त्वे छस्य कृते तुगभावाद्रूपं सिध्यति । असिद्धमिति । तुकि कर्तव्ये । एवमप्यन्तरङ्गत्वादिति । शब्दनित्यत्वे ऽप्युपायानामवश्याश्रयणीयो ऽन्तरङ्गबहिरङ्गभावः । एत्वतुग्ग्रहणमिति । तदकरणे हलादिशेषे ऽपि कर्तव्ये चुत्वलक्षणस्य चर्त्वस्यासिद्धत्वाभावात्तकारस्य चकारे कृते हलादिशेषेण निवर्तिते छकारे रूपं सिध्यति । आदिशेषप्रसङ्गस्त्विति । विषयभेदाद्विरोधाभावाच्च बाध्यबाधकभावायोगः । शर्पूर्ववचनमिति । अपवादाः वाक्यार्थद्वयं साधयन्त्यपवादं च विदधत्युत्सर्गञ्च निवर्तयन्ति । तत्रोत्सर्गाभ्युपगम एकार्थवत् द्वितीया-

स्यादिति । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति । तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि सम्भवे दधिदानस्य तक्रदानं बाधकं भवति । एवमिहापि सत्यपि सम्भवे अनादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते ॥

दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्याऽऽपनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥ दाधर्तीति किन्निपात्यते । धारयतेः श्लौ अभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलुक् च । अनिपात्यम् । तूतुजानवदभ्यासदीर्घत्वं पर्णशुषिवण्णिलुक् च भविष्यति । धृङो वा श्लौ अभ्यासस्य दीर्घत्वं परस्मैपदं च । अनिपात्यम् । तूतुजानवदभ्यासदीर्घत्वं युध्यतिवत्परस्मैपदञ्च भविष्यति । दर्धर्तीति किं निपात्यते । धारयतेः श्लौ अभ्यासस्य च रुक् परस्मैपदं च । अनिपात्यम् । देवा अदुह्रवद्रुट् युध्यतिवत् परस्मैपदं च भविष्यति । दर्धर्षीति किं निपात्यते । धारयतेः श्लौ अभ्यासस्य रुक णिलुक् च । अनिपात्यम् । देवा अदुह्रवद्रुट् पर्णशुषिवण्णिलुक् च भविष्यति । धृङो वा अभ्यासरुक् परस्मैपदं च । अनिपात्यम् । देवा अदुह्रवद्रुट् युध्यतिवत्परस्मैपदं च भविष्यति । बोभूत्विति किं निपात्यते । भवतेर्यङ्लुगन्तस्यागुणत्वं निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रागुणत्वं भूसुवोस्तिङीति । एवं तर्हि नियमार्थं भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति नान्यत्र । क्व मा भूत् बोभवतीति । तेतिक्ते इति किं निपात्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रात्मनेपदमनुदात्तङित आत्मनेपदमिति । नियमार्थं भविष्यति । अत्रैव

र्थस्य त्यागादानर्थक्यप्रसङ्ग एवेत्यर्थः । हलादिः शेष इत्यनेन खयां निवृत्तौ प्राप्तायामवस्थानविधानादानर्थक्यं नास्ति । व्यपकर्षविज्ञानादिति । व्यपकर्षणमुत्सर्गस्य निवर्तनं तस्य विज्ञानं तस्मादपवादविधानादित्यर्थः । एकाभ्यासविषयत्वादविरोधेऽप्युत्सर्गापवादभावः ॥ ६१ ॥

दाधर्ति ॥ श्लाविति । बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः । तूतुजानवदिति । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति दीर्घत्वमित्यर्थः । पर्णशुषिवदिति । यथा पर्णानि शोषयन्ति पर्णशुषो वाता इत्यादौ क्विपि बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोरिति णिलुक् भवत्येवं दाधर्तीत्यादि भविष्यतीत्यर्थः । धृङ इति । धृङ्वस्थान इत्यस्य शे प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । युध्यतिवदिति । व्यत्ययो बहुलमित्यनेनेत्यर्थः । रुडिति । शीङो रुट् । बहुलं छन्दसीत्यनेन । बोभवीतीति । लिङर्थे लेट् लेटोडाटावित्यट् । सिद्धमत्रेति । प्रत्ययलक्षणेन यद्यप्यनुदात्तङित इति ङित्त्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं तथापि लोलूयत इत्यादौ यद्यङन्तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य ङित्त्वात्प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । एतन्नियमार्थमिति । एवं चादादिषु चर्करीतं परस्मैपदमिति लिङ्गसिद्धानु-

यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं भवति नान्यत्रेति। क्व मा भूत् बेभिदीति चेच्छिदीति॥

सुप्तिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्॥ ६७॥ किमर्थं स्वपेरभ्यासस्य सम्प्रसारणमुच्यते। यदा सर्वेष्वभ्यासस्थानेषु स्वपेः सम्प्रसारणमुक्तम्। स्वापिग्रहणं व्यवेतार्थम् *। स्वापिग्रहणं क्रियते व्यपेतार्थम्। व्यपेतार्थोऽयमारम्भः। सुष्वापयिषतीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः। तत्र कृदन्ते अतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति स्वापकमिच्छति स्वापकीयति। स्वापकीयतेः सन् सिष्वापकीयिषतीति। सिद्धं तु णिग्रहणात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। णिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। निर्देशादेव हि व्यक्तं ण्यन्तस्य ग्रहणमिति। नात्र निर्देशः प्रमाणं शक्यं कर्तुम्। यथा हि निर्देशस्तथेहापि प्रसज्येत। स्वापं करोति स्वापयति स्वापयतेः सन् सिष्वापयिषतीति। तस्माण्णिग्रहणं कर्तव्यम्॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ॥ ७५॥ त्रिग्रहणानर्थक्यं गणान्तत्वात्*। त्रिग्रहणमनर्थकम्। किङ्कारणम्। गणान्तत्वात्। त्रय एव निजादयः। उत्तरार्थं तु *। उत्तरार्थं तर्हि त्रिग्रहणं कर्तव्यम्। भृञामित्। इह मा भूत् जहाति॥

वादः परस्मैपदग्रहणे कर्तव्येव चेदमात्मनेपदं नियम्यत इति भावकर्मणोर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदं भवत्येव॥ ६५॥

सुप्ति॥ किमर्थमिति। स्वपिरेव सौत्रत्वान्निर्देशस्य दीर्घं कृत्वा निर्दिष्ट इति पूर्वः पक्षः। तत्र च लिटि किति वचिस्वपीति संप्रसारणविधानात् कृतसंप्रसारणस्य द्विर्वचने सत्यभ्यासस्य संप्रसारणं श्रूयते अकित्ति लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं सनो रुदविदेति कित्त्वविधानाद्वचिस्वपीति संप्रसारणं स्वापिस्यमिव्येञां यङीति यङि चङि स्वापेश्चङीति। व्यपेतार्थमिति। स्वपः सनादिषु परतो विहितं संप्रसारणं णिचा व्यवधाने न प्राप्नोति स्वापेर्ण्यन्तस्याभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते। सुष्वापयिषतीति। स्वापयितुमिच्छतीति सन्। इट्गुणायादेशाः। णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् स्वापेर्द्विर्वचनमभ्याससंप्रसारणं स्तौतिण्योरिति षत्वम्। इतरस्तु ण्यन्तस्य ग्रहणमबुद्ध्वा येन केन चित्प्रत्ययेन व्यवहितस्य स्वपेरभ्याससंप्रसारणमनेनोक्तमिति मत्वाह अस्ति प्रयोजनमिति। स्वपिनीति। स्वापकस्तमिच्छतीति क्यच्। निर्देशादेवेति। ण्यन्त एव स्वापिः सूत्रे निर्दिष्ट इत्यर्थः। स्वापं करोतीति। स्वपेर्घञन्तात्तत्करोति णिच्। तस्माण्णिग्रहणमिति। स्वपेर्णेरिति वक्तव्यम्। तेन स्वपेर्योणिर्विधीयते तदन्तस्य ग्रहणात् घञन्ताण्णेर्ग्रहणाभावः॥ ६७॥

निजाम्॥ त्रिग्रहणमिति। वृत्करणपरिच्छिन्नास्त्रय एव निजादय इत्यर्थः। एकारे विधातव्ये गुणग्रहणमिक्परिभाषोपस्थानार्थं तेन हलादिशेषे कृते गुणो भवत्यन्यथा तदपवादो हलः स्थान एकारः स्यात्। अथाभ्यासविकारेऽपवादा नोत्सर्गान् बाधन्त इत्याश्रीयते तदा विस्पष्टार्थं गुणग्रहणम्॥ ७५॥

अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ ७७ ॥ अर्तिग्रहणं किमर्थम् । न बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धम् । न ह्यन्तरेण छन्दोर्तेः श्लुर्लभ्यः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदर्तिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामर्तेः श्लुर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । इयर्तीत्येतत् सिद्धं भवति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥ ऐचोर्यङि दीर्घप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम् । ऐचोर्यङि दीर्घत्वं प्राप्नोति । डोढौक्यते इति । ननु च ह्रस्वत्वे कृते गुणो भविष्यति । दीर्घत्वं न भविष्यति । न सिद्ध्यति । किङ्कारणम् । ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम् । ह्रस्वत्वं क्रियतां दीर्घत्वमिति । परत्वाद्दीर्घत्वेन भवितव्यम् । न वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् * । न वा एष दोषः । किङ्कारणम् । अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् । अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्त इत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वम् । अचीकरत् अजीहरत् । सन्वद्भावमपवादत्वाद्दीर्घत्वं न बाधते । मान्प्रभृतीनामित्वस्य । मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्वन्न बाधते । गणेरीत्वं हलादिशेषस्य । गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं न बाधते । इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । ऐचोर्यङि दीर्घत्वप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वमित्युक्त्वा तत उच्यते न वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति । तस्याश्च परिभाषायाः प्रयोजनानि नामोच्यन्ते । प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वं मान्प्रभृतीनामित्वस्य गणेरीत्वं हलादिशेषस्येति । न च सन्वद्भावमपवादत्वाद्दीर्घत्वं बाधते किं तर्हि परत्वात् । न खल्वपि मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्वं बाधते किं तर्ह्यन्तरङ्गत्वात् । न खल्वपि गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं बाधते । किं तर्ह्यनवकाशत्वात् । एवं तर्हीयं परिभाषा कर्तव्या अभ्यासवि-

---

अर्ति ॥ अर्तिग्रहणमिति । ऋ सृ गताविति जुहोत्यादौ पठ्यते गा स्तुतौ च छन्दसीति छन्दोग्रहणं पूर्वेषामपि घृप्रभृतीनां शेष इति । छान्दस एवार्तेः श्लुविषयः । इयर्तीति । तिप् शप् शपः श्लुः द्विर्वचनमुरदित्युत्वमित्वमभ्यासस्यासवर्ण इति इयङ् गुणरपरत्वे ॥ ७७ ॥

गुणो ॥ ऐचोरिति । ह्रस्वस्यावकाशः ययावित्यादि । दीर्घोऽकित इत्यस्यावकाशः कृतेऽकृते वा ह्रस्वत्वे पापच्यत इति । डोढौक्यत इत्यादौ तु परत्वादौकारस्य दीर्घ औकार एव प्राप्नोति । ऐकारस्योदाहरणं पेपैण्यते इति ह्रस्वत्वे कृते इति वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । गुणश्च दीर्घस्यापवाद इति दीर्घाभावः । इदमयुक्तमिति । परत्वाद्दीर्घप्रसङ्गमुक्त्वोत्सर्गापवादयोर्बाध्यबाधकत्वाभावः प्रतिपाद्यत इत्ययुक्तं प्रयोजनमपि किं चिन्न वचनानुरूपमिति पौर्वापर्यविरोधादयुक्तम् । न च सन्वद्भावस्यावकाशोऽचिक्षणदिति । इहोभयं प्राप्नोति अचीकरदिति तत्र परत्वाद्दीर्घः प्रा-

कारेषु बाधका न बाधन्तइति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयमकित इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

दीर्घोऽकितः ॥ ८३ ॥ अकित इति किमर्थम् । यंयम्यते रंरम्यते । अकित इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति यंयम्यते रंरम्यते इति । नुकि कृते ऽनजन्तत्वाद् । अत उत्तरं पठति । अकिद्वचनमन्यत्र किदन्तस्यालोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम् * । अकिद्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र किदन्तस्याभ्यासस्यालोन्त्यविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रयोजनं ह्रस्वत्वात्वेत्वगुणेषु । ह्रस्वत्वम्, अवचच्छतुः अवचच्छुः । अत्वम्, चच्छृदतुः चच्छृदुः । इत्वम्, चिच्छादयिषति । गुणः, चेच्छिद्यते चोच्छुप्यते । तुकि कृते अनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । विप्रतिषेधात्सिद्धम् । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि । तुक् क्रियतामेते विधय इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेते विधय इति । तदन्ताग्रहणाद्वा । अथ वा नैवं विज्ञायते अभ्यासस्याजन्तस्य ऋकारान्तस्याकारान्तस्येगन्तस्येति । कथं तर्हि अभ्यासे योऽच् अभ्यासे य ऋकारः अभ्यासे योऽकारः अभ्यासे य इगिति ।

———

प्नोति । न खल्वपीति । सन् प्रत्ययो ऽभ्यासदीर्घमित्वं तु बहिरङ्गं सनि परतोऽङ्गाविकारान्तस्य विधानात् । न खल्वपीति । आदेः शेषो विधीयते ऽन्त्यस्य त्वीत्वमिति नास्त्युत्सर्गापवादभावो हलादिशेषे अभ्यासस्येत्यवयवषष्ठी । ई च गण इत्यत्राभ्यासस्येति स्थानषष्ठीति भिन्नविषयावीत्वहलादिशेषावनवकाशत्वात्तु बाधकमीत्वं हलादिशेषस्य निरवकाशा हि विधयःसावकाशान् विधीन् बाधन्त इति न्यायाद्यदातु येन नाप्राप्त इति न्यायः तदास्त्येवोत्सर्गापवादभावः । अभ्यासविकारेषु बाधकत्वमनपेक्षितनिमित्तविशेषमाश्रयणीयमित्यर्थः । यदयमिति । यथाचाकित इति ज्ञापकं तथोत्तरत्र वक्ष्यते ॥ ८२ ॥

दीर्घो ॥ नुकि कृत इति । दीर्घश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादचाभ्यासस्य विशेषणादजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीयते । स चालोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्याचो भवति । अकिद्वचनमिति । यद्यचाभ्यासो विशेष्यते अकित इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्तस्मादभ्यासेनाज्विशेष्यते ततोऽभ्यासस्येति विशेषणषष्ठीत्यलोऽन्त्यस्येति नोपतिष्ठत इत्येतज्ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अवचच्छतुरिति । छो छेदने आत्वं लिट् छाशब्दस्य द्विर्वचनमन्तरङ्गत्वाल्लुकि कृते ऽनन्त्यस्याप्यचो ह्रस्वत्वम् । चच्छृदतुरिति । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृदो द्विर्वचनं छे चेति तुकि कृते उरादित्यत्वमभ्यासेन ऋवर्णस्य विशेषणात् । चिच्छादयिषतीति । छद संवरणे । परत्वादेते विधय इति । नह्येतेषूदाहरणेषु तुगन्तरङ्गः । प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वादभ्यासस्याभ्यासाश्रयत्वात्तुक ह्रस्वादीनाम् । तदन्ताग्रहणाद्वेति । ज्ञापकमन्तरेणापि विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्कृते ऽपि तुक्येते विधयः सिध्यन्ति । एवं च कृत्वेति । ततश्चा-

एतच्च कृत्वा दीर्घत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सद् आचार्यो न व्यपदिशति । किम् । अपवादो नुक् दीर्घत्वस्येति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदकित इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा ऽभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । ऐचोर्यङि दीर्घप्रसङ्ग ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वमित्युक्तं स न दोषो भवति ॥

नुगतोनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥ नुकि यंयम्यते रंरम्यत इति रूपासिद्धिः * । नुकि सति यंयम्यते रंरम्यते इति रूपं न सिद्ध्यति । अनुस्वारागमवचनात्तु सिद्धम् । अनुस्वारागमो वक्तव्यः । एवमपीदमेव रूपं स्याद् यंयम्यते यँय्यम्यते इदं न स्यात् । पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् । वापदान्तस्येति ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥ रीगृत्वतः संयोगार्थम् * । रीगृत्वत इति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । संयोगार्थम् । संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति । वरीवृश्च्यते परीपृच्छ्यते । बरीभृज्ज्यते ॥

रुग्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इति चोपसंख्यानं * २ कर्तव्यम् । मर्मृज्यते मर्मृज्यमानासः ॥

ऋतश्च ॥ ९३ ॥ किमिदमृकारग्रहणमङ्गविशेषणमृकारान्तस्येति आहोस्विदभ्यासविशेषणमृकारान्तस्याभ्यासस्येति । अङ्गविशेषणमित्याह । कथं ज्ञायते । यदयं तपरकरणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । नहि कश्चिदभ्यासे दीर्घोस्ति यदर्थं तपरकरणं क्रियते । अथाङ्गविशेषणे ऋकारग्रहणे सति तपरकरणे

कित इति वचनं दीर्घनिषेधाय न तु ज्ञापनाय । अपवादो नुगिति । नाप्राप्ते दीर्घे नुक आरम्भात् । एवं तर्हीति । ओहाक् त्यागइत्यस्य तु निषेधायाकित इति न भवति धातुर्ह्ययं किद् न त्वभ्यासः। ककारो हि हश्च व्रीहिकालयोरित्यत्र हाङ्हाकोः सामान्यग्रहणार्थः ॥ ८३ ॥

नुग ॥ तपरकरणं भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थं तेन बाभाम्यत इति नुक् न भवति । नुकि यंयम्यत इति । अज्झलपरत्वादनुस्वारो न प्राप्नोति । एवमपीति । नित्यं परसवर्णः प्राप्नोति । विकल्पेन चेष्यते । पदान्तवच्चेति । तेन वापदान्तस्येति परसवर्णविकल्पः ॥ ८५ ॥

रुग्रिकौ ॥ मर्मृज्यत इति । रुग्रिकौ च लुकीति रुग्विधीयमानो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ९१ ॥

ऋतश्च ॥ अङ्गविशेषणमिति । यद्यप्यभ्यासविशेषणं भूतपूर्वदीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरकरणं तथापि मुख्यकल्पनासम्भवे गौणी कल्पना किमित्याश्रीयत इति मत्वा भाष्यकारेणाङ्गविशेषणमृत इत्याश्रितम् । पचतीति । लट उपलक्षणं तेन लटि चात्वर्कीयादि रूपाणि किरतिं यो नयेदित्यर्थः । ज्ञापकमिति । तपरकरणादङ्गविशेष-

किम्प्रयोजनम्। इह मा भूत् चाकर्ति चाकीर्तः चाकिरति। किरति चर्करीतान्तं पचतीसत्र यो नयेत्। प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः॥

सन्वल्लघुनिचङ्परेऽनग्लोपे॥ ९६॥ इह कस्मान्न भवति। अजजागरत्। लघुनि चङ्परइत्युच्यते व्यवहितं चात्र लघु चङ्परम्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अचीकरत् अजीहरत्। वचनाद्भविष्यति। इहापि वचनात्प्राप्नोति अजजागरत्। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात्। केन च नाव्यवधानम्। वर्णेनैकेन। एतेन पुनः सङ्घातेन व्यवधानं भवति न भवति च। एवमप्यचिक्षद् अत्र न प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवञ्जातीयकानामित्त्वमिति। यदयमत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशामितीत्वबाधनार्थमत्वं शास्ति। सन्वद्भावदीर्घत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानम् *। सन्वद्भावदीर्घत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। णिचा व्यवहितत्वात्। लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिद्ध्यतेत्र स्थानिवद्भावः दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति। एवमप्यनग्लोपइति प्रतिषेधः प्राप्नोति। वृद्धौ कृतायां लोपः। तस्माग्लोप्यङ्गं भवति। एवं तर्हीदमिह सम्प्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद् वृद्धिः। नित्यो लोपः कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि। लोपोप्यनित्यः। अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामन्यस्य श-

---

मृन इति तेन रुगादीनां विषयविभागेन या प्राप्तिस्तां जानातीत्यर्थः। प्रारब्ध इति। संग्रहणं संग्रहः साधुशब्दराशिः स तेन प्रारब्ध इति योग्यतातिशयोद्भावनेन स्तूयते॥ ९३॥

सन्वत्॥ चङ्पर इति बहुव्रीहिणान्यपदार्थो णिराश्रीयते तेनाचकमतेति केवले चाङि सन्वद्भावो न भवति। नहि णिज्व्यतिरेकेणान्यश्चङ् परः सम्भवति तेन चङ्परं णौ यल्लघु तस्मिन् परतोऽभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति। इह कस्मादिति। न क्व चिदभ्यासो लघोरनन्तरः सम्भवतीति सत्सप्तमीविज्ञानादत्रापि प्रसङ्ग इति भावः। इतरः परसप्तम्याश्रये येननाव्यवधानमित्याश्रीयते इत्याह लघुनीति। एवंजातीयकानामिति। संयोगव्यवहितानामित्यर्थः। णिचा व्यवहितत्वादिति। चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन् परतोऽभ्यासस्य सन्वद्भावः। यस्मिंश्चात्र णौ लघुर्नासौ चङ्परः यस्तु चङ्परः न तस्मिन् परतो लघु। दीर्घविधिं प्रतीति। ननु दीर्घे कर्तव्ये भवति स्थानिवत्त्वनिषेधः।सन्वद्भावे तु प्राप्नोति स्थानिवद्भावः।एवं तर्हि दीर्घभावित्वादिकारोऽप्युपचाराद्दीर्घशब्देनोच्यत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः। किन्तु मुख्ये दीर्घे सम्भवतीति गौणग्रहणमयुक्तमिति चिन्त्यमेतत्। वृद्धौ कृतायां लोप इति। एतण्णौ चङीति सूत्रभाष्येण विरुध्यते तत्र ह्यगिति प्रत्याहारग्रहणसा-

ब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः, वृद्धौ कृतायां लोपः तस्माल्लोपवृद्धं भवति । मीमादीनां तु लोपप्रसङ्गः * । मीमादीनां तु लोपः प्राप्नोति । अमीमपत् । सिद्धं तु रूपातिदेशात् * । सिद्धमेतत्। कथम्। रूपातिदेशोऽयं सनि यादृशमभ्यासरूपं तत्सन्वद्भावेनातिदिश्यते न च मीमादीनां सन्यभ्यासरूपमस्ति । अङ्गान्यत्वाद्वा सिद्धम् * । अथ वा ण्यन्तमेतदङ्गमन्यत् । लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम् । स्थानिवद्भावादन्यत् । कथमजिज्ञपत् । अत्र सन्यपि ण्यन्तस्यैवोपादानमाप्तुं ज्ञप्तुमैप्सीदिति । तत्राङ्गान्यत्वाभावादभ्यासलोपः स्यात् । तस्मात्पूर्व एव परिहारः । सिद्धं तु रूपातिदेशादिति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

इति चतुर्थः पादः ॥ सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥

———————

मत्यर्थात् कृतायां वृद्धौ लोप इति प्रतिपादितम् । मीमादीनां त्विति । सनि यद्दृष्टमभ्यासकार्यं तदतिदिश्यते मीमादीनां च सन्यभ्यासस्य लोपो दृष्ट इति सन्वद्भावात्प्राप्नोति । सिद्धं त्विति । नेह कार्यमतिदिश्यते अपि तु रूपं लोपश्चाभावः रूपं लोपो न भवतीति नातिदिश्यते किं चात्र लोपोऽभ्यासस्येति । अत्रग्रहणं विषयावधारणार्थं तेनेसादिविषय एवाभ्यासस्य लोपो भवतीति तदभावे तु सन्वद्भावान्न भवति । अङ्गान्यत्वादिति । मीमादीनामङ्गानामभ्यासलोपो विहितः । अयं त्वभ्यासो ण्यन्तानामिति न लुप्यते । अन्ये तु व्याचक्षते चङ्परे णौ यदङ्गं तदभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते णौ मीमादीन्येवाङ्गानि युक्तस्तद्भक्तत्वात् तद्ग्रहणेन ग्रहणात्तस्मादङ्गान्यत्वादित्यस्यायमर्थः । येषामङ्गानामच इत्यादिर्विधीयते तदभ्यासस्यात्रग्रहणाद्विषयावधारणाल्लोपो नान्येषामिति इसादिरहितानाममीमयदित्यादौ च धातोः सन्वद्भावाभावादिसाद्यभावादभ्यासलोपाभावः । अथ वा सकारादौ सन्यभ्यासलोपो विहितो न सन्मात्रे सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लोपाभावः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च सप्तमः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ प्रदीपसहिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ।

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥ सर्ववचनं किमर्थम् । सर्ववचनमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम् * । सर्वग्रहणं क्रियते अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम् । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य द्विर्वचनं मा भूदिति । क्व पुनरलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनार्थः सर्वग्रहणेन । नित्यवीप्सयोरिति । नित्यवीप्सयोरित्युच्यते न चान्त्यद्विर्वचने नित्यता वीप्सा वा गम्यते । इह तर्हि परेर्वर्जनइति । अत्र अन्त्यस्यापि द्विर्वचने वर्ज्यमानता गम्यते षष्ठीनिर्देशार्थं च सर्वग्रहणं कर्तव्यं षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत । अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः *। अक्रियमाणे हि सर्वग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थानेयोगत्वस्य । क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः सर्वग्रहणेन । यावता

श्रीगणेशाय नमः ॥ सर्वस्य द्वे ॥ सर्वशब्दो द्रव्यप्रकारावयवकार्त्स्न्यवृत्तिः द्रव्यकार्त्स्न्ये यथा सर्वस्वं ददातीति । प्रकारकार्त्स्न्ये यथा सर्वान्नं भक्षयतीति सर्वप्रकारमन्नं भुङ्क्ते इति गम्यते।अवयवकार्त्स्न्ये यथा । सर्वः पटो दग्ध इति । इह तु पर्यादीनां विशिष्टार्थानां कार्यित्वेनोपादानाद्द्रव्यप्रकारकार्त्स्न्यासम्भवादवयवकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दः तस्योपादानमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थं वा स्याद् द्विप्रयोगनिवृत्तये स्थानषष्ठ्यर्थं वा । तत्र वक्ष्यमाणैर्लिङ्गसामर्थ्यादिभिरलोऽन्त्यनिवृत्तिं षष्ठ्यर्थप्रक्लृप्तिं च सिद्धां मत्वा स्थाने द्विर्वचनस्य द्विष्प्रयोगद्विर्वचनस्य च फलभेदमपश्यन् पृच्छति सर्ववचनमिति । अलोन्त्यनिवृत्त्यर्थमिति । ननु सर्वस्येत्यस्मिन्नसति स्थानषष्ठ्यभावादनुसंहाराभावः । स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इत्युक्तत्वात् । कथं चान्त्यस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । यावता अनेकाल्त्वात्सर्वादेशेन भाव्यम् । उच्यते । परेर्वर्जन इत्यादौ तावत् षष्ठी विद्यत एव । नित्यवीप्सयोरित्यत्रापि सामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी । यच्चोक्तमनेकाल्त्वात्सर्वादेशो भविष्यतीति । हलन्तेष्वेतत् स्यात् । अजन्तेषु तु पर्यादिष्विकारादेरन्त्यस्य प्राप्नोति । ननु द्वाविकारौ सर्वस्य स्यातां यथा डा आ डा इति प्रश्लेषनिर्देशात्सर्वादेशो डा भवति । उच्यते । द्वाविकारौ कृतैकादेशावादेशत्वं प्रतिपद्येते इत्येकाल्त्वादादेशो ऽलोन्त्यस्य प्राप्नोति । डास्तु प्रश्लेषनिर्देशसामर्थ्याद्विगृहीतरूपः सर्वादेशत्वं प्रतिपद्य सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते । क्व पुनरिति । नित्यादिरर्थो ऽन्त्यद्विर्वचनेन न द्योतयितुं शक्यत इति भावः । अन्त्यस्यापीति । यथान्तरेण द्विर्वचनं परिर्वर्जनार्थः प्रयुज्यते परित्रिगर्तेभ्य इति । अत एवोच्यते परेर्वर्जने वावचनमिति । एवमन्त्यस्यापि द्विर्वचने परेर्वर्जनं प्रतीयेत । षष्ठीनिर्देशार्थं चेति । इष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रक्लृप्त्यर्थमित्यर्थः । कस्येति । नित्यवीप्सयोर्यः शब्दस्तस्य द्वे इति सामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थो लभ्यतइति भावः । इतरः शब्दमन्तरेणानन्तर्यादेरपि

सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते । परेर्वर्जने । प्रसमुपोदः पादपूरणे। उपर्यध्यधसः सामीप्ये । वाक्यादेरामन्त्रितस्येति । इह न काचित् षष्ठी नित्यवीप्सयोरिति । ननु चैषैव षष्ठी । नैषा षष्ठी । किं तर्हि अर्थनिर्देश एषः । नित्ये चार्थे वीप्सायां चेति । अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः सर्वग्रहणेन । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत इत्युच्यते द्विशब्द आदेशः कस्मान्न भवति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विशब्द आदेशो भवतीति । यदयं तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । द्विशब्दोयमेकाच् तस्य एकत्वात्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्येतन्नास्ति । पश्यति त्वाचार्यो न द्विशब्द आदेशो भवतीति ततस्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्याह। यदि तर्हि न द्विशब्द आदेशो भवति के तर्हीदानीं द्वे भवतः। द्विशब्देन यदुच्यते । किं पुनस्तत् । द्विशब्दोऽयं संख्यापदम् । संख्यायाश्च संख्येयमर्थः । संख्येये द्वे भविष्यतः । क पुनस्ते । पदे । वाक्ये । मात्रे वा । तद्यदा तावत्पदे वाक्ये वा तदानेकाल्त्वात्सर्वस्यादेशः सिद्धः । यदा तावद् मात्रे अपि तदा ऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भवति । यदा तर्ह्यर्धमात्रे तदा सर्वादेशो न

———————

सम्बन्धः सामर्थ्याद्विज्ञायेतेति मत्वाह स्थानेयोगत्वस्येति । क पुनरिति । षष्ठी सर्वत्र विद्यतइति भावः । ननु चैषैवेति । नित्यार्थवचनः शब्दो नित्यो वीप्सार्थवचनश्च वीप्सेत्याश्रीयतइति भावः । अर्थनिर्देश इति । प्रयोक्तृधर्मो वीप्सा यथा आबाधो नत्वभिधेयधर्मः यद्वक्ष्यते वीप्सश्चेत्कर्त्ता भवतीति । वीप्सायाश्चार्थत्वे नित्यशब्दो ऽप्यर्थवृत्तिरेव ग्राह्यो द्वन्द्वनिर्देशाद्भिन्नविभक्तिकत्वायोगात् । अलो ऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनेति । ननु च नित्यवीप्सयोरित्यत्रार्थाश्रयणेन पूर्वमेवालोऽन्त्यविधिर्निवारितः । तत्किमर्थं नित्यवीप्सयोरित्युपादीयते । परेर्वर्जनइत्यादि ह्युपादेयं प्रकरणोपलक्षणार्थत्वात्सर्वेषु वा सूत्रेषु परिहारस्य तुल्यत्वाददोषः । कथं पुनर्द्विशब्द आदेशः सम्भाव्यते यावता ग्रामो ग्राम इत्यस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्ये द्विशब्दो न प्रवर्त्तते । पराभिप्रायेणैतदुच्यते । यथा भवान् सामर्थ्यादिन्यायत्यागेन शास्त्रसद्भावमात्रेणालोऽन्त्यविधिं मन्यते तथा स्वं रूपं शब्दस्येति शास्त्रप्रामाण्याद् द्विशब्दः प्राप्नोति न्यायाश्रये तु स्वरूपविधिवदलोऽन्त्यविधिर्न भविष्यति । आचार्यप्रवृत्तिरिति । न्यायसिद्धे ऽर्थे लिङ्गदर्शनम् । नहि द्विशब्द आदेशो ग्रामादिशब्दस्यार्थं वक्तुं समर्थ इति न प्रवर्त्तते नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा नित्यमाम्रेडिते डाचीत्येतदपि लिङ्गं द्रष्टव्यम्। यदि तर्हीति पृष्टे द्विशब्देन यदुच्यत इत्युत्तरउक्ते ऽपि सामान्याभिधानाद्विशेषो दुर्ज्ञान इति पृच्छति किं पुनस्तदिति । संख्येयमर्थ इति । अभिधेयमित्यर्थः । यदुच्यते (आदशभ्यः संख्याः संख्येये वर्त्तन्ते ऽत उत्तरं संख्याने संख्येये चेति) पदे इति । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दप्रकारोपन्यासः । यदा तावन्मात्रे इति । यदुक्तम् । द्वाविकारौ कृतैकादेशावेकालादेशो ऽन्त्यस्य प्राप्नोतीति । तदयुक्तम् । नह्यप्रवृत्तयोरेकादेशशास्त्रप्रवृत्तिरस्ति प्रवृत्तिकाले चानेकाल्त्वात्सर्वा-

सिध्यति । नैष दोषः । तदापि सिद्धः । न चार्द्धमात्रे द्विरुच्येते । किङ्कारणम् । इह व्याकरणे यः सर्वोल्पीयान् स्वरव्यवहारः स मात्रया भवति । नार्धमात्रया व्यवहारोस्ति । तेनार्द्धमात्रं न भविष्यतः । एवमपि कुत एतत् पदे द्वे भविष्यत इति । न पुनर्वाक्ये स्यातां मात्रे वा । नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत इत्युच्यते । न च वाक्यद्विर्वचने मात्राद्विर्वचने वा नित्यता वीप्सा वा गम्यते । षष्ठीनिर्देशार्थमेव तर्हि सर्वग्रहणं कर्त्तव्यम् । न वा पदाधिकारात् * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । पदाधिकारात् । पदस्येति प्रकृत्य द्विर्वचनं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं पदग्रहणं कर्त्तव्यं समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थम् । समासनिवृत्त्यर्थं तावत् । सप्तपर्णो ऽष्टापदम् । तद्धितनिवृत्त्यर्थम् । द्विपदिका । त्रिपदिका । माषशः । कार्षापणशः । वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । ग्रामे ग्रामे पानीयम् । माषं माषं देहि इति । अथ क्रियमाणे ऽपि वै पदग्रहणे समासनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते । समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमाहोस्वित् समासे निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति । किञ्चातः । यदि विज्ञायते समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति सिद्धं सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इति । सप्तपर्णाभ्यां सप्तपर्णेभ्य इत्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते समासे निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति । सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इत्यत्रापि

देशत्वमिति नास्त्यलोऽन्त्यविधिः । यदा तर्हीति । परिशब्देऽकारस्य द्वे अर्धमात्रे । अल्ग्रहणेनार्द्धमात्राया अग्रहणादनेकाल्त्वाभावात्प्राप्नुतः । इहेति । विशिष्टमर्द्धमात्राद्वयमुच्चारणायोगाद् अशक्य आदेशः कर्त्तुम् । तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमित्यनेन तु ह्रस्वादिवर्णस्थाया अर्द्धमात्राया गुणाख्यानं क्रियते । न च वाक्यद्विर्वचन इति । नित्यत्वाद्यर्थप्रतिपादनाय तत्प्रतिपादनसमर्थः शब्दः प्रयुज्यते स्थाने ऽन्तरतम इत्युपस्थानाच्च शब्दतोऽर्थतश्चान्तरतमे एव द्वे पदे आदेशौ भवतः । परेर्वर्जन इत्यादौ तु पर्यादिशब्दसन्निधानाद् द्विशब्दः पर्यादीनेव संख्येयानाचष्ट इति वाक्ये मात्रे पदे अपि ये के चिन्न प्रवर्त्तेत । न वेति । शब्दान्तरं षष्ठ्यन्तमुपादेयम् । को विशेष इति चेदाह तच्चेति । सप्तपर्ण इति । सप्त संख्यानि पर्णानि वीप्स्यन्ते न तु तद्वान् वृक्ष इति वीप्सायामेकत्वस्यानन्तर्भावात्प्रागेव विभक्तेर्द्विवचनं प्राप्नोति । सप्तपर्णसप्तपर्णइति । पदाधिकारात्तु न भवति । द्विपदिकेति । द्वित्वसंख्यायुक्तः पदार्थो वीप्स्यत इति वीप्सायां स्त्रीत्वैकत्वलक्षणयोर्लिङ्गसंख्ययोरनन्तर्भावात् प्राक् तद्धितोत्पत्तेः समासे कृते पदत्वाभावाद् द्विर्वचनाभावः । ग्रामे ग्रामे पानीयमिति । वाक्यस्यापदत्वाद् द्विर्वचनाभावः । अथेति । सप्तपर्ण इत्यत्र संख्यायाः वीप्सा, अथ पर्णानाम्, अथ संख्याविशिष्टानां पर्णानाम् । तत्र यदि समुदायो वीप्स्यते तदा समुदायस्य प्राप्तं द्विर्वचनं पदाधिकारेण निवर्त्यते । अथ त्ववयवार्थवीप्सा तदावयवस्य प्राप्तं द्विर्वचनमिति समासे विद्यमानस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः सम्पद्यते । एवं वाक्यतद्धितयोर्योज्यम् । यदि विज्ञायत इति । यदि समुदायो वीप्सायुक्त इति

प्राप्नोति । तथा तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति । आहो स्वित्तद्धिते निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति । किञ्चातः । यदि विज्ञायते। तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति । सिद्धं द्विपदिका इति । द्विपदिकाभ्यां त्रिपदिकाभ्याम् । माषशः । कार्षापणश इत्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते तद्धिते निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति । द्विपदिकाः त्रिपदिका इत्यत्रापि प्राप्नोति । तथा वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति । आहो स्विद्वाक्ये निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति । किञ्चातः । यदि विज्ञायते वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति । यदि वाक्यं वीप्सायुक्तं; भवितव्यमेव द्विर्वचनेन । अथाप्यवयवः भवत्येव - तदेतत्क्रियमाणे ऽपि पदग्रहणे आलूनविशीर्णं भवति। किञ्चित्संगृहीतं किञ्चिद् संगृहीतं च । सगतिग्रहणं च कर्त्तव्यम् । प्रपचतिप्रपचति प्रकरोतिप्रकरोतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । न हि सगतिकं पदं भवति । समासनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः पदग्रहणेन । समासेनोक्तत्वाद्वीप्सायाः द्विर्वचनं न भविष्यति । किञ्च भोः समासो वीप्सायामित्युच्यते। न खलु वीप्सायामित्युच्यते । गम्यते तु सोर्थः। ततः किम् । उक्तः समासेनेति कृत्वा द्विर्वचनं न भविष्यति । यत्र च समासेना-

---

पक्षः । सिद्धं सप्तपर्ण इति । विभक्तौ परतः समासस्यापदत्वात् । सप्तपर्णाभ्यामिति । स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वाद् द्विर्वचनप्रसङ्गः । अथेति । यदावयवार्थवीप्सा तदा समासे प्रत्ययलक्षणेनावयवस्य पदत्वाद् द्विर्वचनप्रसङ्गः । उत्तरपदस्तूत्तरपदत्वेचापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पदत्वाभावः । सिद्धं द्विपदिका इति। हलङ्यादिलोपे तद्धितान्तस्य पदत्वाद् द्विपदिका इति बहुवचनान्तं पठितव्यम् । द्विपदिकाभ्यामिति । एकादेशस्यान्तवद्भावात्तद्धितान्तं स्वादिष्विति पदं च । माषश इति । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं तद्धितान्तं च वाक्यं वीप्सायुक्तमिति । वाक्यार्थस्य वीप्सायोगाभावाद् वीप्साग्रहणं द्विर्वचननिमित्तोपलक्षणं तेन प्रपचतिप्रपचतीति नित्यतायां वाक्यस्य द्विर्वचनं भवत्येव। अथेति। यदा ग्रामार्थस्य वीप्सा तदा ग्रामे ग्रामे पानीयमिति भवति । यदा पानीयस्य तदा ग्रामे पानीयं पानीयं स्याद्विति भवति । तदेतदिति । अतिव्याप्तिर्न कथं चित्परिहर्तुं शक्यते । सगतिग्रहणं चेति । पदाधिकारे क्रियमाणे सगतिग्रहणमधिकं कर्तव्यम् । भाष्यकारः पदाधिकारेण विनापि समासादिनिवृत्तिप्रतिपादनायाह समासेनेति । सप्तपर्ण इति रूढिशब्दः परिगृहीतावयवार्थविशेषो वृक्षविशेषे वर्तत इत्यर्थः । किञ्च भो इति । ननु न वचनादर्थं शब्दः प्रत्याययति किन्तर्हि स्वसामर्थ्यात् । एवं मन्यते वाक्ये द्विर्वचनेन वीप्सा व्यज्यते सप्त सप्तपर्णान्यस्येति । एवं समासेपि वीप्साप्रतिपादनाय द्विर्वचनस्य प्रसङ्गात् प्रतिषेधो विधेयो नित्यवीप्सयोरसमास इति । यथा वक्ष्यते परेरसमास इति । न खल्विति । रूढिशब्दत्वादस्याक्षिप्तवीप्सोऽवयवार्थो

नुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथैकैकाविचिताः अन्योन्यसहाया इति । अथ वा यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । पर्वणिपर्वणि सप्तपर्णान्यस्य । पङ्क्तौपङ्क्तौ अष्टपदान्यस्येति । तद्धितनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः पदग्रहणेन । तद्धितनोक्तत्वाद् वीप्साया द्विर्वचनं न भविष्यति । तद्धितः खल्वपि वीप्सायामित्युच्यते । यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा। एकैकशो ददातीति । वाक्यनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः पदग्रहणेन । पदद्विर्वचनेनोक्तत्वाद् वीप्साया वाक्यद्विर्वचनं न भविष्यति । यत्र च पदद्विर्वचनेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा । प्रपचतिप्रपचति प्रकरोतिप्रकरोतीति । उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्य परमाम्रेडितम् अनुदात्तं चेति वक्ष्यते । तत्पदद्विर्वचने यथा स्यात् वाक्यद्विर्वचने मा भूत् । मह्यंग्रहीष्यति मह्यंग्रहीष्यति मामभिव्याहरिष्यतिमामभिव्याहरिष्यतीति । कथं चात्र द्विर्वचनम् । छान्दसत्वात्। स्वरोपि तर्हि च्छान्दसत्वादेव न भविष्यति।उत्तरार्थमेव तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यम् । पदस्य पदादिति वक्ष्यति तत्पदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । सर्वग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थमनुदात्तं सर्वमपादादाविति वक्ष्यति तत्सर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उभयं क्रियते तत्रैव । इहार्थमेव तर्हि षष्ठीनिर्देशार्थमन्यतरत्कर्त्तव्यम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने द्विर्वचनं यथा स्यात् । द्विः प्रयोगो मा भूदिति । किञ्च स्यात् ।

यथा त्रिदशा इत्यादावाक्षिप्तसुजर्थोऽन्ये हि वाक्यधर्मा अन्ये वृत्तिधर्मास्ततः समासेनोक्तत्वादित्यस्यायमर्थः समासेनाभिव्यक्तत्वादिति । यत्र चेति । यो न रूढिशब्दः । एकैकविचिता इति । एकैकेन विचिताः । अन्योन्यसहाया इति । अन्योन्यस्य सहाया इत्यर्थः । अत्र कर्मव्यतिहारो द्विर्वचनद्योत्यः । अथ वेति । न चाप्रयुज्यमानस्य द्विर्वचनसम्भवः । गतार्थत्वाच्च पर्वादिशब्दस्याप्रयोगो रूढिशब्दत्वाच्च गतार्थत्वम् । तद्धितेनेति । तद्धितस्य स्वार्थिकत्वाद् अभिव्यक्तिरेवोक्तिरवसेया । एकैकश इति । केचिदाहुरल्पार्थोप्येकशब्दोस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने बह्वल्पार्थादिति शस्प्रत्ययो, ऽन्ये त्वाहुरेकैकमेकैकस्मै ददाति कर्मसम्प्रदानवीप्साद्वयप्रतिपादनाय शस्द्विर्वचने भवत इति । तदयुक्तम् । एकेन पदेन युगपत्कारकद्वयस्याभिधानाऽसम्भवात् । पदद्विर्वचनेनोक्तत्वादिति । आधारवीप्सयाधेयवीप्साया आक्षेपादाधेयवाचिपदद्विर्वचनाभावः । यत्र चेति । अडादिव्यवधानार्थं धातूपसर्गयोः पृथक्कल्पनेपि परमार्थतः समुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वान्नित्यताप्रतिपादनाय पदसमुदायस्य द्विर्वचनमित्यर्थः । वीप्सयात्र नित्यत्वं लक्ष्यते । मह्यमिति । आबाधे चेति द्विर्वचनमित्याहुः । कथमिति । आबाधस्यासम्प्रत्ययादर्थान्तरस्य च द्विर्वचननिमित्तस्याभावाद् द्विर्वचनाप्रसङ्गः । स्वरोपीति । अनुदात्तत्वाभावे प्रकृतिस्वरो भवति । उत्तरार्थमिति । सर्वस्येत्यपनीय पदस्येति क्रियमाणं मण्डूकप्लुतिन्यायेन द्विर्वचनप्रकरणमुल्लङ्घ्योत्तरत्रोपतिष्ठते । इहार्थमेवेति । ननु सामीप्यादिसम्बन्धप्र-

आम पचसि देवदत्ता३ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येकान्तरता न स्यात्। इह च पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इति अप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न स्यात् । यदि तर्हि स्थाने द्विर्वचनम् । राजाराजा । वाग्वाक् । पदस्येति नलोपादीनि न सिध्यन्ति । इदमिह सम्प्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां नलोपादीनीति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपादीनि । पूर्वत्रासिद्धे नलोपादीनि। सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति

तीतिवारणमप्यन्यतरोपादानस्य प्रयोजनं कस्मान्न भवति उच्यते । नित्यवीप्सयोरित्यर्थनिर्देशेन शब्दस्याक्षेपान्नित्यवीप्सयोर्यो वर्तते शब्दस्तस्य द्वे भवत इति प्रक्रियावाक्यस्योपप्लवनाद्विशिष्टषष्ठ्यर्थावगमात्सामीप्यादिसम्बन्धप्रतीत्यभावः सिद्धः। पक्षद्वयसम्भवे तु षष्ठीनिर्देशेन षष्ठीस्थाने योगेति परिभाषोपस्थानाद् द्विप्रयोगो निवर्तते । द्वे इत्येतावन्युच्यमाने संख्येयमुच्चारणं यद्यपेक्षते शब्दस्य द्वे उच्चारणे भवत इति । तदा शब्दस्य क्रियायाश्च स्थान्यादेशभावायोगाद् द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः । यदा तु शब्दरूपं संख्येयं तदा द्वे शब्दरूपे एकस्य प्रसङ्गे भवत इति स्थाने द्विर्वचनं विज्ञायेत । अथैकाचो द्वे प्रथमस्येत्यत्र षष्ठीनिर्देशात् स्थाने द्विर्वचनं कस्मान्न भवति । अभ्यासाच्चेत्यनेनाभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कुत्वविधानाल्लिङ्गात् । न हि स्थाने द्विर्वचने ऽभ्यासादुत्तरो हन्तिः सम्भवति । शब्दान्तरत्वादादेशस्य स्थानिवद्भावादपि समुदायो हन्तिग्रहणेन गृह्यते न तु तदवयवः । एकान्तरतेति । आवृत्तिभेदनिबन्धनया द्वित्वसंख्यया स्वाश्रयस्यैकत्वस्य निवर्तनात् । तथा चोक्तम् । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तिसंख्यानादिति । ऋषिसहस्रमेकां कपिलां दत्त्वा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः सम्पन्नास्त एकदक्षिणा आनीयन्तामित्युक्ते सहस्रदक्षिणात्वान्न त आनीयन्ते । तत्र आमशब्दो निपातत्वादाद्युदात्त एकस्य पचसिशब्दस्य तिङ्ङतिङ इति निघातो द्वितीयस्यानुदात्तं चेति आमन्त्रितस्य पदात्परस्य निघाते प्राप्ते प्रतिषिद्धे आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वम् । प्लुतस्याप्युदात्तत्वम् । अथ स्थाने द्विर्वचने कथमेकान्तरता यावतैकस्य स्थाने द्वौ शब्दावादेशौ विधीयेते । उच्यते । एकपदादेशत्वात् स्थानिवद्भावादेकपदत्वम् । पौनःपुन्यमिति । पुनः पुनर्भवितरि वर्तमानात् पुनःपुनःशब्दाद्भावे प्रत्ययो यथा नानात्वमिति नानाभूतवृत्तेर्नानाशब्दात् । पौनःपुनिक इति । पुनःपुनर्भव इति कालाट्ठञ् । तत्र द्विष्प्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने वीप्स्यमानार्थवाचित्वादर्थवत्त्वे ऽप्यर्थवतः समुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वम् । स्यादेतदनुत्पन्न एव सुपि पुनःशब्दस्य नित्यता युक्ताक्रियाप्रधानस्याव्ययस्य द्विष्प्रयोगो विधास्यते ततो सुबन्तसमुदायत्वादव्यावृत्तं प्रातिपदिकत्वं यथैकशेषे सरूपप्रातिपदिकसमुदायस्य । तच्च न । द्विर्वचनस्य नित्यत्वाद्यर्थापेक्षत्वाद् बहिरङ्गत्वात्सुबुत्पत्तेरव्ययार्थमात्रापेक्षया अन्तरङ्गत्वात्स्थाने द्विर्वचने तु स्थानिवद्भावात् प्रातिपदिकत्वम् । ननु स्थान्येव सुबन्तत्वाद् न प्रातिपदिकम् । नैतदस्ति । सुब्लुकि सत्यप्रत्ययान्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपनिषेधाल्लिङ्गात्, अन्यथा प्रातिपदिकत्वाभावान्नलोपस्य प्राप्त्यभावान्निषेधो न कर्तव्यः स्यात् । रा-

सम्प्रधारणा । एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति वक्ष्यामि तच्चावश्यं वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । विभाषिताः प्रयोजयन्ति । द्रोग्धाद्रोग्धा । द्रोढाद्रोढेति । इह तर्हि । बिसम्बिसम् । मुसलंमुसलम् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति । आदेशो यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इत्येवमेतद्विज्ञायते । इह तर्हि नृभिर्नृभिः । रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति । समानपद इत्युच्यते । समानमेव यन्नित्यम् । न चैतन्नित्यं समानमेव । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । समानग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यत्समानं चासमानं च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् । अथ वा पुनरस्तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम् । ननु चोक्तमाम् पचासिपचसि देवदत्ता३ आम एकान्तरमामन्त्रितमनान्तिक इत्येकान्तरता न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः । सुप्तिङन्तं पदं यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुप्तिङन्तं च पदम् । ननु चैकैकस्मादेवात्र सुप्तिङ्विधिः । समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तया पदसंज्ञा । कुत एतत् । शास्त्राहानेः । एवं हि

जाराजेति । पदस्य स्थाने समुदाय आदेशत्वात्पदं न तदवयव इति पूर्वस्य नलोपाद्यसिद्धिः । अन्तरङ्गबहिरङ्गानपेक्षं च चोद्यसमाधाने । नलोपादीनि हि पदत्वमात्रनिबन्धनत्वादन्तरङ्गाणि द्विर्वचनं तु वीप्साद्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गमेवं विभाषिता अपि विधयोऽन्तरङ्गाः । विभाषिता इति । ननु न ह्येकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोग इति न्यायाद्यदा पूर्वस्य घत्वादि तदा परस्यापि लाघवाद्भविष्यति । एवं मन्यते धात्वाकृतिः प्रत्ययाकृतिश्चैकैव प्रक्रान्तार्थभेदाशङ्कापि नास्ति । यथा गवां स्वाम्यश्वेषु चेति । नित्यत्वविरोधिनी च विभाषा शक्या चात्र युगपदेकत्र प्रयोगे सा विधातुमिति तस्याः प्रसङ्ग एतन्न्यायानपेक्षया चैतदुच्यते । आदेश इति । सकारस्यादेशस्य षत्वं न त्वादेशावयवस्य प्रत्ययो यः सकार इति । आदेशानुरोधेनैतदुक्तं प्रत्ययावयवस्य तु सकारस्य षत्वं व्यवस्थापयिष्यते नृभिर्नृभिरिति । स्थानिवत्त्वात्समुदायस्यैकपदत्वादूणत्वप्रसङ्गः । समानमेवेति । यत्र निमित्तनिमित्तिनोरवियोगस्तत्र णत्वमिह तु वीप्साभावे द्विर्वचनाभावान्नृभिरिति रेफं पूर्वमन्तरेणापि नकारस्य प्रयोगात्सर्वदा समानपदस्थत्वाभावः । अथ वा स्थानिवद्भावादेकपदत्वं तत्त्वतस्तु पदद्वयात्मक आदेशः । समानग्रहणमिति । रषाभ्यां नो णः पद इत्यत्र वक्तव्यं तत्रापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसम्भवाद् गुणे संख्याया विवक्षितत्वाच्चैकपदस्थत्वे सिद्धे समानग्रहणं नियमार्थमाश्रीयत इत्यत्र णत्वं न भवति । यस्मात्सुप्तिङ्विधिरिति । अर्थरूपसामान्यात्स एव पच्शब्दः स एव च तिङिति यः पूर्वस्मात्तिङ् विहितः स परस्मादपि यः परस्मात्स पूर्वस्मादपि तदादिग्रहणं चानुवर्तते । तेन पचसिपचसीति समुदायः पच्छब्दादिः पदसंज्ञ इति सिद्धमेकान्तरत्वम् । ननु चेति । ततो नैकं पदम् । समुदाय इति । यथा समुदायस्यावयवानां चैकात्वे तुल्ये समुदायस्यैव द्विर्वचनं भवति नावयवानां पपाचेति तथेहापि पदसंज्ञा । एवं

शास्त्रमहीनं भवति। यदप्युच्यते इह पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इति अप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति। मा भूदेवं समर्थादित्येवं भविष्यति। अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकेभ्यस्तद्धितोत्पत्तिरिति। यदयं कस्कादिषु कौतस्कुतशब्दं पठति ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ २ ॥ इह कस्मान्न भवति। हिमवान्। वाडवः। पारियात्रः। समुद्र इति। नित्ये द्वे भवत इति प्राप्नोति। नैष दोषः। अयं नित्यशब्दोऽस्त्येव कूटस्थेष्वविचालिषु वर्त्तते। तद्यथा। नित्या पृथिवी। नित्यमाकाशमिति। अस्त्याभीक्ष्ण्ये वर्त्तते। तद्यथा। नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति।

हि शास्त्रमिति। प्रत्ययत्वं तु पदसंज्ञायां पदसमुदायस्य त्यागात्तद्विषयं शास्त्रं हीनं स्यात्। तदादिग्रहणानुवृत्तिश्चानर्थिका स्यात्। मा भूदेवं समर्थादिति। तद्धितोत्पत्तौ ह्येवं विभक्त्यन्ताद्वोत्पत्तिः तदवयवात्प्रातिपदिकाद्वेति तत्र विभक्त्यन्तादुत्पत्तिरिति पक्ष आश्रीयते समुदायश्च पूर्वोक्तेन न्यायेन विभक्त्यन्त इति ततस्तद्धितोत्पत्तिरविरुद्धा। अथ वेति। यद्यपि प्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तिस्तथाप्यप्रातिपदिकादपि द्विरुक्ताज्ज्ञापकात् तद्धितोत्पत्तिः। कुतः कुत आगत इति कस्कादिषु पाठान्निपातनादव्ययलक्षणत्वभावे अण्प्रत्ययः॥ १ ॥

नित्यवीप्स ॥ इहेति। यदा नाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो नित्यशब्दः परिगृह्यते ऽङ्गीकृतसामान्यप्रवृत्तिनिमित्तो वा तदात्रापि प्राप्नोति। निमित्तविशेषाङ्गीकरणे ऽप्याभीक्ष्ण्यमङ्गीकृतं न तु कूटस्थत्वमिति विशेषे प्रमाणाभाव इति मत्वा प्रश्नः। अथ वा नित्यशब्दस्य कूटस्थत्वलक्षणो मुख्योऽर्थः शब्दान्तरसन्निध्यनपेक्षणादाभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगसमधिगम्यं गौणोऽर्थोऽविच्छेदोपलब्धिसामान्यमाश्रित्य तत्र प्रयोगात्। ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति कूटस्थवाचिनामेव द्विर्वचनेन भाव्यम्। येषां च प्रयोक्तृभिरुत्पादविनाशौ नोपलभ्येते ते नित्यास्तत्र नित्यशब्दस्य तत्पर्यायाणां च नित्यं कौटिल्ये गतौ ध्रुवमपाय इत्यादिनिपातनाच्छब्दयो द्विर्वचनाभावः प्रतिपत्तुमिति विशेषानुपन्यस्यति हिमवानिति। कूटस्थेष्वविचालिष्विति। उभयोपादानं नित्यार्थाभिव्यक्त्यर्थं कूटस्थेष्वित्येतावत्युच्यमाने राशेरपि नित्यत्वं प्रतीयेत यस्माद्व्ययो न क्रियते। तथा चोच्यते। कूटस्थं राशिं कुरु नास्मद्व्ययः कर्तव्य इति। एवमविचालिष्वित्युच्यमाने यदा क्रियारहितं द्रव्यं भवति तदा तस्य नित्यत्वप्रसङ्गः। उभयोपादाने तु येऽर्था उत्पादविनाशरहितास्ते नित्या इत्युक्तं भवति। नित्या पृथिवीति। अवयवानां विचालित्वे ऽप्यवयविस्वभावा पृथिवी स्वरूपान्न चलतीति नित्योच्यते। तदिति। आभीक्ष्ण्यवचन एवात्र नित्यशब्दो गृह्यते न कूटस्थवचनः कूटस्थग्रहणे हि तद्वाचिनां सुबन्तानां स्वार्थ एव द्विर्वचनं स्यान् न चैवं लोके प्रयोगोऽस्ति प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानं हिमवान् हिमवानित्युक्ते वीप्सा प्रतीयते न तु स्वार्थः सुबन्तानामेव च नित्यवीप्सालक्षणद्विर्वचनविधानेन तिङन्तानि नानुगृहीतानि स्युराभीक्ष्ण्यलक्षणे तु नित्यत्वे गृह्यमाणे तल्लक्षणं द्विर्वचनं तिङन्तानां वीप्सालक्षणं तु सुबन्तानामित्युभयानुग्रहः कृतो भवति गौणोऽपि चार्थो

तत्र आभीक्ष्ण्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम् । अथ किमिदं वीप्सेति । आप्नोतेरयं विपूर्वात् इच्छायामर्थे सन् विधीयते । यद्येवं चिकीर्षति जिहीर्षति इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते वीप्सायामभिधेयायामिति । कथं तर्हि कर्तृविशेषणमेतत् । वीप्सतीति वीप्सः वीप्सश्चेत्कर्त्ता भवतीति । कः पुनर्वीप्सार्थः । अनवयवाभिधानं वीप्सार्थः । अनवयवेन द्रव्याणामभिधानमेव वीप्सार्थः । अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनप्रसङ्गः * । अनवयवाभिधानं

लक्ष्यदर्शनवशाद्विहाश्रीयते यथा शीतोष्णाभ्यां कारिणि; पार्श्वेनान्विच्छतीत्यादौ । यद्याभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनं विधीयते किमर्थं वार्तिककारः क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यमाभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यमिति वक्ष्यति । क्रियासमभिहारे द्विर्वचनं विधीयमानं यथा लोडन्तस्य भवति लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति ।तथा पापच्यत इत्यादौ यङन्तस्य कस्मान्न भवति । उच्यते । क्त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्ये विषये विहितावपि ताभ्यामेव तस्य द्योतितत्वादप्राप्तं द्विर्वचनं मत्वा तद्विधानम् । प्रत्ययद्विर्वचनाभ्यां सहिताभ्यामाभीक्ष्ण्यं द्योत्यत इति वार्तिककारः प्रदर्शयति । क्रियासमभिहारश्च विविधो; भृशार्थः, पौनःपुन्यं च । तत्र भृशार्थे द्विर्वचनस्याप्रसङ्ग एवाभीक्ष्ण्यमपि लोटाभिव्यक्तमिति तत्रापि तन्न प्राप्नोतीति विधीयते । तत्र यङः क्रियासमभिहारव्यभिचाराभावाद्यङैव स्वार्थिकेन क्रियासमभिहारद्योतनाद्यङन्तस्य न भवति । यदा तु भृशार्थे यङ् तदा पौनःपुन्यप्रतिपिपादयिषायां द्विर्वचनं भवत्येव पापच्यते पापच्यते इति । लोडपि भवति पापच्यस्व पापच्यस्वेति । लोट् तु विषयान्तरेऽपि विधानाद् व्यभिचरति क्रियासमभिहारमिति । द्विर्वचनसहित एव तं द्योतयतीति तदन्तस्यैव क्रियासमभिहारलक्षणद्विर्वचनप्रवृत्तिः । अथ नित्यतायां द्विर्वचनं विधीयमानं धातुमात्रस्य कस्मान्न भवति धातुर्हि क्रियावाची क्रियाधर्मश्चाभीक्ष्ण्यम् । नैतदस्ति । गृहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनी तिङन्तस्यैव भवति । न च धातुमात्राद्विर्वचनेन नित्यत्वं द्योत्यते इति धातुमात्रस्य द्विर्वचनाभावः । आप्नोतेरिति व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन क्रियाविशेषे योगरूढिर्वीप्साशब्द इति दर्शयति । इतरो रूढत्वमबुद्ध्वाह यद्येवमिति । करोत्यादिक्रियाभिः कटादीनां या व्याप्तुमिच्छा तद्वाचित्वाच्चिकीर्षतीत्यादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गः । रूढत्वाश्रयेणाह नैष दोष इति । चिकीर्षति चिकीर्षतीति द्विर्वचनं आभीक्ष्ण्यमेव प्रतीयते न तु स्वार्थमात्रम् । नाभिधेया वीप्सा गृह्यते वीप्सावाचिनो द्वे भवत इति । किं तर्हि प्रयोक्तृधर्मो यथा आबाधो गतगत इति युक्ते प्रियस्य चिरगमनेन पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्त इति प्रतिपत्तिः । वीप्सश्चेत्कर्तेति । अत्र प्रयोक्ता कर्ता विवक्षितः । यदा पृथक् सङ्ख्यया युक्तानितरेतरयोगमप्राप्तान् सर्वानर्थान् क्रियया गुणेन वा युगपद्व्याप्नुवन् वाक्यं वक्ति तदा वक्तुरिच्छाविशेषो द्विर्वचनेन द्योत्यते । कः पुनर्वीप्सार्थ इति । अर्थः प्रयोजनमेवंभूताया वीप्साया उपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । अनवयवाभिधानमिति । साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणसम्बन्धप्रतिपादनं वीप्साफलमित्यर्थः । जात्याख्यायामिति । जातौ पदार्थे साकल्येन द्रव्याणां प्रतिपत्तिर्भवति । यथा ब्राह्मणो

वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनं प्राप्नोति । व्रीहिर्यव इति । न वैकार्थत्वाज्जातेः । न वा एष दोषः । किङ्कारणम् । एकार्थत्वाज्जातेः । एकार्था जातिः । एकमर्थं प्रत्याययिष्यामीति जातिशब्दः प्रयुज्यते । अनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्सायाः । अनेकार्थाश्रया च पुनर्वीप्सा । अनेकार्थं सम्प्रत्याययिष्यामीति वीप्सा प्रयुज्यते । एकार्थत्वाज्जातेरनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्सायाः जात्याख्यायां द्विर्वचनं न भविष्यति । निवर्त्तकत्वाद्वा * । अथ वा नानेन द्विर्वचनं निर्वर्त्यते किं तर्हि अद्विर्वचनमनेन निवर्त्यते । यावन्तस्ते ऽर्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राप्नोति । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वे एव शब्दरूपे प्रयोक्तव्ये नातिबहु प्रयोक्तव्यमिति । सर्वपदग्रहणानर्थक्यं चार्थाभिधाने द्विर्वचनविधानात् * । सर्वग्रहणं चानर्थकम् । किङ्कारणम् । सर्वस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थोऽवगम्यते नावयवस्य । पदग्रहणं चानर्थकम् । पदस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थोऽवगम्यते ना-

---

न हन्तव्य इति सर्वब्राह्मणहननप्रतिषेधः प्रतीयते । न वैकार्थत्वादिति । यदि व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिरथ व्यक्तिभेदर्शनवो व्यक्तय एव जातिरुभयथा भेदाभावाज्जातिलक्षण एकोऽर्थः तत्र यथाग्न्यानयने चोदिते ऽचोदितमपि पात्रं नान्तरीयकत्वादग्न्यानयनस्योपादीयते तथा जातौ चोदितायां द्रव्यं क्रियाङ्गभावेन प्रतीयते न तानवयवाभिधानस्य भेदविषयत्वाज्जात्यभिधाने तदभावादद्विर्वचनाभावः । एकशेषे ऽप्यस्मिन् वने शोभना वृक्षा इति कतिपयानामपि वृक्षाणां शोभनत्वेन प्रयोगदर्शनादनवयवाभिधानाभावात् द्विर्वचनाभावः । ग्रामोग्रामो रमणीय इति तूक्ते निःशेषग्रामगतरमणीयत्वप्रतीतिः । तथास्मिन् वने वृक्षोवृक्षः शोभन इत्युक्ते सर्वेषामेव वृक्षाणां प्रत्येकं सन्निवेशानिरपेक्षदर्शनीयत्वयोगप्रतीतिः । सर्वे वृक्षाः शोभनाः इत्यत्र तु सर्वनाम्ना वीप्साया द्योतनाद्द्विर्वचनाभावः । इह तु सर्वे माषा ब्राह्मणेभ्यो दत्ता इति यद्यपि कस्मै चिद्भूयो दत्ताः कस्मै चित् पञ्च तथापि प्रयोगाद्वीप्साभावो यदा त्वेकैको दत्तस्तदा वीप्सासम्भवान्माषंमाषा दत्त इति द्विर्वचनं भवति । वृत्तिकारैरप्युक्तम् । नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सेति । नानाभूतमर्थं द्रव्यलक्षणं ये शब्दा ब्रुवन्ति तेषां यान्यधिकरणान्यभिधेयानि तेषां सहाविवक्षितानां पृथक् संख्यायुक्तानां प्रत्येकं क्रियागुणयुक्तानां प्रयोक्तुः क्रियया गुणेन वा युगपदेककाला व्याप्तुमिच्छा सा वीप्सा । तत्र नानावाचिशब्देन जातिशब्दनिरासः । युगपद्ग्रहणेन क्रमविवक्षायां द्विर्वचननिरासो यथास्मिन् वने ऽयं वृक्षः शोभनो ऽयं वृक्षः शोभनो इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने बहूनपि शब्दान् प्रयुङ्क्ते । वीप्सा प्रयुज्यत इति । वीप्साविषयत्वाद्द्विर्वचनं वीप्साशब्देनोच्यते । निवर्तकत्वाद्वेति नेदं द्विर्वचनस्य विधायकमिति जातिशब्दानां द्विर्वचनाभावः । द्रव्यशब्दानां तु यावदर्थं प्रयोगे प्राप्ते द्वयोरेव प्रयोग इति नियमः क्रियते ।नातिबह्विति । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थत्वादबहुवर्चनाभावः । सर्वपदात । यदा निवर्तकमिदं तदा सर्वादिग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः।येषां हि बहूनां प्रयोगः प्राप्तः तेषां

पदस्य । सगतिग्रहणं चानर्थकम् । सगतिकस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थोऽवगम्यते नागतिकस्य । किं पुनरिदं वीप्सायां सर्वमभिधीयते । आहो स्विदेकम् । कश्चात्र विशेषः । वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाप्रसिद्धिः । वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनं न सिध्यति । ग्रामोग्रामः । जनपदोजनपद इति । बहवस्तेऽर्थास्तत्र बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्येकम् । एकाभिधाने ऽसर्वद्रव्यगतिः । एकाभिधाने सर्वद्रव्यगतिर्न सिध्यति । अस्तु तर्हि सर्वाभिधानम् । ननु चोक्तं वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाप्रसिद्धिरिति । न वा पदार्थत्वात् * । न वा एष दोषः । किङ्कारणम् । पदार्थत्वात् । पदस्यार्थो वीप्सा सुबन्तं च पदं ङ्याप्प्रातिपदिकाच्चैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । न चैतत्प्रातिपदिकम् । यत्तर्हि प्रातिपदिकम् । इषदृदषत्समित्समिदिति । एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तम् । न च प्रातिपतिकम् । अपर आह । न वा पदार्थत्वात् । न वा एष दोषः । किङ्कारणम् । पदार्थत्वात् । पदस्यार्थो वीप्सा । सुबन्तं च पदम् । ङ्याप्प्रातिपदिकाच्चैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । न चैतत्प्रातिपदिकम् । यत्तर्हि प्रातिपदिकम् । दृष-

---

द्विर्वचनेनासौ निवर्त्तेत न चावयवस्यापदस्य गतिसन्निधावगतेर्वा आवृत्तिप्रसङ्गः । अथ परेर्वर्जन इत्यादिषु विधायकेषु कथमवयवद्विर्वचनाभावः । उच्यते । परेर्द्वे भवत इत्युक्ते समुदायसन्निधौ द्विशब्दः श्रुतः प्रत्यासत्त्या समुदायमेव संख्येयं प्रतिपादयतीति सर्वादेशः सिद्ध इति नार्थः सर्वग्रहणेन । किं पुनरिति । अवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति यदुक्तं तन्नोपपद्यत इति मत्वा प्रश्नः । ग्रामोग्राम इत्येकवचनं श्रूयते अर्थास्तु बहवस्तत्र किं श्रुतिप्रामाण्यादेकत्वात्ससायोऽथार्थवशाद्वीप्साविषयस्य शब्दस्य बह्वर्थत्वं यथैकशेषशब्दस्य द्व्यर्थत्वं बह्वर्थत्वं वा । कश्चात्र विशेष इति । परिगृहीतैकत्वानां बहूनामर्थानां वीप्सायामभिधानात्सर्वाभिधान एकाभिधाने वा नास्ति विशेष इति भावः । वीप्सायामिति । सर्वे चेत् ग्रामशब्देनोच्यन्ते तदैकत्वविरोधिबहुत्वसंख्योपजननादेकवचनमिष्टं न सिध्यति । एकाभिधाने ऽसर्वद्रव्यगतिरिति । यद्येकाभिधानमभ्युपगम्यते तदा सर्वद्रव्यगतिर्न प्राप्नोति । अस्तु तर्हीति । परिगृहीतैकत्वस्य सर्वस्याभिधानमित्यर्थः । पदस्यार्थ इति । निर्ज्ञातसंख्यस्यार्थस्य वीप्सायोग इत्यर्थः । उत्तरकाले तु सत्यपि बहुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनाभावो यथा पश्य मृगो धावतीति दर्शनक्रियापेक्षे सत्यपि कर्मत्वे द्वितीयाभावः । न चैतदिति । सुबन्तत्वादप्रत्यय इति प्रतिषेधात् । एतदपीति । न ङिसम्बुद्ध्योरिति तु नलोपविषयमेव ज्ञापकं मन्यते । अपर आहेति । पूर्वमप्रातिपदिकत्वाद्बहुवचनाभाव उक्त इदानीमन्यथोच्यते संख्यान्तरेणानाविष्टस्य यत् बहुत्वं तस्य वाचकं द्योतकं वा बहुवचनमुत्पद्यते वीप्सायां तु परिगृहीतैकत्वानामर्थानां बहुत्वोपजननादन्तरङ्गत्वादेकवचनमुत्पन्नमिति स्वादिशास्त्रस्य कृतार्थत्वात्पुनरप्रवृत्तिः । ततो न चैतत्प्रातिपदिकमित्यस्यायमर्थः । संख्यान्तरानाविष्टं प्रातिपदिकमत्र नास्तीति । य-

वृक्षवत् समित्समिदिति । एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं न प्रातिपदिकम् । अथेह कथं भवितव्यम् । पचतिपचतितरां तिष्ठति । आहो स्वित् पचतितरां पचतितरां तिष्ठतीति । पचतिपचतितरां तिष्ठतीति भवितव्यम् । कथम् । द्विर्वचनं क्रियतामातिशायिक इति । द्विर्वचनं भविष्यति विप्रतिषेधेन । इहापि तर्ह्यातिशायिकाद् द्विर्वचनं स्यात् । आढ्यतरमाढ्यतरमानयेति । अस्त्यत्र विशेषः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः । कान्तरङ्गता । ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः । पदस्य द्विर्वचनम्। आतिशायिकोऽपि नान्तरङ्गः । कथम् । समर्थात्तद्धितोऽसावुत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन । अथ वा स्पर्द्धायामातिशायिको विधीयते । न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा गम्यते । एवं तर्हीह द्वावर्थौ वक्तव्यौ नित्यवीप्से चातिशयश्च । नचैकस्य प्रयोक्तुरनेकमर्थं युगपद्वक्तुं सम्भवोऽस्ति । तदेतत्प्रयोक्तर्यधीनं भवति एतस्मिंश्चापि प्रयोक्तर्यधीने क्वचित्का चित्प्रसक्ततरा गतिर्भवति । इह तावत् पचतितरां तिष्ठतीत्येषा प्रसक्ततरा गतिर्यन्नित्यमुक्त्वातिशय उच्यते । इहेदानीमाढ्यतरमाढ्यतरमानयेत्येषा प्रसक्ततरा गतिः यदतिशयमुक्त्वा वीप्साद्विर्वचनमुच्यते ॥

तर्हीति । अर्थाभावात्स्वभावतो निवृत्तस्य प्रत्ययस्य लोपविधानद्वारेणानुत्पत्तिरेव प्रत्ययलक्षणायान्वाख्यायत इत्येकत्वानाविष्टमेतत्प्रातिपदिकमिति भावः । एतदपीति । प्रत्ययो लक्षणं यस्य तत्प्रत्ययलक्षणमेकत्वं तेन सुबन्तमेतदेकत्वाविष्टमर्थं प्रतिपादयति निवृत्ते हि प्रत्यये प्रकृतिरेवैकत्वयुक्तमर्थं प्रतिपादयति । यथा राजा तक्षेति नास्त्येकत्वस्याप्रतीतिः । एकैकमित्यत्र सत्यपि बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे परिगृहीतैकत्वस्यार्थस्य वीप्सायोगादन्तरङ्गत्वादेकवचनं भवति बहुत्वप्रतीतिस्तु बहिरङ्गत्वाद्बहुवचनाभावः । एतस्यैवार्थस्यैकैकस्य प्राचामिति निर्देशो लिङ्गम् । अथेहेति । विनापि चशब्देन पाकस्थानयोरत्र समुच्चय इति के चिदाहुः । अन्ये तु तिष्ठतीति शत्रन्तमाहुः । तिष्ठति देवदत्ते यज्ञदत्तः पक्त्रन्तरापेक्षया पचति पचतितरामित्यर्थः। नित्यवीप्से चातिशयश्चेति । यद्यप्येते त्रयोऽर्थाः तथापि प्रयोगभेदाश्रयेणैतदुक्तम् । तिङन्तेषु नित्यत्वातिशयौ द्वावर्थौ सुबन्तेषु वीप्सातिशयौ । न चैकस्येति । यद्यपि वृक्षा इत्यादौ युगपदनेकार्थाभिधानमस्ति तथापि प्रकृतार्थापेक्षयैतदुच्यते । नित्यतातिशययोर्वीप्सातिशययोश्च निमित्तभेदाद्युगपदभिधानासम्भवः । प्रयोक्तर्यधीनमिति । नन्वध्युत्तरपदात् खविधानात्कथं केवलस्याधिनशब्दस्य प्रयोगः । अवृत्तिजाः वृत्तिजसदृशा अधीनादय इत्यदोषः । इनशब्देन वाधिशब्दस्याव्ययीभावः परायत्ततप्रतिपादनपरः । क चित्काचिदिति । क्रियाप्रकर्षः प्रतियोग्यपेक्षो बहिरङ्ग इति अन्तरङ्गं पौनः पुन्यं पूर्वं विवक्ष्यते । इह त्वाढ्यतरमाढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्ता एवाढ्या आनयनक्रियायामुपयुज्यन्त इति लब्धप्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते । किञ्च कृतद्विर्वचनात् तरपि सत्याढ्याढ्यतरमानयेति भाव्यम । ततश्च प्रकारोऽर्थो गम्यते । न तु वीप्सा । तस्मात् प्राक् प्रकर्षो विवक्ष्यते ततो वीप्सेति यथेष्टसिद्धिः ॥ २ ॥

परेर्वर्जने ॥ ५ ॥ परेरसमासे * । परेरसमासे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । परेर्वर्जन इत्येव सिद्धम् । परेर्वर्जन इत्युच्यते । न चात्र परिर्वर्जने वर्तते । कस्तर्हि । समासः । परेर्वर्जने वावचनम् * । परेर्वर्जने वेति वक्तव्यम् । परित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः परि-परित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥ असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथक्त्वनिर्देशानर्थक्यम् * । असूया-कुत्सनमित्येकोर्थः । कोपो भर्त्सनमित्येकोर्थः । असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चै-कार्थत्वात्पृथक्त्वनिर्देशोऽनर्थकः । न ह्यनसूयन् कुत्सयति न चाप्यकुपितो भर्त्स-यते । ननु च भोः अकुपिता अपि दृश्यन्ते दारकान् भर्त्सयमानाः । अन्ततस्ते तां शरीराकृतिं कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति । एवं तर्ह्याह सामृतैः पाणिभिर्घ्न-न्ति गुरवो न विषोक्षितैः । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥१॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥ इह कस्माद्बहुव्रीहिवद्भाव उच्यते । न चात्र

परेर्वर्जने ॥ परित्रिगर्तमिति । त्रिगर्तान्वर्जयित्वा वृष्टो देव इति वर्जनक्रियाकृ-तो वर्षत्रिगर्तानां सम्बन्धइति परेः सन्निधाने वाक्यवत्समासेऽपि प्रतीयत इति द्विर्वचनप्रसङ्गः । कस्तर्हि समास इति । जहत्स्वार्था वृत्तिरिति समास एव वर्ज्यमा-नोपसर्जने वर्तते । अवयवौ त्वनर्थकौ । यदाप्यजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवले वर्जने परिर्वर्तते इति तत्रैव द्विर्वचनं समासे तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दाद् द्व्यर्थः परिः केवले वर्जने न वर्तत इति सिद्धो द्विर्वचनाभावः । अत्र पक्षे न चात्र परिर्वर्जने वर्तत इत्यस्यायमर्थः । शुद्धवर्जने न वर्तते अन्य एव द्व्यर्थः परिः समासे । अन्यो वाक्ये शुद्धवर्जनविषयः । कस्तर्हि समास इति । समासविषयत्वात्परिरेव समासः । अन्य एव परिर्द्व्यर्थ इत्यर्थः । वाक्ये नित्यत्वाद् द्विर्वचनप्रसङ्गादाह परेरिति ॥ ५ ॥

वाक्य ॥ असूयाकुत्सनयोरिति । यद्यप्यसूयादयः परस्परस्माद् भिन्नास्तथापि कार्यकारणभावेनैकविषयत्वमेकार्थत्वं ज्ञेयं, तमेव कार्यकारणभावं दर्शयति न ह्यनसूयन्निति । तत्र कुत्सनभर्त्सनाभावेऽप्यसूया कोपश्च भवतो न तु कोपासूया-भावे भर्त्सनकुत्सने इति कोपासूययोर्द्विर्वचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि तत्सद्भावात्सिध्यतीति कुत्सनभर्त्सनग्रहणमनर्थकं भवतीत्यर्थः । ननु चेति । कोप-मन्तरेणापि भर्त्सनसद्भावात् पृथग्विधेयं द्विर्वचनमित्यर्थः । अत्राप्यस्ति कोप इति दर्शयति अन्ततइति । यद्यकुपिता भर्त्सयेरन् गुरवो नैव दारकास्तेभ्यो बिभियुरिति कोपं प्रदर्शयन्तो भर्त्सयन्ते ततः सर्वत्र भर्त्सने कोपसद्भावात् पृथग्भर्त्सनग्रहणं न कर्तव्यम् । कुत्सनभर्त्सनग्रहणसमर्थनायाह सामृतैरिति । गुरवो हि हितैषित्वाद-कुप्यन्तोपि भर्त्सनं कुर्वते, भर्त्स्यमानास्तु कुपितान् प्रतियन्ति तान् । विनाप्यसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक् तयोः । निर्देशः सूत्रकारेण विहितः सूक्ष्मबुद्धिना ॥ ८ ॥

द्विर्वचनं पश्यामः। एकस्य द्विर्वचनसम्बन्धेनेति चेदर्थनिर्देशः *। एकस्य द्विर्वचनसम्बन्धेनेति चेत् अर्थनिर्देशः कर्तव्यः। द्विर्वचनमपि ह्यत्र कस्मान्न भवति। तस्माद्वाच्यमस्मिन्नर्थे द्वे भवतो बहुव्रीहिवच्चेति। न वा वीप्साधिकारात् *। न वा वक्तव्यम्। किङ्कारणम्। वीप्साधिकारात् नित्यवीप्सयोरिति वर्तते। अथ बहुव्रीहिवत्त्वे किम्प्रयोजनम्। बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावौ। सुब्लोपः। एकैकम्। पुंवद्भावः। गतगता। यद्येवम्। सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषः*। सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषो भवति। सर्वनामविधौ दोषो भवति। एकैकस्मै। न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति। सर्वनाम। स्वरः, नन सुसु। नञ्सुभ्यामित्येष स्वरः प्राप्नोति। स्वर। समासान्तः, ऋक्ऋक्। पूःपूः। ऋक्पूरब्धूःप-

———————

एकम्॥ इह कस्मादिति। केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनेन विधीयते अनिर्दिष्टविषय इति मत्वा प्रश्नः। किं पुनरत्रानिष्टं यावता कृते ऽपि सुब्लुकि बहुव्रीहिवद्भावादपरः सुब् भविष्यति समासग्रहणं च नियमार्थं न तु विध्यर्थमिति प्रत्ययान्तत्वादेक इत्यस्याप्रातिपदिकत्वान्नैव वा सुब्लुक् प्राप्नोति एवं तर्ह्युदाहरणादिकप्रदर्शिता इदं तूदाहरणमेकेनेति, अत्र हि पुंवद्भावः प्राप्नोति। एकस्येति। द्वे इत्यधिकाराद्द्विर्वचनसन्नियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भावस्तदभावे न भवति। द्विर्वचनमप्यनेन विधीयमानमत्र प्राप्नोतीति मत्वाह एकस्येति। नवेति। वीप्साशब्दः स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् परेर्वर्जन इत्यादावर्थान्तरनिर्देशादाकाङ्क्षाया अभावात्तत्सम्बन्धमननुभूयैवोपतिष्ठते सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायाद्वीप्सायां विधीयमानेन बहुव्रीहिवद्भावेन द्विर्वचनस्य बाधाप्रसङ्गादनेनैवोभयं विधीयते। अथेति। किं बहुव्रीहौ दृष्टं सर्वं कार्यमतिदिश्यते अथ किञ्चिदेवेति प्रश्नः। एकैकमिति। सुबन्तसमुदायस्य बहुव्रीहिवद्भावात् सुब्लुकि कृते पुनर्बहुव्रीहिवद्भावादेव सुबुत्पत्तिः। गतगतेति। उत्तरसूत्रेण द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ। एकैकेत्यत्र तु पुंवद्भावे विशेषाभावः। अवग्रहे त्वत्रापि विशेषोऽस्ति। न चात्र नित्या संहिता एकैकयेत्येक इत्यवग्रहकरणात् अग्रेअग्रे सूक्ष्म इत्युदाहरणाच्च। ननसुसुइति। आबाधे चेति द्विर्वचनम्। ननकरोति सुसुजागर्तीत्यवमादिवाक्यैकदेश उदाहृतः। अथ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते सति केन स्वरेण भाव्यम्। अत्र हि चत्वारः स्वराः प्राप्नुवन्ति- समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वमाम्रेडितानुदात्तत्वं च। तत्र कार्यातिदेश इदमेव कार्याणां विधायकमिति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वमनेन बाध्यते। शास्त्रातिदेशे विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्तनान्न भाव्यमाम्रेडितानुदात्तत्वेन। यथा च नञ्सुभ्यामित्यस्य समासग्रहणानुवृत्त्यानतिदेशादप्रवृत्तिरेवं पूर्वपदप्रकृतिरस्यापीति समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। उच्यते। नञ्सुभ्यामित्यत्रैव घनं समास इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन समासग्रहणमनुवर्तते न तु बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यत्र तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽतिदेशेन भवन् समासान्तोदात्तत्वं बाधते। ऋक् ऋगिति। समासमात्राद्विधीयमानो बहुव्रीहेरपि दर्शनादकारो बहु-

थमानक्ष इति समासान्तः प्राप्नोति। सर्वनामविधौ तावन्न दोषः। उक्तं तत्र बहुव्रीहिग्रहणस्य प्रयोजनम्। बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र प्रतिषेधो यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति। स्वरसमासान्तयोरपि प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः। समासो यो बहुव्रीहिरिति।

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥ कर्मधारयवत्त्वे कानि प्रयोजनानि। कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि। सुब्लोपः, पटुपटुः। पुंवद्भावः, पटुपट्वी। अन्तोदात्तत्वम्, पटुपटुः ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥ गुणवचनस्येति किमर्थम्। अग्निर्माणवको गौर्वाहीकः। प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात् सर्वप्रसङ्गः *। प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः। सर्वे हि शब्दाः प्रकारे वर्तमानाः गुणवचनाः सम्पद्यन्ते। तेनेहापि प्राप्नोति। अग्निर्माणवकः। गौर्वाहीक इति। सिद्धं तु प्रकृत्यर्थविशेष-

---

व्रीहिवद्भावात् प्राप्नोति। उक्तं तत्रेति। विभाषा दिक्समासे इत्यतो न बहुव्रीहाविस्यत्र बहुव्रीहिग्रहणानुवर्तनाद् बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्मुख्यस्तस्य सर्वनामसंज्ञानिषेध इत्यतिदेशान्न वर्तते। स्वरसमासान्तयोरिति। स्वरे व्याख्यातम्। समासान्ते व्याख्यायते समासान्ता इत्यत्र समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासग्रहणमनुवर्तते तेन मुख्यसमासपरिग्रहादतिदेशात् समासान्ताप्रसङ्गः। समासमात्रस्य समासग्रहणेन विशेषणादर्थाद्बहुव्रीहेरपि विशेषणात्तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्याम इत्येतद्भाष्यमुपपद्यते। अन्ये त्वाहुः बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादित्यतः ऋक्पूरब्धूरित्यत्र बहुव्रीहिग्रहणं समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासग्रहणं च सम्बन्धानुवृत्त्यानन्तर्ययोगैः सम्बन्धमगच्छदनुवर्तते तदुभयं वाक्यभेदेन सम्बध्यते तेन ऋगाद्यन्तात् समासादकारप्रत्ययो भवति बहुव्रीहेस्तु समासादेव न त्वतिदेशादित्यर्थः सम्पद्यते। अथ ननेत्यत्र बहुव्रीहिवद्भावान्नलोपः कस्मान्न भवति। एवं समास इत्यतः समासग्रहणसम्बन्धानुवृत्त्या पुंवद्भावमविशेषयन्नलोपेऽनुवर्तते इत्यदोषः ॥ ९ ॥

कर्म ॥ कालककालिकेत्यादौ न कोपधाया इति प्रतिषेधात् पुंवद्भावो बहुव्रीहिवद्भावेन न सिध्यति पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च प्राप्नोतीति कर्मधारयवद्भावाधिकारः॥

प्रकारे ॥ गुणवचनस्येति किमर्थमिति। क्रियमाणेऽपि गुणवचनग्रहणेऽतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः। अग्निर्माणवक इति। अग्निशब्दो वह्नौ वृत्तः सोऽयमिति सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारान्माणवके वर्तत इति द्रव्ये पूर्वं संवृत्तः सम्प्रत्यपि द्रव्यवचन इति गुणवाचित्वाभावान्न द्विरुच्यते एवं गौर्वाहीक इति गोशब्दः सास्नादिमति वर्तित्वा पूर्ववद्वाहीके वर्तते। प्रकारे सर्वेषामिति। अग्निशब्दोऽग्निगतं तैक्ष्ण्यं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यत इति गुणशब्दः। एवं गोशब्दः सास्नादिमद्गतजाड्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यते गुणगुणिनोश्चात्र विषये नित्यमभेदोपचाराद्भेदनिबन्धनषष्ठ्यभावः। सिद्धं त्विति। द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानी इति तदर्थो विशेष्यते न तु प्रकारः तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाद्व्यभिचाराभावात्तद्ग्रहणाद्गुणवचनो यः

णत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् । कृत्यर्थो विशेष्यते । नैवं विज्ञायते प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्येति । कथं तर्हि गुणवचनस्य शब्दस्य द्वे भवतः प्रकारे वर्तमानस्येति । अथ वा प्रकारे गुणवचनस्येत्युच्यते सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः सम्पद्यते । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यो गुणवचन इति । कश्च साधीयः । प्रकारे च प्राक् च प्रकारात् । अथ वा प्रकारे गुणवचनस्येत्युच्यते । सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः सम्पद्यते त एवं विज्ञास्यामः । प्राक्प्रकाराद्यो गुणवचन इति । आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् * । मूलेमूले स्थूलाः । अग्रेअग्रे सूक्ष्माः । स्वार्थे ऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् * । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि । अवधार्यमाण इति किमर्थम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि द्वौ देहि त्रीन् देहि । अनेकस्मिन्निति किमर्थम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि । माषमेव देहि । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इत्युच्यते । अवयवाभिधानं चात्र गम्यते । आतश्चावयवाभिधानम् । यो ह्युच्यते

शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य सादृश्ये द्योत्ये द्वे भवत इति सूत्रार्थः । ननु वक्ष्यत्येतत् त एवं विज्ञास्यामः प्राक् प्रकाराद्यो गुणवचन । इति तत्कोऽनयोरर्थयोर्भेदः । उच्यते । इह प्रतिज्ञामात्रं कृतं सिद्धं त्विति तत्र तूपपत्तिर्वक्ष्यते । तत्र प्रकर्षगतिरिति । सामर्थ्याद् गुणवचनत्वे लब्धे पुनर्गुणवचनग्रहणं प्रकर्षप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तमित्यर्थः । प्राक् प्रकारादिति । गुणवचनग्रहणसामर्थ्यादवस्थाविशेषः परिगृह्यते । इह च सादृश्यं प्रकार आश्रीयते न तु भेदः पटुपटुरिति ह्युक्ते पटुसदृशः प्रतीयते प्रकारवचने जातीयरित्यत्र सादृश्यं प्रकारः केषां चिन्मतेन गृह्यते ऽन्येषां तु भेदः प्रकारः । अत्र केचिदाहुः । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनोऽपि द्विर्वचनं भवति शुक्लशुक्लः पट इति । गुणमात्रवाचिनोऽपि शुक्लशुक्लं रूपमिति । अन्ये तु गुणविशिष्टद्रव्यवाचिन एव द्विर्वचनं मन्यन्ते मूलेमूल इति । अग्रमध्यमूलानि त्रयो भागाः तत्रैकमेव मुख्यमग्रं मूलं च अन्येषां तु भागानामपेक्षाकृतोऽग्रमूलव्यपदेशो ऽधःसंनिवेशापेक्षोऽग्रव्यपदेशः । उपरि सन्निवेशमपेक्ष्य मूलव्यपदेशः । नचैकरूपं भागानां स्थौल्यं सौक्ष्म्यं वा किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्यं यथाग्रं च सौक्ष्म्योपचय इति वीप्साया अभावः । स्वार्थ इति । स्वार्थग्रहणमर्थान्तराभावप्रदर्शनार्थम् । अस्मात्कार्षापणादिति । अनेकमाषसमुदायः कार्षापणः । तत्र सर्वे माषा दानक्रियया न व्याप्यन्ते किं तर्हि द्वावेवेति वीप्साभावः । भिन्नार्थत्वाच्चानेन द्विर्वचनेनैकशेषो न बाध्यते । इह भवद्भ्यां माषो देहीति उक्ते एकैकं देहीत्यर्थो न गम्यते । माषं माषं देहीति तूक्ते एकैकदानप्रतीतिः । द्वौ देहीति । माषं माषौ माषान् देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनपरमेतत् । माषशब्दस्य हि द्विर्वचनाभावः प्रदर्शयितव्यः तत्र यथेच्छं देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनादवधारणस्याभावः । माषमेव देहीति । अवधारणमत्रास्तीति प्रतिपादयति । किं

ऽस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषंमाषं देहीति । माषंमाषमसौ दत्त्वा पुनः शेषं पृच्छति किमनेन क्रियतामिति । यः पुनरुच्यते इमं कार्षापणमिह भवद्भ्यो माषं माषं देहीति माषंमाषमसौ दत्त्वा तूष्णीमास्ते । चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् * । अहिरहिर्बुध्यस्वबुध्यस्व । न चावश्यं द्वे एव यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थो गम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिरहिर्बुध्यस्वबुध्यस्वेति ॥ क्रियासमभिहारे * । क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । स भवान् लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । पुनीहिपुनीहीत्येवायं पुनाति । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् * । भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । डाचि च द्वे भवत इति वक्तव्यम् * । पट-

---

पुनारिति । यथा द्वावेव माषौ निर्ज्ञातौ यदा दानक्रियया व्याप्येते तदा माषंमाषं देहीति वीप्सायां द्विर्वचनं भवति एवमनेकमाषसमुदायादपि कार्षापणाद् द्वयोरस्ति दानक्रियया व्याप्तिरिति सिद्धं द्विर्वचनमिति भावः । इतर आह अनवयवाभिधानमिति । एवं मन्यते वीप्सायां सन्निहितस्यार्थस्य न कस्य चिद्वर्जनमस्ति इह तु वर्जनमस्तीति वीप्साया अभावः । इमं कार्षापणमिति । अत्र वीप्सायां द्विर्वचनमिति निःशेषमाषदानावगमः । चापल इति । आशुप्रतिपादनं चापलम् । अहिरहिरिति । यद्यहमेनं बोधयामि तदा हन्यत एवायमहिनेति ज्ञात्वाशु प्रतिपादनाय वाक्यप्रयोगः। न चावश्यमिति । एवञ्च ब्रुवतानेन नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनं किं तर्हि परप्रत्यायनायानेकस्वतन्त्रपदप्रयोग इत्युक्तं भवति । एवं चाहिरहिरित्याम्रेडितानुदात्तत्वाभावाद्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीत्याहुः । क्रियासमभिहार इति । लोडन्तस्यैवेदं द्विर्वचनं न यङन्तस्य लोटः समुच्चये ऽपि विधानात्क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याभावाद्यङ् तु क्रियासमभिहारविषय एवेति तद्द्योतने स्वयं सामर्थ्यान्नापेक्षते द्विर्वचनम् । आभीक्ष्ण्य इति । ननु चाभीक्ष्ण्यं नित्यतेति नित्यवीप्सयोरिति सिद्धं द्विर्वचनम् । नैतदस्ति । पुनःपुनः क्रियाया उत्पत्तिराभीक्ष्ण्यम् । तथा हि । भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्युक्ते सत्यपि क्रियाविच्छेदे पुनर्भुङ्क्ते पुनर्व्रजतीति क्रियावृत्तिः प्रतीयते । नित्यता क्रियाया अविच्छेदो यथा जीवतिजीवतीत्युक्ते जीवत्येवायमिति प्रतीयते न त्वावृत्तिः, न ह्यसौ जीवित्वा म्रियते मृत्वा वा जीवति जीवनमेव दीर्घमविच्छिन्नं प्रतीयते । यत्तूक्तं भाष्ये तत्र आभीक्ष्ण्यं वर्तते इति । नित्यशब्दस्य विषयोपलक्षणार्थमाभीक्ष्ण्यविषयो यो नित्यशब्दः तस्य ग्रहणमित्यर्थः । तथा च वृत्तिकारा आहुः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति तन्नित्यम् । अन्ये त्वाहुः भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वाणमुलन्तस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तिङन्तस्य च । तत्राभीक्ष्ण्यसंशब्दनेन यो विहितस्तदन्तस्य यथा स्यात्तिङन्तस्य मा भूदिति नियमार्थमिदम् । अन्ये तु प्रत्ययेनाभीक्ष्ण्यस्य द्योतनादप्राप्तं द्विर्वचनं विधीयत इत्याहुः । अथ क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति सिद्धे आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति किमर्थमुच्यते । क्रियासमभिहारसंशब्दनेन यो विधीयते तदन्तस्यैव द्विर्वचनमिति कार्श्यादुपर्यस्येदिति वाक्यद्वयोपन्यासः । डाचीति । विषयसप्तमीयम् । तेनानुत्पन्न एव डाच्यकृत-

पटायति शरशरायति । पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायाम् * । पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पूर्वपूर्वं पुष्प्यन्ति । प्रथमंप्रथमं पच्यन्ते । डतरडतमयोः समसम्प्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे * । डतरडतमयोः समसम्प्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । उभाविमावाढ्यौ । कतराकतरानयोराढ्यता । सर्व इमे आढ्याः । कतमाकतमा एषामाढ्यतेति । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः समासवच्च बहुलं यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य * । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । समासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं भवति तदा पूर्वपदस्य । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यस्य भोजयन्ति । इतरेतरं भोजयन्ति । इतरेतरस्य भोजयन्ति । स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाम्भावः * । स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाम्भावो वक्तव्यः ।

टिलोपस्य पटदित्यादेर्द्विर्वचनं ततोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच् । ततष्टिलोपः । ततो नित्यमाम्रेडिते डाचीति पररूपविधानमच्छब्दस्य डाचीति परसप्तम्यामपि टिलोपात्प्राक् द्विर्वचनमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमाहुः । तदयुक्तम् । पटदित्यादेः कृतेऽपि टिलोपस्याप्यच्छब्दस्य सम्भवात्तस्माद् डाचीति विषयसप्तम्येवाश्रयणीया । प्रयोगदर्शनवशाच्चाव्यक्तानुकरणाद् डाचीदं द्विर्वचनं न तु सूत्रान्तरविहित इति द्वितीया करोतीत्यादौ द्विर्वचनाभावः । केचित्तु नित्यमाम्रेडिते डाचीति पररूपविधानमेवाव्यक्तानुकरणाद् डाचि द्विर्वचनमनुमापयतीत्याहुः । यदा तु पररूपमकारान्तानुकरणाद्धेतीति प्रत्याख्यायते तदा द्विर्वचनं वक्तव्यमेव । बहुलग्रहणमात्रान्येराश्रीयते तेन द्वितीया करोतीत्यादौ द्विर्वचनाभावो डाचीति परसप्तम्यामपि नित्यादपि टिलोपात्पूर्वं द्विर्वचनं च सिध्यति । पूर्वप्रथमयोरिति । केचिदाद्यादिविवक्षायामिति पठन्ति । अन्ये त्वर्थातिशयविवक्षायामिति । तत्र भिन्नार्थत्वाद् द्विर्वचनेनातिशायिको बाध्यत इत्याहुः । तथा हि पूर्वतरं भुङ्क्ते इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वमथ भोक्त्रन्तरसाध्यभोजनापेक्षमिति सन्देहः एवं पूर्वतरं पुष्प्यतीत्ययमप्यर्थो गम्यते न तावदयं किसलयितो यावदत्र पुष्प्यतीति । पूर्वपूर्वं पुष्प्यतीत्यस्मात्तु पुष्पितृभ्योऽन्येभ्यः पूर्वं पुष्प्यतीति अर्थः प्रतीयते । अत एवाद्यादिविवक्षायामित्युच्यते आदेरादिविवक्षायामादेर्वातिशयविवक्षायां द्विर्वचनमित्यर्थः । डतरडतमयोरिति । डतरडतमान्तस्य द्वे भवतः आढ्यत्वादिना समेन तुल्येन गुणेन सम्प्रधारणायां निरूपणायां विषये । तथा हि उभाविमावाढ्यावित्युक्तेऽनेकप्रकाराढ्यत्वसम्भवात् प्रतिपत्ता किंकृतमनयोराढ्यत्वमिति सन्दिहानः पृच्छति कतराकतरानयोराढ्यतेति । स्वार्थे चैतद् द्विर्वचनम् स्त्रीनिगदो भावः । स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयो भूतिः ऋद्धिः सम्पत् आढ्यतेति । निगद्यत इति निगदः । नौ गदेरप् । स्त्रिया निगदः स्त्रीनिगदः । कर्मव्यतिहार इति । क्रियाव्यतिहार इत्यर्थः । तत्र द्विर्वचनं नित्यं भवति । समासवद्भावस्तु बहुलम् । तत्र बहुलग्रहणादन्योन्यशब्दे समासवद्भावाभावात्सुब्लुक् न भवति नापि समासान्तोदात्तत्वमित्याम्रेडितानुदात्तत्वं

अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्यां भोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । अन्योन्यां भोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु॥१५॥ असन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानम् * । असन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वन्द्वम्, स्कन्दविशाखौ । द्वन्द्वं, नारदपर्वतौ । असन्तसहचरित इति किमर्थम् । द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ । लोकविज्ञात इति किमर्थम् । द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तौ । अथ द्वन्द्वमिति किं निपात्यते । द्वन्द्वमिति पूर्वपदस्य चाम्भावो निपात्यते । उत्तरपदस्य चात्वम् । नपुंसकत्वं च वक्तव्यम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति तत्र नपुंसकत्वमनिपात्यम् ॥

पदस्य ॥ १६ ॥ पदात् ॥ १७ ॥ आकुतः पदाधिकारः । प्रागपदान्ताधिकारात् * । अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इति वक्ष्यतः प्राक्पदाधिकारः । अथ पदादिसधिकारः आकुतः, पदादिति प्राक् सुपि कुत्सनात् । पदादिसधिकारः

भवति । इतरेतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुब्लुक्समासस्वरौ भवतः । स्त्रीनपुंसकयोरिति । उत्तरपदस्य या विभक्तिस्तस्या आम्भावोऽन्यथानेकाल्त्वात् सर्वस्योत्तरपदस्याम्भावः स्यात् । तत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति स्त्रीनपुंसकयोः पुंवद्भावे कृते पक्षे आमविधिः । वार्तिकेषु कर्मधारयवदिति न सम्बध्यत इति सुब्लोपादि न भवति ॥ १२ ॥

द्वन्द्वम् ॥ अत्यन्तसहचरित इति । अभिव्यक्तिग्रहणादतिप्रसङ्ग इति वचनम् । द्वौ युधिष्ठिरार्जुनाविति । लोकविज्ञानादभिव्यक्तावेतौ न त्वत्यन्तसहचरितौ । पूर्वपदस्येति । द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात् सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवस्यैकारस्याम्भावः, उत्तरपदावयवस्यात्वं समासान्तोदात्तत्वं च भवति ॥१५॥

पदस्य ॥ अथ किमर्थं पदस्येति अधिक्रियते यावता वक्ष्यमाणानि कार्याणि पदविषयाण्येवार्थे प्रयुक्तस्यैवान्वाख्यानं पदं चार्थे प्रयुज्यते । न च समर्थपरिभाषोपस्थानार्थः पदाधिकार उपयुज्यते । यस्मात्पदद्वयनिबन्धनेषु कार्येषु समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति वक्ष्यते । कुत्वादीनि त्वेकपदनिबन्धनान्येव । न च भसंज्ञकस्य व्यावृत्त्यर्थः पदाधिकारो,वयवस्य भत्वेपि समुदायपदावयवत्वाश्रयकुत्वादिप्रवृत्त्यभ्युपगमाद्धक्तारि दोग्धरीति । उच्यते । नलोपाद्यर्थं पदाधिकारः । असति हि तस्मिन् यथा राजभ्यामित्यादौ प्रातिपदिकान्तस्य नकारस्य लोपो भवत्येवं राजानावित्यादावपि स्यात् । पदाधिकारे तु प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्तस्य लोपः । तथा संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति गोमानित्यादौ न तु गोमन्तावित्यादौ मो नो धातोरिति नकारः प्रशानित्यादौ भवति न तु प्रशामावित्यादौ । आकुत इति । पदस्य बित्कार्यस्यासिद्धिं मत्वा पृच्छति प्रागिति ।

प्राक्सुपि कुत्सनात् । कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति वक्ष्यति प्रागेतस्मात् । यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात् * । यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात्कर्तव्यः । इह वचने ह्यपदान्तस्याप्राप्तिः * । इह क्रियमाणे अपदान्तस्याप्राप्तिः स्यात् । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति इहैव स्यात् कुमार्यौ किशोर्यौ । इह न स्यात् कुमार्यः किशोर्यः । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । इहैव स्यात् । वृक्षौ प्लक्षौ । इह न स्यात् वृक्षाः प्लक्षाः । न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् * । न वा ऊर्ध्वं पदाधिकारात् कर्तव्यो यणेकादेशस्वरः । किङ्कारणम् । पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् । पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी । का तर्हि । विशेषणषष्ठी । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । प्रत्याख्यायते स्थानषष्ठी । अन्तग्रहणाद्वा नलोपे * । अथ वा यदयं नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः विशेषणषष्ठ्येषा न स्थानषष्ठीति ॥

अपदान्तस्येति विरोध्युपादानात्प्रागतः पदाधिकारः । प्राक् सुपि कुत्सनादिति । यदि त्वत्र पदादित्यनुवर्तते देवदत्तो यत्पचति पूतीत्यत्रैव तिङन्तस्य निघातः स्यान्न तु पचति पूतीत्यत्र । यणेकादेशस्वर इति । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति यणाश्रयः स्वर एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्वरश्चेड्या वेत्यस्मात्परौ कर्तव्यौ । इह वचने हीति । पदस्येति स्थानषष्ठीत्युदात्तस्वरितयोर्यो यण् ततः परो योऽनुदात्तस्तदन्तस्य पदस्य स्वरितत्वमलोऽन्त्यस्य भवतीति वाक्यार्थः । एवमुदात्तयोर्य एकादेशस्तदन्तस्य पदस्यालोऽन्त्यस्योदात्त आदेश इति स्यात् । कुमार्य इति । हलः स्वरप्राप्तिरत्र नास्तीति व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाभावः । वेति । इह पदस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी सा तूत्तरेषु वाक्येषु यथायोगं सम्बन्धविशेषेऽवतिष्ठते । क्वचित्स्थानेषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठी तत्र यणेकादेशस्वरयोः पदस्येत्यनुवृत्तं कार्यिविशेषणार्थं न तु कार्यिप्रतिपत्त्यर्थं तेन पदावयवयोरनुदात्तैकादेशयोः स्वरविधानादनन्त्ययोरपि भवति । किं वक्तव्यमिति । षष्ठी स्थाने योगेति नियमादलभ्या विशेषणषष्ठीति प्रश्नः । प्रत्याख्यायत इति । योगे प्रत्याख्याते यत्रान्यः सम्बन्धोऽस्ति यथोपधाया गोह इति । तत्र विशेषणविशेष्यभाव आश्रीयते गोहोऽङ्गस्य योपधा तस्या ऊद्भवतीति । यत्र तु विशिष्टः सम्बन्धो न प्रतीयते तत्र स्थानसम्बन्ध एवाश्रीयते यथास्तेर्भूरिति । तदुक्तं भाष्ये शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्यः सम्बन्धोऽन्यदतः स्थानादिति । एवं यणेकादेशस्वरयोः सम्बन्धान्तरोपादानात् पदस्येत्यवयवषष्ठी । मो नो धातोरित्यादौ स्थानषष्ठी प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेर्यथाप्रयोगं लक्षणव्यवस्थापनात् । अन्तग्रहणाद्वेति । पठ्यमाने योगे विशेषणषष्ठी न लभ्यत इति लिङ्गेनासौ प्रतिपाद्यते यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात् अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपस्य सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्मादन्तग्रहणात् क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यपि विज्ञायते । प्रातिपदिकान्तस्य चेत्यसमासनिर्देशः तेन प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥१८॥ सर्ववचनं किमर्थम् । सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थम् * । सर्ववचनं क्रियते अनादेरप्यनुदात्तत्वं यथा स्यादिति । तिङ्ङतिङ इति इहैव स्यात् । देवदत्तः पचतीति । इह न स्यात् देवदत्तः करोतीति। सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेल्लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् * । सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्तन्न । किङ्कारणम् । लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् । यदयं लुटि प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनादेरप्यनुदात्तत्वं भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि लुडन्तमाद्युदात्तमस्ति । अलोन्त्यप्रसङ्गस्तु * । अलोन्त्यविधिश्च प्राप्नोति । यत्र ह्यादिविधिर्न भवति अलोन्त्यस्य विधिना तत्र भवितव्यम् । तत्र को दोषः । तिङ्ङतिङ इति इहैव स्याद्देवदत्तयज्ञदत्तौ कुरुतः । इह न स्याद् देवदत्तः करोति । लृटि प्रतिषेधात्सिद्धम् * । यदयं न लृडिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनन्त्यस्याप्यनुदात्तत्वं भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि लृडन्तमन्तोदात्तमस्ति । ननु चेदमस्ति भोक्ष्यइति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावाविति वक्ष्यति । ते वांनावादयः सविभक्तिकस्य यथा स्युरिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदस्येति हि वर्तते । विभक्त्यन्तं च

अनुदात्तम् ॥ सर्ववचनमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । सर्ववचनमनादेरिति । असति सर्वग्रहणे पदादित्यधिकारादादेः परस्येत्यनेन पदस्येति स्थानषष्ठ्या आदावल्यनुसंहारादादेरेवोदात्तस्यानुदात्तत्वं स्यात् न त्वनादेः सर्वग्रहणे तु पदस्येति विशेषणषष्ठीविज्ञानात् पदस्य सर्वोवयवोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । पचतीति । धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदं शप्तिपोः पित्वादनुदात्तत्वात् । करोतीति।प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वम् । नहि लुडन्तमिति । लुडन्तः कश्चिदन्तोदात्तः कश्चिन्मध्योदात्त इति प्रश्नः । कर्त्तेत्यादौ निघाताप्रसङ्गात् किं न लुडिति निषेधेन निषेधात्तु लिङ्गात्पदस्येति विशेषणषष्ठी विज्ञायते न ततः स्थानषष्ठीति स्थानषष्ठीशेषस्यादेः परस्येत्यस्योपस्थानाभावात् अनादेरप्यनुदात्तत्वं भविष्यति । अलोन्त्यप्रसङ्गस्त्विति । अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवाद आदेः परस्येति तत्र लिङ्गादपवादेऽपनीते उत्सर्गेण प्रवर्त्यमिति भावः। कुरुत इति । लसार्वधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं विकरणस्य तु शेषनिघातः । न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधते । तासेर्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाविधानेन ज्ञापनात् । अत्रापि लिङ्गमुच्यते लृटीति । गत्यर्थलोटेत्यनेन लृडन्तस्य निघातः प्रतिषिध्यते सर्वं च लृडन्तं लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन मध्योदात्तमिति निघातस्य प्रसङ्गाभावात्स्वार्थो निषेधेन तदेतस्माल्लिङ्गादलोन्त्यविध्यभावः । भोक्ष्य इति । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यन्तोदात्तमेतत् । ततश्चात्र निघाताभावार्थत्वादलिङ्गं लृटि निषेध इत्यलोन्त्यनिवृत्त्यर्थं सर्वग्रहणं कर्तव्यम् । उक्तं वेति । असत्यपि सर्वग्रहणे भूयो लक्ष्यसिद्धये अनुदात्तविधौ विशेषणपक्षआश्रयिष्यते न

पदं तत्रान्तरेण सर्वग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यति । भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदम् । यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति । ग्रामो वां दीयते । ग्रामो नौ दीयते । जनपदो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । ननु च स्थग्रहणं क्रियते तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति । अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणं यथा विज्ञायेत । यत्र विभक्तिः श्रूयते तत्र यथा स्युरिह मा भूवन् । इति युष्मत्पुत्रो ददाति इत्यस्मत्पुत्रो ददातीति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः ॥ । समानवाक्य इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । किम्प्रयोजनम् । नानावाक्ये मा भूवन्निति । अयं दण्डो हरानेन । ओदनं पच तव भविष्यति । मम भविष्यति । पश्यार्थैश्च प्रतिषेधः समानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्यः । इतरथा हि यत्रैव पश्यार्थानां युष्मदस्मदी साधनं तत्र प्रतिषेधः स्यात् । ग्रामस्त्वां सम्प्रेक्ष्य सन्दृश्य समीक्ष्य गतः । इह न स्यात् । ग्रामस्तव स्वं सम्प्रेक्ष्य गतः ॥

तु स्थानषष्ठीत्यर्थः । सविभक्तिकस्येति । अन्यथा केवलयोर्युष्मदस्मदोरादेशाः स्युः तत्र षष्ठ्येकवचने ङसिङसोश्चेति अशि पूर्वैकादेशे दोषाभावे ऽपि वचनान्तरेषु दोषप्रसङ्गः सर्वग्रहणे तु सति युष्मदस्मद्भ्यां तदवयवः समुदायो लक्ष्यत इति युष्मदस्मदवयवस्य सर्वस्य पदस्य वान्नावादय आदेशा भवन्ति । पदस्येति हि वर्तत इति । तेन युष्मदस्मद्वतः पदस्यादेशा भवन्ति इत्यर्थः । भवेत्सिद्धमिति । यत्र केवलं युष्मदस्मदी पदे तत्र तद्वतः प्रतिपत्तेरयोगादिति भाव । स्थग्रहणमिति । षष्ठ्यादिष्वादेशविधानाद्युष्मदस्मदोस्तत्स्थत्वे लब्धे स्थग्रहणं निमित्तसहितयुष्मदस्मत्प्रतिपत्त्यर्थं विज्ञायत इति सविभक्तिकयोरादेशासिद्धिः । यथाश्वस्य आनीयतामित्युक्ते सहैवाश्वेनानीयते । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । यत्र श्रूयते विभक्तिः तत्र तत्स्थत्वं युष्मदस्मदोर्न तु तस्यां लुप्तायाम् । प्रत्ययलक्षणेन च कार्यं शास्त्रं वातिदिश्यते न तु तात्स्थ्यं तस्यापौरुषेयत्वात् तदेवमन्यार्थत्वात् स्थग्रहणस्य सर्वग्रहणं सविभक्तिकादेशार्थं कर्तव्यम् । इति युष्मत्पुत्र इति । इतिशब्दात्पदात्परयोः षष्ठ्यन्तयोर्युष्मदस्मदोर्वान्नावौ न भवतः । समानवाक्यइति । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति लौकिकं वाक्यलक्षणम् । इह तु वाक्यं परिभाषितम् । आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति । आख्यातमित्येकत्वं विवक्ष्यते । अयं दण्डो हरानेनेति वाक्यद्वयमेतत् । अयं दण्डोऽस्ति हरानेनेति तिङन्तद्वययोगात् तत्रानेनेति सर्वनाम्ना दण्डस्य परामर्शात् करणत्वादस्ति सामर्थ्यमिति निघातप्रसङ्गः । ओदनं पचेति त्वत्कर्तृकेण पाकेन त्वत्स्वामिको मत्कर्तृकेण पाकेन मत्स्वामिकश्चौदनो भविष्यति इत्येवंरूपपाकस्य युष्मदस्मदर्थस्य च व्यपेक्षास्तीत्यादेशप्रसङ्गः । पश्यार्थैश्चेति । विधौ समानवाक्यग्रहणं कृतं प्रतिषेधश्चायमिति वाक्यान्तरारम्भः । तेन समानवाक्ये पश्यार्थैर्युक्ते युक्तयुक्ते च युष्मदस्मदर्थे आदेशप्रतिषेधः । सम्प्रेक्ष्य संदृश्य समीक्ष्येति । पर्यायत्वाद्विकल्पेनैषां प्रयोगः । भाष्ये तु पश्यार्थैरित्यर्थग्रहणप्र-

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशे * । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति वक्तव्यम् । ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बले मम स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अनन्वादेशइति किमर्थम् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह । सर्व एव वान्नावादयो ऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेशइति किमर्थम् । अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं सपूर्वाया विभाषेति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । अन्वादेशार्थम् । अन्वादेशे विभाषा यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥ किमिदं तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति आहो स्विदनुदात्तविशेषणम् । तिङः पराणि गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोरनुदात्तानि भवन्तीति । तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं क्रियते पाठविशेषणम् । पाठो विशेष्यते । अनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् * । अनुदात्तविशेषणे हि सत्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेरिति कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति वक्तव्यं स्यात् । अनुदात्तग्रहणं वा * । अथ वा यान्यनुदात्तानीति वक्तव्यं स्यात् । तस्मान्न सुष्ठूच्यते । तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् * अनुदात्तविशेषणे हि अन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् अनुदात्तग्रहणं वेति ॥

योजनकथनायैषामुपादानम् ॥ १८ ॥

सपू ॥ युष्मदस्मदोरिति । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति यो विकल्पः सोऽनन्वादेशे भवति अन्वादेशे तु नित्य आदेशविधिरित्यर्थः । व्यवस्थितविभाषेयमित्युक्तं भवति । अन्वादेशार्थमिति । विरोधात्पूर्ववाक्यं युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति बाध्यते तेनान्वादेशानन्वादेशयोः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा भवति ॥१६॥

तिङो ॥ पाठविशेषणमिति । पठ्यते इति पाठः सन्निवेशविशेषो ग्रन्थसन्दर्भ उच्यते । एतयोरेवार्थयोर्गोत्रादिव्यपदेशं प्रतिपद्यन्ते नान्यत्रेत्यर्थः अयं चार्थो योगविभागेन लभ्यते । तिङो गोत्रादीनीत्येको योगोऽनुदात्तविध्यर्थः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो गोत्रादीनीत्यस्यानुवृत्त्यापरिभाषार्थः । इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्याणीति ॥ २६ ॥

तिङ्ङतिङः ॥ २८ ॥ अतिङ इति किमर्थम् । पचति करोति । अतिङ्वचनमनर्थकं समानवाक्याधिकारात् * । अतिङ्वचनमर्थकम् । किङ्कारणम् । समानवाक्ये इति वर्त्तते । न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्तः ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥ निपातैरिति किमर्थम् । यत्कूजति शकटम् । यती कूजति शकटी । यन् रथः कूजति । निपातैरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति यत्कूजति शकटम् । यती कूजती । शकटी । यन् कूजति रथ इति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । यावद्यथाभ्याम् । इह न स्यात् । यावदस्य वैषः सरोजनेभ्यः क्वणवत् । चण् णिद्विशिष्टश्चेदर्थे द्रष्टव्यः । अयं च वै मरिष्यति । अयं चेन्मरिष्यति । न च पितृभ्यः पूर्वेभ्यो दास्यति । अप्रायश्चित्तिकृतौ च स्याताम् ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥ किमुदाहरणम् । यदा हि असौ मत्तो भवति । अथ यत्तपति । नैतदस्ति । एवमत्र हियुक्तमपरं यद्युक्तम् ।

तिङ्ङतिङः ॥ पचतिकरोतीति । विनापि चशब्देन समुच्चयावगमात् सम्बन्धसद्भावः । न चेति । आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति निघातादिव्यवस्थायै वाक्यस्य परिभाषणादाख्यातमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वादेकैकस्याख्यातस्य वाक्यत्वादुभयोराख्यातयोरेकवाक्यताभावः । आख्यातमित्येकत्वस्याविवक्षाशङ्का स्यादिति द्वितीयं वाक्यलक्षणं वाक्यकारेण पठितमेकतिङ् वाक्यमिति । अत्रैकशब्देन यत्नेन संख्या प्रतिपाद्यते ॥ २८ ॥

निपातैः ॥ यत्कूजतीति । इणः शतरि इणो यणिति यणि रूपम् । यतीति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति प्राप्तिः । यन्निति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नम्ध्यपतितस्य नुमस्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्प्राप्तिः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लाक्षणिकस्यानुमानेन रूपावधारणं प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षेण । प्रत्यक्षानुमानयोश्चाविलम्बितप्रतीतिरूपत्वात्प्रत्यक्षं बलीयः । यावदिति । यत्परिमाणमस्येति वतुबन्तस्य यावच्छब्दस्य लाक्षणिकत्वात्क्वणवदित्यस्य लेडन्तस्य निघातप्रतिषेधो न स्यात् निपातस्यैव तु ग्रहणं स्यात् तत्र यदा प्रायोगिकं रूपमाश्रीयते तदा शास्त्रानपेक्षणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नोपतिष्ठते । शास्त्रापेक्षायां वा प्रत्यक्षानुमानयोः समकक्षत्वाश्रयणे । तत्र निपातग्रहणमिह प्रकरणे एतत्परिभाषानाश्रयणस्य लिङ्गम् । चेदर्थे इति । आशङ्कावधारणादिकश्चेदर्थः । अयं च वै मरिष्यतीत्याशङ्का गम्यते । अप्यर्थो वा अपि मरिष्यत्ययं न च दास्यतीति ॥३०॥

छन्द ॥ हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति । उभयोरप्यनिघात इति । लक्षणान्तरेण हि चेति निपातैर्यद्यदीति च । यद्यपि द्वे हियुक्ते तथापि द्वितीयस्यानिघातकारणान्तरसद्भावादेकं हियुक्तमित्युक्तम् । एवं

तत उभयोरप्यनिघातः । इदं तर्हि अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं पुनाति । एकं खल्वपि । अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोनुदजयदिति ॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥ पूजायामिति वर्त्तमाने पुनः पूजाग्रहणं किमर्थम् । अनिघातप्रतिषेधाभिसम्बद्धं तदभूत् । यदि तदनुवर्त्तेत इहाप्यनिघातप्रतिषेधः प्रसज्येत । इष्यते चात्र निघातप्रतिषेधः । यथा पुनस्तत्र यावद्यथा इत्येताभ्यामनिघाते प्राप्ते अनिघातप्रतिषेध उच्यते इहेदानीं केनानिघाते प्राप्ते अनिघातप्रतिषेध उच्यते । इहापि यद्वृत्तान्नित्यमित्येवमादिभिः ॥

एहि मन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न गत्यर्थलोटा लृडित्येव सिद्धम् । नियमार्थोयमारम्भः । एहि मन्ये प्रहास एव । क्व मा भूत् । एहि मन्ये रथेन यास्यसीति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥ किमिदमपूर्वग्रहणं जातुविशेषणम् । जातुशब्दादपूर्वात्तिङन्तादिति आहो स्वित्तिङन्तविशेषणम् । जातुशब्दात्तिङन्तमपूर्वमिति । जातुविशेषणमित्याह । कथं ज्ञायते । यदयं किंवृत्तं च चिदुत्तरमित्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अत्राप्यपूर्वमित्येतदनुवर्तते । न चास्ति सम्भवो यत्किंवृत्तं च चिदुत्तरं स्यात्तिङन्तं चापूर्वम् । अत्रापि तिङन्तविशेषणमेव स्यात् । कथम् । किंवृत्ताच्चिदुत्तरात्तिङन्तमपूर्वमिति । यत्तर्ह्याहो उताहो चानन्तरमित्यनन्तरग्रहणं क-

---

तर्हीति । अनिघातकारणान्तराभावात् । पाप्मा एन उच्यते । यस्मान्मत्तोऽनृतं वदति तस्मादनृतवदनदोषेण न युज्यत इत्यर्थः । उदजयदिति । एकमजयदिति पदमदस्वरेणाद्युदात्तमपरमनुदात्तं तत्र पूर्वेणानेकस्य निघातनिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था ॥ ३५ ॥

तुपश्य ॥ अनिघातेति यावद्यथाभ्यामित्यनेनानिघातः प्राप्तः पूजायां नानन्तरमिति प्रतिषिद्धः । इह त्वनिघात इष्यत इति पुनः पूजाग्रहणम् ॥ ३९ ॥

एहि ॥ आङ्पूर्वादिणो लोट् सिप् हिरादेशः । एहि मन्य इति । अप्रहासेपि वैयधिकरण्याद् उत्तमप्रयोगः । एहि त्वा रथेन यास्यामीत्येवमहं मन्य इत्यर्थः । यास्यसीत्यस्य निघातो भवत्येव । उत्तमस्यातन्त्रत्वादेहि मन्यसे रथेन यास्यामीति अत्रापि नियमादनिघाताभाव इति केचिदाहुः ॥ ४५ ॥

जात्व ॥ किमिदमिति । निमित्तनिमित्तिसन्निधौ सति संदेहात्प्रश्नः । कथं ज्ञायत इति । निमित्तस्याप्राधान्यात्सति प्रधाने विशेषणसम्बन्धयोग्येन युक्तो विशेषणसम्बन्ध इति प्रश्नः । तिङन्तं चापूर्वमिति । चिदुत्तरात्किंवृत्तात्परस्य तिङन्तस्य विद्यमानपूर्वत्वात् । अत्रापीति । कश्चिद्भुङ्क्त इत्यादावेवानिघातो यथा स्यात् कश्चित्पुरुषो भुङ्क्ते इत्यादौ व्यवधाने मा भूदित्येवमर्थं तिङन्तविशेषणम्-

रोति । एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । शेषप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात् । शेषे विभाषा । कश्च शेषः । सान्तरं शेष इति । अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः । कथम् । अपूर्व इति वर्तते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥ कश्च शेषः सपूर्वः शेष इति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥ लृटः प्रकृतिभावे कर्त्रन्यत्व उपसंख्यानं कारकान्यत्वात् * । लृटः प्रकृतिभावे कर्तुर्यदन्यत् कारकं तस्यान्यत्व उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कारकान्यत्वात् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्युच्यते । सर्वान्यच्चात्र कारकम् । किं पुनः कारणं सर्वान्यत्प्रतिषेधेनाश्रीयते न पुनरसर्वान्यद्विधानेनाश्रीयते कर्त्रा चात्रासर्वान्यत्कारकम् । तत्र कर्तृसामान्यात्सिद्धम् । कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत् तद्भेदेऽन्यसामान्ये प्रकृतिभावप्रसङ्गः * । कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदे अन्यस्मिन् कारके समाने प्रकृतिभावः प्राप्नोति । आहर देवदत्त शालीन् यज्ञदत्त एतान् भोक्ष्यते । एवं तर्हि व्यक्तमेव पठितव्यम् । न चेत्कर्ता सर्वान्यो भवतीति । न चेत्कर्ता सर्वान्य इति चेदन्याभिधाने प्रतिषेधमेके * । न चेत्कर्ता सर्वान्य इति चेद् अन्याभिधाने प्रतिषेधमेके इच्छन्ति । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते । भोक्ष्यन्त इति प्राप्नोति । भोक्ष्यन्त इति चेष्यते । सिद्धं तु तिङ्कारकद्रव्याभिधानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् ।

पूर्वग्रहणं स्यात् । यस्तर्हीति । तिङन्तविशेषणे ह्यपूर्वग्रहणेऽनन्तरमेवापूर्वं भवतीत्याहो देवदत्तः पचतीति सपूर्वत्वान्निघातो न भविष्यतीति किमनन्तरग्रहणेन तस्मान्निमित्तविशेषणमपूर्वग्रहणमित्यनुमीयते तथा चाहो देवदत्तः पचतीति निमित्तस्यापूर्वत्वादनिघातः स्यादिति कर्तव्यमनन्तरग्रहणम् ॥ ४७ ॥ इति महाभाष्यप्रदीपे अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

गत्यर्थ ॥ लृट इति निघातप्रतिषेध एव प्रकृतिभावः । कर्तुरिति पञ्चमी कर्तुरन्यत्कारकं कर्मादि तस्यान्यत्व इत्यर्थः । आगच्छेति । भोजनगमनयोरेको देवदत्तः कर्ता कर्म तु ग्रामो गमनस्यौदनो भोजनस्येति कर्मभेदादनिघाताप्रसङ्गः । कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिराश्रीयते तेन कर्मत्वाभेदेऽपि ग्रामौदनव्यक्तिभेदात् कारकभेदः । किं पुनरिति । कारकमत्र न सर्वमन्यत्कर्मभेदेऽपि कर्तुरेकत्वादित्यनिघातो भविष्यतीत्यर्थः । आहरेति । अत्रापि न सर्वान्यत्कारकं शालिलक्षणकर्मैकत्वात् । अन्याभिधान इति । यदैकमेव कर्म लकारद्वयवाच्यं कर्तृभेदश्च तदाप्यनिघात इष्यते । कर्तृशब्दोपादानं तु न सिध्यति । एकग्रहणं न विकल्पार्थमपि त्वागमपारम्पर्यप्रतिपादनार्थम् । सिद्धं त्विति । एकद्रव्यं कारकवाच्यत्वा विशिष्टं

तिङोरेकद्रव्याभिधानात् । यत्र तिङ्भ्यामेकं द्रव्यमभिधीयते तत्रेति वक्तव्यम् ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥ कस्यायं प्रतिषेधः । आम एकान्तर ऐकश्रुत्यप्रतिषेधः * । आम एकान्तर ऐकश्रुत्यस्यायं प्रतिषेधः । कथं पुनरप्रकृतस्यासंशब्दितस्य ऐकश्रुत्यस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । अनन्तिक इत्युच्यते । अनन्तिकं च किम् । दूरम् । दूरात्सम्बुद्धौ चैकश्रुतिरुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । निघातप्रसङ्गस्तु * । निघातस्तु प्राप्नोति । आम् भो देवदत्ता३ आमन्त्रितपदानुदात्तत्वं प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रतिषेधाधि-

---

कर्म कर्तृ वा यदा लोट्लड्भ्यामुच्यते तदाऽनिघातः । न चेदमपूर्वं कर्तव्यम् । सूत्रेणैवास्यार्थस्य संग्रहात् । तथा हि लोट्लटोः संनिधानात्तद्वाच्यमेवात्र कारकमाश्रीयते लोडन्तलडन्तयोश्चार्थलक्षणो निमित्तनिमित्तिभावः ॥ ५४ ॥

आमए ॥ कस्यायमिति । आम् भो देवदत्तेत्युदाहरणम् । आमिति निपातत्वादाद्युदात्तं भो इति भवच्छब्दस्य विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति रुत्वे ओत्वे च रूपं तस्य पदात्परस्यामन्त्रितस्य चेति निघातः देवदत्तेत्यस्य निघातः प्राप्तोऽनेन प्रतिषिध्यते भोःशब्दस्य नामन्त्रित इत्यनेनाविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरत्वं निघाते च निषिद्धे एकश्रुतिर्दूरात्संबुद्धावित्यैकश्रुतिः प्राप्नोति दूराद्धूते चेति प्लुतोदात्तत्वं च । तत्र स्वरितस्यार्धह्रस्वमुदात्तमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इति पूर्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्कार्ये स्वरितार्दिति सिद्ध्यर्थमिति वचनात् प्लुतोदात्ते कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्येकश्रुतेरसिद्धत्वात् प्लुतोदात्तत्वमेव भवति नैकश्रुतिः । तत्रानेकप्रतिषेधसम्भवात्प्रश्नः । यदि प्रकरणमपेक्ष्यते तदा निघातस्यैव निषेधेन भाव्यं नैकश्रुतेः । अथ सामर्थ्यात्प्राप्तस्य निषेधः । तदैकश्रुतेरेव निषेधो न निघातस्य । ऐकश्रुत्यस्येति । एका श्रुतिर्यस्य तदेकश्रुति तस्य भाव ऐकश्रुत्यम् । कथं पुनरिति । प्रकृतस्य वा प्रतिषेधो भवति यथा नाज्झलाविति सवर्णसंज्ञायाः संशब्दितस्य वा यथा न संप्रसारणे संप्रसारणमिति । इतरः सामर्थ्यमाश्रित्याह अनन्तिक इत्युच्यत इति । तदर्थादेकश्रुतिः संनिहिता । कथं पुनरनन्तिकं दूरम् । उच्यते । कश्चिन्नञ्समासोऽर्थान्तरस्य वाचकः । यथानादर इति परिभवः अवज्ञानं चोच्यते न त्वादराभावः । एवमनृतामित्राधर्मादयोऽर्थान्तराभिधायिनः । तथानन्तिकशब्दोऽपि दूरार्थाभिधायी । तत्रानुदात्तत्वं पचसि देवदत्तेत्यादौ सावकाशं बाधित्वा एकश्रुतिः प्राप्तानेन प्रतिषिध्यते । निघातस्त्विति । अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सिद्धं त्विति । निघातप्रतिषेधाधिकारे वचनान्निघातोऽपि प्रतिषिध्यते अन्यथैकश्रुतिर्दूरात्संबुद्धावित्युक्ता नाम एकान्तर इत्युच्यत एवं त्वामन्त्रितमनन्तिक इति न वक्तव्यं भवति । केवलस्य च निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वात्प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्याद् उभयप्रतिषेधः । ननु चैकश्रुतिर्देवदत्ता३ आगच्छेत्यादौ सावकाशा कथमाम् भो देवदत्ता३ इत्यादौ निघातस्य बाधिका प्रत्युत परत्वादेकश्रुतेर्निघात एव बाधक इति तस्यैवात्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्याय्यस्तस्य च प्रतिषेधे एकश्रुतिः स्यादेव । नैष दोषः ।

कारे प्रतिषेधवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्निघातो न भविष्यति । नैव वा पुनरत्र एकश्रुत्वं प्राप्नोति । किङ्कारणम् । अनन्तिक इत्युच्यते । अन्यच्च दूरमन्यदनन्तिकम् । यद्येवं प्लुतोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । प्लुतोऽपि हि दूरादित्युच्यते । इष्टमेवैतत्संगृहीतमाम् भो देवदत्त इत्येव भवितव्यम् ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । यदाद्यैः सर्वैरेतैर्निघातकारणैर्योगे ऽनिघात उच्यते । यथैव पूर्वैर्योगे एवं परैरपि । अत उत्तरं पठति । यद्धितुपरस्य च्छन्दस्यनिघातोऽन्यपरप्रतिषेधार्थः * । यद्धितुपरस्य च्छन्दसि अनिघात उच्यते अन्यपरस्य प्रतिषेधार्थः । अन्यपरस्य प्रतिषेधो मा भूदिति । जाये स्वो रोहावेहि । अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्ते एहीत्यस्य कस्मान्न भवति लोट् च गत्यर्थलोटा युक्त इति प्राप्नोति । न हि रुहिर्गत्यर्थः । कथं ज्ञायते । यदयं गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेति पृथग्ग्रहणं

पदद्वयनिबन्धननिघातापेक्षयाधिकनिमित्तं दूरात् सम्बोधनमपेक्ष्यमाणा एकश्रुतिरतिशिष्टस्वरो भवतीति तथैव भाव्यम् । अन्यच्चेति । अन्तिकसदृशं यत्र दूरं न चान्तिकं तदनन्तिकं गृह्यते । अन्यथा दूरग्रहणमेव कुर्यात् । अथ वा दूरमध्ययोः सामान्यशब्दोऽपि दूरे निघातस्याप्राप्त्या तत्प्रतिषेधसामर्थ्यान्मध्याभिधाय्यनन्तिकशब्दः । स्वरव्यङ्ग्यत्वाम् भो देवदत्तेत्यादौ अन्तिकानन्तिकत्वम् । अन्तिके निघातस्य विधानात् । अनन्तिके निषेधात् ॥ ५५ ॥

यद्धि ॥ यदाद्यैरिति । निपातैर्यद्यदीति हिचेति तुपश्यपश्येति सूत्रैः । जाये स्वो रोहावेहीति । आङ्पूर्वादिणो लोटः सिपो हिः गत्यर्थलोटा युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोट् चेत्यनिघातः प्राप्तोऽनेन नियमेन निवर्त्यत इति स्वःशब्दाश्रयो निघातो भवति । ननु परमपि छन्दसीति वचनात् स्वःशब्दस्य पूर्वाङ्गवद्भावाज्जाये स्वारित्यस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानत्वान्निघातो नैव प्राप्नोति । नैष दोषः । अव्ययानां प्रतिषेध इति वचनात् परस्य पूर्वाङ्गवत्त्वाभावादव्ययस्य । यद्वा । षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनं तन्निमित्तवचनं वा अङ्गवद्भावे आश्रितमिति नास्ति पूर्वाङ्गवद्भावो नहि स्वःशब्दः षष्ठ्यन्तो नाप्यामन्त्रितकारकं नापि तन्निमित्तम् । स्वरे वा पूर्वाङ्गवत्त्वविधिर्नाविद्यमानवत्त्वे । अथेदानीमिति । आङः परस्येहीत्यस्य निघात इष्यते न च प्राप्नोति लोट् चेति निषेधात् केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि गत्यर्थो दृश्यते इत्याङ इणा योगो न रुहिणा । छन्दसि परे ऽपीति वचनात् यदि रुहिणाङो योगः स्यात्तदा नानाधातुत्वादाङो निघातो न स्यात् । ननु नित्यत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रये ऽन्तादिवद्भावान्निषेधाच्च निघातो न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यस्मादेव भाष्यकारविचारादनुमीयते प्राङ्निघातस्ततः एकादेश इति । न हि रुहिरिति । येषामुपसर्गयोगाद्विना गतिप्रतीतिहेतुत्वं ते गत्यर्थाः । रुहिस्तूपसर्गयोगे गतिवाची । यद्वावष-

करोति । यदि न गत्यर्थः आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः । आरोहयति हस्ती स्थलं मनुष्यान्।गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं न रुहिर्गत्यर्थ इति । कस्मात्तर्हि रोहावेत्यनेन युक्ते एहीत्येतस्य न भवति । छान्दसत्वात् ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥ आम्रेडितेष्वगतेः सगतिरपि तिङ् इत्यत्र गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । शुक्लीकरोति चन । कृष्णीकरोति चन । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । अपर आह सर्वत्रैवाष्टमिके गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यं गतिर्गतौ तिङि चोदात्तवति वर्जमिति ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥ यद्वृत्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । यः पचति । यं पचति । येन पचतीति । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । कथं यतरः पचति यतमः पचतीति । डतरडतमौ च प्रतीयात् । कथं यदा ददातीति । एषोऽपि विभक्तिसंज्ञः । कथं यावदस्य उषः सरोजनेभ्यः कृणवत् । यावद्यथाभ्यामित्येवं भविष्यति । कथं यद्र्यङ् वायुः पवते यत्कामास्ते जुहुमः । एवं तर्हि यदस्मिन् वर्तते यद्वृत्तं यद्वृत्तादित्येवं भविष्यति । वा याथाकाम्ये * । वा

ष्टम्भवाची रुहिः गतिस्तु तदवयवक्रियेति भावः । यद्ययमिति । अनुपसर्गस्य रुहेरकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः सिद्धः सोपसर्गस्य तु गत्यर्थत्वादिति किं रुहिग्रहणेन तत् क्रियमाणमुपसर्गयोगेन विना ये गत्यर्थास्ते गत्यर्थग्रहणेन गृह्यन्ते । अथ वा रुहिरवष्टम्भवाची तदवयवस्तु गतिः सत्यपि वा गत्यर्थत्वे गत्यर्थग्रहणेन रुहिर्न गृह्यते इति ज्ञापयति । यदीति । उपसर्गयोगेऽपि ये यदर्थास्ते तदर्थग्रहणेन गृह्यन्ते यथा हरतिरभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तद्ग्रहणेन गृह्यते तथा च हृक्रोरन्यतरस्यामित्युभयत्र विभाषा प्रतिपादिता तस्माद्रुहेर्गत्यर्थग्रहणेनावश्याभ्युपेयं ग्रहणं केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि गतौ प्रयुज्यत इति प्रागेवोक्तं गतिरेव रुहेरर्थोऽवष्टम्भस्तु तत्फलमित्यभ्युपेयं गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र तु रुहिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ॥ ५६ ॥

चन॥ शुक्लीकरोति च नेति । अगतेरिति प्रतिषेधाभावादत्रानिघातो भवत्येव। यत्काष्ठमिति । शुक्लीशब्दस्य तु निघातो न भवति । सर्वत्रेति । चादिषु च चवायोगे प्रथमेत्येतयोरगतिग्रहणमनुवर्तत इति तत्राप्युपसर्ग एव गतिः ॥ ५७ ॥

यद्वृत्तं ॥ यद्वृत्तादित्युच्यते इति । वृत्तमुच्चारणमुच्यते।यथा त्यदादिवृत्तमिति। ततश्चेहैव स्याद्यत्पचतीति । वृत्तग्रहणेनेति । वृत्तशब्दोऽधिकरणसाधनो वर्ततेऽस्मिन्निति वृत्तं यदो वृत्तं यद्वृत्तमधिकरणवाचिना चेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽत एव निपातनात्समासः । यदा ददातीति । स्वादय एव विभक्तित्वेन प्रसिद्धा इति प्रश्नः । एषो ऽपीति । प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञाविधानात् । यावद्यथाभ्यामिति । निपातैर्यद्यदीति निपातग्रहणाल्लिङ्गाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नाश्रीयत इत्युक्तम् । यद्र्यङिति । यदञ्चतीति क्विन् । विष्वग्देवयोश्चेति टेरद्र्यादेशः । यदस्मि-

याथाकाम्ये इति वक्तव्यम् । यत्र क्व चन यजते यद्देवयजन एव यजते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥ पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणम् * । पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं कर्तव्यम् । काष्ठादिभ्यः पूजनादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । शोभनो ऽध्यापकः । मलोपवचनं च * । मलोपश्च वक्तव्यः । दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥ सगतिग्रहणं किमर्थम् । सगतिग्रहणमपदत्वात् । सगतिग्रहणं क्रियते । अपदत्वात् । पदस्येति वर्तते । न च सगतिकं पदं भवति । उत्तरार्थं च * । उत्तरार्थं चापि सगतिग्रहणं क्रियते । कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ । पचति पूति । प्रपचति पूति । अथापिग्रहणं किमर्थम् । अगतिकस्यापि यथा स्यात् । यत्काष्ठा पचतीति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं पूर्वेणागतिकस्य । न सिध्यति । मलोपाभिसम्बद्धं तत् । यदि तदनुवर्तते इहापि मलोपः प्रसज्येत । दारुणं पचतीति । उत्तरार्थं चापि ग्रहणं क्रियते । कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ । अगतिरपीति पचति पूतीति । तिङ्निघातात्पूजनात्पूजितमनुदात्तं विप्रतिषेधेन * । तिङ्निघातात्पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । तिङ्निघातस्यावकाशः, देवदत्तः पचति । पूजनात्पूजितमित्यस्यावकाशः, काष्ठाध्याप-

---

कमिति । सर्वं पदं यच्छब्दवद् वृत्तग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशे ऽव्यवहितस्य कार्यं भवतीति पूजनात् पूजितमित्यत्र पूजनग्रहणस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्पूजितग्रहणे सिद्धे पुनः पूजितग्रहणेन ज्ञाप्यते । वा याथाकाम्य इति । याथाकाम्यं यथेच्छं प्रवृत्तिः । देशकालावनपेक्ष्य तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः५८

पूजनात् ॥ काष्ठादिग्रहणमिति । काष्ठादिभ्य इति सूत्रे वार्तिकदर्शनात्कैश्चित्प्रक्षिप्तम् । दारुणाध्यापक इति । क्रियाविशेषणं दारुणशब्दो द्वितीयान्तो यथा ग्रामं गत इत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियायाः साधनेन योगः तथा विशेषणेनापि । तत्र वैयधिकरण्यात्समासाभावाद् मलोपो विधीयते । दारुणाभिरूपक इति । आभिरूप्यं दारुणशब्देन विशेष्यत इति दारुणस्य नपुंसकत्वं पूर्ववत्समासाभावः ॥ ५९ ॥

सगतिः ॥ सहशब्दोऽत्र तुल्ययोगे तेन गतिरपि निहन्यते । अपदत्वादिति । नन्वतिङन्तत्वादिति वक्तव्यं नहि सगतिस्तिङन्तो भवति । उच्यते । अतिङन्तत्वादित्युच्यमाने मा भूदनेन सगतेर्निघातः पूर्वेण तु कस्मान्न भवतीति स्यादेव बोधं तत्रेदमेवाभिधानीयं स्याद् अपदत्वादिति । तस्मात्पूर्वोत्तरयोरपि योगयोर्थत्साधारणमुत्तरं तदेवोक्तमपदत्वादिति । तिङ्निघातादिति । पूजनात्पूजितमितीहानुवर्तते इत्यनेन सह विप्रतिषेधोपन्यासो न तु पूर्वेण सह तस्य सुबन्तविषयत्वात् तत्रैवमलोपस्येष्टत्वात् । काष्ठाध्यापक इति । पूर्वोत्तरयोः सूत्रयोरेकवाक्यत्वात् पूजनात् पूजितमित्येतदभिसम्बन्धाभावाभेदमाश्रित्यावकाशः प्रदर्शितः । यत्काष्ठापचतीति । निपातैर्यद्यदीति तिङ्निघाते प्रतिषिद्धे अनेन निघातः प्रवर्तते ।

कः । काष्ठाभिरूपकः । इहोभयं प्राप्नोति । काष्ठा पचति । पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषः तेन वा स्यादनेन वा । सापवादकः स विधिः । अयं पुनर्निरपवादकः । यदि हि तेन स्यात् । इह न स्यात् । यत्काष्ठा पचति ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥ सुपि कुत्सने क्रियायाः । क्रियायाः कुत्सन इति वक्तव्यम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्गिरति पूतिः । पूतिश्च चानुबन्धः । पूतिश्च चानुबन्धो द्रष्टव्यः । पचति पूति । विभाषितं चापि बह्वर्थम् । विभाषितं चापि बह्वर्थे द्रष्टव्यम् । पचन्ति पूति । सुपि कुत्सने क्रि-

---

ननु च तिङ्ङतिङ इति निघातस्य प्रतिषेधोऽपवादस्तस्यापि सगतिरपि तिङित्यपवादः । तत्रापवादापवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः । नैतदस्ति । गतेरप्राप्त एवानेन निघातो विधीयत इति नास्त्यपवादापवादत्वम् । अपिग्रहणं तूत्तरार्थमपि स्यादित्यपि ग्रहणादपि नास्त्यपवादापवादत्वम् । यद्वा । पूर्वोत्तरयोर्योगयोरेकार्थत्वादभेदं विवक्षित्वा विप्रतिषेधोपन्यासः । तत्र येन नाप्राप्ते इति वा मध्येऽपवादा इति वा तिङ्ङतिङ इत्यस्यैव न लुडित्यादिः प्रतिषेधोऽपवादः नत्वस्येति सापवादकः सविधिरित्युक्तम् ॥ ६८ ॥

कुत्सने ॥ पचति पूतिरिति । पूतिः कर्तुर्विशेषणं न क्रियाया इति क्रियाकुत्सनाभावः । ननु क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य विशेषणेन योगः साधनस्य नोपपद्यते । नैतदस्ति । यदुपसर्जनं जहत्स्वार्थमुपसर्जनीभूतस्वार्थं वार्थान्तरे वर्तते तस्य न भवति विशेषणेन योगो यथा राजपुरुष इति राजशब्दस्य वृत्तिविषयस्य । वाक्यविषयस्य त्वर्थान्तरानुपादानाद्भवति विशेषणयोगो यथा मद्राणां राज्ञः पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष । एवं साधनं क्रियां प्रति अङ्गभावं गच्छदपि एकार्थीभावाभावाद् विशेषणेन युज्यते । तथा कृदन्ते क्रिया उपलक्षणमात्रेणोपात्ता तथैव विशेषणैर्युज्यते शोभनमध्यापक इति । तथा तर्हि साधनस्य विशेषणेन योगः एवं क्रियान्तरेणापि प्राप्नोति तत्र यदुक्तं न हि भवति पचति पठतीति तद्विरुध्यते । अथ मतं क्रियावशीकृतं क्रियारूपतामापन्नम् आख्यातगम्यं साधनं क्रियान्तरेण न सम्बध्यते इति विशेषणेनाप्येवं न सम्बध्यते । सम्बध्यमानं वा क्रियारूपतामापन्नं नपुंसकेन विशेषणेन सम्बध्यते । नैष दोषः । यथा भार्या पत्युर्वनितान्तरसम्बन्धं न सहते स्नानादिसंस्कारं तु स्वार्थमनुमन्यते । तथा क्रियाविशिष्टं साधनमात्मन्यङ्गत्वं गमयितुं तस्य विशेषणेन सम्बन्धं न प्रतिबध्नाति । क्रियान्तराङ्गत्वापत्तिस्तु स्वार्थविरोधिनीति तां नानुजानाति । पूतिश्चेति । पूतिरयमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात् पूतिशब्दो न क्तिन्नन्तो नापि क्तिजन्तोऽसंज्ञात्वात् तस्मादव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । तत्र प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे सिद्धे निघातनिमित्तस्य तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादन्यत्र त्वाद्युदात्तत्वमिति वचनमित्याहुः । नन्वाद्युदात्तत्वं लक्षणाभावात्कथं स्यात् । एवं तर्हि वसेस्तिबिति तिबन्ते बाहुलकादुत्पादः । वि-

पापामकारलोपोऽतिङीति चोक्तार्थम् । पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥ १ ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥ गताविति किमर्थम् । प्रपचति । प्रकरोति । गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणानर्थक्यं तिङ्यवधारणात् * । गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । तिङ्यवधारणात् । तिङि चोदात्तवतीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । तिङ्युदात्तवत्येव गतिरनुदात्तो भवतीति । छन्दोर्थं तर्हि गतिग्रहणं कर्त्तव्यम् । छन्दसि गतौ परतोऽनुदात्तत्वं यथा स्यात् । मन्द्रशब्दे मा भूत् । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । छन्दोर्थमिति चेद् नागतित्वात् * । छन्दोर्थमिति चेत् । तन्न । किङ्कारणम् । अगतित्वात् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चात्राऽऽङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि, याहिशब्दं प्रति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अभ्युद्धरति । समुदानयति उपसमादधातीति ।

भाषितमिति । बह्वर्थे तिङन्ते विभाषा निहन्यते यदा च तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः । अतिङीति । तिङन्ते मलोपो न भवति दारुणं पचतीति । उक्तार्थमिति । आचार्यपरम्पराकथितप्रयोजनमेतदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

गतिः ॥ गतेः शुद्धे वा तिङन्ते प्रयोगे गतियुक्ते वा पदं कृदन्ते । रूढिशब्देषु तु गवाश्वादिषु क्रियाया अभावान्नास्ति गतेः प्रयोगः तत्र कृदन्ते सगतावगतौ च कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतेर्निघातस्य भावात्तिङि चोदात्तवतीति नियमादनुदात्ते तिङन्ते तदप्रसङ्गात्पारिशेष्याद् गतावेव भविष्यतीति मत्वाह गताविति किमर्थमिति । तिङ्युदात्तवत्येवेति । विपरीतनियमस्तु न भवति । तिङ्ङि चोदात्तवति नान्यत्र प्रकारक इत्यादावितीष्टसिद्धये शास्त्रारम्भादनन्तरस्य वा नियमाच्छेषनिघाताव्याघातात् । आमन्द्रैरिति । ते प्राग्धातोरित्यत्र द्वौ पक्षौ प्रयोगनियमः, संज्ञानियमो वा तत्र यदा प्रयोगनियमः; धातोः प्रागेव गत्युपसर्गाः प्रयोक्तव्या इति तदा छन्दसि परे ऽपि व्यवहिताश्चेत्यारब्धव्यम् । तत्रैव चेदमुक्तं प्राग्वचनं प्रयोगनियमार्थं चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । छन्दसि परव्यवहितवचनं चेति । अस्मिन् पक्षे याहीत्येतदपेक्षया आङः गतित्वान्निघातप्रसङ्गः । यदा तु संज्ञानियमो धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति न तु परे नापि व्यवहिता इति तदात्राङो गतित्वाभावान्निघाताप्रसङ्गः । न चात्राङ इति । मन्द्रशब्दस्य रूढिशब्दात् क्रियावाचित्वाभावात् । ननु परनिमित्तानुपादाने यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति कथं लभ्यते । उच्यते । पदस्येति अधिकारात् पदविधित्वात्समर्थं परिभाषोपस्थानादेतद्विशेषलाभः । प्राभेरुदं प्रतीति । उच्छब्दस्य क्रियावाचित्वाभावात् । उदमिति । उपसर्गः क्रियायाः समानाधिकरणो विशेषकः तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुः क्रियावचनः उपसर्गास्तु विशेषस्य वाचका इति धातूपसर्गसमुदायं क्रियाविशेषवचनं प्रत्यभेर्गतित्वादवयवव्यतिरेकेण समुदायाभावादवयवमुदं प्रति गतित्वमित्यर्थः । इहापीति ।

न अभेरुदं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि हरतिं प्रति क्रियायोगः । नैष दोषः । उदं भस्यत्र क्रियायोगः । कथम् । उद्धरति क्रियां विशिनष्टि । उदा विशिष्टां अभिर्विशिनष्टि । तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भवत्येव सङ्घातं प्रति क्रियायोगः। इहापि तर्हि मन्द्रसाधना क्रिया आङाभिव्यज्यते । आयाहि मन्द्रैरिति । ननु च पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति । नैतत्सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । किङ्कारणम् । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चोपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धः तमभ्यन्तरीकृत्य धातुः साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति । आस्यते गुरुणेत्यकर्मकः, उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात् । गतिना तु विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः । साधने केन तेन स्याद् बाह्यमाभ्यन्तरो हि सः ॥ १ ॥

मन्द्रादिकरणमिन्द्रकर्तृकं यानमाङा विशेष्यते इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याङो गतित्वमिति गताविति वक्तव्यम । पूर्वं धातुरिति । यानक्रिया आङा विशिष्टा मन्द्रादिभिः साधनैः सम्बध्यते इति न समुदायं प्रत्याङो गतित्वमपि तु याहीत्येतत्पदं प्रतीत्यर्थः । अभिनिर्वृत्तस्येति । सतो ह्यर्थस्य विशेषणेन सम्बन्धो दृश्यते । साधनायत्तं च क्रियायाः सत्त्वमिति तस्याः प्राक्साधनेन योगः पश्चादुपसर्गेण । कथमसती साधनेनाभिसम्बध्यत इति चेत् साधनेन तस्या उत्पाद एवं सम्बन्धः । ततश्च साधनाद्वाप्तजन्मा क्रियोपसर्गेण विशेष्यते इत्युक्तं भवति । यस्त्वसाविति । नहि साधनादुत्पन्ना क्रिया ऽन्यतो विशेषं लभते अपि तु विशिष्टैव क्रिया साधनेनोत्पाद्यते ततश्च प्रयोक्ता विशिष्टायाः क्रियायाः साधनेन सम्बन्धं प्रतिपादयितुं धातूपसर्गसमुदायं प्रयुङ्क्ते यथैव यानस्येदं साधनं न पाकादेरिति प्रतिपादनायं यातेः प्रयोग एवमागमनस्येदं साधनं न गमनस्येति प्रतिपादयितुं सोपसर्गस्य प्रयोगः ततश्च परमार्थतो धातूपसर्गसंघात एव क्रियावाची पृथगुपदेशस्तु धातूपसर्गयोरडादिव्यवस्थार्थः ततश्चान्तरङ्ग उपसर्गयोगः बहिरङ्गः साधनयोगः । आस्यत इति । केवल आसिरकर्मक इति तस्मात्कर्तृभावयोर्लकार उत्पद्यते उपसर्गयोगे तु अर्थान्तरवृत्तित्वात्सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारोत्पत्तिः । यदि तु प्राक् साधनेन सम्बन्धः स्यात् ततोऽकर्मकत्वात् कर्मणि लकारो नोपपद्यते । तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपादनायं पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इत्याङो मन्द्रं प्रत्यगतित्वाद् गताविति न कर्त्तव्यम । गतिनेति । ऊर्ध्वताविशिष्टा हरतिक्रिया गतिना विशेष्यते अभ्युद्धरतीत्यत्रेत्यर्थः । साधने इति । गताविल्यस्मिन्नसत्यामन्द्रैरित्यत्र मन्द्रशब्दे साधनाभिधायिनि परतो निघातः कथं न स्यादिति चोद्यम् । उत्तरमाह बाह्यमिति । साधनं बाह्यं तत्संम्बन्धस्य बहिरङ्गत्वात् । धातूपसर्गयोस्त्वन्तरङ्ग इति मन्द्रं प्रत्यगतित्वान्निघाताभावः ॥ ७० ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ ? ॥ तिङ्ग्रहणं किमर्थम् । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् * । तिङ्युदात्तवति यथा स्यात् । मन्द्रशब्दे मा भूत् । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । यद्योगाद्गतिः । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न चाङः मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि । याहिशब्दं प्रति । यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वे अप्रसिद्धिः * । यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वे अप्रसिद्धिः स्यात् । यत्प्रकरोति । तस्मात्तिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते आमन्ते न प्राप्नोति प्रपचतितरां प्रजल्पतितराम् । असति पुनस्तिङ्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्मादातिशये तर उत्पद्यते तरबन्तात्स्वार्थे आम् तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति भवत्येव सङ्घातं प्रति क्रियायोगः । तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेन । भवति । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । यद्योगाद् गतिरिति यद्योगाद् गतिस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न चाङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः । ननु चोक्तं यद्योगाद्गतिरिति चेत् प्रत्ययोदात्तत्वे अप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः । यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति । कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥

तिङि चोदा ॥ तिङ्ग्रहणमिति । या क्रिया यत्क्रियया युक्ता यत्क्रियायुक्ता इत्याश्रयणादव्याप्तिर्न भविष्यति क्रियमाणे च तिङ्ग्रहणे ऽव्याप्तिः प्रपचतितरामित्यामन्ते निघाताप्रसङ्गादिति प्रश्नः । परिमाणार्थमिति । असति तिङ्ग्रहणे सर्वस्मिन्नुदात्तवति निघातः स्यादिति तत्परिच्छेदाय तिङ्ग्रहणमित्यर्थः । आमन्द्रैरिति । मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । यद्योगादिति । गतिशब्दः पित्रादिशब्दवत्संबन्धिशब्दत्वात्संबन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन एवोदात्तवतो ग्रहणं भाव्यस्येत्यर्थः । प्रत्ययोदात्तत्व इति । धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति धातावेवोदात्तवति गतेर्निघातः स्यान्न तु प्रत्यये तिङ्ग्रहणात्तु परिमाणार्थात् प्रत्ययोदात्तेनाप्युदात्तवति तिङन्तगतेर्निघातो भवति । प्रपचतितरामिति । यदा गतिकारकोपपदानां कृद्भिरेव समासो नान्येन स च प्राक् सुबुत्पत्तेरिति दर्शनं तदाम: स्वरेणोदात्तवत्यामन्ते गतेर्निघात इष्यमाणस्तिङ्ग्रहणे सति न प्राप्नोत्यतिङन्तत्वादामन्तस्य । यदा त्वविशेषेण गतीनां समासः प्राक् सुबुत्पत्तेरिति पक्षस्तदामन्तेन प्रशब्दस्य समासे ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्रशब्दस्य शेषनिघातस्तदा तिङ्ग्रहणस्याव्याप्तिदोषो न चोदनीयः । कस्मादिति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति दर्शने सङ्घातं प्रति अस्य गतित्वात्प्राप्नोति । यद्योगादिति । पूर्वमुपसर्गेण धातोर्योगः पश्चात्साधनेनेति प्रतिपादनात् । यस्य क्रियेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य क्रिया धातोरेवासौ क्रिया वाच्येति तमेव प्रति गतिरर्थं स्यात् । यदा तु या क्रिया यत्क्रियेति क्रियालक्षणोऽर्थ आश्रीयते तदार्थं प्रति गति-

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥ वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् आम् भो देवदत्त । आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येकान्तरता यथा स्यात् । पूर्वं प्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानन्तर्याप्रसिद्धिः * । पूर्वं प्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानन्तर्यस्य प्रसिद्धिः स्यात् इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । गङ्गाशब्दोयं यमुनाशब्दं प्रति अविद्यमानवद्भवति । तत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति अनुदात्तत्वं न स्यात् । सिद्धं तु पदपूर्वस्येति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । पदपूर्वस्येति वचनात् । पदपूर्वस्य च आमन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । अविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनमामन्त्रितयुष्मदस्मत्तिङ्निघाताः । आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तो भवतीतीहैव भवति पचसि देवदत्त देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्र न भवति । अविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ इतीहैव भवति । ग्रामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । देवदत्तयज्ञदत्तौ युवयोः स्वमित्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य । तिङ्ङतिङ इतीहैव भवति देवदत्तः पचतीति । देवदत्त पचसीत्यत्र न भवति । अविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य । पूजायामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् । यावत्पचति शोभनम् । यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति । जात्वपूर्वं प्रयोजनम् । जातु पचति । देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति । आहो उताहो चानन्तरविधौ प्रयोजनम् । आहो पचति । उताहो पच-

---

त्वं न शब्दं प्रति तत्रार्थे कार्यासम्भवात्तद्वाचिनि शब्दे परतः कार्यं विज्ञायमाने क्रियाप्रधाने सर्वस्मिन् प्रत्ययोदात्तत्वेन धातूदात्तत्वेन चोदात्तवति सिध्यति ॥ ७१ ॥

आमन्त्रि ॥ वत्करणमिति । वतिमन्तरेणाप्यतिदेशो दृश्यते यथा गोतो णिदिति प्रश्नः । नन्वसति वत्करणे पूर्वमामन्त्रितमविद्यमानमित्युच्यमाने पूर्वस्यामन्त्रितस्य निवृत्तिः स्यात् । नैष दोषः । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादनिवृत्ते ऽर्थे शब्दानिवृत्त्यभावात् । अथापि परप्रयोगो भवतु पूर्वप्रयोगो मा भूदित्यर्थः कल्पेत तथापि राजदन्तादिषु परमामन्त्रितं चेति वक्तव्यं स्यात् । स्वाश्रयमपीति । यत्र स्वाश्रयं कार्यमातिदेशिकेन विरुध्यते यथा चण्डालवदस्मिन् ब्राह्मणे वर्तितव्यमित्यतिदेशे कृते ब्राह्मणो भोज्यन्तामित्युक्ते नासौ भोज्यते । तथा च पूर्वविधिग्रहणस्य नैधेय इति प्रत्युदाहरणमुक्तं सति स्थानिवत्त्वे ऽयजव्यपदेशेन द्व्यज्व्यपदेशस्य बाधनात् ढकोप्रसङ्गात् । एवमिहाप्येकान्तरताविद्यमानवत्त्वेन विरोधान्निवर्तेत वत्करणात्तु यत्नान्न निवर्तते । आम् भो देवदत्तेति । नामन्त्रित इति निषेधादेकान्तरता सिद्धेति चिन्त्यमेतत् । पूर्वं प्रतीति । पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्परं प्रत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वं पूर्वं प्रति तु विद्यमानत्वमेवेति तेन व्यवधानात् पूर्वाश्रयकार्याप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । पूर्वं यत्पदं तदपेक्षयापि पूर्वस्यामन्त्रितस्यावि-

ति । आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति । आम एकान्तरविधौ प्रयोजनम् । आम् पचसि देवदत्त । आम् भोः पचसि देवदत्त इत्यत्रापि सिद्धं भवति । अविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७९ ॥ इह कस्मान्न भवति अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि ते अघ्न्ये नामानि । योगविभागः करिष्यते । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ततो विभाषितं विशेषवचन इति ॥

सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने ॥ ८० ॥ इह कस्मान्न भवति । ब्राह्मण वैयाकरण । बहुवचनमिति वक्ष्यामि । सामान्यवचनमिति शक्यमवक्तुम् । कथम् । विभाषितं विशेषवचन इत्युच्यते । तेन यत्प्रति विशेषवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति । किञ्च प्रत्येतद्भवति सामान्यवचनम् । अपर आह । विशेषवचन इति शक्यमवक्तुम् । कथम् । सामान्यवचनं विभाषितमित्युच्यते । तेन यत्प्रति सामान्यवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति । किञ्च प्रत्येतद्भवति विशेषवचनम् । विभाषितं विशेषवचन इति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥ येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामयं पादो

द्यमानत्वाद्व्यवधायकत्वाभावः । अन्ये तु न्यायसिद्ध एवायमर्थ इत्याहुः । पूर्वस्वस्य परापेक्षत्वात् परस्य कार्ये स्वनिमित्ते ऽन्यनिमित्ते वा कर्तव्ये आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात् मेशब्दात्परो ऽनन्तरो भवति यमुनशब्द इति निघातसिद्धिः ७८

नामन्त्रिते ॥ इहेति । नामन्त्रिते समानाधिकरण इति सूत्रं पठितं ततः सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचन इति द्वितीयं तत्रश्च पर्यायशब्दानामपि सामानाधिकरण्यादविद्यमानवत्त्वनिषेधान्निघातप्रसङ्गः । योगविभाग इति । पर्यायत्वाच्च सामान्यवचनत्वाभावः । सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात् । एवं चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं सर्वेषामेतेषां भवति ॥ ७९ ॥

सामान्यवचनं विभाषितम् ॥ इहेति । बहुवचनग्रहणमपाणिनीयमिति प्रश्नः । बहुवचनमिति । तेन ब्राह्मणा वैयाकरणा इति वा निघातः । ब्राह्मणवैयाकरणेत्यत्र नित्यः । सामान्यवचनमिति । विशेषवचन इत्यस्य पूर्वेण सम्बन्धात् पर्यायस्य विशेषवाचित्वाभावात् पूर्वसूत्रार्थमपि सामान्यवचनग्रहणं न कर्तव्यम् । अघ्न्ये देवीत्यादौ सर्वेषामामन्त्रिताद्युदात्तत्वसिद्धये ॥ ८० ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च प्रथमः समाप्तः ॥

नोऽध्यायो ऽसिद्धो वेदितव्यः । यदि सपादायां सप्ताध्याय्यामयं पादो नोध्यायः असिद्ध इत्युच्यते य इह सप्तमीनिर्देशाः पञ्चमीनिर्देशाः षष्ठीनिर्देशाश्चोच्यन्ते तेप्यसिद्धाः स्युः । तत्र को दोषः । झलो झलि, ह्रस्वादङ्गात्, संयोगान्तस्यलोप इत्येतेषां निर्देशानामसिद्धत्वात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादित्युत्तरस्य, षष्ठी स्थानेयोगा इत्येताः परिभाषा न प्रकल्पेरन् । नैष दोषः । यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धम् । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । झलो झलि, ह्रस्वादङ्गात्, संयोगान्तस्य लोपः । उपस्थितमिदं भवति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादित्युत्तरस्य, षष्ठीस्थाने योगेति । यदि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्युच्यते । इयमपि परिभाषा अस्ति । विप्रतिषेधे परमिति । सापीहोपतिष्ठेत । तत्र को दोषः । विस्फोर्यमवगोर्यमिति । गुणाद्दीर्घत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन। अत उत्तरं पठति। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य*। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः । किङ्कारणम्। अभावादुत्तरस्य । द्वयोर्हि सावकाशयोः समव-

---

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ येयमिति। वृत्तिग्रन्थोपक्षेपेण शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयते न तु कार्यासिद्धत्वं शास्त्रस्य संनिवेशात्पौर्वापर्यसम्भवात् कार्याणां तु प्रयोगसमवायात् पौर्वापर्यायोगाच्छास्त्रद्वारेण वा कार्याणां पौर्वापर्ये शास्त्रस्य मुख्यं पौर्वापर्यमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्युत्सर्गलक्षणकार्यासिद्धिरपि भवतीति दर्शयति । एतच्च सूत्रमात्मानं विहाय सूत्रान्तराणामसिद्धत्वं प्रतिपादयति न त्वात्मनो बोधकस्य बोध्यत्वाभावादेतस्य चासिद्धत्वे सर्वेषां सिद्धत्वात्सूत्रारम्भ एवानर्थकः स्यात् । यथा सर्वं मिथ्या ब्रवीमीति वाक्यं वाक्यान्तराणामेव मिथ्यात्वं प्रतिपादयति एतस्यापि मिथ्यात्वं वाक्यान्तराणां मिथ्यात्वं न स्यादित्यनर्थकमेवैतद्वाक्यं स्यात् । यदीति। यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमाश्रित्य चोद्यते । यदा प्रतिपत्ता यथाश्रुतग्राही तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यस्य सूत्रस्य तत्र सप्तमीनिर्दिष्टः शब्दः तत्र पूर्वस्य कार्यं भवतीत्येतमर्थं प्रतिपद्यते स तु सप्तमीनिर्देशः क स्यादिति विशेषं न पर्यालोचयति तदेको यणचीत्येवमादौ प्रदेशवाक्ये सप्तमीश्रवणात् पूर्वस्य कार्यं प्रतिपाद्यते अस्मिन् पक्षे झलो झलीत्येवमादौ सप्तम्या निर्देशस्यासिद्धत्वात् परिभाषाफलाभावप्रसङ्गः । तथा संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र षष्ठी स्थानेयोगेति एतत्फलाभावात् तच्छेषस्यालोन्त्यस्येत्यस्यापि फलाप्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात् स्थाने सम्बन्धविज्ञानेऽपि सर्वस्य पदस्य लोपप्रसङ्गः । यद्यपीदमिति । यथोद्देशपक्षे । तत्त्विह सिद्धमिति । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्यस्मिन् दर्शने संज्ञापरिभाषाणां ह्यत्यन्तपारार्थ्यान्न स्वातन्त्र्येण कार्यावगमहेतुत्वम् । केवलमाचार्येण लाघवायानेकप्रधानाङ्गभावप्रतिपत्तये पृथगुपदेशः कृतः । ततश्च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यनेन केवलेन न किञ्चित्क्रियते नापि झलो झलीत्यनेन, किं तर्हि संहत्य कार्यं क्रियते ततो झल्यनन्तरे पूर्वस्य सकारस्य झलः परस्य लोप इति वाक्यार्थ इत्येकवाक्यतया पौर्वापर्याभावादसिद्ध-

स्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति न च पूर्वत्रासिद्धे परं पूर्वं प्रति भवति । यद्येवं दोग्धा दोग्धुं घत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वं प्राप्नोति । काष्टतट् । संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । अपवादो वचनप्रामाण्यात् * । अनवकाशावेतौ विधी तौ वचनप्रामाण्याद्भविष्यतः । तस्मात्कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति न दोषः । पूर्वत्रासिद्धमधिकारः * । पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽयं द्रष्टव्यः । किम्प्रयोजनम् । परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्वज्ञापनार्थं, परः परो योगः पूर्वं पूर्वं योगं प्रति असिद्धो यथा स्यात्। अनधिकारे हि समुदायस्य समुदाये ऽसिद्धत्वविज्ञानम् * । अनधिकारे हि सति समुदायस्य समुदाये असिद्धत्वं विज्ञायेत । तत्र को दोषः । तत्रायथेष्टप्रसङ्गः । तत्रायथेष्टं प्रसज्येत । गोधुङ्मान् गुडलिण्मानिति । घत्वढत्वयोः कृतयोः झय इति वत्वं प्रसज्येत । तस्मादधिकारः । तस्मादधिकारोयं द्रष्टव्यः । अथासिद्धवचनं किमर्थम् । असिद्धवचन उक्तम् * । तत्र तावदुक्तम् । षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति । एवमिहापि आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् । राजभिः । तक्षभिः । राजभ्याम् । तक्षभ्याम् । राजसु । तक्षसु । नलोपे कृते अत इत्यैस्भावादयः प्राप्नुवन्ति । असिद्धत्वान्न भवन्ति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुष्मिन्निति । अत्र

ध्वाभावः । पूर्वत्रासिद्ध इति । गुणे दीर्घस्यासिद्धत्वाद् युगपत्प्रसङ्गाभावाद् विप्रतिषेधस्य निमित्ताभावात् परिभाषानुपस्थानाद् गुण एव प्रवर्तते । यद्येवमिति । अभावादुत्तरस्येति न्यायाद् ढत्वे घत्वस्यासिद्धत्वात् ढत्वप्रसङ्गः । अपवाद इति । योऽपवादः स एव भवति वचनसामर्थ्यात् प्रकरणस्य श्रुत्या बाधनात् । पूर्वत्रासिद्धमधिकार इति । न तु विधिः । तथा हि वक्ष्यमाणत्रिपादीलक्षणात्समुदायादपूर्वं तत्र स एव समुदायः सपादसप्ताध्याय्यपेक्षालब्धपरव्यपदेशोऽनपेक्षितान्तर्गतावयवपौर्वापर्यो ऽसिद्धो भवतीत्येतावानस्य विधिवाक्यस्यार्थो विज्ञायेत अधिकारे तु परस्य पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धत्वं सम्पद्यते । सकलशास्त्रव्यापित्वनिरासार्थं तु परिभाषात्वं नाश्रितं तेन तैस्तस्येत्यादावविनादिषु कर्तव्येष्वत्वस्यासिद्धत्वादकारान्तनिमित्ता इनादयो न स्युः । अनधिकारे हीति । यदि स्वतन्त्रो विधिरयं स्यादित्यर्थः । यद्यप्यवयवा एव कार्येषु व्याप्रियन्ते न समुदायः । तथाप्यत्रयद्वारकस्तस्यापि व्यापारोऽस्तीति वक्ष्यमाणस्य समुदायस्यातिक्रान्ते समुदायेऽसिद्धत्वं स्यात् । अधिकारे तु सर्वेष्टसंग्रहः । अयथेष्टमिति । अयथेष्टमपि प्राप्नोति न तु यथेष्टमेवेत्यर्थः । गोधुङ्मानिति । गोदुहोऽस्य सन्तीति मतुप् दादेर्धातोर्घ इति घत्वं जश्त्वस्यासिद्धत्वादेकाचो बश इति भष्भावः, ततो जश्त्वं गकारः यरोऽनुनासिकत्वे प्रत्यये भाषायां नित्यवचनमिति ङकारः । असिद्धवचनमिति । किं शास्त्रस्या-

सुभावे कृते ऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति असिद्धत्वाद्भवन्ति । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । णत्वे कृते नोपधाया इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥ सुब्विधिं प्रति नलोपः असिद्धो भवतीत्युच्यते भवेदिह राजभिरिति नलोपे कृते ऽत इसैस्भावो न स्यात् । इह तु खलु राजभ्यां तक्षभ्यां राजसु तक्षस्विति नलोपे कृते दीर्घत्वैत्वे प्राप्नुतः । नैष दोषः । सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः । सुपो विधिः सुब्विधिः सुपि विधिः सुब्विधिरिति । अथ संज्ञाविधौ किमुदाहरणम् । पञ्च सप्त-पञ्च सप्तेत्यत्र नलोपे कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य * । संज्ञाग्रहणं चानर्थकम् । किङ्कारणम् । तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नाकृतायां पदसंज्ञायां जश्शसोर्लुक् । न चाकृते लुकि पदसंज्ञा न चाकृतायां पदसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदेतदानुपू-

---

सिद्धत्वमर्थकार्यस्येति प्रश्नः । अथवा यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमिति प्रश्नः । उक्तमिति । सिद्धस्यासिद्धवचनादतिदेश आश्रीयते शास्त्रस्य चासिद्धवद्भाव आश्रीयते न तु कार्यस्य । अन्यथोत्सर्गलक्षणकार्यं न सिध्येत् । षत्वतुकोरिति । कोऽस्यत्यादौ षत्वं न भवति । अधीत्यत्यादौ पूर्वं तुग् भवति पश्चादेकादेशः । राजभिरिति । नलोपशास्त्रमैसादिषु कर्त्तव्येष्वसिद्धत्वात् स्वकार्यं न प्रदर्शयति इत्यसाद्यभावः । अमुष्मा इति । अदसो विभक्तौ त्यदाद्यत्वे कृते परत्वान्नित्यत्वाद्वात्वप्रसङ्गादकारान्तत्वनिबन्धनस्मायाद्यप्रसङ्गः । उत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वाद् अप्रवर्तनात् पूर्वं स्मायादयः पश्चादुत्वम् ॥ १ ॥

नलो ॥ सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः । अथ वा अर्श आदित्वादच्प्रत्ययः सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति । सर्वग्रहणं चानेकोपलक्षणं द्वितीयाद्यसम्भवात् । ननु चैकार्थेन शब्देन भाव्यमिति कथं सर्वविभक्त्यन्तत्वमाश्रीयते । उच्यते । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षया सुब्विधिशब्दवाच्योऽर्थः सुब्विधिरित्याश्रीयते । अथ वा सम्बन्धसामान्ये षष्ठीं विधाय षष्ठीसमासः क्रियते । न तु स्थान्यादेशसम्बन्ध एवाश्रीयते तेन सुपि यो विधिः स सुपः सम्बन्धी भवति इति तत्राप्यसिद्धत्वं भवति । सर्वविभक्त्यर्थान्ताभावाच्च सर्वविभक्त्यन्त उच्यते । न चात्र सुपः कार्यं विधीयते । तेन षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्योपस्थानाभावः । उदीचामातः स्थाने इति स्थानग्रहणाल्लिङ्गाद् अनुवादेऽस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिः । यदा त्वेषा परिभाषा प्रत्याख्याता तदापि सम्बन्धसामान्यस्योपादानात्तस्य चैकत्वादयं सम्बन्धः संनिकृष्टोऽयं विप्रकृष्ट इति भेदनिबन्धनो व्यवहारो नास्ति । पञ्चेति । लौकिकात् प्रयोगाद् नकारासम्भवं शास्त्राच्च विभक्त्यभावं मन्यते । तन्निमित्तत्वादिति । यथा विभक्तिलोपः शास्त्राधीनः । एवं नलोपः । ततश्चानुपूर्व्यो सिद्धमेतदित्यर्थः । षट्प्रीति । अन्यथा नलोपे कृते नान्तत्वाभावाद् भसत्यां षट्संज्ञायां षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ... अल्युपोत्तममिति स्वरो न स्यात् । ततश्च नः संख्याया इत्याद्युदात्तं पदं श्रूयते ।

र्था सिद्धं भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पञ्चभिः । सप्तभिरिति । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिर्झल्युपोत्तममित्येष स्वरो यथा स्यात् । स्वरे ऽवधारणाच्च संज्ञाग्रहणमनर्थकम् । स्वरे ऽवधारणं क्रियते स्वरविधिं प्रतीति । इदं तर्हि दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ । तुग्विधौ किमुदाहरणम् । वृत्रहभ्याम् । वृत्रहभिः । नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति । तुग्विधौ चोक्तम् । किमुक्तम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य । इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृतीति वक्ष्यामि । इह मा भूत् । ब्रह्महच्छत्रम् । भ्रूणहच्छाया । न ह्येष सन्निपातलक्षणो नलोपः ॥

न मुने ॥ ३ ॥ इह ने यत्कार्यं प्राप्नोति तत्प्रति मुभावो नासिद्ध इत्युच्यते । नाभावश्चैव तावन्न प्राप्नोति । एवं तर्हि । नमुटादेशे * । न मुटादेश इति वक्तव्यम् । किमिदं टादेश इति । टाया आदेशः टादेशः । यदि तर्हि टाया आदेश इत्युच्यते टायामादेशे अप्रतिषिद्धं भवति । तत्र को दोषः । अमुनेत्यत्र मुभावस्यासिद्धत्वात् अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः।

न चात्र भूतपूर्वगतिराश्रयितुं शक्यते । षट्त्रीत्यस्य षड्भिरित्यादौ सावकाशत्वाद् झल्युपोत्तममित्यस्यापि तिसृभिश्चतुर्भिरित्यादौ समुदाये ह्यनुवर्तमाने केषुचिदवयवेषु कृतार्थं शास्त्रं तद्द्वारेण समुदाये प्रवृत्तमेव भवति । तथा च वान्यस्य संयोगादेरित्यत्र घादिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कृतम् । अत एव वार्तिककारः परिहारान्तरमाह स्वरे ऽवधारणाच्चेति । स्वरे ऽसिद्धत्वमुक्तमेवेति स्वरार्थायां षट्संज्ञायामसिद्धत्वं न वक्तव्यम् । केचित्तु पञ्च ब्राह्मण्य इत्यादौ न षट्स्वस्रादिभ्य इति टाप्प्रतिषेधाय षट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वमुच्यते इत्याहुः । तत्र नान्तत्वात् पूर्वं ङीप् प्राप्ता निषिध्यते ततो जसो लुकि नलोपे चाकारान्तत्वाट्टाप् प्राप्तः सोपि निषिध्यते । स्त्रियां यदुक्तं तत् षट्स्वस्रादिभ्यो न भवतीति सामान्येन निषेधविधानात् । अत्रान्ये आहुः । स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रीसूत्रे नाश्रितः । अपि तु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो वेति पञ्चादीनामलिङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य प्राप्तिर्नास्तीति नार्थस्तन्निषेधेन । अथापि तत्प्राप्तिः स्यात्तथापि नलोपस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे टाप्यसिद्धत्वान्नास्ति टाप्प्राप्तिः । सत्यामपि टाप्प्राप्तावन्तरङ्गायां षट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वात् सिद्ध एव तत्प्रतिषेधः । तुग्विधौ चोक्तमिति । द्वयमत्रास्ति संनिपातलक्षणत्वं बहिरङ्गलक्षणत्वं च । विभक्तिनिमित्तो हि नलोपः किन्निमित्तस्तुक् संनिपातपरिभाषायास्तुगभावः प्रयोजनत्वेनोक्त इति भाष्यकारस्तथैव व्याचष्टे संन्निपातेति । इदं तर्हीति । नियमार्थमिदं कृल्लक्षण एव तुग्मा भूत् छलक्षणस्तु यथा स्यादित्यर्थः । इह मा भूदिति । तुगभावे । नह्येष इति । पदत्वमात्रनिबन्धनत्वान्नात्र बहिरङ्गो नलोपः ॥ २ ॥

नमुने ॥ ने यत्कार्यमिति । भूतस्य सप्तमीनिर्देशो युज्यते परसप्तमी च शास्त्रे-

टादेश इति सर्वविभक्त्यन्तोऽयं समासः । टाया आदेशः टादेशः । टायामादेशः टादेश इति । भिद्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं ने यत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन् मुभावो नासिद्ध इत्युच्यते । नाभावश्चैव तावन्न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता च सूत्रनिबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते । तदेतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्यत्र नाभाव इति । यदयं ने परतः असिद्धत्वप्रतिषेधं शास्ति । अथवा द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा । आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता भवन्ति । तथा वाक्यान्यपि द्विगतानि दृश्यन्ते । श्वेतो धावति । अलम्बुसानां यातेति । अथ वा वृद्धकुमारीवाक्यवदिदं द्रष्टव्यम् । तद्यथा । वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा वरमवृणीत पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति । न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः कुतो वा गावः कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवति । एवमिहापि ने असिद्धत्वप्रतिषेधं ब्रुवता नाभावोऽपि संगृहीतो भवति ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥ यण्स्वरो यणादेशे स्वरितयणः स्वरितार्थम् * । यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः । किम्प्रयोजनम् । स्वरितयणः स्वरितार्थं स्वरितयणः स्वरितत्वं यथा स्यात् खलप्व्यटाति

———————

प्रसिद्धेति निष्पन्ने नाशब्दे परतो यत्कार्यं प्राप्नोति तत्र मुभावस्य सिद्धत्वं स्यादित्यमिति भावः । नाभावश्चैवेति । नाभावे कर्तव्ये मुभावस्यासिद्धत्वाद्घिलक्षणो नाभावो न प्राप्नोति ततश्च सूत्रमेवैतत्सम्बद्धं नाभावस्यैवाभावात् तत् कुतस्तस्मिन् परतः कार्यं प्राप्नोति यत्र मुभावस्य सिद्धत्वमुच्यते । इहेङ्गितेनेति । न निर्देशादेवार्थप्रतिपत्तिः किं तर्हि आचार्य एवं स्मरतीत्येतावत्सूत्रनिर्देशादवसीयते । ततश्च यदाचार्यो ने यत्प्राप्नोति तत्र मुभावस्य सिद्धत्वं शास्ति तस्मान्नाभावे अपि मुभावस्य सिद्धत्वं स्मरतीति प्रतीयते । अथ वेति । तन्त्रेण योगद्वयमुच्चारितम् । अथ वा एकस्याप्यनेकशक्तिसंभवादनेकार्थप्रत्यायनमविरुद्धमित्यर्थः । वाक्यान्यपीति । न केवलमर्थस्यानेकप्रयोजनत्वमपि तु शब्दस्यापीत्यर्थः । श्वेतोधावतीति । किंजातीयो धावति किंवर्णो धावतीत्येवमेकेनानेकेन वा पृष्टः कौशलादेवं कश्चिदर्थद्वयं प्रतिपादयति । अथ वेति । अशब्दार्थस्यापि नान्तरीयकत्वादुपादानं दृश्यते । यथाग्निरानीयतामित्युक्ते अचोदितमपि पात्रानयनमग्न्यानयने ऽन्तर्भवति । एवमिहापि ने परतः प्राप्तं कार्यं प्रति मुभावस्य सिद्धत्वं ब्रुवतार्थान्नेऽपि कर्तव्ये सिद्धत्वमाश्रितम् ॥ ३ ॥

उदात्त ॥ यण्स्वर इति । यण्निमित्तत्वाद्यणः सम्बन्धी स्वरो यण्स्वरः । खलप्व्यटतीति । खलं पुनातीति क्विप् । उपपदसमासः कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ङौ परत ओः सुपीति यणादेशः । तस्मात्परस्य ङेः सुप्त्वादनुदात्तस्योदात्तयणो

खलप्यश्नाति। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आहायं स्वरितयण इति। न चास्ति स्वरितः सिद्धस्तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति। आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषः *। आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषो भवति। दध्याशा मध्वाशा। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। उदात्तयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति। ततः स्वरितयणः। स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति उदात्तयण इत्येव। अथ वा स्वरितग्रहणं न करिष्यते। केनेदानीं स्वरितयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति। उदात्तयण इत्येव। ननु च स्वरितयणा व्यवहितत्वाद् न प्राप्नोति। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम्। अथ वा नैवं विज्ञायते स्वरितस्य यणः स्वरितयण इति। कथं तर्हि, स्वरिते यण् स्वरितयण् स्वरितयण इति॥

स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥ स्वरितग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। अनुदात्ते परत उदात्त इत्येव सिद्धम्। केनेदानीं स्वरितो भविष्यति। गाङ्गेऽनूपे इति। आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति। इदं तर्हि

हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे प्राप्ते नोङ्धात्वोरिति निषेधेऽनेन स्वरितत्वं तस्य यणादेशे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वात् स्वरितयणः परोऽटतिशब्दस्य निङ्ङतिङ इति निघातस्याकारो न भवतीति तस्य स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति यणस्वरस्य सिद्धत्वमुच्यते। केचिदाहुः। एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं स्वरितत्वं पदद्वयाश्रितस्तु यण् बहिरङ्गः ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति यणोऽसिद्धत्वात् पूर्वत्रेति निर्दिष्टविषयाभावाद् यण्यसिद्धत्वाप्रसङ्गः स्वरितस्य नास्तीति। तदयुक्तम्। नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति बहिरङ्गपरिभाषायाः निषिद्धत्वादिको यणचीति द्वयोरचोरानन्तर्याश्रयेण यणो विधानात्। दध्याशेति। दधिशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति इकारः स्वरितः आशाशब्द आङ्पूर्वाद् अश्नोतेः ... ञित्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्तत आकारस्य स्वरितत्वप्रसङ्गः। उदात्तयण इत्येवेति। तेनोदात्तयण इत्येवं यो निर्वृत्तः स्वरितः तस्य यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवतीत्यर्थः। ततश्चास्यैव स्वरितस्याश्रयात्सिद्धत्वं भवति। स्वरिते यणीति। उदात्तस्वरितयोरिति सप्तमी उदात्तस्य यो यण् स उदात्तेऽपि भवति तद्विषयत्वात्। स्वरिते यणित्येषा तु परसप्तमी तेन लौकिके प्रयोगे यः स्वरितस्तस्मिन् परतो यो यण् ततः परस्य लक्षणवशादनुदात्तस्य स्वरितः साधुर्भवतीत्यर्थो न च दध्याशेत्याकारो लौकिके स्वरित इति न कश्चिद्दोषः। लौकिकस्य स्वरितस्याश्रयणे यणि कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वाभावः ॥ ४ ॥

स्वरितः ॥ गाङ्गेऽनूप इति। गङ्गाया इदमिति तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। ततो ङिः सुप्त्वादनुदात्तः तयोरेकादेश उदात्तः। अपोऽनुगतमनूपमिति

प्रयोजनम् । तेन वर्ज्यमानता मा भूदिति । अथ क्रियमाणेऽपि स्वरितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता कस्मान्न भवति कन्यानूप इति । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्येवं न भविष्यति । यथैव तर्हि क्रियमाणे यः सिद्धः स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता न भवति एवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति । तस्मान्नार्थः स्वरितग्रहणेन । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्येव सिद्धम् ।
एकादेशस्वरोन्तरङ्गः * । एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः । किम्प्रयोजनम् । अयवायावेकादेशशतृस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम् । अय् । वृक्ष इदम् । प्लक्ष इदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यत उदात्तस्य उदात्तः अयादेशो यथा स्यात् । अत्रादेशो नास्ति । आय् । कुमार्या इदम् । किशोर्या इदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यत उदात्तस्य उदात्त आयादेशो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकादेशे कृते उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तो भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । उदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादुदात्तत्वम् । नित्य एकादेशः । कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्य एकादेशः । अन्यथा स्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथा

प्रादिसमासः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अनोरप्रधानकनीयसी इत्युत्तरपदमन्तोदात्तं शेषनिघातः एङः पदान्तादतीत्युदात्तानुदात्तयोरेकादेशः पक्षे स्वरितः पक्षे उदात्तः । तेन वर्ज्यमानतेति । आन्तरङ्ग्याश्रयत् स्वरितत्वं तत् सिद्धमिति शेषनिघातेन पेशब्दोनुदात्तः प्राप्नोत्युदात्तश्चेष्यते । अस्य तु स्वरितस्यासिद्धत्वाद् यथोक्तदोषाभावः । कन्यानूप इति । कन्याशब्दः कन्यायाराजन्यमनुष्याणामन्त इत्यन्तस्वरितः ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः आन्तर्यतः स्वरितः तस्य सिद्धत्वात् वर्ज्यमानस्वरं सत्युदात्तस्वरितयोर्यौगपद्यं न प्राप्नोति । ततश्चात्र यः परिहारः स एव गाङ्गेऽनूपइत्यत्र भविष्यतीति भावः । आन्तरङ्गमिति । पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात् स्वरोऽपि तदीयो बहिरङ्गः । एकादेशस्वर इति । एकादेशस्वरे चत्वारि दर्शनानि । उदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यात्स्वरितोऽभिनिर्वृत्तः । तस्य स्थानएकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तगुण आदेशः क्रियते इत्येकं दर्शनम् । स्वरितगुणस्योदात्तगुणमात्रं क्रियते इति द्वितीयम् । एकादेश उदात्तेनोदात्त इति परिभाषा यत्रैकादेशो विधीयते तत्रोपतिष्ठते । तत्रायमर्थो भवत्यादृगुणो भवत्युदात्तयोस्तथादृगुण उदात्त इत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवतीति तृतीयम् । चतुर्थदर्शनं तूदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तो भवति स्वरितगुणः प्राप्तः तत्र येन नाप्राप्त इति स्वरितत्वापवाद उदात्तविधिः साध्यते । तत्र परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्वमप्रयत्नेषु । इतरेषु पक्षेष्वसिद्धत्वप्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते । उदा-

स्वरस्याकृते । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्त्वेकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित एकादेशः । पदस्य उदात्तत्वम् । यत्र तर्हि इदमिह संप्रधार्यमाट् क्रियतामुदात्तत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाडागमः । नित्यमुदात्तत्वम् । कृते ऽप्याटि प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । आडपि नित्यः । कृते प्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अनित्य आट् । अन्यथा स्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । उदात्तत्वमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोत्यन्यस्याकृते प्राप्नोति । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः । आटि कृते अन्तरङ्ग एकादेशः । आत् । दक्षाविदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यत उदात्त आत्रादेशो यथा स्यात् । एकादेशस्वरः । गाङ्गे ऽनूपइति । उपात्तयोरेकादेशः तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरो यथा स्यात् । शतृस्वरः । तुदती । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद् भवति । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । शतुरनुमोनद्यजादीत्यन्तोदात्तादित्येष स्वरो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सिद्ध एकादेशस्वरः शतृस्वरे इति । यदयमनुम इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न ह्यन्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तमस्ति । ननु चेदमस्ति

नोऽयादेश इति । अन्यथा स्वरितः स्यात् । कुमार्यां इदमिति । कुमारीशब्द उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । कुमारी ए इति स्थिते आडागमे कृते यणादेशे चोदात्तयणो हल्पूर्वादित्याट उदात्तत्वे आडेकारयोरुदात्तयोर्वृद्धिरेकादेश उदात्तस्तस्याऽयादेशः । एकादेश इति । आडेकारयोरनुदात्तयोः प्रागेकादेशः पश्चाद्विभक्त्युदात्तत्वमित्यर्थः । पदस्योदात्तत्वमिति । विभक्तेरुदात्तत्वविधानात् । आट् क्रियतामिति । एकादेशात्प्रागिना सह विभक्त्युदात्तत्वं विचार्यते । ननु च यणादेशे कृते विभक्तिस्वरेण भाव्यं ततश्च नदीसंज्ञाया अभावादाट् न प्राप्नोति । विधिर्नविशेषणं नदीग्रहणं तथापो विहितो ङित्स्यादित्यदोषः । अन्तरङ्ग एकादेश इति । वर्णावाश्रित्यैकादेशः पदस्योदात्तत्वमिति प्रतिपादनेन । तस्मात्पार्थः सिद्धत्ववचनेन गाङ्गे ऽनूप इति । एकारोदात्तत्वस्यासिद्धत्वात् स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यात् स्वरित एव स्यान्न तु कदा चिदुदात्तः । तुदतीति । ताश्यनुदात्त इति शतानुदात्तः । शप्रत्यय उदात्तः । शतुरनुम इत्यत्रान्तोदात्तादिति वर्तते । न ह्यन्तरेणेति । असिद्धत्वे चान्तोदात्तत्वाभावादेव तुदन्तीत्यादौ उदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनुम इति प्रतिषेधेन प्रतिषेधात्तु नुमि सिद्धत्वमनुमीयते । ननु चेति । अत्र लसार्वधातुकानुदात्त-

यान्ती यान्तीति एतदपि निघाते कृते नान्तरेण उदात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तं भवति । इदमिह सम्प्रधार्यं निघातः क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वान्निघातः । नित्य एकादेशः । कृते ऽपि निघाते प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । एकादेशोपि अनित्यः । अन्यथा स्वरस्य कृते निघाते प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते निघाते। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्य एकादेशः । पदस्य निघातः । निघातोप्यन्तरङ्गः । कथम् । उक्तमेतत्पदग्रहणं परिमाणार्थमिति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्निघाते एतदपि नान्तरेण उदात्तानुदात्तयोरेकादेशमन्तोदात्तं भवति । शतृस्वर । एकानुदात्त । तुदन्ति । लिखन्ति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । तेन वर्ज्यमानता यथा स्यात् । सर्वानुदात्त । ब्राह्मणास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात् । किमुच्यते अन्तरङ्ग इति । यो हि बहिरङ्गः असिद्ध एवासौ भवति । प्रपचतीति । सोमसुत्पचतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । सर्वत्रैवानुम्प्रतिषेधो ज्ञापकः सिद्ध एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग इति । संयोगान्तलोपो रोरुत्वे॥

स्वस्य निमित्ताभावाद् द्वयोरुदात्तयोरेकादेश उदात्त इति भावः शेषनिघातः पदस्येति मन्यते । एतदपीति । प्रत्ययस्वरे सति निघाते धातोरनुदात्तत्वात् । एवमनुम इति ज्ञापकं स्थितमेव । एकानुदात्तग्रहणेनानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येव स्वरोऽभिधीयते । तत्र युक्तं सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वादिति । तुदन्तीति । विकरण उदात्तो लसार्वधातुकमनुदात्तं तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्वरस्य धातुस्वरेऽसिद्धत्वाच्छेषनिघाताप्रसङ्गाद्धातोरप्यन्तोदात्तत्वं स्यात् । ननु चोदात्तत्वासिद्धत्वे ऽपि स्वरितेन वर्ज्यमानस्वरो भविष्यति । सत्यं, सिध्यति । यदा स्वरितस्योदात्तता भवतीति पक्षः । यदा तु स्वरितापवाद उदात्त इति पक्षः तदैकादेशस्योदात्तत्वं विधीयते तस्य चासिद्धत्वस्वरान्तराभावाद्वर्ज्यमानस्वरो न स्यादिति सिद्धत्वमुच्यते । ब्राह्मणास्तुदन्तीति । अत्रापि स्वरितस्य स्थाने उदात्तः क्रियते इति दर्शने उदात्तस्यासिद्धत्वेऽपि स्वरितस्य निघातविधानाद् उदात्तस्याप्रयोगः सिद्ध एवेति स्वरितापवाद उदात्तत्वमिति दर्शनाश्रयेण सिद्धत्वमुच्यते । अन्यथोदात्तस्यानुदात्ताभावादुदात्तः प्रयोगे श्रूयेत । प्रपचतीति । बाह्यपदापेक्षत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्स्वरो बहिरङ्गः तस्यासिद्धत्वात्तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातो न भवति । सोमसुत्पचतीति । तिङ्ङतिङ इति निघातः ईकारस्य न भवति । सर्वत्रैवेति । लक्ष्यापेक्षया सामान्यविषयमनुमानमाश्रीयते अनुमानत्वाज्ज्ञापकस्य । तत्रैकपदाश्रयैकादेशस्वरः सिद्ध इत्यनुम इति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । अथ वा एकादेश

संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । हरिवो मेदिनं त्वा । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् हशीत्युत्वं न प्राप्नोति । प्लुतिश्च * । प्लुतिश्च उत्वेऽसिद्धा वक्तव्या । सुस्रोता३ अत्र त्वमसीत्यत्र प्लुतेरसिद्धत्वादप्लुतादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव । सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः * । अलावीत् । अपावीत् । सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति । यदि पुनरिडादेः सिज्लोप उच्यते । नैवं शक्यमिह हि माहि लावीत माहि पावीत् । यद्यत्र इण् न स्यात् अनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत । इटि पुनः सत्युक्तमेतत् । अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्यादीट उदात्तत्वमिति । तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति संयोगान्तलोपे * । संयोगादिलोपः संयोगान्तस्य लोपे सिद्धो वक्तव्यः । काष्ठतट् । संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । अपवादो वचनप्रामाण्यादिति । निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः । वृक्णः । वृक्णवान् । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद् झलीति षत्वं प्राप्नोति । स्वर । क्षीवः । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वात् इट्सहितस्य निष्ठातस्य निपातनलोपरूपत्वाद् निष्ठा च द्व्यजनादित्येष स्वरो न प्राप्नोति । प्रत्ययः । क्षीवेन तरति क्षीविकः । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद् द्व्यचष्ठन्निति ठन्न प्राप्नोति । इड्विधिः । क्षीवः । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद्वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति । ननु च यः प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसाविड्विधौ । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ओलस्जी । लग्नः । निष्ठादेशः सिद्धो व-

---

उदात्तेनोदात्त इति परिभाषाश्रयणव्येति ज्ञाप्यते । यस्तु बहिरङ्ग एकादेशस्तस्यासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यसिद्धत्वं भवत्येव । हरिव इति । हरयोऽस्य सन्तीति मतुप् छन्दसीर इति वत्वं सुनुम्संयोगान्तलोपरुत्वानि । यदा तु छन्दसीवनिपाविति वनिप्प्रत्ययः क्रियते वन उपसंख्यानमिति तस्य च रुत्वं तदा नार्थः सिद्धत्ववचनेन । यदि पुनरिति । इट ईटीत्यत्र रात्सस्येत्यतः सस्येति वर्तते इट इति षष्ठी न तु पञ्चमी । तेनेडादेः सस्य लोपो विधीयमान इटो भवति । यद्यत्रेति । यदि लोपेन निवर्त्तेतेत्यर्थः । ननु च उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वमीटो भविष्यति । नैतदस्ति । उदात्तनिवृत्तिस्वरे कर्त्तव्ये लोपस्यासिद्धत्वात् । संयोगादिलोप इति । ननु चोक्तमपवादो वचनप्रामाण्यादिति । एवं मन्यते प्रवर्ततां संयोगादिलोपः । तस्मिंस्तु कृते तस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । उक्तमेतदिति । असिद्धत्वस्यापवादः संयोगादिलोपः । इट् प्राप्नोतीति । यदा तकारमात्रस्य लोपो निपात्यत इति पक्षः तदेट् प्राप्नोति । ननु चेति । इडभावाश्रयत्वात् प्रत्ययविधेः प्रत्ययविधौ सिद्धत्वेनेडभाव आश्रित एवेति पृथगिड्ग्रहणं न कर्त्तव्यम् । सिद्ध इति । सुतरां सिद्ध इत्यर्थः । अथवा नासिद्धो वचनेन सिद्धः किं तर्हि अन्तरेण वचनं सिद्ध इत्यर्थः

क्तव्यः। निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाद् नेड् वशि कृतीति इट्प्रतिषेधो यथा स्यात्। ईदित्करणं न वक्तव्यं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे *। वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धं वक्तव्यम्। उखास्रत्। पर्णध्वत्। दत्वस्यासिद्धत्वाद् अत्वसन्तस्येति दीर्घत्वं प्राप्नोति। अधातोरिति न वक्तव्यं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे *। अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये। अमी आसते। अमी अत्र। अमू आसाते। अमू अत्र। ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वाद् एच इति अयाद्येकादेशाः प्राप्नुवन्ति। किमुच्यते बहिष्पदलक्षण इति। यो ह्यन्यः सोऽसिद्ध एवासौ भवति। अमुया अमुयोरिति। प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये। अमी अत्र। अमू आसाते। ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वाददसो मादिति प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न प्रगृह्यसंज्ञायामित्येव स्वरेऽपि बहिष्पदलक्षणं चोदितं स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्वरे बहिष्पदलक्षण इति तत्पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रगृह्यसंज्ञायां चेति तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति। प्लुतिस्तुग्विधौ छे च *। प्लुतिस्तुग्विधौ छे च सिद्धा वक्तव्या। अग्ना३ इच्छत्रम्। पटा ३ उच्छत्रम्। प्लुतेरसिद्धत्वाच्छे चेति तुग् न प्राप्नोति। किमुच्यते छे चेति। यो ह्यन्योऽसिद्ध एवासौ भवति। अग्निची३त्र। सोमसु३त्। श्चुत्वं धुड्विधौ * श्चुत्वं धुड्विधौ सिद्धं वक्तव्यम्। अड् श्च्योतति। पड् श्च्योतति। श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् डः सि धुडिति धुट् प्रसज्येत। अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः *। अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम्। बभणतुः। बभणुः। अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोति। उचि-

---

धेः। क्रियते न्यास एवेति। येषां दत्वं नास्ति तदर्थं चर्म वस्ते चर्मवः पिण्डं ग्रसते पिण्डग्र इति। अदस इति। स्वरोच्च् तद्विशेषणं बहिष्पदलक्षण इति। बाह्यपदावयव इत्यर्थः। अथ वा बहिष्पदलक्षणे कार्ये कर्तव्ये स्वरे परत इत्यर्थः। यो ह्यन्य इति। बाह्यपदावयवो न भवतीत्यर्थः। असिद्ध एवासौ भवतीति। असौ स्वरोऽसिद्धत्वविषये भवतीत्यर्थः। अमुयेति। अदस् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वं टाप् एकादेशः उत्वस्यासिद्धत्वादाङि चाप इत्येत्वमयादेशः ततो मुत्वम्। न चेति। व्याख्यानसूत्रेषु लाघवानादरात्। अग्ना३इ च्छत्रमिति। एचोऽप्रगृह्यस्येत्याकारः प्लुतः इदुतौ तु मात्रिकौ तत्र इदुतोरसिद्धत्वादेकाराश्रयो विकल्पेन तुक् प्राप्नोति। ह्रस्वाश्रयस्तु नित्य इष्यते। प्लुतिशब्देन तत्सहचरिताविदुतौ लक्ष्येते। अग्निची३दिति। प्लुतस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वस्येति तुग् भवति, द्विविधं चात्रासिद्धत्वं बहिरङ्गत्वात् पूर्वत्रासिद्धमिति च। अड् श्च्योततीति। श्च्युतिर् क्षरणे इति धातुः सकारादिः प्रति-

च्छिषति । अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति । द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् * । सँय्यन्ता । सँव्वत्सरः । यँल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वाद् यर इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति । पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्वढत्वनत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकच्छत्वानि * । पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्वढत्वनत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकच्छत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि । लत्व, गल्लो गल्लः । गरो गरः । लत्व । घत्व, द्राग्धाद्राग्धा । घत्व । ढत्व, द्रोढाद्रोढा । ढत्व । नत्व, नुन्नो नुन्नः । नुत्तो नुत्तः। नत्व । रुत्व, अभिनो ऽभिनः । अभिनद् अभिनत् । रुत्व । षत्व, मातुःष्वसा मातुःष्वसा । मातुःस्वसा मातुः स्वसा । पितुःष्वसा पितुःष्वसा। पितुःस्वसा पितुःस्वसा। षत्व। णत्व, माषवापाणि माषवापाणि । माषवापानि माषवापानि । णत्व । अनुनासिक, वाङ्नयनं वाङ्नयनम् । वाग्नयनं वाग्नयनम् । अनुनासिक । छत्व, वाक्छयनं वाक्छयनम् । वाक्शयनं वाक्शयनम् । उभयथा चायं दोषः । यद्यपि स्थाने द्विर्वचनम् । अथापि द्विःप्रयोगः । कथम् । यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनं संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य लत्वाद्यभावः । तेनैष दोषः सिद्धः । अथ द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमसिद्धत्वाल्लत्वादीनि निवर्तेरन् ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥ नलोपे अन्तग्रहणं किमर्थम् । म-

भायते मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिचि टिलोपे क्विपि मधुगिति रूपं यथा स्यात् । शकारादौ मधुड्डिति स्यात्। उच्चिच्छिषतीति । उच्छीषिषासे तुक् सन् इट् अजादेर्द्वितीयस्येति च्छिशब्दस्य द्विर्वचनं शर्पूर्वाः खय इति शेषः छस्य अभ्यासे चर्चेति चकारस्तस्यासिद्धत्वाच्छे चेति पूर्वस्य तुक् प्राप्नोति। सँय्यन्तेति। अनुस्वारस्यायोगवाहानामविशेषेण प्रत्याहार उपदेशकरणचोदनाद्यत्वाद् द्विर्वचने च सिध्यति रूपमेतदनपेक्ष्य सिद्धत्ववचनम् । पदाधिकारश्चेदिति । यदि लत्वादिषु पदस्येत्यपेक्ष्यते तदा लत्वादीनां द्विर्वचनस्य च समकक्षत्वाद् द्विर्वचने कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वात् पूर्वं द्विर्वचने सत्यनिष्टोऽपि प्रयोगः स्यात् । यदा तु लत्वादिषु पदस्येति नापेक्ष्यते तदा द्विर्वचनस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गेषु लत्वादिषु कृतेषु द्विर्वचने सतीष्टं सिध्यतीति नार्थः सिद्धवचनेन । गल इति । अचि विभाषेति लत्वम् । द्रोग्धेति । वा द्रुहमुहेति वा घत्वं पक्षे हो ढ इति ढत्वम् । नुन्न इति । नुदविदेति वा निष्ठानत्वम् । अभिन इति। भिदेर्लङि सिपि श्नमि अटि हल्ङ्यादिलोपे सिपि धातोरुर्वा दश्चेति वा रुत्वम् । मातुः ष्वसेति । मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्यामिति वा षत्वम् । माषवापाणीति । प्रातिपदिकान्तेति वा णत्वम् । वाङ्नयनमिति । यरोऽनुनासिक इति वा गकारस्य ङकारः । वाक्छयनमिति । शश्छोऽटीति शकारस्य वा छत्वम् । लत्वादीनि निवर्तेरन्निति । द्विर्वचनात्प्राग् न । कृते तु द्विर्वचनेऽनिष्टोऽपि द्विरूपः स्यात् । ततश्च गलो गरो गरो गल इत्याद्यपि प्रसज्येत ॥ ६ ॥

नलोपः प्राति ॥ अन्तग्रहणमिति । नलोपः प्रातिपदिकस्येत्येवास्तु पदस्येति

लोपे अन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् * । नलोपे अन्तग्रहणं क्रियते । किं कारणम् । पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् । पदाधिकारो विशेषणम् । कथम् । पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी । का तर्हि विशेषणषष्ठी । अह्नो नलोपप्रतिषेधः * । अह्नो नलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अहोभ्याम् । अहोभिरिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । रुरत्र बाधको भविष्यति । असिद्धो रुः तस्यासिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति । अनवकाशो रुर्नलोपं बाधिष्यते । सावकाशो रुः । कोऽवकाशः । अनन्त्यः अकारः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानन्त्यस्य रुर्भवतीति । यदयमहन्ग्रहणं करोति । अहन्ग्रहणादिति चेत्संबुद्ध्यर्थं वचनम् * । अहन्ग्रहणादिति चेत्संबुद्ध्यर्थमेतत् । हेअहरिति । यत्तर्हि रुत्वं शास्ति । एतदपि संबुद्ध्यर्थमेव स्यात् । हे दीर्घाहोत्र । यत्तर्हि रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नानन्त्यस्य रुर्भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न ह्यस्ति विशेषो रूपरात्रिरथन्तरेषु अनन्त्यस्य रौ वा रे वा ॥

न ङिसंबुद्ध्योः ॥ ८ ॥ न ङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपदे * । न ङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति । राजन् वृन्दारक राजवृन्दारकेति । वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् * । हे चर्मन्

वर्तते तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना नकारस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य लोपो विधीयमानोऽलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भविष्यतीति प्रश्नः । नलोप इति। असत्यन्तग्रहणे प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽवयवो नकारस्तस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोपः स्यात् । ततश्च नराभ्यामित्यत्र स्यात् । अहन् इति । अहन् रोऽसुपीति रुत्वरत्वयोः सम्बुद्धौ सावकाशत्वात् पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्तो निषिध्यते । अनन्त्य इति । अकृतनलोपापेक्षयाऽनन्त्यः । कृते तु नलोपे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव अहःशब्द इति प्रत्यभिज्ञानादलोन्त्यस्येति वचनादकारस्य रुत्वप्रसङ्गः । यदयमहन्ग्रहणमिति । नकारापरित्यागेन निर्देशस्यैतत्प्रयोजनं नकारान्तस्य स्थानित्वं यथा स्यात् । अन्यथाह इति ब्रूयात् । संबुद्ध्यर्थमिति । संबुद्धौ नलोपस्य प्रतिषेधात्तदन्तानुकरणनिर्देशः स्यादिति नलोपाभावो न ज्ञाप्येत। यत्तर्हि रुत्वमिति । हे अहरिति अत्र रोऽसुपीति रादेशः क्रियते। अहन्नित्यनेन तु रुत्वं विधीयते । तत्राकृतनलोपनिर्देशो नलोपाभावस्य ज्ञापक एवेति भावः । हे दीर्घाहोत्रेति । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। हल्ङ्यादिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन सुप्परत्वाद्रुत्वम् । यत्तर्हीति । वार्तिककारवचनं ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति । नह्यस्तीति । अतः परस्य रोरुत्वमुच्यते अकारस्य तु रौ रेफे वा विशेषाभावाद्रादेशमेव विदध्यादिति रुत्वविधानान्नलोपाभावोऽनुमीयत इति नकारस्यैव रुत्वरत्वाभ्यां तत्र भाव्यमिति सिद्धमिदम् ॥ ७ ॥

नङि ॥ चर्मतिल इति । नलुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणनिषेधान्न भसंज्ञायां

हेचर्म । तर्हि अनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । ङिसंबुद्ध्योरित्युच्यते न चात्र ङिसंबुद्धी पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । न क्व चिद् ङिर्लोपेन लुप्यते । सर्वत्र लुमतैव । स यथैवेह भवति । आर्द्रेचर्मन् लोहितेचर्मन्निति । एवमिहापि स्यात् । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । एवं तर्हि ङ्यर्थेन तावन्नार्थः । भत्वात्तु ङौ प्रतिषेधानर्थक्यम् * । ङौ प्रतिषेधोनर्थकः । किं कारणम् । भत्वात् । भसंज्ञात्र भवति । यदि तर्हि भसंज्ञात्र भवति रथन्तरेसामन्निसत्र अल्लोपोन इत्यल्लोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमुभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा । सुष्टुभाम ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वादल्लोपोन इति लोपो न, भत्वान्नलोपो न भविष्यति । तस्मान्नार्थो ङिग्रहणेन । संबुद्ध्यर्थेनापि नार्थः । कथम् । संबुद्ध्यन्तानां न समासः राजन्वृन्दारकेति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह तावत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित् समासेन गम्यते । अवयवसम्बोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसम्बोधनं समासेन । वा नपुंसकानामित्येतद्वक्तव्यमेव ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । अनन्त्ययोरपि निष्ठामतुपोरादेशः * । निष्ठामतुपोरादेशस्तु अनन्त्ययोरपीति वक्तव्यम् । भिन्नवन्तः । वृक्षवन्तः । न वा वक्तव्यम् । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । भिन्नवान् । नार्मते प्रतिषेधः * । नार्मते प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृमतोपसं नार्मत इति । उक्तं वा * किमुक्तम् । निष्ठामतुपोस्तावदुक्तम् । न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वाद् इति । नार्मतेऽप्युक्तम् । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

भभावात् सुबन्तत्वात्पदत्वान्नलोपः । राजन्वृन्दारकेति । अवयवार्थसम्बोधनेन समुदायार्थसम्बोधनं प्रतीयत इति संबुद्ध्यन्तयोरेव समासः । यथैवेहेति । वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणाश्रयत्वात् । भत्वादिति अयस्मयादित्वात् । संबुद्ध्यन्तानामिति । पृथगनन्वयार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगात् । यद्यपि हेराजन्नित्यादौ लोपशब्देन संबुद्धिलोपात् प्रत्ययलक्षणेन संबुद्धिपरत्वाद् न । लोपनिषेधः प्रवर्त्तते समासे तु लुमता लोपाल्लुमता तस्मिन्निति संबुद्धिपरत्वं नास्तीति परिहारोस्ति तथापि न्यायव्युत्पादनाय परिहारान्तरं भाष्यकारेणाभिहितम् । वा नपुंसकानामिति । प्रत्ययलक्षणे सति नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधे त्वप्राप्ते प्रतिषेधे वचनम् ॥ ८ ॥

मादु ॥ अनन्त्ययोरपीति । मतुन्निष्ठाभ्यां पदस्य संप्रत्ययः स्यादिति वचनम् ।

संज्ञायाम्,आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ ११ ॥ १२ ॥ किमयमेकयोगः, आहो स्विन्नानायोगौ । किञ्चातः । यद्येको योगः । अहीवती कपीवती । अत्र न प्राप्नोति । अथ नानायोगौ । इक्षुमती । द्रुमती । अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदेकयोगः । कथमहीवती कपीवती । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवञ्जातीयकानां वत्वमिति । यदयमन्तोवत्या इवत्या इत्याह । अथ वा पुनरस्तु नानायोगौ । ननु चोक्तमिक्षुमती द्रुमती अत्रापि प्राप्नोति । यवादिषु पाठः करिष्यते ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥ छन्दसि इर इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । तत्र ते विश्वकर्माणस्ते सप्तर्षिमन्त इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते छन्दसि इर इति । कथं तर्हि छन्दसि ईर इति । एवमपि रिपीमान् यतीमानित्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः। विहितविशेषणमीकारग्रहणम् । ईकारान्ताद्यो विहित इति। एवमपि सूर्यं ते देवा पृथिवीमन्तमित्यत्रापि प्राप्नोति। इह च न स्यात् । त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्तीति । एवं तर्हि परिगणनं कर्त्तव्यम् । त्रिहर्यधिपत्यग्निरेभ्यः । त्रि, त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति । त्रि । हरि, हरिवो मेदिनं त्वा । हरि । अधिपति, अधिपतिवतीर्जुहोति । अधिपति । अग्नि, चतुरग्निवानिव । अग्नि । रे, आरेवानेतु नो विश इति । यदि तर्हि परिगणनं क्रियते । सरस्वतीवान् । अपूपवान् । दधिवान् चरुरित्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि छन्दसीरो बहुलमिति वक्तव्यम् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥ यदि पुनरयं नुट् पूर्वान्तः क्रियते अनो नुगिति । अनो नुकि विनामरुविधिप्रतिषेधः * । अनो नुकि सति विनामो विधेयः । अक्ष-

---

प्रवेति । पदेन मतुब्विशेष्यते मतु तादृशां पदमिति तदन्तविध्यभावः ॥ ९ ॥

संज्ञायाम् ॥ आसन्दी । किमयमिति । तत्रैकयोगे निपातनादेव संज्ञालाभात्संज्ञाग्रहणं विस्पष्टार्थं नानायोगत्वे संज्ञामिति वत्वे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थमासन्दीवदादीनां निपातनम् । यदयमिति । ननु चासन्दीवदाद्यर्थमपि स्यात् इति स्यादिति कथं ज्ञापकम् । नैतदस्ति । स्त्रियामेषां प्रयोगाभावादीवतीशब्दान्तत्वाभावात् । यवादिष्विति । आदिशब्दः प्रकारार्थः तत्राधीयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

छन्दसीरः ॥ रिपीमानिति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । विहितविशेषणमिति । लक्ष्यदर्शनवशेन वाक्यशेषकल्पनात् । एवं तर्हीति । बहुलग्रहणाद्रयिशब्दादपि विजन्ताद्वत्वं भवति । अथ वा रयिशब्दस्य रयेर्मतौ बहुलमिति कृतसम्प्रसारणस्य रूपमारेवानिति ॥ १५ ॥

अनो नुट् ॥ यदीति । यदि पूर्वान्तलिङ्गः पठ्येतेत्यर्थः । अक्षण्वानिति । अक्षिशब्दस्य मतुपि छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङादेशः । नुको सिद्धत्वात् पूर्वं नलो-

ण्वान् । पदान्तस्येति निषेधः प्राप्नोति । रुश्च प्रतिषेध्यः । सुपथिन्तरः । नश्छव्यप्रशानिति रुः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परादिः । परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्च- यदि परादिर्वत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षण्वानिति । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति वत्वं प्राप्नोति । अवग्रहश्च अनिष्टे देशे प्राप्नोति । अक्षण्वानिति। अस्तु तर्हि पूर्वान्तः । ननु चोक्तम् अनो नुकि निनामकृद्विधिप्रतिषेध इति । भत्वात् सिद्धम् । भसंज्ञा वक्तव्या । यदि तर्हि भसंज्ञा अल्लोपोन इत्यल्लोपः प्राप्नोति । अनस्तु प्रकृतिभावे मतुप्ग्रहणं छन्दसि * । अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि वक्तव्यम् । इह तर्हि सुपथिन्तरः । नान्तस्य टिस्तद्धिते लुप्यत इति लोपः प्राप्नोति । घग्रहणं च * । घग्रहणं च कर्तव्यम् । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । नुग्वक्तव्यः । भसंज्ञा च वक्तव्या । अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि कर्तव्यम् । घग्रहणं च कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । यत्तावदुच्यते नुग्वक्तव्य इति । नुक एष परिहारः। भत्वात्सिद्धमिति- यदप्युच्यते भसंज्ञा वक्तव्येति । क्रियते न्यास एव । अयस्मयादीनि छन्दसीति। यदप्युच्यते अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि घग्रहणं च कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । उभयसंज्ञान्यपि हि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा । स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वादल्लोपटिलोपौ न । भत्वान्निनामकृद्विधिप्रतिषेधौ भविष्यतः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्चेति । यत्तावदुच्यते वत्वप्रतिषेध इति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। यत्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । किङ्कारणम् । नुटा व्यवहितत्वात । असिद्धो नुट् तस्यासिद्धत्वाद्भविष्यति । अवग्रहेऽपि न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥

पो भूतपूर्वगत्या नुक् । सुपथिन्तर इति । नाद्धस्येति नुकि सति पदान्तत्वान्नकारस्य रुत्वप्रसङ्गः । परादाविति । नुटो मतुब्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्वत्वप्रसङ्गः । भत्वादिति । अयस्मयादित्वात् । अल्लोप इति । पदत्वादल्लोपे नुकोऽसिद्धत्वाद्धलन्तत्वाभावो नलोपस्त्वल्लोपे सिद्धो नलोपः सुप्स्वरेति नियमात् नापि नलोपापवादत्वान्नुको नाऽजन्तत्वमिति शक्यते वक्तुम् । अक्षण्वानिति पूर्वस्य । नकारस्यापदान्तत्वाण्णत्वे कृते परस्य ष्टुत्वेन भिन्नत्वाद् विनामविधानेस्यायुक्तत्वप्रसङ्गात् । घग्रहणं चेति । घेनान्तस्य टिलोपप्रसङ्गे प्रकृतिभावो विधेयः। नुक एष इति - आश्रित्य नुकं भत्वात् सिद्धमिति परिहाराविधानान् नुग्वक्तव्य इति चोदनमयुक्तमित्यर्थः । असिद्धो नुडिति । अतोऽपि नुटो वत्वाभावः । न लक्षणेनेति । पौरुषेया

नाद्घस्य ॥ १७ ॥ ईद्रथिनः * । रथिन ईद्वक्तव्यः । रथीतरः । भूरिदाव्नस्तुट् * । भूरिदाव्नस्तुड् वक्तव्यः । भूरिदावत्तरो जनः ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥ कृपणादीनां प्रतिषेधः * । कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृपणः । कृपाणः । कृपा । कृपीटम् । वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यम् । वाल, अश्ववालः । अश्ववारः । वाल । मूल, मूरदेव । मूलदेव । मूल । लघु, वरुणस्य लघुस्पदः । वरुणस्य रघुस्पदः । लघु । अलम्, अलं भक्ताय । अरं भक्ताय । अलम् । अङ्गुलि, सुबाहुः स्वङ्गुलिः । सुबाहुः स्वङ्गुरिः । संज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनाम् * । संज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनामिति वक्तव्यम् । कपिलकाः । कपिरकाः । तिल्पिलिकम् । तिर्पिरिकम् । कल्मषम् । कर्मषम् । लोमानि । रोमाणि । पांसुलम् । पांसुरम् । कल्म । कर्म । शुक्लः । शुक्रः ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥ किमिदमयतिग्रहणं रेफविशेषणम् अयतिपरस्य रेफस्य लो भवति स चेदुपसर्गस्य भवतीति, आहोस्विदुपसर्गविशेषणम् अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लो भवतीति । कश्चात्र विशेषः । रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसंख्यानम् * । रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पल्ययते । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । प्लायते । पलायते ।

स्वादवग्रहकरणस्य यथालक्षणं पदानि कर्तव्यानीत्यर्थः ॥ १६ ॥

नाद्घस्य । ईद्रथिन इति । नुडपवाद इकारो विधीयते स च नलोपे कृते इकारस्य विधेयः । यदि तु नलोपापवादो नकारस्य स्थाने विधीयेत तस्यासिद्धत्वादेकारादेशाभावाद्रूपं न सिध्येत् । भूरिदावत्तर इति । भूरि ददातीति वनिप् ॥ १७ ॥

कृपो ॥ कृपण इति । रञ्जेः क्युन्निति बाहुलात् क्युन् । कृपाण इति । युधिबुधिदृशेः किच्चेति बाहुलकादानच् । कृपीटमिति । कृकापिभ्यां कीटन्निति कीटन् । कृपेस्त्वेतत्तु कपेः संप्रसारणं चेति भिदादिषु पाठाद्भवति । ततो लाक्षणिकत्वाल्लत्वाभावः । अथ क्लृपूसामर्थ्यइत्येव कस्मान्न पठ्यते लत्वं हि न विधेयं भवति । नैतदस्ति । अचीक्लृपदिति हि न सिध्येत् । ऋकारलृकारयोः संवर्णविधिरिति लृकारस्य ऋकारे कृतेचीकृपदिति स्यात् । यदा तु लत्वं क्रियते तदा पूर्वत्रासिद्धत्वात् पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति दोषाभावः । तथा चलीक्लृप्यत इति रीकोपि लत्वसिद्धिः । वालेति । वलसंवरणे । वल्यत इति वालः । मूलप्रतिष्ठायामित्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । लङ्घिबंह्योर्नलोपश्चेति कुप्रत्यये लघुशब्दः । अङ्गेर्ऋतन्यञ्जीत्युलिप्रत्ययेऽङ्गुलिशब्दः अमंर्ग्रारिश्च लो वेति नापेक्षितम् । कपिलकादिषु वा रस्य लः । रोमाणीति । रुशब्द इत्यस्मान् मनिनि रोमन् । नामन्निति निपातनमनाश्रित्योदाहरणोपन्यासः । पांसुरस्मिन्नस्ति नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति रः । कर्मेति । कृञो मनिन् । शुक्ल शुक्र इति । ऋज्रेन्द्राग्रेति निपतनादयुक्तः पाठ ॥ १८ ॥

अस्तु तर्हि उपसर्गविशेषणम् । उपसर्गस्येति चेदेकादेशेऽप्रसिद्धिः * । उपसर्गस्येति चेदेकादेशे अप्रसिद्धिर्भवति । प्लायते । पलायते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादयताविति लत्वं न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । दोषा एवैते तस्याः परिभाषायाः तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति । अथवा पुनरस्तु रेफविशेषणम् । ननु चोक्तं रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसंख्यानमिति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनं प्लायते पलायत इति। अत्राप्यकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । दोषा एवैते तस्याः परिभाषायाः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥ णावुपसंख्यानं कर्तव्यम् * । इहापि यथा स्यान्निगार्यते निगाल्यते । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि स्थानिवद्भावाद् भविष्यति । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । अत उत्तरं पठति । गिरतेर्लत्वे णावुक्तम् । किमुक्तम् । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥

परेश्च घाङ्कयोः ॥२२॥ योगे च * । योगे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । परियोगः । पलियोगः। सङ्कलत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि*।

उपसर्गे ॥ किमिदमिति । र इति वर्तते । तत्र किं प्राधान्याद्रेफस्यायतेर्विशेषणमुत श्रुतस्योपसर्गस्येति प्रश्नः । पल्ययत इति । यकारेण व्यवधानाल्लत्वाप्राप्तिः । वचनादिति । सर्वत्र व्यवधानसद्भावाद्येन नाव्यवधानमिति न्यायात् । न च निर्दुःरावकाश इति वक्तुं शक्यमेवं हि निर्दुरोरयताविति वक्तव्यं स्यात् । प्लायत इति । एकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्वादयतिग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानाभावं मन्यते । अस्त्विति । प्रतेरयतिपरस्य प्रयोगो नास्ति इण एव तेन योग इत्याहुः । दोषा इति । ततोऽस्ति स्थानिवद्भाव इत्युभयथाप्यदोषः ॥ १९ ॥

अचि ॥ णाविति । पदस्य लत्वविधानाल्लत्वस्यान्तरङ्गत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाण्णिलोपे कृते लत्वाप्रसङ्गः । वर्णाश्रय इति । विशेष्यस्य प्रत्ययस्यासंनिधानाद्वर्णाश्रयं लत्वं न तु प्रत्ययाश्रयमिति भावः ॥ २१ ॥

परेश्च ॥ सङ्केति । सनः सकारादारभ्य श्रीमाहङ्को ङकारेण

सङीति प्रकृत्य लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि वक्तव्यानि । किम्प्रयोजनम्प्रयोजनम् । गिरौ गिरः । पयो धावति । द्विष्टरां दृषत्स्थानम् । काष्ठशक् स्थाता । कुश्वा । धुर्य इति । गिरौ गिर इत्यत्र अचि विभाषेति लत्वं प्राप्नोति । सङीति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धमिति । पयो धावति इत्यत्र धि चेति सलोपः प्राप्नोति । सङीति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । धिसकारे सिचो लोप इति । द्विष्टरामित्यत्र ह्रस्वादङ्गादिति सुचो लोपः प्राप्नोति । सङीति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रापि सिच इत्येतदनुवर्तिष्यते । दृषत्स्थानमित्यत्र झलो झलीति सलोपः प्राप्नोति । सङीति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रापि सिच इत्येवानुवर्तिष्यते । काष्ठशक् स्थाता इत्यत्र स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककारलोपः प्राप्नोति । सङीति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । काष्ठशगेव नास्ति कुतो यः काष्ठशकि तिष्ठेत् । कुश्वेत्यत्र चोः कुः झलीति कुत्वं प्राप्नोति । सङीति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चामिति । धुर्य इत्यत्र हलि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । सङीति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न भकुर्छुरामिति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥ संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः * । सं-

प्रत्याहारः । गिराविति । गिरतेः क्विबन्तादौजसौ । वक्ष्यत्येतदिति । इदं विरुध्यते धक्ष्यत्येतच्चकार्षीत्येव भवितव्यमिति । तस्मादिदं वक्तव्यमेकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे रुत्वे कर्तव्ये पदद्वयनिबन्धनत्वाद्बहिरङ्गस्य सलोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रेति निर्दिष्टविषयाभावाद्रुत्वमेवासिद्धत्वाभावात्प्रवर्तते । अल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावाद्रोर्लोपाभावः । द्विष्टरामिति द्वौ वारौ द्विः सुच् प्रत्ययः । परिपूर्णत्वाद्वारद्वयस्य प्रकर्षप्रत्ययः । तदन्तात्किमेत्तिङव्ययेत्याम् प्रत्ययः । दृषत्स्थानमिति । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णविधानात्सिचोऽन्यस्य सकारस्य झलो झलीति लोपो न भवतीति ज्ञापकमाहुः अन्यथा सलोपेनैवोत्थानमित्यादेः सिद्धत्वात् पूर्वसवर्णविधानमनर्थकं स्यात् । काष्ठशगेवेति । दृशिग्रहणात्प्रयोगानुसरणात्ककारान्तेभ्यो धातुभ्यः क्विबभावात् । प्रक्ष्यातेत्यत्र तु पचेः कुत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपाप्रसङ्गः कुतो यः काष्ठशकीत्यनेन सति समासे निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे लोपप्रसङ्गो न तु वाक्य इति दर्शयति । पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयाच्चैकपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणम् । एवञ्च पयो धावतीत्यत्र सिलोपाभावः ॥ २१ ॥

योगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दध्यत्र मध्वत्रेति। संयोगादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः *। किमर्थम्। वाक्यर्थम्। वास्यर्थम्। न वा झलो लोपात् *। न वा वक्तव्यम्। किङ्कारणम्। झलो लोपः संयोगान्तलोपो वक्तव्यः। बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा *। अथ वा बहिरङ्गो यणादेशः, अन्तरङ्गो लोपः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। संयोगान्तलोपे सग्रहणम् *। संयोगान्तलोपे सग्रहणं कर्तव्यम्। संयोगान्तलोपः सस्य चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। श्रेयान्। भूयान्। ज्यायान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। परत्वाद्रुः प्राप्नोति। असिद्धो रुस्तस्यासिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति। न सिध्यति। किङ्कारणम्। रुविधानस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशोयं रुर्लोपं बाधेत। सावकाशो रुः। कोऽवकाशः। पयः शिरः। ननु चात्रापि जश्त्वं प्राप्नोति। स यथैव रुर्जश्त्वं बाधते एवं लोपमपि बाधेत। न बाधते। किङ्कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते जश्त्वे रुरारभ्यते। लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथ वा योगविभागात्सिद्धम् *। अथ वा योगविभागः करिष्यते। एवं वक्ष्यामि संयोगान्तस्य लोपोऽरात्। संयोगान्तस्य लोपो भवत्यरात्। ततः सस्य। सस्य च लोपो भवति संयोगान्तस्य। किमर्थमिदम्। प्रतिषिद्धार्थं रुबाधनार्थं च। अथ वा यदेतद्रात्सस्येति सग्रहणं तत्पुरस्तादपकृष्यते। संयोगान्तस्य लोपः सस्य, सस्य च संयोगान्तस्य लोपो भवति। ततः रात्। रात्सस्यैव संयोगान्तस्य लोपो भवतीति। अथ वा रात्सस्येत्यत्र संयोगान्तस्य लोप इत्येतदनुवर्तिष्यते॥

संयोगान्तस्य लोपः॥ वाक्यर्थमिति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात्स्थानिवद्भावादपि लोपः परिहर्तुं शक्यः। न वेति। झलो झलीत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन झल्ग्रहणमिहानुवर्तते। तत् षष्ठ्या विपरिणम्यत इति यणो लोपाभावः। स्कोः संयोगाद्योरित्यत्र तु पञ्चम्यन्तमेव सम्बध्यते तेन झलः पूर्वयोः स्कोर्लोपविधानाद् यणः पूर्वयोर्लोपाभावः। अन्तरङ्ग इति। एकपदाश्रयत्वात्। स यथैवेति। यदा लक्षणनिरपेक्षं कार्याणां बाधकत्वमिति दर्शनं तदा विध्यन्तरैरनाक्रान्तो विषयो नास्तीत्यविशेषात्सर्वं कार्यं बाध्यमिति भावः। येन नाप्राप्त इति। यदा लक्षणं बाध्यत इति दर्शनं तदा येन सर्वो विषय आक्रान्तः तदेव बाध्यते न हि तदबाधित्वा रुर्विषयं लभते। यस्य तु क्व चित्प्राप्तिस्तदबाधेनापि विषयलाभान्न तद्बाध्यते। अरादिति। रात्परस्य संयोगान्तस्य लोपो न भवति। ऊर्क्। अमार्ट्। प्रतिषिद्धार्थं चेति। अरादिति प्रतिषेधस्य बाधनार्थम्। यथा मातुः पितुरिति। श्रेयानित्यादौ रुत्वबाधनार्थम्। नत्वानन्तर्यात्प्रतिषेधस्यैव बाधनार्थं सस्येत्येतत् स्यान्न तु रुत्वस्येत्याशङ्क्याह अथ वा रात्सस्येत्यत्रेति। वाक्यभेदेन सम्बन्धः। न रात्सस्यैव लोपो भवतीत्येकं वाक्यम्। संयोगान्तस्य लोप इति द्वितीयम्॥२४॥

धि च ॥ २५ ॥ धिसकारे सिचो लोपः ॥ धिसकारे सिचो लोपो वक्तव्यः । किम्प्रयोजनम् । चकाद्धीति प्रयोजनम् ॥ इह मा भूत् सलोपः । चकाद्धि पलितं शिर इति । आशाध्वं तु कथन्ते स्यात् ॥ यदि तर्हि सिचो लोप इत्युच्यते आशाध्वं तु कथम् । आशाध्वमित्यत्र लोपो न प्राप्नोति । जश्त्वं सस्य भविष्यति ॥ जश्त्वमत्र सकारस्य भविष्यति । सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्यात् ॥ सर्वत्रैव जश्त्वेन सिद्धं स्यात् । इहापि अयन्ध्वमारन्ध्वमिति जश्त्वेनैव सिद्धम् । श्रुतिश्चापि न भिद्यते ॥ श्रुतिकृतश्चापि न कश्चिद्भेदो भवति । लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणम् ॥ तत्रायमप्यर्थः । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गादित्यत्र लुङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । इहापि अच्योढ्वमप्लोढ्वमिति षत्वे सिचो धस्य ष्टुत्वे च कृते जश्त्वेन सिद्धम् । सेटि दुष्यति ॥ सेटि दोषो भवति । इदमेव रूपं स्याद् अलविढ्वम् । इदं न स्यात् । अलविध्वमिति । तस्मात्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम् । यदि तर्हि सिचो ग्रहणं क्रियते । घसिभस्योर्न सिध्येत्तु ॥ घसिभस्योर्न सिध्यति । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बब्धां ते हरीधाना इत्यत्र न प्राप्नोति । तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ॥ तस्माद्धि चेत्यत्र सिचो ग्रहणं न कर्तव्यम् । कथं चकाद्धि पलितं शिर इति । एवं तर्हि सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् । कथं सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे बब्धां ते हरीधाना इति। नैव दोषः । इह तावत् सग्धिरिति नैतद् घसेरूपं किं तर्हि सघेरेतद्रूपम् । बब्धां ते हरीधाना इति । नैतद्भसेरूपं किं तर्हि बन्धेरेतद्रूपम् । छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे ॥ अथ वा छान्दसो वर्णलोपो भविष्यति । यथेष्कर्त्तारमध्वरे । निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते । यथा तुभ्येदमग्ने ॥ तुभ्यमिदमग्ने इति प्राप्ते । आम्बानां चरुः । नाम्बानां चरुरिति प्राप्ते । आव्याधिनीरुगणः । आव्याधिनीः

धि च ॥ धिसकार इति । स्थानिनो लोपं प्रति विषयत्वविवक्षया सकार इति सप्तमीनिर्देशः । चकाद्धीति । हे शिरः पलितं सच्चकाद्धि शोभस्वेति । जश्त्वमिति । झलां जश् झशीत्यनेन । श्रुतिश्चापीति । एकस्यानेकस्य वा व्यञ्जनपरस्य श्रुतौ विशेषो नावधार्यते । लुङश्चापीति । श्लोकवार्तिककारस्यायुक्तमिदं वचनम् । अकृढ्वमभूढ्वमित्यादौ ह्रस्वादङ्गादिति सिज्लोपे सति मूर्द्धन्यस्याविधानं रूपं न सिध्येत् । सग्धिरिति । अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः । तत्र झलो झलीति सलोपो न प्राप्नोति इष्यते चाबब्धामिति । भसेर्लोटि तामि श्लौ द्विर्वचने पूर्ववदुपधालोपः । सघेरिति । सघहिंसायामित्यस्य । स्वरभेदोपि नास्ति क्तिन्याद्युदात्तत्वात्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानाच्च अनेकार्थत्वाच्च धातूनां समानाद्ने सघिर्वर्तते इत्यर्थभेदोपि नास्ति । बन्ध बन्धन इत्यस्य भसेरर्थे वर्तमानस्य लोटि तामि व्यत्ययेन शपो लुकि नलोपे वर्णव्यत्ययेन धकारस्य भकारे बब्धामिति भवति । क चिद्बध्रेरिति पाठः । सन्नयुक्तः बधेः सन्विषयत्वा-

घ्रुगणा इति प्राप्ते । शिवा उद्रस्य भेषजीः । शिवा रुद्रस्य भेषजीरिति प्राप्ते । तस्मात्सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । यदेतद्रात्सस्येति सकारग्रहणं तत्सिचो ग्रहणं विज्ञास्यते । कथम् । रात्सस्येत्युच्यते न चान्यो रेफात्परः सकारोऽस्ति अन्यदतः सिचः । ननु चायमस्ति मातुः पितुरिति । तस्मात्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मान्न भवति चकाद्धि पलितं शिर इति । इष्टमेवैतत्संगृहीतं चकाधीसेव भवितव्यम् । धिमकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ॥ आशाध्वं तु कथं ते स्याद् जश्त्वं सस्य भविष्यति ॥ १ ॥ सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते ॥ लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥ २ ॥ घसिभस्योर्न सिध्येत्तु तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ॥ छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥ ३ ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥ इह दोग्धा दोग्धुमिति घत्वस्यासिद्धत्वाद् ढत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । अपवादो वचनप्रामाण्यादिति । अथ वा एवं वक्ष्यामि होढोऽदादेः । हः ढो भवति अदादेः । ततो धातोर्घः । दादेरिति वर्तते नेति निवृत्तम् । एवमपि घोदादेरित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । अधोक् । क तर्हि स्यात् । मा स्म धोक् । नैष दोषः । धातोरिति नैषा दादिसमानाधिकरणा षष्ठी दादेर्धातोरिति । का तर्हि । अवयवयोगैषा षष्ठी धातोर्यो दादिरवयव इति । सा चावश्यमवयवयोगा षष्ठी विज्ञेया । उत्तरार्था । किम्प्रयोजनम् । एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोरिति इहापि यथा स्यात् । गर्दभयतेरप्रत्ययः । गर्धबिति । यद्यवयवयोगा षष्ठी दोग्धा दोग्धुमित्यत्र न प्राप्नोति । एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरवयवो भवति । हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य * । हृग्रहोश्छन्दसि हस्य भत्वं वक्तव्यम् । गर्दभेन सम्भरति मरुदस्य गृभ्णाति । सामिधेन्यो जभ्रिरे । उद्ग्राभश्च निग्राभश्च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

त्वित्याहुः । छान्दस इति । घसिभस्योः सकारस्य लोपे वा रूपसिद्धिरित्यर्थः । इष्कर्तारमध्वरस्येत्येकदेशानुकरणादिष्कर्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी । यदेतदिति । तदेव चात्तरत्रानुवर्तत इति भावः । मातुरिति । उभयोः स्थाने भवत एकादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशादुःस्थानिवत्त्वाद्रपरत्वे सति सकारस्य लोपः ॥ २५ ॥

दादेः ॥ घत्वस्यासिद्धत्वादिति । पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रतियोगमुपस्थानादेतत्सूत्रारम्भाच्च ढत्वघत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गः । उक्तमिति । नह्युत्सर्गापवादयोर्विकल्पो युक्तः, द्रुहेश्च विकल्पविधिरनर्थकः स्यात् । अदादेरिति । असमर्थसमासो बादेर्न भवतीति धातोर्घ इत्यत्र दादिग्रहणमनुवर्तते न तु नञ् । एषोपीति । प्रयोगभेदाद्भिन्नस्य धातोरयमवयव इति बुद्ध्या परिकल्पनात् ॥ ३२ ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥ किमर्थश्चकारः । झषोरित्येतदनुकृष्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं झषोः पूर्वेणैव । न सिध्यति । किङ्कारणम् । अबशादित्वात्। ननु च जश्त्वे कृते बशादिः । असिद्धं जश्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न बशादिः । एवं तर्हि सिद्धकाण्डे पठितमभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोरिति । एत्वतुकोर्ग्रहणं न करिष्यते । अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्धमित्येव । एवमप्यझषन्तत्वान्न प्राप्नोति । लोपे कृते झषन्तः । स्थानिवद्भावान्न झषन्तः । अत उत्तरं पठति । दधस्तथोरनुकर्षणानर्थक्यं स्थानिवत्प्रतिषेधात् * । दधस्तथोरनुकर्षणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । स्थानिवत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः । इतरथा ह्यलोपे प्रतिषेधः । यो हि मन्यते अनुकर्षणसामर्थ्यान्नात्र भवति । अलोपे तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दसाति दसाति । तथोश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । झलि झषन्तस्येत्युच्यते । तथोश्चायं झलि झषन्तो भवति नान्यत्र । अथाप्येतन्नास्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । एवमपि नार्थोऽनुकर्षणार्थेन चकारेण नापि तथोर्ग्रहणेन । आनन्तर्यमिहाश्रीयते झलि झषन्तस्येति । क्वचिच्च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं क्वचिन्नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । लोपे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम् । अलोपे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । यत्र कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः ॥

झषस्तथोर्धोऽधः ॥ ४० ॥ अध इति किमर्थम् । धत्तः । धत्थ । अध इति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति धत्तः धत्थ इति । जश्त्वे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति दधस्तथोश्चेति । ततो वक्ष्यामि झलां जशः । झलां जशो भवन्ति दधस्तथोः । ततः अन्ते । अन्ते च झलां जशो भवन्तीति । तत्र जश्त्वे कृते अझषन्तत्वान्न भविष्यति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

दधस्त ॥ एत्वतुकोर्ग्रहणमिति । फलिभाजिग्रहणं सामान्येन सिद्धत्वस्य ज्ञापकमिति भावः । झलिझषन्तस्येति । झषन्तग्रहणानुवृत्तौ सत्यां झषन्तत्वान्यथानुपपत्त्या श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते स्थानिवत्त्वकृतन्तु व्यवधानं वचनादप्रतिबन्धकमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

झष ॥ तत्र जश्त्व इति । पूर्वत्रासिद्धमिति । झष्भावे जश्त्वस्यासिद्धत्वात् झषन्तत्वं धत्वे तु परस्मिन् सिद्धं जश्त्वमिति धत्वाभावः ॥ ४० ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥४२॥ रदाभ्यामिति किमर्थम् । चरितं मुदितम् । ननु च रदाभ्यामित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि रेफदकाराभ्यां परा निष्ठा । न रेफदकाराभ्यां निष्ठा विशेष्यते । किं तर्हि तकारः । रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य तकारस्य नो भवति स चेन्निष्ठाया इति । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् । निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् * । निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं क्रियते परस्यादेशो मा भूदिति । भिन्नवद्भ्याम् । भिन्नवद्भिः । छिन्नवद्भ्याम् । छिन्नवद्भिः । पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य * । पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्येति परस्य प्राप्नोति । वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधः * । वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं कार्तिक्षैतिफौल्लयः । कार्तिरिति वृद्धौ कृतायां रदाभ्यामिति नत्वं प्राप्नोति । क्षैतिरिति वृद्धौ कृतायां क्षियो दीर्घादिति नत्वं प्राप्नोति । फौल्लिरिति वृद्धौ कृतायामुदुपधत्वसन्नियोगेन लत्वमुच्यमानं न प्राप्नोति । अथोच्यमाने ऽपि प्रतिषेधे वृद्धिनिमित्तादिति कथमिदं विज्ञायते वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति आहो स्विद् वृद्धिर्निमित्तमस्य सोयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति क्षैतिः संगृहीतः कार्तिरसंगृहीतः । अथ विज्ञायते वृद्धिर्निमित्तमस्य सोयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तादिति । कार्तिः संगृहीतः । क्षैतिरसंगृहीतः । उभयथा च फौल्लिरसंगृहीतः । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद् वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति । ननु चोक्तं क्षैत्तिः संगृहीतः कार्तिरसंगृहीत इति । कार्तिश्च संगृहीतः । कथम् । वृद्धिर्भवति

रदा ॥ विचारसद्भावादत्र प्रत्युदाहरणोपन्यासः । अत्र प्राप्नोतीति । निष्ठेत्यसमस्तं लुप्तषष्ठीकं पदं तेन रदाभ्यां परा या निष्ठा तस्यास्तकारस्य नत्वमिति सूत्रार्थाश्रयणात् । न रेफेति । निष्ठात इति समासनिर्देशः । तत्र निष्ठाया उपसर्जनत्वाद्विशेषणेनासम्बन्धः । प्रधानस्य तु तकारस्य सम्बन्धः । अथेति । भिन्नवद्भ्यामित्यादौ निष्ठादकारस्य बहिरङ्गत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च नत्वाभावात्पूर्वस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । निष्ठादेश इति । असति पूर्वग्रहणे पाठक्रमे निष्ठा प्रत्यासन्नेति तद्दकारस्यैव नत्वेन भाव्यं नान्यस्येति बहिरङ्गलाक्षणिकत्वयोरहेतुत्वम् । किञ्च, पदस्याधिकारात्पदावयवस्य दस्य नत्वविधानाद् बहिरङ्गत्वं नास्ति केवलस्य च वर्णस्यानुपदेशाद् वर्णग्रहणेषु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अव्यापारः । पञ्चमीनिर्दिष्टादिति । यद्यपि प्रत्यासत्तिर्नापेक्ष्यते तथापि रदाभ्यां परस्य दस्य नत्वेन भाव्यमिति सामर्थ्यान्निष्ठादकारस्यैव नत्वप्रसङ्गः । क्षैतिरिति । वृद्धिरेवात्र नत्वस्य निमित्तं क्षियो दीर्घादिति वचनात् । कार्तिरिति । नत्वस्याकारो न निमित्तं किं तु रेफ इति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । उभयथेति । न हि वृद्धिर्लत्वस्य निमित्तं नापि वृद्धिहेतुकात्पर-

गुणो भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्यते । अथ वा पुनरस्तु वृद्धिनिमित्तमस्य सोयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तादिति । ननु चोक्तं कार्तिः संगृहीतः क्षैतिरसंगृहीत इति । क्षैतिश्च संगृहीतः । कथम् । यत्तद् वृद्धिशास्त्रं तस्मिन् वृद्धिशब्दो वर्तते । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गा वृद्धिः । अन्तरङ्गं नत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । एवं च कृत्वा लत्वमपि सिद्धं भवति । फौल्लिरिति ॥

ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥ ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् * । ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । पूनिः । दुग्वोर्दीर्घश्च * । दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । आदूनः । विगूनः । पूञो विनाशे * । पूञो विनाश इति वक्तव्यम् । पूना यवाः । विनाश इति किमर्थम् । पूतं धान्यम् । सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य * । सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । सिनो ग्रासः स्वयमेव । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थम् । सिता पाशेन सूकरी ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ दीर्घादिति किमर्थम् । अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठाः । दीर्घादिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति । अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठा इति । निर्देशादेवेदमभिव्यक्तं दीर्घस्य ग्रहणमिति । यदि ह्रस्वस्य ग्रहणं स्यात् क्षेरित्येव ब्रूयात् । नात्र निर्देशः प्रमाणं शक्यं कर्तुम् । यथैव ह्यत्राप्राप्ता विभक्तिः । एवमियङादेशोपि । नात्राप्राप्ता विभक्तिः । सिद्धात्र विभक्तिः प्रातिपदिकादिति । कथं प्रातिपदिकसंज्ञा । अर्थवत्प्रातिपदिकमिति । ननु चाधातुरिति प्रतिषेधः

निष्ठातकारः । न चात्र लत्वनिषेध इष्यते । रेफशिरा इति । ननु चोक्तरूपस्याक्तपरिमाणस्य च वृद्धिसंज्ञाविधानात्कथमारित्यस्य वृद्धिसंज्ञा । अथ पूर्वान्तरत्वाद्रेफस्य वृद्धिग्रहणेन ग्रहणमित्युच्यते तदा किमनेनोक्तेन रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञक इति । यद्यपि प्रसज्यमानोण् रपरो न भवेदपितूत्तरकालं रपरत्वं विधीयते । तथापि तद्भक्तत्वात्कार्तिः संगृहीत एव । एवं तर्हि स्थितपक्षप्रदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाभावः । यत्तदिति । एवं प्रतिषेधस्य व्यापकत्वाश्रयणादनुग्रहो भवतीति गौणः शब्दार्थ आश्रीयते । फौल्लिसाधारणं परिहारं ब्रवीति । न वेति ॥ ४२ ॥

ल्वादिभ्यः ॥ कीर्णिरिति । कॄगॄलूपूञां रूपाणि । दुग्वोरिति । दुगतावित्यस्य दोर्ग्रहणं न तु टुदुउपताप इत्यस्य । सानुबन्धकत्वात् । पूना इति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां पूञ् विनाशार्थः । सिनो ग्रास इति बन्धनक्रियायामानुकूल्यात्तत्कर्मापि ग्रासः कर्तृत्वेन विवक्ष्यते ॥ ४४ ॥

क्षियो ॥ अक्षितमिति । क्षयः क्षितमिति भावे क्तः । भावश्च ण्यदर्थ इति दीर्घाभावान्नत्वाभावः । क्षेरिति । इयङादेशात्परत्वाद् घोर्ङितीति गुणस्य न्याय्यत्वात् ।

प्राप्नोति। नैष धातुः। धातोरेषोऽनुकरणम्। यद्यनुकरणमियङादेशो न प्राप्नोति। प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति इयङादेशो भविष्यति। यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते। स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यातिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते। अथाप्येतन्न आतिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते इति। एवमपि न दोषः। अवश्यमत्र सर्वतो नैर्देशिकी विभक्तिर्वक्तव्या। तद्यथा। नेर्विशः, परिव्यवेभ्यः क्रियः, विपराभ्यां जेरित्येवमर्थम्। अथाप्येतन्नास्ति प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति। एवमपि न दोषः। धातोरजादौ यद्रूपं तदनुक्रियते॥

अञ्चोऽनपादाने॥ अञ्चेर्नत्वे व्यक्तप्रतिषेधः *। अञ्चेर्नत्वे व्यक्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। व्यक्तमनृतं कथयतीति। अञ्जिविज्ञानात्सिद्धम्। नैतदञ्चेरूपम्। अञ्जेरेतद्रूपम्। अञ्चसर्थो वै गम्यते। कः पुनरञ्चसर्थः। अञ्चतिः प्रकाशने वर्तते। अञ्चितं गच्छति। प्रकाशयत्यात्मानमिति गम्यते। न वै लोके अञ्चितं गच्छतीति प्रकाशनं गम्यते। किं तर्हि। समाधानं गम्यते। समाहितो

नात्र निर्देश इति। न हीयङादेशाद्दीर्घस्य ग्रहणं प्रत्येतुं शक्यते इयङ्निमित्तस्य विभक्तेर्दुर्लभत्वात्ततोऽप्राप्ता यथा विभक्तिः सौत्रत्वान्निर्देशस्य भवत्येव ह्रस्वस्यापीयङादेशः स्यादिति दीर्घग्रहणमर्थवत्। नैष धातुरिति। क्रियावाचिनो धातुसंज्ञाविधानाद् निर्देशे चाक्रियावाचित्वात्। प्रकृतिवदिति। अर्थभेदानुकार्यानुकरणयोर्भेदाद्वाचनिकः कार्यातिदेशः। स्वाद्युत्पत्तिर्नेति। अधातुरिति प्रकृतेः प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादनुकरणस्यापि तत्प्रसङ्गात्। आतिदेशिकानामिति। अतिदेशः प्रयोजनं येषां तान्यातिदेशिकान्यतिदेशभाञ्ज्युच्यन्ते। ननु यदातिदेशिककार्येणाविरुद्धं स्वाश्रयं कार्यं तन्मा निवृतत्। यत्तु विरुद्धं तत्कथं न निवर्तेत। एवं तर्ह्यधातुरिति पर्युदासो न प्रसज्यप्रतिषेध इत्यातिदेशिकस्य कार्यस्याभावाद्धातोरन्यत्वात् स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते प्रसज्यप्रतिषेधे तु निषेध एवातिदेशिकः स्यात्। इयङादेशस्त्वातिदेशिको धातोर्विधीयमानत्वाद् भवति स च दीर्घस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम्। अथापीति। यद्यप्यधातुरिति प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः। अवश्यमिति। यस्मात्प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादप्राप्ता यस्माद्वोत्पन्ना लुप्ता तस्मात्सर्वस्माद्वित्यर्थः। नेर्विश इति। नेरिति लुप्तविभक्तिकाव्ययानुकरणान्निर्देशार्था विभक्तिर्विश इति निर्देशादेवाप्राप्ता विभक्तिरियङ् तु दीर्घानुकरणस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम्। अथापीति। इहानुकर्ता कदाचित्सामान्यमनुकरोति कदाचिद्विशेषम्। तत्र यदा सामान्यमनुक्रियते तदा विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्ये ऽभावात् प्रकृतावदृष्टत्वादनुकरणे ऽप्यभावः। यदा तु विशेषोऽनुक्रियते तदा तन्निबन्धनं कार्यमनुकरणे प्रवर्तेत। तत्र यदा धात्वधातुसामान्यं क्षिमात्रमनुक्रियते तदेयङोऽप्राप्तिरिति चिक्षियतुरित्यादौ कृतेयङादेशस्येदमनुकरणमिति दीर्घादिति कर्तव्यम्॥ ४६॥

अञ्चो॥ अञ्चेरिति। प्रकाशनार्थे व्यक्तशब्दे नत्वं प्राप्नोति न चेष्यते इति य-

भूत्वा गच्छतीति । एवं तर्हि अञ्चेः अङ्कः । अङ्कश्च प्रकाशनम् । अङ्किता गाव इत्युच्यते अन्याभ्यो गोभ्यः प्रकाशन्ते । अञ्चसर्थ इति चेदञ्जेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् ॥ अञ्चसर्थ इति चेद् अञ्जिरपि अञ्चसर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते कथमञ्जिरञ्चरर्थे वर्तते । अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति । अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि अञ्जिरञ्चसर्थे वर्तते । अस्तीत्याह । अञ्जेरञ्जनमञ्जनं च प्रकाशनम् । अङ्क्ते अक्षिणी इत्युच्यते यत्तत्सितं चासितं चैतत्प्रकाशयति । तथाञ्जेर्व्यञ्जनं व्यञ्जनं च प्रकाशनम् । यत्तत्स्नेहेन मधुरेण च जडीकृतानामिन्द्रियाणां स्वस्मिन्नात्मनि व्यवस्थापनं स रागः । तद्व्यञ्जनम् । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं व्यज्यते ऽनेनेति व्यञ्जनमिति ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥ अवाताभिधाने ॥ अवाताभिधान इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । निर्वाणोऽग्निर्वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेन ॥

चनम् अञ्चितं गच्छतीति । गमनक्रियाविशेषणमेतत् । प्रकाशत्वेन च गमनं पूज्यत इति पूजानिबन्धनो नलोपप्रतिषेधः । न वैलोक इति । सर्वस्य प्रकाशत्वादिति भावः । समाधानमिति । गमनस्याव्याकुलत्वमित्यर्थः । तथा च नागाश्चाञ्चितगामिन इति प्रयोगो दृश्यते । गमनस्य च समाधानमेव पूजा । अङ्कश्चेति । प्रकाश्यते ऽनेनेति ल्युट् अङ्क इत्यत्र तु हलश्चेति करणे घञ् । अङ्कपदलक्षणयोरित्यस्यायेतद्रूपं भवति । अञ्जस्त्वङ्क इति न सिध्यति । अङ्किता इति । अङ्कयुक्ताः कृता इत्यर्थः । मत्वन्तादङ्कशब्दात्तत्करोतीति णिचि कृत इष्ठवद्भावादूमतुब्लुकि टिलोपे च रूपम् । अञ्जेरिति । ननु यद्यप्यञ्जिस्तदर्थस्तथाप्यञ्चतेः सोऽर्थो भवतीति तस्य व्यक्तमिति न सिध्यति व्यक्नमिति प्राप्नोति । एवं तर्हि व्यक्नमित्युक्ते प्रकाशनं न गम्यत इति व्यक्तशब्दप्रकृतिरञ्जिरेव प्रकाशने वर्तते न त्वञ्चिरित्यदोषः । कथं पुनरिति । अर्थान्तरे रूढोऽन्योऽन्यस्यार्थान्तरवाचिनोऽर्थे कथं प्रवर्तत इत्यर्थः । अनेकार्था इति । धातुपाठे तु क्रियावाचित्वप्रदर्शनपरोऽर्थनिर्देशो न तु नियमार्थः । तथा च कुर्दखुर्दगुर्दक्रीडायामेवेत्येवकारः पठितः । अस्ति पुनरिति । अन्यत्र दर्शने व्यक्तशब्दे ऽपि तदर्थत्वमञ्जेः शक्यते साधयितुं नान्यथेति प्रश्नः । अञ्जनमिति । अज्यते येनाक्षिणी तदञ्जनम् । तत्रैतत्स्याद् रूढिशब्दोऽयम् । रूढिषु च व्युत्पत्तिनिमित्तमेव क्रिया न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्य रूढिशब्दमुदाहरति । अङ्क्त इति । व्यत्ययेन छन्दस्यात्मनेपदम् । यत्तत्सितं चेति । सितासिते सुतरां विभागेन प्रकाशयतीत्यर्थः । तथेति । व्यज्यते ऽनेन रस इति व्यञ्जनम् । राग इति । रज्यते ऽनेनेति रागो व्यञ्जनमेव । अन्वर्थमिति । यौगिको व्यञ्जनशब्द इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ अवाताभिधान इति । तेन निर्वातो वेति इत्यत्रैव नत्वनिषेधो न तु भावे निष्ठायामिति निर्वाणं वातेनेति भाव्यमिति वार्तिककारस्य दर्शनम् । अन्ये तु वातिकर्तृके धात्वर्थे सर्वत्र निषेधमिच्छन्ति । निर्वातो वातो निर्वातं वातेनेति । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु वातः करणमिति प्रतिषेधाभावः ॥ ५० ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥ अनुपसर्गादित्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । परिकृशमिति । कृशः क एष विहित इगुपधात् । नैतन्निष्ठान्तम् । किं तर्हि कृशे एष इगुपधात्को विहितः । नैवं शक्यम् । स्वरो हि दोषो भवति परिकृशे । नैवं शक्यम् । इह हि परिकृश इति स्वरे दोषः स्यात् अन्तःथाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येष स्वरः प्रसज्येत । पदस्य लोपो विहित इति मतम् । एवं तर्हि पदस्य लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । पर्यागतः कार्श्येन परिकृशः । जगत्यनूना भवति हि रुचिरा । फलेर्लत्वे उत्पूर्वस्योपसंख्यानं * २ कर्त्तव्यम् । उत्फल्लोऽनूनं कथमाति । असत्यमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति । उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम् । उत्फुल्लः । संफुल्लः । कृशः क एष हि विहित इगुपधात् स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे । पदस्य लोपो विहित इति मतं जगत्यनूना भवति हि रुचिरा ॥ १ ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ किमयं विधिराहो स्वित्प्रतिषेधः । किञ्चातः । यदि तावद् विधिः नकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति । तद्वै अनेकेन निपातेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् । अथ प्रतिषेधः ह्रीग्रहणमनर्थकं भवति न ह्येतस्माद्विधिरस्तीति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्विधिः । ननु चोक्तं नकारग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्वस्य च द इति तद्वै अनेकेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुमिति । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । अथ वा क्रियते न्यास एव द्विनकारको निर्देशः । नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्यान्न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदामिति । अथ वा पुनरस्तु प्रतिषेधः

अनुपस ॥ यद्यपि फुल्लादयः पचाद्यचीगुपलक्षणे के च सिध्यन्ति तथापि निष्ठा च द्व्यजनादित्यादिकार्यसिद्धये फुल्लिताद्यनिष्टशब्दनिवृत्तये च निपातनम् । स्वर इति । तनूकरणवृत्तेः कर्मणि क्ते गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तं पदं भवति । तनूभवनवृत्तेस्तु कर्त्तरि क्ते उन्तोदात्तं पदं स्यात् । पदस्येति । गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपस्तत्र गामिं प्रति परिरुपसर्गो न तु कृशिमित्यनुपसर्गत्वात्परेर्निष्ठान्त एव कृशशब्दः । अव्ययस्वरेणाद्युदात्तः परिकृशशब्दः परेर्गतित्वाभावात् । जगतीति । येयं परिकृशशब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता सा रुचिरा अनूना परिपूर्णा रूपे स्वरे च दोषाभावात् ॥ ५५ ॥

नुदविद ॥ किमयमिति । कश्चिद्विधिनार्थो कश्चिन्निषेधेन ततो वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । नकारग्रहणमिति । प्रतिषेधे तु नुदादिभ्यो यत्प्राप्नोति तन्न भवतीत्यन्तरणापि नकारग्रहणं सिध्यति । प्राकरणिकस्य प्रतिषेधविज्ञानादतिप्रसङ्गाभावः । द्विनकारक इति । वा पदान्तस्येति परसवर्णाभावपक्षे एको नकार आदेशो द्वितीय-

ननु चोक्तं ह्रीग्रहणमनर्थकं नह्यस्माद्विधिरस्तीति । नानर्थकम् । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येतस्माद्विधिरिति । यदयं ह्रीग्रहणं करोति ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५ ॥ बहव इमे विदयः पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते कस्य नित्यं नत्वं कस्य विभाषा कस्य प्रतिषेधः कस्य इडिति । अत उत्तरं पठति । यस्य विदेः श्नशकौ तपरत्वे तनवचने तदुवा प्रतिषेधौ ॥ श्नविकरणस्य विभाषा शविकरणस्य प्रतिषेधः । श्यन्विकरणान्नविधिः छिदितुल्यः ॥ श्यन्विकरणाद्विदेर्नविधिः छिदिना तुल्यः । लुग्विकरणो वालि पर्यवपन्नः ॥ लुग्विकरणो विदिर्वलादौ पर्यवपन्नः । एष एवार्थः ॥ ययोर्विदोः श्नशावुक्तौ तयोर्नत्वस्य वा नञौ ॥ ययोस्तु श्यन्लुकौ ताभ्यां छिदिवच्चेड्वदिष्यते ॥अपर आह । वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः॥

भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥ भित्तं शकलमित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । भित्तं भिन्नमिति । नैष दोषः । सर्वत्रैवात्र भिदिर्विदारणसामान्ये वर्तते तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः, भिन्नं किं भित्तमिति तत्वमभिधायकं चेत शकलस्यानर्थकः प्रयोगः स्यात ॥शकलेन चाप्यभिहितेन भवति तत्वं निगमयामः॥

नञः सम्बन्धी परसवर्णपक्षे तु हलो यमां यमि लोप इति मध्यमनकारलोपः । एतदेवेति । नह्यप्रसक्तस्य प्रतिषेधः सम्भवति ॥ ५६ ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः॥यस्य विदेरिति । नुदविदेत्यत्रोन्दिना रौधादिकेन साहचर्याद्विदविचारण इत्यस्मान्नत्वविकल्पः । यद्यपि नुदिना तौदादिकेन साहचर्यं तथापि शब्दपरविप्रतिषेधादुन्दिरत्र व्यवस्थाहेतुर्न तु नुदिः । विद्लृ लाभ इत्यस्मात्तु भोगप्रत्यययोर्नत्वनिषेधोऽन्यत्र नत्वम् । विद सत्तायामित्यस्मात्तु नत्वम् । विद ज्ञान इत्यस्मादिवटा व्यवधानान्नत्वाभावः । तौदादिकात्तु विभाषागमहनेति क्सौ विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । तनवचन इति । तस्य नस्तनस्तस्य वचनमिति समासः । तदु इति । तदिति लुप्तषष्ठीकमु इत्यनर्थको निपातः पादपूरणार्थः । वित्तेरिति । वित्त इति तिङन्तानुकरणात्षष्ठी ॥ ५७ ॥

भित्तम् ॥ भिन्नमिति । शकलवाचिना भित्तशब्देन सामानाधिकरण्याद्भिन्नशब्दस्यापि शकलार्थवृत्तित्वान्नत्वाप्रसङ्गः । ततश्च भित्तं भित्तमित्येव स्याद् न तु भित्तं भिन्नमिति चोद्यम् । सर्वत्रेति । शकलं घटादौ च । विदारणसामान्य इति । ततश्च सामान्यार्थे पदे संस्क्रियमाणे शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यः शकलार्थो बहिरङ्गत्वान्नत्वाभावस्यानिमित्तम् । तत्रावश्यमिति । सामान्यपक्रमे विशेषाभिधानमिति भावः । विशेषोपक्रमे ऽप्यभिधानं भित्तशब्दः शकले रूढ इति भिदिक्रिया केवलं व्युत्पत्तिनिमित्तं न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । अथ वा यया विदारणक्रियया शकलं निर्वर्तते तामेव भित्तशब्दोऽन्तर्भावयति या तु निष्पन्नस्य शकलस्यान्या विदारणक्रिया तत्प्रतिपादनायानेकक्रियासम्बन्धसम्भवे क्रियान्तरव्यवच्छेदाय भिन्नशब्दस्यानु-

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । न क्विनः कुरित्येवोच्यते । क्विनः कुरितीयत्युच्यमाने वकारस्यैव कुत्वं प्रसज्येत । ननु च लोपे कृते न भविष्यति । अनवकाशं कुत्वं लोपं बाधेत । सावकाशं कुत्वम् । कोऽवकाशः । अनन्त्यः । कथं पुनः सत्यन्तेऽनन्त्यस्य कुत्वं स्यात् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य कुत्वं भवतीति । यदयं क्विनः कुरिति कवर्गनिर्देशं करोति इतरथा हि तद्गुणमेवायं निर्दिशेत् । इदं तर्हि प्रयोजनं येभ्यः क्विन् प्रत्ययो विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि कुत्वं यथा स्यात् । मानो अस्राक् । मानो अद्राक् । क्विनः कुरिति सिद्धे यत्प्रत्ययग्रहणं कृतम्, क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते ॥

अहन् ॥ ६८ ॥ रुत्वविधावह्नो रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानम् * । रुत्वविधौ अह्नः रूपरात्रिरथन्तरेषु उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अहो रूपम् । अहो रात्रः । अहोरथन्तरं साम ॥

पर्यविरुद्धप्रयोगः । तत्त्वमिति । भित्तशब्दशकलशब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोग इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

क्विन् ॥ प्रत्ययग्रहणमिति । क्विनः प्रत्ययत्वाव्यभिचारात्प्रश्नः । वकारस्यैवेति । प्रत्ययग्रहणं यस्मात्स तदादिस्तदन्तस्येति वचनाल्लोपापवादो वकारस्यैव कुत्वं स्यात् । लोपे कृत इति । अन्तरङ्गो लोपः कुत्वं तु बहिरङ्गं पदस्येति विधानात् । अनवकाशमिति । क्विबादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वं बाधेतेति भावः । अनन्त्य इति । क्विन्प्रत्ययापेक्षयानन्त्यः पदस्य त्वन्त्य इति ज्ञेयम् । पदस्येति । स्थानषष्ठ्या अन्त्येऽल्युपसंहारादन्त्यस्यैव कुत्वेन भाव्यं यदि तु पदस्येत्यवयवषष्ठी स्यात् तदा घृतस्पृशेत्यादावपि कुत्वं स्यात् । कथं पुनरिति । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति लोपं बाधित्वा कुत्वेन भाव्यमिति भावः । यदयमिति । अनेकस्य स्थानिनोऽनेकादेशप्रतिपत्तये वर्गग्रहणं वकारस्यैव तु स्थानित्वे घकार एव निर्दिश्येत । वर्गाणां तृतीयचतुर्था इति शिक्षायां वकारघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनात् । इदं तर्हीति । क्विन्प्रत्ययस्तत्प्रकृतिधातूपलक्षणमिति तस्मिन् सत्यसति तत्प्रकृतेर्धातोः पदस्य कुत्वं भवति । अस्राागिति । सृजिदृशिभ्यां माङि लुङ् । तिप् । सिच् । बहुलं छन्दसीति विधानादीण्न भवति । हल्ङ्यादिलोपः सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमः । वदव्रजेति वृद्धिः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे पीत्यडागमः । संयोगान्तस्य लोपः, व्रश्चभ्रस्जेति षत्वं प्राप्तं कुत्वं जस्य गः शस्य खः । वावसान इति चर्त्वं ककारः । पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वे षत्वे कुत्वस्य नास्ति प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् षत्वापवादत्वात् कुत्वस्य ॥ ६२ ॥

अहन् ॥ रुत्वविधाविति । समासासमासयोर्लुमतो लोपाद्रादेशे प्राप्ते रुत्वमुत्वार्थमुच्यते । अहो रूपमिति । षष्ठीसमासः । गतमहो रूपं पश्यति असमासः । अहोरात्र इति । इकारलोपे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रुत्वम् । रात्रग्रहणं तु

रोऽसुपि ॥६९॥ असुपि रादेशे उपसर्जनसमासे प्रतिषेधोऽलुकि *। असुपि रादेशे उपसर्जनसमासे अलुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । दीर्घाहा निदाघ इति । सिद्धं तु सुपि प्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । सुपि प्रतिषेधात् । प्रसज्यायं प्रतिषेधः सुपि नेति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अहर्ददाति । अहर्भुङ्क्त इति । लुकि चोक्तम्*। किमुक्तम् । अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति॥

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥ छन्दसि भाषायां च. प्रचेतसोराजन्युपसंख्यानम् * । छन्दसि भाषायां च प्रचेतसः राजन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रचेतोराजन् । प्रचेताराजन् । अहरादीनां पत्यादिषु * । अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अहर्पतिः । अह≍पतिः । अहः पतिः । अहर्पुत्रः । अहःपुत्रः । अह≍पुत्रः । गीर्पतिः । गीःपतिः । गी≍पतिः । धूर्पतिः । धूःपतिः । धू≍पतिः ॥

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥ इह कस्मान्न भवति पपिवान् तस्थिवानिति । सस्येति वर्तते । एवमप्यत्र प्राप्नोति । लोपे कृते न भविष्यति । अनवकाशं दत्वं लोपं बाधेत । सावकाशं दत्वम् । कोऽवकाशः । पपिवद्भ्यां पपिवद्भिरिति । नैषोस्यावकाशः । अत्रापि रुः प्राप्नोति । तद्यथैव रुं बाधत एवं लोपमपि बाधेत । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते रौ दत्वमारभ्यते लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । यदि तर्हि सस्येति वर्तते अनडुद्भ्यामनडुद्भिरित्यत्र न प्राप्नोति । वचनादनडुहि भविष्यति । यद्येव,

---

न कृतं गतमहो रात्रिरागता इत्यत्रापि रुत्वार्थम् ॥ ६८ ॥

रोऽसुपि ॥ असुपि रादेश इति पर्युदासं मत्वेदमुच्यते . दीर्घाहा निदाघ इति । अत्र च सुप्सदृशो हल्परोऽस्तीति रादेशप्रसङ्गो रुत्वं चात्र यत्वार्थमिष्यते पर्युदासे चाहरित्यत्र रुत्वमेव भवति न तु रः । सिद्धं त्विति । प्रत्ययलक्षणेन दीर्घाहा निदाघ इत्यत्र सुप्परत्वाद्रुत्वाभावः पूर्वत्रासिद्धमिति रुत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नोपधालक्षणो दीर्घः पश्चाद्रुत्वमहरित्यत्र तु र एव भवति । इहापीति । प्रत्ययलक्षणेन रप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ ६९ ॥

अम्न ॥ प्रचेता राजन्निति । सकारस्य रेफः तस्य रो रीति लोपे ढ्रलोप इति दीर्घः । अहर्पतिरिति । रेफस्य रेफो विसर्जनीयबाधनार्थ पक्षे छन्दोभाषयोर्विधीयते ॥ ७० ॥

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहान्दः ॥ पपिवानिति । सस्येत्यस्यानुवृत्तौ नकारस्य दत्वं प्राप्नोति तदनुवृत्तौ तु लोपं बाधित्वा सकारस्य दत्वं प्राप्नोति । लोपे कृत इति । पूर्वत्रासिद्धमिति दत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः । अनवकाशमिति । कार्यान्तरेण सर्वस्य विषयस्याक्रान्तत्वात् । येन नाप्राप्त इति । सर्वविषयव्याप्तिलक्षणं दत्वेन

अनडुहो दत्वे नकारप्रतिषेधः * । अनडुहो दत्वे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनड्वान् । सिद्धं प्रतिपदविधानान्नुमः । सिद्धमेतत् । कथम् । नुमः प्रतिपदविधानात् । नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्दत्वं न भविष्यति । यदि तर्हि यत्रानडुहः प्राप्नोति तत्तन्नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्बाध्यते रुरपि न प्राप्नोति । अनड्वांस्तत्रेति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । दत्वं च प्रति नुमः प्रतिपदविधिरनर्थकः, रोः पुनर्निमित्तमेव ॥

उपधायां च ॥ ७८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न हलीत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । धातोरिति वर्तते तत्र रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते रेफवकारान्तस्य धातोरिति । किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन् योगे रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते । इह मा भूत् । अग्निर्वायुरिति । एवं तर्हि पूर्वस्मिन् योगे यद्धातुग्रहणं तद् उत्तरत्र निवृत्तम् । एवमपि कुर्कुरः मुर्मुर इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्ह्यनुवर्तते तत्र धातुग्रहणं न तु रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते । किं तर्हि इग् विशेष्यते रेफवकारान्तस्य इकः धातोरिति । एवमपि कुर्कुरीयति मुर्मुरीयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यः । धातौ च विशेष्यमाणे उपधायां चेति वक्तव्यम् । उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिव्रिचतुर्णां प्रतिषेधः * । उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिव्रिचतुर्णां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभ्यास, रिर्यतुः । रिर्युः । संविव्यतुः । संविव्युः । अभ्यास । जिव्रिः, चतुर्यिता । चतुर्यितुम् । उणादीनां प्रतिषेधश्च * । उणादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । क्रिर्योः । गिर्योरिति । अभ्यासप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । हलीत्युच्यते न चात्र हलादिं पश्यामः । यणादेशे कृते प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । प्रतिषिध्यते अत्र स्थानिवद्भावः । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति । नैषोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत्, प्रतिषे-

---

बाध्यते न तु सर्वं कार्यं सर्वं वा लक्षणम् । यदि तर्हीति । एकसमासनिर्दिष्टानां वस्वादीनां सर्वेषां विशेषणसम्बन्धस्य न्याय्यत्वात् । वचनादिति । एकस्माद् प्रकरणकवाक्यादनेकस्य प्रक्रियावाक्यस्योपप्लवात्सम्भवव्यभिचाराभ्यां च विशेषणसम्बन्धादनडुहोऽसम्भवात् सस्येति विशेषणेनायोगः । सिद्धं त्विति । यदि नकारस्य दत्वं स्यात् नुमोऽनर्थकः स्याद्विधिरिति हकारस्यैव दत्वं विधीयते । यदि तर्हीति । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः ॥ ७१ ॥

उपधायां च ॥ पूर्वस्मिन्निति । वोरुपधाया इत्यत्रेत्यर्थः । उत्तरत्रेति । हलिचेत्यत्र । कुर्कुर इति । पदावयवस्य रेफस्य उपधाया इको दीर्घो विधीयमानोऽत्रापि प्राप्नोति । धात्वधिकारे तु रेफवकारान्तस्याधातुत्वान्न भवति । रेफवकारान्तस्यैक

धे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश इति । जिव्रिप्रतिषेधश्च न वक्तव्यः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । चतुर्यिता चतुर्यितुमिति । सुपि नेति वर्तते । यद्येवं गीर्भ्यां गीर्भिरित्यप्रसिद्धिः । न सुपो विभक्तिविपरिणामाद् गीर्भ्यां गीर्भिरित्यदोषः । उणादिप्रतिषेधो वक्तव्य इति । परिहृतमेतत् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥८० ॥ अदसोनोस्रेः * । अदसः अनोस्रेरिति वक्तव्यम् । किमिदमनोस्रेरिति । अनोनकारस्य असकारस्य अरेफस्येति । अनोनकारस्य । अदोऽत्र । असकारस्य । अदस्यति । अरेफस्य । अदः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । अविभक्तिको निर्देशः अदस् ओ असेरिति । ओकारात्परः प्रतिषेधः पूर्वभूतः । ततः सकारः । ततो रेफ इति । अथ वा नैव विज्ञायते अदसः असकारस्येति । कथं तर्हि । अः अस्य सकारस्य सोऽयमसिः असेरिति । यद्येवममुमुयङ्ङिति न सिध्यति। अदद्र्यङ्ङिति प्राप्नोति । अदमुयङ्ङिति भवितव्यम् । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति। अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके सोर्हि दृश्यते ॥ १ ॥ तत्र पदाधिकारादपदान्तस्याप्राप्तिः । तत्र पदाधिकारादपदान्तस्य न प्राप्नोति । अमुया अमुयोरिति।सिद्धं तु सकारप्रतिषेधात्* । सिद्धमेतत्।

इति । अन्तशब्दः समीपवाची रेफवकारयोर्हल्परयोर्य उपधे कृतस्य धात्ववयवस्य दीर्घो विधीयमानो मूर्च्छितेत्यादौ भविष्यति न तु कुर्कुर इत्यादावित्यर्थः । कुर्कुरीयतीति । क्यजन्तस्य धातोरवयव इगिति दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादिति । रेफवकारान्तस्य धातोर्हल्परस्योपधाया इको दीर्घो विधीयमानो मूर्च्छितेत्यादौ न प्राप्नोतीति वचनम्। तेन धातोरुपधे यौ रेफवकारौ तयोरुपधाया इको दीर्घः । उपधादीर्घत्व इति । जिव्रिशब्दो जीर्यतेः क्विन् रश्च व इति व्युत्पन्नः । तत्रोणादिप्रतिषेधश्चेति सिद्धप्रपञ्चार्थः पाठः । चतुर्यितेति । चतुर इच्छतीति क्यच् । तृच् । इट् । अतो लोपे कृते धातोरुपधा रेफ इति दीर्घत्वप्रसङ्गः । स्वरेति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दीर्घः प्राप्नोति तस्मादभ्यासप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्याहुः - न सुप इति । सुपः परो यो हल् तत्परयोर्वो दीर्घो न भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

अदसोसे ॥ ओकारात्पर इति । सूत्रे तावत्पदानि निर्दिष्टान्युत्तरकालं तु यथेष्टमभिसंम्बन्धे लक्ष्यसंस्कारकवाक्यमुपप्लवमानमभिमतमर्थं संपादयति। अ इति। यत्र सकारस्य त्यदाद्यत्वं क्रियते तत्र मुत्वं नान्यत्रेत्यर्थः । यद्येवमिति । त्यदाद्यत्वाभावान्मुत्वप्रसङ्गः । यदमुयङ्ङिति । अः सेर्यस्येत्येवमनाश्रयणे ऽपि नैवामुमुयङ्ङिति भाव्यमित्यर्थः । अदसो ऽद्रेरिति । येन सिः असिरिति सकारान्तप्रतिषेधमाश्रयन्ति नान्त्यसदेशपरिभाषां ते ऽमुमुयङ्ङितीच्छन्ति । यथा चलीक्लृप्यते इति रेफद्वयस्य लत्वम् । अन्त्यसदेशपरिभाषाश्रये त्वदमुयङ्ङिति । ये तु त्यदाद्यत्वविषय एव-

कथम् । सकारप्रतिषेधात् । यदयमसेरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अपदान्तस्यापि भवतीति । अथ दाद्ग्रहणं किमर्थम् । दाद्ग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम् । दाद्ग्रहणं क्रियते । अन्त्यस्य मा भूत् अमुया अमुयोरिति ॥

एत ईद् बहुवचने ॥८१॥ ईत्वं बहुचनान्तस्य *। ईत्वं बहुवचनान्तस्येति वक्तव्यम् । बहुवचन इतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् । अमीभिः । अमीषु । इह न स्यात् । अमी अत्र । अमी आसते इति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणमेतत् । बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनं बहुवचन इति ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥ वाक्याधिकारः किमर्थः । वाक्याधिकारः पदनिवृत्त्यर्थः । वाक्याधिकारः क्रियते पदनिवृत्त्यर्थः । पदाधिकारो निवर्त्यते । न हि काको वाश्यत इत्यधिकारा निवर्त्तन्ते । दोषः खल्वपि स्यात् । यदि वाक्याधिकारः पदाधिकारं निवर्तयेद् इष्यन्त एवोत्तरत्र पदकार्याणि तानि न सिध्यन्ति नश्छव्यप्रशान् इति । पदनिवृत्त्यर्थमिति नैवं विज्ञायते । पदस्य निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति । किं तर्हि पदे निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति इष्यते च वाक्यपदयोरन्त्यस्य स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थो वाक्याधिकारः । अथ टिग्रहणं किमर्थम् । टिग्रहणमलोन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तार्थम् * । टिग्रहणं क्रियते अलोन्त्य-

---

मुत्वमिच्छन्ति ते अदद्र्यङिति मन्यन्ते । असेर्हीति । अः सेर्यस्य सोऽसिस्तस्येत्यर्थः । यदयमिति । अदस्यतीत्यत्र नः क्ये इति नियमाददसोऽपदत्वान्मुत्वं न भविष्यतीति किं निषेधेन निषेधात्तु अपवादस्याप्यदसो मुत्वं भवत्यमुयेति पदस्याप्यमुष्यामुभ्यामिति । अन्त्यस्येति । अलोन्त्यस्येति वचनादमुयेत्यत्र यकारस्योत्वं स्यात्॥८१॥

एतईद्बहुवचने ॥ ईत्वमिति । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति वचनात्प्रत्ययस्य बहुवचनस्य ग्रहणेन भाव्यं ततश्च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद् बहुवचने परत एकारस्येत्वेन भाव्यममीभिरित्यादौ नत्वमी इत्यत्रेति भावः । नेदमिति । उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति प्रतिपादितं तत्र व्याप्तिन्यायाश्रयादिहार्थग्रहणम् ॥ ८० ॥

वाक्यस्य टेः ॥ वाक्यस्थस्यैव पदस्य प्रयोगो न केवलस्येति मत्वाह वाक्याधिकार इति । पदनिवृत्त्यर्थ इति।पदस्येति यत्प्रस्तुतं तन्निवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । नहि काक इति । नहि वाक्यग्रहणस्य पदाधिकारनिवृत्तिर्वाच्या यथा काकवाशितस्येत्यर्थः । विरोधाभावाच्चाशक्यः पदाधिकारो निवर्तयितुं वाक्यस्थपदस्यैव कार्याभ्युपगमादित्याह दोष इति । नश्छवीति । हन्तीत्यादावपदान्तस्य रुर्न भवति । नैवमिति । पदस्येत्यनुवर्तत एव पदस्य टेः प्लुतो मा भूत् पदवाक्ययोष्टिस्तस्यैव यथा स्या-

नियमे व्यञ्जनान्तस्यापि यथा स्यात्। अग्निची३त् सोमसु३त्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। सर्वादेशप्रसङ्गस्तु *। सर्वादेशस्तु टेः प्लुतः प्राप्नोति। किङ्कारणम्। अच इति वचनादन्त्यस्य न। अन्त्यस्येति वचनादचो न। उच्यते प्लुतः स सर्वादेशः प्राप्नोति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमिति॥

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे॥ ८३॥ अशूद्र इति किमर्थम्। कुशल्यसि तुषजक। असत्यमिदमुच्यते अशूद्र इति। अशूद्रास्त्र्यसूयकेष्विति वाच्यम्। तत्र शूद्र उदाहरणम्। स्त्रियां गार्गी अहं भोः। आयुष्मती भव गार्गि। असूयके। स्थाली अहं भोः। आयुष्मानेधि स्थालि३न्। नैषा मम संज्ञा स्थालीति। किं तर्हि दण्डिन्यायो मम विवक्षितः। स वक्तव्यः। स्थाली अहं भोः। आयुष्मानेधि स्थालिन्। न मम दण्डिन्यायो विवक्षितः। किं तर्हि संज्ञा ममैषा। असूयकस्त्वमसि जाल्म। न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि। भिद्यस्व वृषल स्थालिन्। भो राजन्यविशां वा *। भो राजन्यविशां वेति वक्तव्यम्। देवदत्तोहं भोः। आयुष्मानेधि देवदत्त भोः३। आयुष्मानेधि देवदत्त भोः। राजन्य, इन्द्रवर्माहं भोः। आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा३न्। आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन्। राजन्य। विट्, इन्द्रपालितोहं भोः। आयुष्मानेधीन्द्रपालिता३। आयुष्मानेधीन्द्रपालित। अपर आह सर्वस्यैव

दित्येवमर्थं तु वाक्यग्रहणमित्यर्थः। टिग्रहणमिति। असति टिग्रहणे प्लुतश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादचा तदन्तविधौ सत्यजन्तस्यैव वाक्यस्यालोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्याचो नपुंसकह्रस्व इव प्लुतः स्यात्टिग्रहणे तु तदुपादानसामर्थ्याट्टिनाज् विशेष्यते तस्याचा टेरिति हलन्तस्यापि प्लुतः सिध्यति। सर्वादेशप्रसङ्गस्त्विति। अचश्चेत्ययमलोन्त्यशेष इति भावः। अच इति वचनादिति। इह तस्यानुपस्थानादिति भावः। सर्वादेश इति। हलन्तस्य टेः सर्वस्थान इत्यर्थः। उक्तंवेति। द्वितीया षष्ठ्यच इति प्रादुर्भाव्यते तत्र टिनाचो विशेषणादच एव स्थाने प्लुतो भवति॥८२॥

प्रत्यभिवादे॥ गार्ग्यहं भो इति। केचिदाहुः। न स्त्र्यभिवादयते पादोपसंग्रहणान्येव तु करोति। अन्ये त्वाहुः। अभिवादयते न तु स्वनाम गृह्णाति अभिवादप्रत्यभिवादौ च नामगोत्राश्रयाविति स्त्रीप्रतिषेधो न विधेयः। ये तु स्त्रिया नाम्नाभिवादप्रत्यभिवादाविच्छन्ति तन्मतेनायं प्रतिषेधः। नैषा ममेति। असूयकः प्रत्याचष्टे प्रत्यभिवादवाक्यान्तस्थस्य नाम्नो गोत्रस्य च प्लुत इष्यते नान्यस्येति यौगिकस्य प्लुतो न विधेयः। तत्र प्रत्यभिवादयित्रा स्थालीशब्दं संज्ञां मत्वा प्लुतो विहितः। यदा तूपहासार्थमसूयकस्तमाक्षिपति तदासौ प्रत्यभिवादं नार्हत्याशीर्वचनं हि प्रत्यभिवादो गृह्यते प्रतिसम्भाषणमात्रन्तु प्रत्यभिवादं मत्वा वार्तिककृता असूयके प्रतिषेध उक्तः। शूद्रेऽप्याशीर्वचनरूपप्रत्यभिवादाभावात् प्रतिषेधो न विधेय इति केचिदाहुः। स वक्तव्य इति। अभिवादयिता प्रत्यभिवादयित्रैव वक्तव्य इत्यर्थः।

नाम्नः प्रत्यभिवादने भोः शब्द आदेशो वा वक्तव्यः। देवदत्तोहं भोः। आयुष्मानेधि भोः३। आयुष्मानेधि देवदत्ता३ इति वा। इह कस्मान्न भवति देवदत्त कुशल्यसीति। इह किञ्चिदुच्यते। किञ्चित्प्रत्युच्यते। प्रधानमुच्यते अप्रधानं प्रत्युच्यते। तत्र प्रधानस्थस्य च टिसंज्ञस्य प्लुतेन भवितव्यम्। न चात्र प्रधानस्थं टिसंज्ञम्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति आधेयो३ग्नी३र्नाधेय३ इति। नैतद्विचार्यते आधेयो ऽनाधेयः अग्निश्चेद्भवतीति। किं तर्हि। अग्निसाधना क्रिया विचार्यते आधेयोग्नि३र्नाधेय३ इति। यद्येवं द्वितीयो ह्यग्निशब्दस्य प्रयोगः प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोग इति न भविष्यति। आधेयशब्दस्यापि तर्हि द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोगो भवतीति। नैष दोषः। उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते। तद्यथा। अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति॥

दूराद्धूते च॥ ८४॥ दूराद्धूत इत्युच्यते दूरशब्दश्चायमनवस्थितपदार्थकः। तदेव हि किञ्चित् प्रतिदूरं किञ्चित् प्राति अन्तिकं भवति। एवं हि कश्चित् कश्चिदाह एष पार्श्वतः करकस्तमानयेति। स आह उत्थाय गृहाण दूरं न शक्ष्यामीति। अपर आह दूरं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति। स आह न दूरमन्तिकमिति। एवमेष दूरशब्दोऽनवस्थितपदार्थकः तस्यानवस्थितपदार्थकत्वान्न ज्ञायते कस्यामवस्थायां प्लुतेन भवितव्यमिति। एवं तर्हि ह्वयतिनायं निर्देशः क्रियते

भिद्यस्वेति। कर्मकर्तर्यात्मनेपदम्। भो राजन्यविशांवेति। भोःशब्दो भवच्छब्दसंबुद्ध्यन्तो निपातो वा। सर्वेति। नामगोत्रशब्दमन्तरेण प्रत्यभिवादो नास्तीति समाचारे भोः शब्दस्यासाधुत्वे प्राप्ते वचनम्। इह किं चिदिति। पदस्येति वर्तते तद्विशेषणं प्रत्यभिवाद इति तेन प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचिनः पदस्य वाक्यान्तस्य टेः प्लुत्या भाव्यं नान्यस्येत्यर्थः। प्रधानस्थस्येति। संस्क्रियमाणस्य प्राधान्यं कुशल्यसीति साध्याया अपि क्रियायाः संस्कारिकात्वेन विवक्षितत्वादप्राधान्यम्। क्व चित् पाठः अप्रधानमुच्यते प्रधानं प्रत्युच्यते इति। तस्यार्थोऽभिवादवाक्यं श्रुतो देवदत्तादिरेव प्रत्युच्यते कुशल्यसीत्येतत्तु पूर्वमश्रुतत्वात् न प्रत्युच्यते किं त्वपूर्वमेवैतदुच्यते। इहापीति। द्रव्यस्य विचार्यमाणत्वात्प्राधान्यं मन्यते। नैतदिति। न ह्याधानानाधानकर्मविशेषविषयो विचारो नाप्यग्निविशेषविषयः किमाहवनीयोथ दक्षिणाग्निरिति। किं तर्ह्याधानं कर्तव्यं न कर्तव्यमिति तत्साधनक्रियाविचारः। यद्येवमिति। नाधेयोग्निरित्येवमग्निशब्दो निर्देश्यः। उक्तार्थानामिति। अग्निरेव प्रकृतत्वादपेक्ष्यत इत्यर्थः। उक्तार्थानामपीति। उक्तार्थाभिमताः उक्तार्थाः सादृश्यादुच्यन्ते तत्वतस्तु यथा वृषवृषभशब्दौ भिन्नौ तथापूपावानय अपूपौ द्वावानयेत्येतौ समुदायावेवार्थवन्तौ लोके प्रयुज्येते प्रयोगानुसारेण लक्षणव्यवस्थाश्रीयते तेनोक्तार्थानां प्रयोगे ऽव्यवस्था नोद्भावनीया॥ ८३॥

दूराद्धूते च॥ तदेवेति। दूरस्यानवस्थितत्वात् प्लुतस्य विषयविभागो न

ह्वयतिप्रसङ्गे यद्दूरम् । किं पुनस्तत् । यत्र प्राकृतात्प्रयत्नाद्विशेषेनुपादीयमाने सन्देहो भवति श्रोष्यति न श्रोष्यतीति तद्दूरमिहावगम्यते ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥ हैहेग्रहणं किमर्थम् । हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं हैहयोः प्लुतार्थम् * । हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं क्रियते ॥ हैहयोः प्लुतो यथा स्यात् । देवदत्तहै३ देवदत्तहे३ । अक्रियमाणे तयोः प्रयोगेऽन्यस्य स्यात् । अथ प्रयोगग्रहणं किमर्थम् । प्रयोगग्रहणमर्थवद्ग्रहणेनर्थकार्थम् * । प्रयोगग्रहणं क्रियते । अर्थवद्ग्रहणे अनर्थकयोरपि यथा स्यात् । देवदत्त है३ । देवदत्त हे३ । पुनर्हैहेग्रहणं किमर्थम् । अनन्त्ययोरपि यथा स्यात् । है३ देवदत्त हे३ देवदत्त इति ॥

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥ गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् * । गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतः प्राप्नोति । दे३वदत्त । किङ्कारणम् । अन्येन विहितत्वात् अन्येन हि लक्षणेन लघोरन्त्यस्य प्लुतो विधीयते दूराद्धूते चेति । न वानन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थम् * । न वा एष दोषः । किङ्कारणम् । अनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थं भविष्यति । अनन्त्यस्यापि गुरोः अन्त्यस्यापि टेरिति । अथ प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनं विभाषार्थम् । प्राग्वचनं क्रियते । विभाषा यथा स्यात् । प्राग्वचनानर्थक्यं चैकैकस्येति वचनात् । प्राग्वचनमनर्थकम् । किङ्कारणम् । एकैकस्येति वचनात् * । एकैकग्रहणं क्रियते तद्विभाषार्थं भविष्यति । अस्त्यन्यदेकैकग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । युगपत् प्लुतो मा भूदिति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः । असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वान्नि-

---

श्यवानिष्ठत इत्यर्थः । ह्वयतीति । ह्वानक्रियापेक्षं दूरत्वमाश्रीयते न तु श्रोत्रादिपुरुषापेक्षमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ पूर्वेण हूयमानार्थस्य पदस्य वाक्यान्तस्य टेः प्लुतविधानाद्धैहयोर्न प्राप्नोतीति वचनम् । हैहयोः प्लुत्यर्थमिति । अन्यथारम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्यापि हूयमानवाचिन एव प्लुतः स्याद् देवदत्तहै ३इत्यादौ । अनर्थकयोरपीति । यदा तु प्राक् सम्बोधनपदं प्रयुज्यते तदा हैहयोर्द्योत्यार्थाभावादानर्थक्यं, यदा तु तयोः प्राक् प्रयोगः तदामन्त्रणाभिव्यक्त्यर्थत्वादर्थवत्त्वम् । अनन्त्ययोरपीति । अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारादनन्त्ययोर्न स्यात् ॥ ८५ ॥

गुरो ॥ गुरोः प्लुतविधान इति । अनन्त्यस्यापीत्यपिशब्देन गुरोः सन्निधानात्स एवान्त्यः । समुच्चीयते तेन यत्र गुरुरन्त्यस्तत्रैव पर्यायः स्याल्लघौ त्वन्त्ये पूर्वेण तस्य स्यादनेन चानन्त्यस्य गुरोरित्यर्थः । न वेति । अपिशब्देन प्रकृताष्टिः समुच्चीयते न तु गुरुरेवान्त्य इत्यर्थः । विभाषार्थमिति । तेन पक्षे न कस्यचित् प्लुतो भवति । इतरस्तु पक्षेऽनन्त्यस्य प्लुतः पक्षे त्वन्त्यस्य टेरित्येवमर्थं प्राग्ग्रहणमनेनोक्तमिति

यमो न प्राप्नोति । नैष दोषः । यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धम् । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति देवदत्ता३ । सिद्धासिद्धावेतौ यौ हि सिद्धावेव असिद्धावेव वा तयोर्नियमः । यस्तर्हि स्वरितः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति । स्वरितमाम्रेडिते सूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति । स्वरिते ऽप्युदात्तोस्ति । यस्तर्ह्यनुदात्तः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥८८॥ ये यज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गः *। ये यज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । ये देवासो दिव्ये कादशस्थ इति । सिद्धं तु ये यजामह इति ब्रूह्यादिषूपसंख्यानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । ये यजामहेशब्दो ब्रूह्यादिषूपसंख्येयः ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥ प्रणव इत्युच्यते कः प्रणवो नाम । पादस्य वा अर्द्धर्चस्य वा अन्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोंकारं वा विदधाति तम्प्रणवमित्याचक्षते । अथ टिग्रहणं किमर्थम् । टिग्रहणं सर्वादेशार्थं,

---

मत्वाह प्रागिति । यद्यपीदमिति । यथोद्देशपक्षे । इहापीति । आमन्त्रितस्यादिरुदात्त इत्युदात्तः प्लुतोदात्तत्वेन न समाविशेद् वर्ज्यमानस्वरप्रसङ्गात । यदा चाम एकान्तरामन्त्रणेन निघातकश्चानिनिषेधस्तदेदमुदाहरणम् । सिद्धासिद्धाविति । आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः सिद्धः तस्मिंस्त्वपेक्षिते प्लुतोदात्तो ऽसिद्ध इति तदाश्रयो निघातो न भवति । स्वरिते ऽपीति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यत्राविद्यमानोदात्तमनुदात्तमाश्रीयते न च पारिभाषिक उदात्तो गृह्यते किंतर्ह्युभयगतिरिह शास्त्र इति धर्मो गृह्यते स च स्वरितेप्यस्तीत्युदात्तस्वरितयोर्यौगपद्याभावः । यस्तर्हीति । उदात्तानुदात्तप्लुतयोःसमावेशनिवृत्त्यर्थमेकैकग्रहणं, प्राग्ग्रहणं तु पक्षे सर्वेषां प्लुताभावार्थम् ॥ ८८ ॥

प्रणवष्टेः ॥ कः प्रणव इति । शास्त्रेस्मिन्नपरिभाषितत्वात्प्रश्नः । पादस्येति । शास्त्रान्तरे प्रसिद्ध आश्रीयते देवतावत् अक्षरमच्अन्त्यमचं गृहीत्वेत्यर्थः । तदाद्यक्षरशेषस्येति । अक्षरं च शेषश्च हल् अक्षरशेषं तदन्त्यमक्षरमादिर्यस्य तत्तदादि च तदक्षरशेषं च तदाद्यक्षरशेषं टिसंज्ञकमित्यर्थः । अथेति । टिस्थानिकयोरेवोकारौकारयोः शास्त्रान्तरे प्रणवसंज्ञाविधानात्प्रश्नः । ओकार इति । असति टिग्रहणे ऽलोन्त्यस्येति वचनाट्टेर्योन्त्यो हल् तस्याकारः स्यात् । प्लुतत्वेन प्रणवस्य व्यभिचाराभावाद् अविशेषणात्संज्ञया च विधानेऽपरिभाषोपस्थानात् । अथाप्यच्परिभाषोपस्थानाट्टिनाज्विशेष्यते तथापि टेर्योच् तस्य स्यान्न तु सर्वस्य टेः। ओंकारस्त्वज्झल्समुदायत्वात् प्लुतो न भवतीति सर्वस्य टेर्वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्सिध्य-

यदा ओकारस्तदा सर्वादेशो यथा स्यात् । यदा हि ॐकारस्तदानेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥

याज्यान्तः ॥ ९० ॥ अन्तग्रहणं किमर्थम् । याज्या नाम ऋचः वाक्यसमुदायस्तत्र यावन्ति वाक्यानि सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति । इष्यते चान्त्यस्य स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमन्तग्रहणम् ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥ अग्नीत्प्रेषण इत्यतिप्रसङ्गो भवति इहापि प्राप्नोति । अग्नीदग्नीन् विहर । सिद्धं त्वोश्रावये परस्येति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । ओश्रावये परस्येति वक्तव्यम् । ओ३श्रा३वय । अपर आह । ओश्रावयाश्रावयेति वक्तव्यम् । ओ३श्रा३वय । आ३श्रा३वय । बहुलमन्यत्रापीति वक्तव्यम् । उद्धर३ उद्धर । आहर३ आहर । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । अग्नीत्प्रेषणे परस्य च विभाषा । ततः पृष्टप्रतिवचने हेः । विभाषेत्येव । अपर आह । सर्व एवं प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्यः ॥

आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥ भर्त्सने पर्यायेण * । भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् । चौर३ चौर । चौर३ चौर । कुशील३ कुशील । कुशीलकुशील३ ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥ असूयादिषु वावचनम् * । असूयादिषु वेति वक्तव्यम् । कन्ये३ कन्ये । शक्तिके३ शक्तिके । कन्येकन्ये३ । शक्तिकेशक्तिके३ ॥

ति । केचित्तु टिस्थानिकस्यैवौकारस्य प्रणवसंज्ञाविधानाट्टिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः ॥ ८९ ॥

याज्यान्तः ॥ अन्तग्रहणमिति । वाक्यस्य टेरित्यधिकारादन्त्यस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । याज्या नामेति । ऋक्समुदायो याज्यास्तत्र प्रत्यृचं प्लुतः प्राप्नोति ऋक्समुदायस्य प्लुतार्थमन्तग्रहणं तेनायमर्थो याज्यानामन्तो यष्टिस्तस्य योऽच् तस्य प्लुतः ॥ ९० ॥

अग्नी ॥ बहुलमिति । तेनौश्रावयाश्रावयाभ्यामन्यत्राग्नीत्प्रेषणे बहुलं प्लुतो भवति बहुलवचनाच्च नादेर्न परस्य अपि त्वन्त्यस्यैव प्लुतः । उद्धर३उद्धरेति चापले द्विर्वचनम् । योगविभाग इति । व्यवस्थितविभाषा चाश्रीयते इति भावः । एवम् उद्धरउद्धरेत्यन्त्यस्य प्लुतो न लभ्यत इति केचिदाहुः । व्यवहितेऽपि परशब्दो वर्तत इति भाष्यकाराभिप्रायमन्य आहुः । साहसमिति । शास्त्रत्यागः साहसं तेन शास्त्रमत्यजताभियुक्तस्मरणात्सर्वः प्लुतो विभाषा विधेय इत्यर्थः । एतच्च प्राग्ग्रहणस्य सर्वत्र सम्बन्धात्सिध्यतीति मन्यते ॥ ९२ ॥

स्वरित॥असूयादिष्विति । सर्व एव प्लुत इति वचनमन्यदीयमिति वचनम् ॥९३॥

प्लुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । ऐचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुतवचनम् । ऐचोः उभयविवृद्धिप्रसङ्गाद् इदुतोः प्लुत उच्यते । किमुच्यते । उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति । यदा नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । नैष दोषः । उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति नैवं विज्ञायते उभयोर्विवृद्धिः उभयविवृद्धिः उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति । कथं तर्हि । उभयोर्विवृद्धिरस्मिन् सोऽयमुभयविवृद्धः उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति । इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रा अवर्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोरिति तयोः प्लुत उच्यमान उभयविवृद्धिः प्राप्नोति । तद्यथा । गर्भो वर्धमानः सर्वाङ्गपरिपूर्णो वर्धते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रायथेष्टप्रसङ्गः । तत्रायथेष्टं प्रसज्येत । चतुर्मात्रः प्लुतः प्राप्नोति । सिद्धं त्विदुतोर्दीर्घवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । इदुतोर्दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति । यदि समः प्रविभागः मात्रा अवर्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोः । अथ हि अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अध्यर्धमात्रा इवर्णोवर्णयोः अर्द्धतृतीयमात्रः प्राप्नोति । अथ हि अध्यर्द्धमात्रा अवर्णस्य अर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोः अर्द्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति । तत्र सौर्यभगवतोक्तमनिष्टिज्ञो वाडवः पठति । इष्यत एव चतुर्मात्रः प्लुतः ॥

प्लुतावैच ॥ लक्षणान्तरेणैचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवयोरिदुतोः प्लुतार्थं वचनम् । ऐचोरिति । समाहारवर्णत्वादवर्णस्येदुतोश्च विवृद्धिः प्राप्नोतीति वचनं तत्र वचनसामर्थ्यादैचौ तदंशयोरपीदुद्ग्रहणेन ग्रहणम् । किमुच्यत इति । उभयविवृद्धिशब्दं तत्पुरुषं मत्वा सिद्धान्तविरोधमुद्भावयति विवृद्धिर्नित्यता च विरुध्यते तादवस्थ्यं हि नित्यता । यद्यप्यनित्येष्वपि वर्णेषु उच्चारितप्रध्वंसित्वाद्विवृद्धिर्नोपपद्यते नापि रूपान्तरप्राप्तिस्तथापि स एवेमामवस्थां प्राप्त इति युज्यते वक्तुं तथा च दीर्घीभूत इति च्विना निर्देशः क्रियते नित्यत्वे तद्विरुध्यते । कूटस्थैरिति । कूटस्थादयः शब्दाः पृथगपि प्रयुज्यमानाः नित्यतामाचक्षते युगपत्तु प्रयोगे केन चिच्छब्देन कश्चिन्नित्यताविशेष उच्यते । तत्र कूटस्थशब्देन स्वभावापरित्याग उक्तः स चावयवविचालेऽप्यस्ति नित्या पृथिवीत्यविचालिग्रहणेनावयवाविचालः प्रतिपाद्यते । अविचालित्वस्य हेतुकथनमनपायेति । इतरः शब्दान्तरमेव प्राप्नोति यस्मिन् विवृद्धिरित्युभयोर्ऽस्त्यत इत्याह नैवमिति । तद्यथेति । यथा गर्भेनावस्थिता एवावयवा विवर्धन्ते किं तर्हि पूर्वमूर्तिविनाशे मूर्त्यन्तरोत्पत्तिरेवं शब्दान्तरमेवोभयविवृद्धिः प्राप्नोतीत्युच्यते । चतुर्मात्र इति । प्लुतावयवत्वात् प्लुत उच्यते नहि चतुर्मात्रस्य प्लुतसंज्ञास्ति ऊकालोऽजिति वचनात् । तदेतदिति । भाष्यकारो वार्तिककारं पर्यनुयुङ्क्ते । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति वदता वार्तिककारेण समप्रविभागित्वं नेष्टमिति भावः । इष्यत एवेति । ऊकाल एवाजिति नियमो नाश्रीयते तेन चतु

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥ एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम् * । एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौ३रिति । विषयपरिगणनं च * । विषयपरिगणनं च कर्तव्यम् । प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् । प्रश्नान्त, अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३ इ पटा३उ । प्रश्नान्त । अभिपूजित, सिद्धोसि माणवक अग्निभूता३इ पटा३उ । अभिपूजित । विचार्यमाण, होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ । विचार्यमाण । प्रत्यभिवाद, आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ । प्रत्यभिवाद । याज्यान्त, उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ । आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानम् * । आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्ना३इ पत्नीवाः३ सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब ॥

तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥ अथ कयोरिमौ य्वावुच्येते । इदुतोरित्याह । तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुताविति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अचीत्येषा सप्तमी इदुताविति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । किमर्थमिदमुच्यते । न इको यणचीत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । असिद्धः प्लुतः प्लुतविकारौ चेमौ । सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते । यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । इदं तर्हि प्रयोजनं दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् । दीर्घं च शाकलं मा भूत् । अग्ना३यिन्द्रम् । पटा३वुदकम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यतेऽत्र प्लुतपूर्वस्य यणादेशः प्लुतपूर्वस्य दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थमिति तन्न वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यम् । यौ प्लुतपूर्वाविदुतौ

र्मात्रस्याप्यच् कार्यं भवति प्रत्यङ्ङ३ति कायनेति ङमो ह्रस्वादिति ङमुट् भवति क्लौ४ वानित्यत्रानचि चेति तकारस्य द्विर्वचनं भवति। सौर्यभगवतेति । सौर्यं नाम नगरं तत्रत्येनाचार्येणेदमुक्तम ॥ १०६ ॥

एचो ॥ गौ३रिति। अथ यदा सावपि पदं भवति तदा कस्मान्न भवति । उक्तमेतद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति । विसर्जनीयश्चात्र वाक्यस्यान्तो नत्वेच्पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमुच्यते पद्यते प्रतीयतेऽनेनार्थ इति पदमित्यन्वर्थग्रहणात् । एतच्च याज्यान्त इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । अग्निभूता३यिति । अग्निभूतिशब्दस्य संबुद्धौ रूपम् । आमन्त्रित इति । अप्राप्त एव प्लुते वचनम् ॥ १०७ ॥

तयोः ॥ कयोरिति । प्रश्नद्वारेण तयोरिति प्रत्याख्यायते तदन्तरेणाप्यधिकारात् स्थानिलाभात् । प्लुतविकाराविति । प्लुतविषयत्वात् प्लुतविकारावुच्येते तौ

अप्लुताविकारौ तदर्थम् । भो३इ इन्द्र भो३यिन्द्रेति । यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम् । इदं न वक्तव्यम् । इदमवश्यं वक्तव्यम् । स्वरार्थम् । तेन हि सति उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येति एष स्वरः प्रसज्येत । अनेन पुनः सति असिद्धत्वान्न भविष्यति । यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति इदमेव वक्तव्यम् । ननु चोक्तं तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम् । हो३ इ इन्द्र । हो३यिन्द्र । छान्दसमेतद् । दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति। यत्तर्हि न छान्दसम् । भो३इन्द्रं साम गायति । एषोपि छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोग इति । किन्तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति । तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥ १ ॥ इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् । तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणूस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥ २ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥

मतुवसोरुसम्बुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥ मतुवसोरादेशे वन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य॥ भवत् भगवत् अघवत् इत्येतेषां विभाषा रुर्वक्तव्यः ओच्चावस्य वक्तव्यः ।

य्वासिद्धकाण्डे पाठाद्यणादेशे कर्तव्ये ऽसिद्धौ । सिद्धः प्लुत इति । ननु प्लुतस्य सिद्धत्वे कथमिदुतोः सिद्धत्वम् । उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत् स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्यविषयानुमानाश्रयणात् । भो३यिन्द्रेति । इशब्दस्य निपातत्वाद् प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावप्रसङ्ग तद्बाधनार्थोपि यण्विधिः वर्णव्यत्ययेनात्र छान्दसः प्लुतः । स्वरार्थमिति । अकारो यथाविषयमुदात्तादियुक्तः प्लुतः, इदुतौ तु सर्वत्रो दात्तौ तत्रानयोर्य्वोरुदात्तस्वरितयोरिति कर्तव्ये ऽसिद्धत्वात्स्वरितो न भवति । प्लुतप्रकरणे विहितं च कार्यं स्वरसंधिषु ज्ञापितं स्वरस्तु स्वरसन्धिर्न भवतीति तथासिद्धत्वं य्वोर्भवत्यत्र । छान्दसमेतदिति । ततश्चोपसंख्यानमन्तरेण वर्णव्यत्ययेन यण् सिद्धः । अप्रतिपन्नविकारस्यानुकरणत्वाद् अच्छान्दसत्वाद्यण् न प्राप्नोति । एषोपीति । कृतयणादेशस्यैवेदमनुकरणमित्यर्थः । पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकद्वयम् । किं तु यणेति । इको यणचीति यणादेशेन किं न सिद्धं रूपं यत इदुतोर्य्वो विदधात्याचार्यस्तौ चेदुतौ स्वरसंधिषु सिद्धौ प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात् । एवं तर्हि इकोसवर्णे इति शाकलप्रकृतिभावः प्राप्नोति सवर्णदीर्घश्च तन्निवृत्तये य्वौ विधीयेते । एतदपि न प्रयोजनमिकः प्लुतपूर्वस्य वार्तिककारेण शाकलदीर्घस्यापवादस्य यणो विधानात् । एवं तर्ह्युदात्तस्वरितयोरिति यणाश्रयस्वरितप्रसङ्गनिवृत्तये य्वौ विधीयेते ॥१०८॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

मतुवसो ॥ वन इति । क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणमनुबन्धस्यानिर्देशात्तद्गु-

भोः । भवन् । भगोः । भगवन् । अघोः । अघवन् इति । सम्बुद्धावित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । भो ब्राह्मणा इति । तथा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेति इह न प्राप्नोति भो ब्राह्मणि । नैष दोषः । अव्ययमेष भोःशब्दः नैषा भवतः प्रकृतिः । कथमव्ययत्वम् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा । निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥ पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥ कानाम्रेडिते ॥ १२ ॥ संपुकानां सत्वम् * । संपुकानां सत्वं वक्तव्यम् । संस्स्कर्ता । पुंस्कामा । कांस्कानिति । रुविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः * । रुविधौ हि सत्यनिष्टं प्रसज्येत । इह तावत् संस्स्कर्ता वा शरीति प्रसज्येत । पुंस्कामेति इदुदुपधस्येति षत्वं प्रसज्येत । कांस्कानिति कुप्वोः ≍क ≍पाविति ≍कः प्रसज्येत । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । समः सुसुटीति द्विसकारको निर्देशः । समः सुटि

सम्प्रकपरिभाषानुपस्थानात् क्वनिपोऽपि ग्रहणम् । प्रातरित्व इति । प्रातरेतीत्यन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिप् । भो ब्राह्मणा इति । जसि रुत्वौत्वे न प्लुतो नापि रुत्वौत्वयोर्भो इति रूपं सिध्यति । यथा भो ब्राह्मणीत्यत्रापि भवतीशब्दकारस्य रुत्वे भवस्य चौत्वे कृते संयोगान्तलोपे कर्तव्ये रुत्वस्यासिद्धत्वाद् रूपासिद्धिः । विभक्तिस्वरेति । केचिदाहुः । भूशब्दस्य विजन्तस्य सौ यद्रूप रेफान्तं तत्प्रतिरूपको निपातः, तत्र रेफस्य यत्वे लोपे च भो ब्राह्मणा इत्यादि सिध्यति । भवच्छब्दस्यापि भोःशब्दसिद्ध्यर्थं वार्तिकारम्भः । तेनेतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति भवदादियोगे विधीयमानाः तसिलादयस्ततो भोस्तत्र भो इत्यादावपि भवन्ति । एवं च भवच्छब्दप्रकृतिकभोःशब्दप्रतिरूपकत्वमेव निपातत्वमाश्रयणीयं भवतोर्विजदर्शनादित्याहुः ॥ ११

समः सुटि ॥ तुल्यविचारत्वात् भाष्ये त्रिसूत्रीं पठित्वा वाक्यं पठितम् । संपुकानामिति । संस्स्कर्त्तेति । मकारस्य सत्वे कृते यदा पूर्वस्यानुनासिकः तदा सत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वाभावादनचि चेति सकारस्य द्विर्वचने झरो झरि सवर्णे इति पाक्षिके लोपे द्विसकारकः त्रिसकारको वा प्रयोगो यदा त्वनुस्वारस्तदाऽयोगवाहानां च प्रत्याहारेषु विशेषेणोपदेशस्तस्मिन् पक्षे एकसकारको यदा त्वनुस्वारस्य हल्त्ववच्चत्वमपीष्यते तदा ततः परस्य सकारस्य द्विर्वचने सकारत्रयमपि भवति। यदा त्वेकीयमतेन मकारलोपस्तदानुस्वारानुनासिकौ केचिन्नेच्छन्ति । तत्त्वयुक्तं मन्यन्ते । रुत्वप्रकरणे विधीयमानसन्नियोगेन तयोर्विधानात् मकारलोपेऽपि सत्व इव ताभ्यां भाव्यमेवं च षट् रूपाणि भवन्ति । अनुनासिकपक्षे त्रयः सकारा द्वौ वा एको वा । एवमनुस्वारपक्षेऽपि । षट्स्वपि रूपेषु शरः खय इति वा द्विर्वचने ककारस्य कृते द्वादश रूपाणि भवन्ति । तत्प्रकृतमिति । ननु चानच्कस्य सकारस्य निर्देशात् तत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञातुमशक्यम् । उच्यते । अचां स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र समुदायानुवृत्तिः सकारस्यानुवृत्त्यर्थैव भविष्यति । यद्गीति । भवांस्तरतीत्या-

सकारो भवति । तत्सकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । यदि तदनुवर्तते नश्छव्यप्रशानि। सत्रापि प्राप्नोति भवांस्तत्रेति । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । समः सुटि । पुमः खय्यम्परे-सो भवति । नश्छव्यप्रशान् । रुर्भवति । पुमः खय्यम्परे सकारः उभयथर्क्षु दीर्घादटि समानपादे नॄन्पे स्वतवान् पायौ । रुर्भवति । पुमः खय्यम्परे सकारः । कानाम्रेडिते सकारः । पुमः खय्यम्पर इति निवृत्तम् । समो वा लोपमेक इच्छन्ति ॥ संस्कर्ता । सँस्कर्ता ॥

ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥ ढलोपे अपदान्तग्रहणम् *। ढलोपे अपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् श्वलिड्ढौकते गुडलिड्ढौकते । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति । जश्भावादिति चेदुत्तरत्र ढस्याभावादपवादप्रसङ्गः * । जश्भावादिति चेद् उत्तरत्र ढकारस्याभावादपवादोयं विज्ञायेत । कस्य । जश्त्वस्य । तस्मात् सिद्धवचनम् * । तस्मात् सिद्धत्वं वक्तव्यम् । कस्य । ष्टुत्वस्य । सङ्ग्रहणं वा * । सङ्ग्रहणं वा कर्तव्यम् । सङि ढ इति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आनन्तर्यमिहाश्रीयते ढकारस्य ढकार इति । क्व चिच्च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम् । क्व चिच्च नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । ष्टुत्वे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम् । जश्त्वेनैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । यत्तु कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे * । वि-

र्वो सत्वे रुत्वे च विशेषो नास्ति दीर्घादटीत्यत्र तु विशेषो महाँ इन्द्र इत्यत्र तु सत्वे सति तस्यासिद्धत्वाद्रुत्वाभावाद्रूपं न सिध्येत् । सम्बन्धमिति । सम्बन्धं न हास्यतीत्यर्थः । अनुपूर्वस्य वृत्तेः सकर्मकत्वात्सम्बन्धमिति द्वितीया । कर्मणि वा घञ् स च नपुंसकेऽपि बाधकाभावाद् भवति स्त्रियां तु क्तिन्नादिभिर्बाध्यमानत्वान्न भवति ॥ १२ ॥

ढो ढे ॥ ढलोप इति । क्व चित् स्थानी नास्ति क्व चिन्निमित्तं नास्तीति वचनसामर्थ्याद्वचनान्तरबाधनादुभयत्र लोपप्रसङ्गः । जश्त्वमत्रेति । एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वाद् पूर्वत्रासिद्धमिति वा लोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वं जश्त्वे प्रवृत्ते लोपस्याप्राप्तिरेव बाधः । जश्भावादिति चेदिति । उत्तरत्र ढे यो लोप इष्यते स न प्राप्नोति लोपे कर्तव्ये ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् परस्य ढत्वाभावादित्यर्थः । जश्त्वे इति । लोपेन तावदसिद्धत्वमवश्यं बाध्यं तत्र लीढमित्यादावेकमेव पूर्वत्रासिद्धत्वमतस्तदेव बाध्यते श्वलिड्ढौकत इत्यत्र तु ढलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्परत्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते ततो जश्त्वे कृते न श्रुतिकृतमानन्तर्यं नापि शास्त्रकृतं जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावादिति लोपस्यायमविषयः ॥ १३ ॥

सर्जनीयः अनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । नार्कुटो नार्पत्य इति । तर्हि वक्तव्यं विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गो रेफः । अन्तरङ्गो विसर्जनीयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । नैष युक्तः परिहारः । अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतौ पक्षौ सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गे अन्तरङ्गं भवति । न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवधानमस्ति । किङ्कारणम् । असिद्धत्वात् । कथमसिद्धत्वम् । पूर्वत्रासिद्धमिति । नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गे अन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य भवति । अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य । किङ्कारणम् । असिद्धत्वात् । कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषा असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति खरवसानयोर्विस-

---

खरव ॥ विसर्जनीय इति । उत्तरपदे सति यो रेफो निष्पन्नस्तन्निमित्तकस्तस्य विसर्जनीयो न भवतीति वाक्यार्थः संपद्यते । तेन दास्याः पुत्रादौ भवत्येव । न ह्यत्र सकारस्य रेफ उत्तरपदनिमित्तः किं तर्हि पदत्वनिमित्तकः नार्कुट इत्यादौ तु तद्धितनिमित्तत्वे रेफस्योत्तरपदं निमित्तं तदपेक्षत्वादिकारस्यादित्वस्य । नार्कुट इति । नृकुट्यां भव इत्यण् । नार्पत्य इति । नृपतेरपत्यमिति दित्येति ण्यस्तत्र वृद्धौ कृतायां रपरत्वे च पूर्वभक्तत्वाद्रेफस्य पदान्तत्वाद्विसर्जनीयः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । न वेति । बहिरङ्गं लक्षणं निमित्तं स्वभावो वा यस्य रेफस्य स तथोक्तः । अपत्यार्थविहिततद्धितापेक्षवृद्ध्याधनिमित्तत्वाद्रेफो बहिरङ्गस्तस्यासिद्धत्वात् स्थान्यभावाद्विसर्जनीयाभावः । अन्तः अङ्गं यस्य बहिः अङ्गं यस्येति बहुव्रीहिस्ततः सर्वलिङ्गावन्तरङ्गबहिरङ्गशब्दावुपपन्नौ अङ्गशब्दश्चात्रोपकारकवाची । प्रतिद्वन्द्वभाविनाविति । द्वन्द्वं युग्ममुच्यते । प्रतिकूलं परस्परविरुद्धं द्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वं तत्र भवतोऽवश्यमित्यावश्यके णिनिः । सत्यन्तरङ्ग इति । अन्तरङ्गे बुद्ध्यापेक्षिते तदपेक्षया बहिरङ्गं भवति बहिरङ्गे चापेक्षिते तदपेक्षयान्तरङ्गं भवत्यन्तरङ्गव्यपदेशं लभत इत्यर्थः ॥ न चात्रेति । अत्र विषये ऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदेकस्यां बुद्धावपेक्षितपरस्परमवस्थानं नास्ति पूर्वस्यां परिभाषायां परस्य विसर्जनीयस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावाद्रेफस्य तदपेक्षबहिरङ्गत्वाभावाद् बहिरङ्गपरिभाषानुपस्थानात्प्राप्नोत्येव विसर्जनीयः । नानभिनिर्वृत्त इति । वस्तुतत्वकथनम् । तत्र निमित्तमेवेति । पराभ्युपगमेनान्तरङ्गबहिरङ्गव्यपदेशः बहिरङ्गाभिमतं बहिरङ्गाभिमतस्यान्तरङ्गस्येति भावः । असिद्धत्वादिति । बहिरङ्गस्य रेफस्यान्तरङ्गे विसर्जनीये ऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयाभावः । कथमसिद्धत्वं, यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेति । पूर्वत्रासिद्धमिति वचनेन विसर्जनीयस्य पूर्वस्यां परिभाषायामसिद्धत्वात्तदनुपस्थानात् कथं रेफस्यासिद्धत्वमित्यर्थः । अप्रवृत्तिरेव परिभाषाया असिद्धिः । बहिरङ्गपरिभाषा हि विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्रोपसंख्यानात्तद्देशा वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वादेतद्देशा वेति पूर्वा । इतरः कार्यकालत्वमाश्रित्याह असिद्धमिति । यथोद्देशत्वमाश्रित्य चोदयति कथमिति । इतर

र्जनीयः उपस्थितमिदं भवति असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । एवमेषा परिभाषा सिद्धा भवति । कुतो नु खल्वेतद् द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमिति असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति च पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमृद्य असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतया व्यवस्था भविष्यति न पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतामुपमृद्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यात् । अतः किम् । अतोऽयुक्तः परिहारः न वा बाहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्येव

आह कार्यकालमिति । तत्र का चित्परिभाषा विधिवाक्येनैकवाक्यत्वं गत्वा स्वकार्यं निष्पादयति यथेकपरिभाषा मिदेरिको गुणं व्यवस्थापयति । का चित्तु विषये निमित्तापेक्षा वाक्यभेदेन प्रधानकार्ये व्याप्रियते यथा विप्रतिषेधे परं कार्यमिति । एषा हि वृक्षेभ्य इत्यादौ बहुवचने झल्येदित्यस्मिन् प्रवृत्ते वृक्षेभ्य इत्यादावेत्वदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधे परमेत्वं प्रवर्तयति तद्वदसिद्धपरिभाषा हि वृक्षस्तिष्ठतीत्यादौ विसर्जनीयशास्त्रे प्रवृत्ते नार्कुटादौ रेफस्यासिद्धत्वं विदधती प्रधानं विसर्जनीयं विषयविशेषे व्यवस्थापयन्ती विषयं संस्कुरुते । न च पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन योगेन बहिरङ्गपरिभाषा रेफे पूर्वस्मिन् सिद्धा क्रियते । प्रधानसंनिधौ गुणानां परस्परेणासम्बन्धात् । तदुक्तम् । गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति । विध्यन्तरशेषभावाच्च वाक्यभेदेनाप्युपतिष्ठमाना वाक्यान्तरं विसर्जनीयेनैकवाक्यभावात् पौर्वापर्याभावात् पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन विसर्जनीये कर्तव्ये नासिद्धा क्रियते पूर्वोक्ताद् गुणत्वाद्वा । कुतो नु खल्विति । अस्या आदित्य इत्यादि पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यावकाशः । पचावेदमित्यादि बहिरङ्गपरिभाषायाः । नार्कुट इत्यादौ तु द्वयोः संनिपातः । यद्यपि पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारः तथापि सपादसप्ताध्यायीं प्रति पादत्रयपठितस्य सर्वस्यासिद्धत्वप्रतिपादनात् परिभाषासाधर्म्यात्परिभाषाव्यवहारः । तत्रैतयोः परिभाषयोः सवकाशत्वात्तुल्यबलयोरप्रतिपत्तावाश्रीयमाणायां नार्कुटादौ विसर्जनीयप्रसङ्गः । पर्याये त्वाश्रीयमाणे पक्षेऽनिष्टविसर्जनीयप्राप्तिः । अनयोश्च परस्परनिमित्तव्याघातात् परस्परस्योपमर्दकत्वम् । तथा हि । बहिरङ्गपरिभाषा रेफस्यासिद्धत्वं कुर्वतीति पूर्वलक्षणविषयाभावात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या अप्रवृत्तिं साधयति । पूर्वत्रासिद्धमित्येषाऽपि विसर्जनीयासिद्धिविधानेनान्तरङ्गाभावाद्रेफस्यापि तदपेक्षबहिरङ्गत्वाभावाद् बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिं विहन्ति । ततश्चायुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति चोद्यान्तमेवेदं भाष्यम् । ततश्च विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति वक्तव्यमेव । यदा तु लक्ष्यदर्शनवशाद् बहिरङ्गपरिभाषाश्रीयते यथा चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था तदा युक्त एव परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥ १५ ॥

रोः सुपि ॥ नियमार्थ इति । अथ सुपीति प्रत्याहाराश्रयणात् पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थः कस्मादारम्भो न भवति । खरीत्यनुवृत्त्या खरादेः सुपो ग्रहणात् ।

सिद्धम् । नियमार्थोयमारम्भः । रोरेव सुपि नान्यस्य सुपि । क्व मा भूत् । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७॥ अशग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात् * । अशग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । अन्यत्राभावात् । न ह्यन्यत्र रुरस्ति अन्यदतः अशः । ननु चायमस्ति । छन्दःसु पयःस्विति । किं पुनः कारणं सुकारपर एवोदाह्रियते न पुनरयं वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति । अस्त्यत्र विशेषः । विसर्जनीये कृते न भविष्यति । इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति । छन्दःसु पयः स्विति । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । ननु चेहापि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः । अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमशग्रहणमवक्तुम् । बाढं शक्यम् । अल्विधिस्तर्हि भविष्यति । कथम् । इदमस्ति रोरीति । ततो वक्ष्यामि खरवसानयोर्विसर्जनीयः रः । ततो रोः सुपि, विसर्जनीयः, रः इत्येव । उत्तरार्थं तर्हि अशग्रहणं कर्तव्यं हलि सर्वेषां हलि अशि इति यथा स्यात् । इह मा भूत् वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् करोति ॥

———— ————

न च सप्तमीबहुवचनादन्यः खरादिः सुबस्तीति नस्यैव ग्रहणाद्विध्यर्थानुपपत्त्या नियमार्थ आरम्भः । रोरेवेति । रोः सुप्येवेति तु नियमो न भवति हलोनन्तराः संयोग इत्यादेर्निर्देशात् ॥ १६ ॥

भोभगो ॥ अन्यत्राभावादिति । यत्राशोऽन्यः खर् भवति तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन भाव्यमित्यशश्च रुरस्तीत्यर्थः । स्थानिवद्भावादिति । ननु चरोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफः स्थानिन्यल्विधित्वात् स्थानिवद्भावेन न भाव्यम् । उच्चारणकाले यः श्रुतः स स्थानित्वेनाश्रीयते न तु प्रतिपत्तिकाल इति मन्यते । अल्विधिस्तर्हीति । रुर्नैव स्थानी किं तु तद्विशेषणं रोर्यो रेफस्तस्य विसर्जनीय इत्यर्थः । ततो वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । वृक्षवयतेरिति । केचित्तु वृक्षवन्तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च रूपमित्याहुः । तदयुक्तम् । इष्ठवद्भावान्मतुपो लुका भाव्यं न टिलोपेन । तस्माद् वृश्चतेः वृश्चतीति क्विप्, संप्रसारणे कृते वृक्षवृश्चमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च विच्प्रत्ययः क्रियते । क्विपि तु सत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वृश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद्वकारस्य संप्रसारणं स्यात् । लोपो व्योर्वलीति लोपो वा । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानमिति प्रतिषेधात् । विचि तु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वलोपो नास्ति हलि सर्वेषामित्यनेन तु वलोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादिति हल्विशेषणार्थमशग्रहणं क्रियते । वेतेर्वा वृक्षं वेत्ति वृक्षवीः वृक्षव्यमाचष्ट इति पूर्ववण्णिजादिः । अथ ककारे परतो लोपो व्योर्वलीति लोपः कस्मान्न भवति । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावोस्ति । पदान्तविधौ तन्निषेधात् । नैष दोषः । पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधो न च लोपः पदान्तहल-

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न लोपः शाकल्यस्येत्येव सिद्धम् । ओकाराल्लोपवचनं नित्यार्थम् * । ओकाराल्लोपवचनं क्रियते । किमर्थम् । नित्यार्थम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥

उञि च पदे ॥ २१ ॥ पद इति किमर्थम् । तन्त्रे उतं तन्त्रयुतं तन्त्र उतम् । पद इति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति तन्त्रे उतं तन्त्रयुतं तन्त्र उतमिति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति अपदे मा भूत् । दण्डिना । शकटिना ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥ यवलपरे यवला वा * । यवलपरे हकारे यवला वेति वक्तव्यम् । किं ह्यः । किय्ँह्यः । किं ह्वलयति । किव्ँह्वलयति । किंह्लादयति । किल्ँह्लादयति ॥

ङः सि धुट् ॥ २९ ॥ नश्च । शितुक् । ङ्णोः कुक्टुक् शरि । ङमो ह्रस्वादचि ङमुट् । इह धुडादिषु केचित् पूर्वान्ताः क्रियन्त केचित्परादयः । यदि पुनः सर्व एव पूर्वान्ताः स्युः । सर्व एव वा परादयः । कश्चात्र विशेषः । धुगादिषु ष्टुत्वणत्वप्रतिषेधः * । धुगादिषु सत्सु ष्टुत्वणत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । ष्टुत्वस्य तावत् । श्वलिट्त्साये मधुलिट्त्साये । ष्टुना ष्टुरिति ष्टुत्वं प्राप्नोति । परादौ पुनः सति न पदान्ताट्टोरनामिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । णत्वस्य । कुर्वन्नास्ते । कृषन्नास्ते । रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति । परादौ पुनः सति पदान्तस्य नेति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । सन्तु तर्हि परादयः । परादौ छत्वषत्वविधिप्रतिषेधः * । यदि परादयः छत्वं विधेयम् । षत्वं च प्रतिषेध्यम् । कुर्वञ्छेते कृषञ्छेते । यद्धि तत् शश्छोऽटीति झयः पदान्तादित्येवं तत् । किं पुनः कारणं झयः पदान्तादित्येवं तत् । इह मा भूत् । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति । षत्वं च प्रतिषेध्यम् । प्रत्यङ्क् सिञ्च । उदङ्क् सिञ्च । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति । पूर्वान्ते सति सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधः सिद्धो

स्याभावरूपत्वात् । अग्रहणानुरोधेन चैतद् भाष्यकारेणोदाहृतम् । तथा हि । लणित्यत्रोक्तं न पदान्ता हलोणः सन्तीति ॥ १७ ॥

ओतो ॥ किमर्थमिति । लोपः शाकल्यस्येत्यनेन पाक्षिकः सिद्ध एव लोपोऽनेनापि गार्ग्यस्य मतेन लोपो नान्येषामिति विकल्पेनैव विधेय इति प्रश्नः । ओकारादिति । गार्ग्यः स्वस्यां स्मृतावोतो नित्यमेव लोपं स्मरतीति पाणिनिरपि तथैवेच्छति एवं च भो अत्रेति नित्यं भवति न तु भो यत्रेति ॥ २० ॥

उञि च पदे ॥ अयमपि नित्यार्थो योगः ॥ २१ ॥

ङः सि धुट् ॥ योयमिह पूर्वान्तपरादिविचारः स स्थितलक्षणस्यार्थस्य लो-

भवति । तस्मात्सन्तु यथान्यासमेव केचित्पूर्वान्ताः केचित्परादयः । अयं तु खलु शितुक् छत्वार्थं नियोगतः पूर्वान्तः कर्तव्यः । तत्र कुर्वञ्च्छेते कृषञ्च्छेत इति रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः। श्चुत्वे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । क्षुभ्नादिषु च । न णकारो भवति । ततः । स्तोश्चुना, स्तोश्चुना सन्निपाते न णकारो भवति । ततः श्चुः । श्चुश्च भवति स्तोश्चुना सन्निपाते ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ३२ ॥ ङमुटि पदादिग्रहणम् * । ङमुटि पदादिग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । दण्डिना शकटिनेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पदादिति वर्तते । एवमपि परमदण्डिना परमच्छात्रिणेत्यत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । एवमपि पदादिति वक्तव्यम् । यद्धि तत्प्रकृतं प्राक्सुपि कुत्सनादित्येवं तत् । एवं तर्हि ङम एवायं ङमुट् क्रियते । कथम् । पदस्येति वर्तते । ङम इति च नैषा पञ्चमी । का तर्हि । सम्बन्धषष्ठी । पदान्तस्य ङमो ङमुट् भवतीति ह्रस्वादुत्तरस्याचीति । यदि ङम एव ङमुट् क्रियते कुर्वन्नास्ते कृषन्नास्ते रषाभ्यां नो णः समानपदे इति णत्वं प्राप्नोति । पदान्तस्येति प्रतिषेधो भविष्यति । पदान्तस्येत्युच्यते नैष पदान्तः । पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते । एवमपि न सिध्यति । किङ्कारणम् । उक्तमेतत् न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति । तेन दण्डिना शकटिनेति अत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि पद इति वर्तते । क्व प्रकृतम् । उञि च पदे इति ॥

किकस्य विरोधाभावात् कृतः । ततो यदेके चोदयन्ति पूर्वान्तपक्षे हि तत्सहितेन पूर्वेणार्थः प्रत्याय्यः परादिपक्षे हि तत्सहितेन परेण पदेनेत्ययुक्तो विचार इति । तदसम्बद्धम् । सत्यप्यस्मिन् भेदे संहितायां वाक्यार्थाभेदात् । नियोगत इति । परादौ छत्वं न सिध्यतीति वचनादवश्यं पूर्वान्तः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र नकारस्यापदान्तत्वात् णत्वप्रसङ्गो न च नश्चापदान्तस्य झलीति नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे च रूपं सिध्यति । अनुस्वारे कर्तव्ये तु तुकोऽसिद्धत्वात् । श्चुत्व इति । णत्वप्रतिषेधे च श्चुत्वमाश्रयात् सिद्धम् ॥ २९ ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ एवं तर्हीति । ङमा पदस्य विशेषणात्तदन्तविधिना ङमन्तस्य पदस्यागमो विधीयमानो दण्डिनेत्यादौ ङमन्तस्यापदत्वान्न भवति । यद्येवं पदस्यादिर्ङमुट् प्राप्नोति । नैष दोषः । ह्रस्वादित्यनेन ङमाक्षिप्यते ङमन्तस्य पदस्य ह्रस्वात्परो यो ङम् तस्य ङमुट् भवति । न वेति । न हि पदस्येत्येतद्विशेष्यं किं तर्हि विशेषणमिति तदन्तविध्यभावाद्दण्डिनेत्यादौ ङमुट्प्रसङ्गः । एवं तर्हीति । सम्बन्धानुवृत्त्या च पूर्वयोगेष्वसम्बन्धात् गुडलिट्टरिक्षत्यादौ धुडादयो पदे ऽपि भवन्ति ॥ ३२ ॥

मय उञो वो वा ॥ ३३ ॥ किमर्थं मय उत्तरस्य उञः वो वेत्युच्यते । न इको यणचीत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । प्रगृह्यः प्रकृतिभावः प्राप्नोति । यदि पुनस्तत्रैवोच्यते इको यणचि मय उञो वेति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् किम्वावपनं महत् । मोनुस्वारः हलीति अनुस्वारः प्रसज्येत । वत्वे पुनः सति असिद्धत्वान्न भविष्यति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥ इह कस्मान्न भवति । वृक्षः । प्लक्ष इति । संहितायामिति वर्तते । एवमप्यत्र प्राप्नोति । किङ्कारणम् । परः सन्निकर्षः संहितेत्युच्यते स यथैव परेण परः सन्निकर्ष एवं पूर्वेणापि । एवं तर्हि अनवकाशा अवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधिष्यते । अथ वा संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यः परः सन्निकर्ष इति । कश्च साधीयः । यः पूर्वपरयोः । यद्येवानव-

---

मय उञो वो वा ॥ किमर्थमिति । उञ इति योगविभागेन शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानात्पक्षे यणादेशः सिद्ध इति प्रश्नः । प्रगृह्य इति । उञ इत्यत्रेतावित्यनुवर्तनादितिपरस्योञो निपात एकाजनाङिति नित्यं प्रगृह्यसंज्ञा । यदि पुनरिति । यण्ग्रहणानुवर्तनाद्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः । वत्व इति । अनुस्वारे कर्तव्ये वत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वाराभावो हल्परत्वाभावात् । यदा त्वितिपर उञ् भवति तदा किंविति । किम्विति । किमु इति । किमू इति रूपचतुष्टयं भवति । प्रगृह्यसंज्ञाभावपक्षे वत्वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशे सत्यनुस्वारो भवति प्रगृह्यसंज्ञापक्षे त्वनेन वा वत्वम् । ऊ आदेशस्यापि स्थानिवद्भावादान्तरतम्यादनुनासिके पक्षे वकारे सति रूपपञ्चकमनेन भाव्यमित्याहुः ॥ ३३ ॥

विसर्जनीयस्य ॥ इहेति । स्थानिमात्रं निर्दिष्टं न तु निमित्तविशेष इति प्रश्नः । संहितायामिति । पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता न चात्र परमस्तीति संहिताया अभावोन्यथा दधि अत्रेतीगचोरसंहितायामपि इकः पूर्वेणाचः परेण च संहितास्तीति यण् प्रसज्येत । एवमप्यत्रेति । विशेषानुपादानादिति भावः । इको यणचीत्यत्र तु स्थानिनिमित्तयोरुपादानात्तयोरेव संहिता गृह्यते । एवं तर्हीति । एकसंज्ञाधिकारात् सामान्यविहिता संहिता संज्ञा विशेषविहितयाऽवसानसंज्ञया बाध्यते । ननु संज्ञिभेदाद्बाधानुपपत्तिः परस्य सन्निकर्षस्य संहिता संज्ञा, अवसानसंज्ञा तु विरामस्य वर्णस्य विरतेर्वा । उच्यते । संहितावसानकार्ययोरेकवर्णविषयत्वात् कार्यार्थत्वाच्च सञ्ज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद् बाध्यबाधकभावं मन्यते । अथ वेति । सन्निकर्षः संहितेतीयतासिद्धे परशब्दः प्रकर्षगत्यर्थ उपादीयते तेन पूर्वपरविषयः सन्निकर्षः संहिता संज्ञा भवति । यद्येवेति । संज्ञिभेदात्संज्ञयोर्बाध्यबाधकभावोनुपपन्न इति भावः । अणोप्रगृह्यस्येति । वावसान इति तत्रानुवर्तते संहिताधिकारश्चोत्तरार्थोवश्यानुवर्त्यस्तोर्लीति परसवर्णोऽसंहितायां मा भूदग्निचित् लुनातीति ततश्च संहितावसानाश्रयोनुनासिको दधिमधु इत्यत्र सिद्धो भवति । यदि तु सत्यपि बाध्यबाधकभावे यत्रैवावसानाश्रयं कार्यं तत्रैव संहिताग्रहणेना-

काशा अवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधते। अथापि संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञायते उभयथा दोषो भवति इष्यन्ते इत उत्तरमवसाने संहिताकार्याणि तानि न सिध्यन्ति। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति। यदयं खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्याह इतरथा खरवसानयोः सो भवतीत्येव ब्रूयात्। तच्च लघु भवति। विसर्जनीयस्य स इत्येतच्च न वक्तव्यं भवति। अवश्यं शर्परे विसर्जनीय इत्यत्र प्रकृतिनिर्देशार्थं विसर्जनीयग्रहणं कर्तव्यम्। अथेदानीमेतदपि रसान्निध्यार्थं पुरस्तादपकृक्ष्यते खरवसानयोः स इत्यत्रैव। एवमपि कुप्वोः ≍ क ≍ पौ चेत्येवमादिनानुक्रमणेन व्यवच्छिन्नं भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीत्यत्र रुग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। एवमप्येकं विसर्जनीयग्रहणं व्याजो भवति सोऽयमेव लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति। एवमप्यनैकान्तिकं ज्ञापकमेतावज्ज्ञाप्यते न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति। तत्र कुत एतदिह भविष्यति वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति। इह न भविष्यति वृक्षः प्लक्ष इति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नास्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति। यदयं शर्परे विसर्जनीय इत्याह। अथ वा हलीति वर्तते। क्व प्रकृतम्। हलि सर्वेषामिति। यदि तदनुवर्तते। मय उञो वो वा हलि चेति हल्यपि वत्वं प्राप्नोति। शमुनः शमु-

---

सम्बन्धः उत्तरत्र त्वनुवृत्तिरेव तदा न कश्चिद्दोषः किं तु प्रतियोगिना विच्छिन्नस्य संहिताग्रहणस्योत्तरत्रोपस्थाने सन्देह इति भिन्नविषयत्वात्समावेश एवानयोः संज्ञयोरेष्टव्य इति भाष्यकाराभिप्रायः। प्रकृतिनिर्देशार्थमिति। स्थानिनिर्देशार्थमित्यर्थः। अन्यथा कस्य शर्परे विसर्जनीयः स्यात्। अथेदानीमिति। एवं सूत्रसन्निवेशः क्रियते रोरि खरवसानयोः सः रोः सुपि शर्परे विसर्जनीय इति। तत्र शर्परे इत्यत्र र इति वर्तते न तु रोरिति। एवमपीति यदि रोः सुपीत्यस्यानन्तरं शर्परे विसर्जनीयः वा शरि कुप्वोः≍क≍पौ चेत्यादिरस्थानिकादेशविधानार्थं पठित्वा भोभगो इति यत्वं रस्य स्थाने विधीयते तदा खरन्तेत्यादावपि प्राप्नोति रुग्रहणस्य विच्छिन्नत्वात् पुनरुपादानं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः। एवमपीति। यथान्यासे त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति द्वे विसर्जनीयग्रहणे तृतीयं सग्रहणमन्यथान्यासे तु द्वे ग्रहणे सग्रहणे रुग्रहणं च तत्र खरवसानयोः स इति सग्रहणं खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयग्रहणेन निमीयते रुग्रहणं विसर्जनीयस्य स इति सग्रहणेन तत्र विसर्जनीयस्येति विसर्जनीयग्रहणमधिकत्वाद्व्याजो भवति। अजेः क्षेपणार्थस्य घञि रूपं विक्षिप्यते तेन न पठितव्यं भवतीत्यर्थः। अथ वा व्याजोऽनृतमुच्यते। आनर्थक्यादनृतं भवति न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः। तस्मात् सर्वस्य विसर्जनीयस्य सकारो न भवति। यदयमिति। विपर्यये हि विज्ञायमाने पुरुषः त्सरुक इत्यादौ सत्वाभावाद्विसर्जनीयोऽस्त्येवेति किं तद्विधानेन। ननु ≍क≍पनिवृत्त्यर्थं विसर्जनी-

योस्तु । एवं तर्हि विसर्जनीयस्य स इत्यत्र खरीत्यनुवर्तिष्यते । अथ वा सम्बन्धमनुवर्तिष्यते ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥ वा शर्प्रकरणे खर्परलोपः * । वा शर्प्रकरणे खर्परे लोपो वक्तव्यः । वृक्षा स्थातारः । वृक्षाः स्थातारः ॥

कुप्वो≍क≍पौ च ॥ ३७ ॥ सस्य कुप्वोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया वक्तव्याः । विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेवादेशप्रसङ्गः । विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेव कुप्वो≍क≍पौ स्याताम् । अद्भिः प्सातम् । वासः क्षौमम्। वचनान्न भविष्यतः । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । पुरुषः त्सरुकः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवर्तिष्यते तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयोऽसिद्धः । नासिद्धः । कथम् । अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीप-

---

यविधानं स्याद् वासः क्षौममद्भिः प्सातमिति । नैतदस्ति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् कुप्वो≍कपौ चाशरीति ब्रूयात् । अथवेति । लोपसम्बन्धं हल्ग्रहणमनुवर्तत इति पूर्वयोगेषु कार्यान्तरेण न सम्बध्यते इह तु हलीति वर्तते लोप इति निवृत्तमित्यर्थः ।

कुप्वो≍क≍पौ च ॥ सस्येति। ब्राह्मणः पचति ब्राह्मणः करोतीत्यादावुपध्मानीयजिह्वामूलीयविसर्जनीया इष्यन्ते । वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ तु शर्परयोः कुप्वोर्विसर्जनीय एवेष्यते । एतच्च सस्येति स्थानिनिर्देशे सिद्ध्यति। योर्विसर्जनीयस्य सन्तस्य स्थाने कुप्व्योरादेशत्रयविधानाच्छर्परयोः कुप्वोः सकारापवादविसर्जनीयविधानात्सकाराभावादादेशाप्रसङ्गः । यदा तु विसर्जनीयस्थाने अनेन आदेशत्रयं विधीयते तदा शर्परयोरेव कुप्वोः प्राप्नोत्यशर्परयोस्तु कुप्वोः पूर्वत्रासिद्धमिति ≍क≍पयोरासिद्धत्वात्सकार एव प्राप्नोति । न च सकारस्य स्थानिवद्भावोऽस्त्ययोगवाहनामविशेषेण प्रत्याहार उपदेशचोदनादल्विधित्वात् । वचनादिति । यदि शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य विसर्जनीयस्य≍क≍पौ स्यातां तदैतद्विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात् । अस्तीति । यत्र कुपुभ्यामन्यः शर्परः खरस्ति तत्र सकारापवादविसर्जनीयविधानमर्थवत् कुप्वोस्तु शर्परयोर्विसर्जनीयस्य≍क≍पप्रसङ्गः । यदेतदिति । विसर्जनीयस्य स इत्यत्र सकारस्य स्थानी यो विसर्जनीय उपात्तः स द्विविधः सम्भवति खरवसानलक्षणः शर्परलक्षणश्च । तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति सत्वे शर्परलक्षणस्यासिद्धत्वादितरः सस्य स्थानी विज्ञायते स एव चेहानुवर्तते तदर्थो याशब्द इति स एवेह स्थानी गृह्यते तत्र वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे सत्वे कर्तव्ये ऽपवादयोः ≍क≍पयोरसिद्धत्वाभावात् प्रवृत्तौ सत्यां यथेष्टं सिध्यतीत्यर्थः । शर्परलक्षणश्च विसर्जनीय आदेशोऽपूर्वो विसर्जनीयस्य विधीयते न तु तस्यैव सत्वबाधनार्था प्रत्यापत्तिरिति दर्शनमाश्रित्यैतदुच्यते प्रत्यापत्तौ हि विसर्जनीयस्य भेदाभावाद् अयुक्तोनन्तरोऽर्थः स्यात् । ननु च वक्ष्यत्येतत् न योगे योगोऽसिद्धः किन्तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति तत्रैकप्रकरणत्वात् सत्वे शर्परे विसर्जनीय इत्यस्यासिद्धत्वं

सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति । अपरो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वत् । अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते । तद्यदेष पक्षः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति तदा हि यदेतद्विसर्जनीयस्य स इति विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सदन्यत्सम्पद्यते । तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयः सिद्धः । एवञ्च कृत्वा शर्परयोरेव कुप्वोः ≍क≍पौ स्याताम् । वासः क्षौममद्भिः ≍क्षालितमिति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । शर्परे विसर्जनीयः । वा शरि । ततः । कुप्वोः । कुप्वोश्च शर्परयोर्विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो भवतीति । किमर्थमिदम् । कुप्वोः ≍क≍पौ वक्ष्यति तद्बाधनार्थं ततः ≍क≍पौ च भवतः । कुप्वोरित्येव । शर्परयोरिति निवृत्तम् । अथवा शर्परे विसर्जनीय इत्येतत् कुप्वोः ≍क≍पौ चेत्यत्रानुवर्तिष्यते ॥

सोऽपदादौ ॥३८॥ सोपदादावनव्ययस्य * । सोपदादौ अनव्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रातः कल्पम् । पुनः कल्पम् । रोः काम्ये नियमार्थम् * । रोः काम्य इति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । नियमार्थम् । रोरेव काम्ये नान्यस्य । पयस्काम्येति । क्व मा भूत् । गीः काम्यति । पूः काम्यति । उपध्मानीयस्य च * । सत्वं वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते तस्य सत्वे कृते जश्भावे च अभ्युद्गः समुद्ग इत्येतद्रूपं यथा स्यात् । यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीति उपध्मानीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । दकारोपधे पुनः सति नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः । उब्जिता उब्जितुमिति । असिद्धे भ उब्जेः । इदमस्ति । स्तोः श्चुना श्चुः । ततो वक्ष्यामि । भ उब्जेः । उ-

---

नास्ति । नैष दोषः । कार्यभेदात्प्रकरणभेदात् एकेन हि सकारो विधीयते अन्येन विसर्जनीयः । काष्ठवदिति । यद्यपि सर्वशास्त्रावज्वलनं परिभाषाधर्मस्तथापि परार्थत्वसामान्यात् भेदापरामर्शेनैतदुक्तम् । तद्वदिति । चकारेणेति भावः । प्रतियोगमिति । यस्य स्वरितत्वमासज्यते तत्सदृशानि शब्दान्तराणि योगान्तरेऽनुमीयन्ते साहश्यात्तु तत्वाध्यवसायः योगान्तरोपयोग्यर्थस्य वा तस्यैवानुमानमर्थभेदात्स्वभिन्नस्यापि भेदावसायस्तत्र विसर्जनीयस्य स इति लिङ्गाभावान्न परिभाषा नापि चकारेणोत्तरत्र स्थानिनानुकर्षः स्वरितत्वात्त्विह सम्बध्यमानोऽपि विसर्जनीयशब्दसिद्धं विसर्जनीयं स्थानित्वेन प्रतिपादयतीति शर्परे विसर्जनीय इत्यस्यैव ≍क≍पप्रसङ्गः । स हि ≍क≍पयोः कर्तव्ययोः सिद्धः । अथ वेति । योगविभागे प्रसक्तयोः ≍क≍पयोर्निवृत्तिरनुवृत्तौ तु प्रसङ्ग एव नास्तीति विशेषः ॥ ३६ ॥

सोपदादौ ॥ प्रातःकल्पमिति । यद्यपि प्रातःशब्दोऽधिकारणवाची तथापि वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचीति ईषदसमाप्त्या योग उपपद्यते । यथा द्रोपाभूतमहार्दिधा-

ब्जेश्च श्चुना सन्निपाते भो भवतीति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति । इहापि प्राप्नोति । अभ्युद्गः । समुद्गः । अकुत्वविषयनिपातनम् । अथ वा नैतदुब्जेरूपम् । किं तर्हि । गमेः ड्वुपसर्गात् डो विधीयते । अभ्युद्गः । समुद्गः ॥

इणः षः ॥ ३९ ॥ किमविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते आहो स्विदिण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधीयते । किञ्चातः । यद्यविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोति । अथ इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वमुच्यते । सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः । यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति अथ निवृत्तं नमस्पुरसोर्गत्योरित्यत्र सकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः । यद्यनुवर्त्तते षत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येत्यत्र षकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः । यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तं तिरसोऽन्यतरस्यामित्यत्र सकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः । यद्यनुवर्त्तते षत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् । द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे, इसुसोः सामर्थ्ये, नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः । यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् । अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति सकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । यथेच्छसि

भूता रात्रिरित्यादावभूततद्भावः । उपध्मानीयोपध इति । उपध्मानीयस्य पकारमन्तरेणोच्चारयितुमशक्यत्वात् उब्ज आर्जवे इत्येतदुच्चारणार्थः पकारः पठ्यते न तु श्रवणार्थं इत्युपधात्वमुपध्मानीयस्य । कुप्वोः प्रकरणाद्यत्र जकारस्य कुत्वं तत्रैवोपध्मानीयस्य सकारोऽन्यत्र प्रत्याहार उपदेशचोदनात् झलां जश् झशीति जश्त्वं बकारः । निपातनादिति । यत्र जकारः श्रूयते तत्र दकारस्य स्तोश्चुना श्चुरिति चुत्वे प्राप्ते झलां जश् झशीत्यनेनान्तरतमोऽपि बकारो भवतीति निपातनेन कुत्वनिषेधार्थेनाप्यनुमीयते इति भावः । तेन पूर्वत्रासिद्धमिति नन्द्राः संयोगादय इति द्विर्वचननिषेधे षत्वस्यासिद्धत्वाद्दकारस्य द्विर्वचननिषेधः । गमेरिति । एवं च दकारोपदेशो द्विर्वचननिषेधार्थ एवेति द्विर्वचने कृते वत्वमिति रूपप्रक्रियायामानुपूर्व्याश्रीयते ऽनभिधानाच्च घञभावादुब्ग इति न भवति । न चाभ्युद्ग इत्यत्र गमेर्डे घञि चोब्जेः स्वरे विशेषः । डे कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् घञ्यपि थाथादिस्वरेण ॥ ३८ ॥

इणः षः । सत्वस्यासिद्धत्वादिति । इणः ष इत्यनेन यदा सस्य षत्वं विधीय-

तथास्तु । अस्तु तावदविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते । ननु चोक्तं निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न योगे योगोऽसिद्धः किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति । यदयमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यसमासेऽपिग्रहणं करोति । अथ वा पुनरस्तु इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षत्वं विधीयते । ननु चोक्तं सत्वमप्यनुवर्तते उताहो न। यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोतीति। नैष दोषः । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । सोपदादौ। इणः षः नमस्पुरसोर्गत्योः सकारः।इण उत्तरस्य षकारः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य षकारः । नमस्पुरसोर्गत्योः सकारः। तिरसोऽन्यतरस्यां सकारः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य षकारः । द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे, इसुसोः सामर्थ्ये, नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षकारः। तिरसोऽन्यतरस्यां सकारः। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य सकारोऽनुवर्तते षकारग्रहणं निवृत्तम्॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत् पुंमुहुसोः प्रतिषेधः * । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत् पुंमुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुंस्कामः । मुहुः काम इति । वृद्धिभूतानां षत्वं वक्तव्यम् । दौष्कुल्यम् । नैष्पुरुष्यम् । प्लुतानां तादौ च * । प्लुतानां तादौ कुप्वोश्चेति वक्तव्यम् । सर्पी३ष्टर । वही३ष्टर। नी३ष्कुल । दू३ष्पुरुष । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा वक्तव्यम्। किङ्कारणम् । बाहिरङ्गलक्षणत्वाद् वृद्धेः । बाहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः । इह कस्मान्न भवति । पितुः करोति मातुः करोति । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति

ते तदा सोपदादावित्यस्यैव सस्य सर्पिष्कादौ षत्वं स्यात् । वक्ष्यमाणयोगेन विधीयमानस्य तु सस्य षत्वेऽसिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । असमासेऽपिग्रहणमिति । अन्तरेणाप्यसमासेऽपिग्रहणं विशेषानुपादानात् समासासमासयोर्णत्वं सिध्यति । न च समासे पूर्वपदात् संज्ञायामग इति नियमेन णत्वस्याप्राप्तिः । नियमे कर्तव्ये उपसर्गादित्यस्य णत्वस्यासिद्धत्वान्नियमाभावात्तदेतदसमासेऽपिग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति । यद्यपि स्थानिभेद आदेशभेदश्च सस्य विसर्जनीयस्थानित्वात् षस्य सकारस्थानित्वात्तथापि कुप्वोरधिकारादेकनिमित्तत्वादेकप्रकरणत्वाच्चाव्यवसायः । सम्बन्धमिति । नद्येणः परस्य सकारः प्राप्नोति षकारेण तस्य बाधनात्षकाराकरणाच्च । तत्र स इति ष इति च स्वरितत्वादुत्तरत्रानुवर्तते । उत्तरेऽपि योगाः स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्योगान्तरेषु के चित् षकारसम्बद्धाः के चित्सकारसम्बद्धा अनुवर्त्स्यन्ते इति यथेष्टं सकारषकारादेशप्रवृत्तिः ॥ ३९ ॥

इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्य ॥ पुंमुहुसोरिति । अव्युत्पन्नावेताविति प्रतिषेधश्चोद्यते । संपुंकानां सो वक्तव्य इति वचनात् षत्वं न भविष्यतीति नार्थः पुंसः प्रतिषेधेन । सकारश्चावश्यं वक्तव्यः षत्वे हि क्रियमाणे विसर्जनीयस्य प्रतिषिद्धेऽपि

षत्वं प्रसज्येत। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्। लुप्यते ऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयः रात्सस्येति। एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य। यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ४३ ॥ द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। पञ्चकृत्वः करोति। अथ कृत्वोऽर्थग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत् चतुष्कपालश्चतुष्कण्टक इति। नैतदस्ति। अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो विधिर्भविष्यति। नाप्राप्ते पूर्वेण इयं विभाषा आरभ्यते सा यथैव इह बाधिका भवति चतुष्करोति चतुःकरोतीति। एवं चतुष्कपाले ऽपि बाधिका स्यात्। नात्र पूर्वेण षत्वं प्राप्नोति। किङ्कारणम्। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते। प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्। लुप्यते ऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्येति। तस्मात्कृत्वोऽर्थग्रहणं कर्त्तव्यम्। द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति पञ्चकृत्वः करोतीति। इदुदुपधस्येति वर्त्तते। नैवं शक्यम्। अक्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे कृत्वोऽर्थग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येत। तत्र को दोषः। इहैव स्यात् द्विःकरोति द्विष्करोति त्रिष्करोति त्रिःकरोति। इह न स्याच्चतुः करोति चतुष्करोतीति। द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे कृत्वोऽर्थग्रहणेन द्विस्त्रिश्चतुरो विशेष्यन्ते। द्वित्रिचतुर्णां कृत्वोऽर्थे वर्त्तमा-

---

षत्वे ≍क≍ पविसर्जनीयश्रवणप्रसङ्गः। ननु सकारस्यापि षत्वं प्राप्नोति सकारस्य षत्वमित्येषोपि स्थितः पक्षः। नैतदस्ति। सकारविधानसामर्थ्यात् षत्वं न भविष्यति। षत्वे हि सति रोः सस्य च विशेषाभावात् किं सत्वविधानेन। भ्रातुरिति। उभयादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशाद्रपरत्वे सत्यप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् षत्वप्रसङ्गः। प्रत्ययविसर्जनीयश्चायमिति। उभयादेशत्वाभ्नायमुः स्थान इति रपरत्वाभावात् सकारस्यैव रुत्वविसर्जनीयौ मन्यते। लुप्यत इति। पूर्वोक्तेन न्यायेन रपरत्वं भवत्येव। कस्कादिष्विति। एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं न भवतीति ज्ञाप्यते ॥ ४२ ॥

द्विस्त्रिश्चतुरितिकृत्वोऽर्थे ॥ द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणमिति। वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेण दूषणार्थः प्रश्नः। इतरस्त्वगृहीताभिप्रायः प्रत्युदाहरति पञ्चकृत्व इति। अत्र सकारः प्रसज्येत। अथेति। द्विस्त्रिशब्दौ कृत्वोऽर्थावेवेति प्रश्नः। इतरश्चतुःशब्दार्थमेतद्विशेषणमित्याह चतुष्कपाल इति। इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वं भवत्यव्युत्पन्नत्वाधातुणादीनामप्रत्ययविसर्जनीयत्वाद्यदा तु साहचर्यं व्यवस्थाहेतुत्वेनाश्रीयते तदा चतुःशब्दार्थमपि कृत्वोऽर्थग्रहणं न कर्तव्यम्। प्रत्ययविसर्जनीय इति। सकारस्य रुत्वे पूर्वस्य रो रि इति लोपः क्रियत इति भावः। लुप्यत इति। रात्सस्येति लोपे कर्तव्ये रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रोरीति लोपे च ढ्रलोप इति दीर्घप्रसङ्गः। द्विस्त्रिश्चतुर इति। चतुःशब्दः सुजन्तस्यानुकरणमिति प्रकृतावेवाघ्युत्वादाम् न कृतः द्विस्त्रि-

नानां यो विसर्जनीय इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदस्येति वर्तते । तत्कृत्वोर्थग्रहणेन विशेषयिष्यामः । पदस्य कृत्वोर्थे वर्तमानस्य यो विसर्जनीय इति । कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा । षत्वं विभाषया भून्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥ १ ॥ सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोर्थे । लुप्ते कृत्वोर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ २ ॥ एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् । अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोर्थे कश्चिदप्यस्ति ॥ ३ ॥ अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्यते । चतुरो न सिध्यति तदा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ ४ ॥ तस्मिंस्तु गृह्यमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति । प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥ ५ ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥ अनुत्तरपदस्थस्येति किमर्थम् । परमसर्पिःकुण्डिका । अथेदानीमनेन मुक्ते पूर्वेण षत्वं विभाषा कस्मान्न भवति इसुसोः सामर्थ्य इति । नाना पदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः । तस्मिन् षत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ व्यपेक्षासामर्थ्ये पूर्वयोगः । न चात्र व्यपेक्षासामर्थ्यम् । किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन् योगे व्यपेक्षासामर्थ्यमाश्रीयते न पुनरेकार्थीभावो यथान्यत्र । ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत ॥ ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये सति वाक्ये षत्वं न स्यात् सर्पिष्करोति । सर्पिः करोतीति । तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ अथ चेत्कृदन्तमेतत् ततोधिकेनैव मे

चतुर्णामित्यत्र त्वसुजन्तस्यानुकरणत्वात् नुट् कृतः । पदस्य कृत्वोर्थ इति । ननु पूर्वत्रासिद्धमिति विकल्पस्यासिद्धत्वाच्चतुष्करोतीति नित्यं षत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इत्युक्तत्वात् । अथ वा इदुदुपधस्य कृत्वोर्थवृत्तेर्नाप्राप्ते नित्ये षत्वे ऽस्यारम्भादस्यापवादत्वमिति अपवादो वचनप्रामाण्यान्नासिद्धो भवति ॥ ४३ ॥

नित्यं समासे ॥ अथेदानीमिति । इह समासग्रहणादेकार्थीभाव एव सामर्थ्यं गृह्यते पूर्वसूत्रे तु विशेषाश्रयणे प्रमाणाभावाद्द्विविधसामर्थ्यग्रहणस्य न्याय्यत्वादेतद्विधीयमाननित्यषत्वाभावे पूर्वेण विकल्पः प्राप्नोत्येव । नानापदार्थयोरिति । नानाभूतयोः पदार्थयोर्यौ शब्दौ वर्त्तेते तयोर्यो योगो व्यपेक्षालक्षणः स ख्यायते ज्ञायते न त्वेकार्थीभावो गृह्यते । तस्मिन्निति । व्यपेक्षालक्षणे सम्बन्ध इत्यर्थः । तद्युक्तमिति । व्यपेक्षालक्षणे सामर्थ्यमाश्रयितुं युक्तं लक्ष्यानुरोधात् । अथ वा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्सामर्थ्ये लब्धे पुनः सामर्थ्यग्रहणाद्विशिष्टसामर्थ्यपरिग्रहः । तच्चेति । व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमिह परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौ नास्तीति षत्वाभावः । यथान्यत्रेति । समासतद्धितसुब्धातुषु यथैकार्थीभाव आश्रीयते तथेह कस्मान्नास्याश्रीयते इत्यर्थः । ऐकार्थ्य इति । यद्येकार्थीभावलक्षणं सा-

भवेत्प्राप्तिः ॥ १ ॥ यदि कृदन्तमेतत् ततोधिकस्य षत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । वाक्येपि तर्हि न प्राप्नोति परमसर्पिष्करोति । वाक्ये च मे विभाषाप्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ यदयमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवति वाक्ये विभाषेति । अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम् ॥ अथाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं ततो नित्ये षत्वे प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । सिद्धं च मे समासे । किमर्थं तर्हीदमुच्यते । प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोयम् ॥ अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः । तस्मिन् षत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥ ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत । तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ २ ॥ अथ चेत्कृदन्तमेतत् ततोधिकेनैव मे भवेत् प्राप्तिः । वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ ३ ॥ अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम् । सिद्धं च मे समासे प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोयम् ॥ ४ ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥ अथ मूर्द्धन्यग्रहणं किमर्थम् । नापदा-

---

मर्थ्ये पूर्वत्राश्रीयते तदा वाक्ये षत्वविकल्पो न स्यात् । ननु केवलमैकार्थ्ये पूर्वत्र मा ग्राहि द्विविधस्य सामर्थ्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति । उक्तमत्रोत्तरम् । अथ वेह समासग्रहणाद् गोबलीवर्दन्यायात् पूर्वत्रापेक्षितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषः समर्थशब्द आश्रीयते संप्रेक्षितार्थे समर्थमिति । अथ चेदिति । स्यादेतत् । द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य पूर्वत्र ग्रहणं कृत्प्रत्यययोरिसुसोर्ग्रहणात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौ पाक्षिकं षत्वं न भविष्यतीति । तदयुक्तम् । परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वाप्रसङ्गात् । वाक्ये चेति । अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधात् ज्ञापकाद्वाक्ये परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वं भविष्यति इत्यर्थः । यदि हि षत्वे प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थास्यतानुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधो न व्यधास्यत । केचित्तु नित्यं समास इत्येको योगः । अनुत्तरपदस्थस्येति द्वितीय इति योगविभागेन समासे सर्वा षत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्थस्य प्रतिषिध्यत इति वर्णयन्तो द्विविधसामर्थ्याश्रयेऽपि न दोष इत्याहुः । अथ चेदिति । यद्यव्युत्पन्नं सर्पिरादिकं शब्दरूपं संविज्ञानं वाचकं तदाऽप्रत्ययविसर्जनीयत्वादिदुदुपधस्येति नित्यं षत्वे प्राप्ते इसुसोः सामर्थ्य इत्यनेन विकल्पः क्रियते तत्र प्रत्ययग्रहणाभावात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानात्परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वविकल्पः सिध्यति । किमर्थमिति । इसुसोः सामर्थ्य इत्यत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यग्रहणात् समासे इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वं सिद्धं तत्किमर्थं नित्यं समासे इति सूत्रमिति प्रश्नः । प्रतिषेधार्थ इति । उत्तरपदस्थस्य समासे षत्वनिवृत्त्यर्थः । नित्यग्रहणं तु न कर्त्तव्यम् । समासेनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं सूत्रं पठितव्यम् । अव्युत्पत्तिपक्षे त्वाश्रीयमाणे सर्पिषा यजुषेत्यादि न सिध्यतीति षत्वाय व्युत्पत्तिपक्ष एवेसुसन्तस्याश्रयणीयः ॥ ४५ ॥

न्तस्य षो भवतीत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः । षकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । इणः ष इति । नैवं शक्यम् । अवश्यं मूर्द्धन्यग्रहणं कर्तव्यम् । इहार्थमुत्तरार्थं च । इहार्थं तावत् । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गादिति। अत्र मूर्द्धन्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उत्तरार्थम् । रषाभ्यां नो णः समानपद इति । अत्र णकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्रायमप्यर्थः । पदान्तस्य नेति प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । अपदान्ताभिसम्बद्धं मूर्धन्यग्रहणमनुवर्तते इति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये ऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

सहेः साडः सः ॥ ५६ ॥ सग्रहणं किमर्थम् । न सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवतीत्येवोच्येत । सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवतीत्युच्यमाने अन्त्यस्य प्रसज्येत । ननु च अन्त्यस्य मूर्द्धन्यवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकारस्य भविष्यति । कुतो नु खल्वेतत् । अनन्त्यार्थे आरम्भे सकारस्य भविष्यति । न पुनराकारस्य स्यात्। स्थानेन्तरतमो भवतीति सकारस्य भविष्यति । भवेत्प्रकृतितोन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सिद्धं स्यात् । आदेशतस्तु अन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामाकारस्य प्रसज्येत । तस्मात् सकारग्रहणं कर्तव्यम् । उत्तरार्थं च सकारग्रहणं क्रियते । आदेशप्रत्ययोस्सकारस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । चितम् । स्तुतम् । अथ सहिग्रहणं किमर्थम् । न साडः सो भवतीत्येवोच्येत सहेरेव साड्रूपं भवति नान्यस्य । यद्येवं, साडः षत्वे समानशब्दप्रतिषेधः * । साडः षत्वे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । साडो दण्डः साडो वृश्चिक इति । अर्थवद्ग्रहणात् सिद्धम् * । अर्थवतः साड्रूपशब्दस्य ग्रहणं न चैषोर्थवान् । अर्थवद्ग्रहणात् सिद्धमिति चेत् तद्धितलोपे ऽर्थवत्त्वात् प्रतिषेधः * । अर्थवद्ग्रहणात् सिद्धमिति

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ अथेति । मूर्द्धन्यग्रहणं गुर्विति प्रश्नः । इणः षीध्वमित्यत्र ढग्रहणं कर्तव्यं ततः समासेङ्गुलेरित्यत्र षग्रहणं कर्तव्यम् । अपदान्ताभिसंबद्धमिति । रषाभ्यामित्यत्रापदान्तग्रहणानुवर्तनाद् अपदान्तस्येति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीति लाघवं संपद्यते ॥ ५५ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सहेः साडः सः ॥ प्रयोजनं नास्तीति । ननु भिन्नरूपमूर्द्धन्यार्थं वचनं स्यात् । नैतदस्ति । स्थानेऽन्तरतम इत्यस्य बाधप्रसङ्गात् अपदान्तस्येत्यधिकारादन्त्यस्य न भविष्यतीत्ययमप्यत्र परिहारोस्ति। कुतो न खल्वेतदिति । ननु वचनसामर्थ्यादनुसंहारे बाधिते सर्वादेशो मूर्द्धन्यः प्राप्नोति । अयमपरोस्य दोषोस्तु । स्थानेन्तरतम इति । षग्रहणमिहानुवर्तत इति भावः । मूर्द्धन्यग्रहणानुवृत्तौ तु ऋकार आकारस्य प्राप्नोति । भवेदिति । यद्यन्तरतम इति सप्तम्याश्रीयते तदायं परिहारः षग्रह-

चेत्तद्धितलोपे ऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सह अडेन साडः साडस्यापत्यं साडिः । अत्र प्राप्नोति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वात् नैष साड्शब्दः । एवमपि सह डेन सडः सडस्यापत्यं साडिः । अत्र प्राप्नोति । तस्मात्साडिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

इणकोः ॥ ५७ ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ५८ ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निसेः प्रतिषेधः * । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निसेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । निस्से निस्स्वेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । नुमैव व्यवाये विसर्जनीयेनैव व्यवाये शरैव व्यवाये इति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । एवं तर्हि योगविभागात् सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते । नुम्व्यवाये । ततो, विसर्जनीयव्यवाये ततः शर्व्यवाये । स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रत्येकं व्यवायशब्दः परिसमाप्यते ॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥ आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधः * । आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुसरः । धूसरः । अल्पमिदमुच्यते सरक इति । सरकादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वर्सं

णानुवृत्तौ स्यात्सप्तमीपक्षस्तु दोषदर्शनात्त्यक्तः सप्तम्यां हीको यणचीति यणोर्ध्वमात्रकालस्य मात्रिक एवान्तरतमः स्थानी स्यान्न द्विमात्रः । चितामिति । मूर्धन्यानुवृत्तौ तकारस्य टः प्रसज्येत । षकारानुवृत्तौ तु षः । साड इति । दण्डस्य वृश्चिकस्य वा अडोवयवविशेषः ॥ ५७ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । निसेरिति । यथा वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमिति वृषलप्रवेशनिषेधपरत्वाद्वाक्यस्य प्रत्येकं सहितानां च प्रवेशाभाव एवं नुमादीनां षत्वाप्रतिबन्धहेतुत्वप्रतिपादनायोपादानात्प्रत्येकं समुदायेन च व्यवाये षत्वप्रसङ्गः । नुमैवेति । एवमुच्यमाने ऽनेकव्यवाये षत्वाप्रसङ्गः । ननु चायमिति । सर्वैश्च व्यवायासम्भवाद् यथासम्भवं क्व चित्प्रत्येकं क्व चिद् द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसङ्गः । एवं तर्हीति । योगविभागे सति द्वाभ्यां व्यवाये षत्वाभावः । इणकोरिति पञ्चमीनिर्देशादानन्तर्ये षत्वप्रतिपादनाद्योगत्रयेण चैकैकव्यवाये षत्वाभ्यनुज्ञानात् । प्रत्येकमिति । लक्ष्यदर्शनवशाल्लक्षणव्यवस्था ततश्चैतद्वाक्योपायानि प्रक्रियावाक्यानि त्रीण्युपलक्षयन्त इति योगविभागसाध्यफलसिद्धिः ॥ ५८ ॥

आदेशप्रत्यय ॥ कुसर इति । असेः सरन्नित्यतः सरन्प्रत्ययो कृधूमादिभ्यः किदित्यस्मादनुवर्तते कित्त्वातिदेशाच्च कित्कार्यलाभाद्भाष्यवार्तिकयोः सरक् पठितः ।

तर्समिति । तर्त्ताहि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । न वै एतस्सत्ये शक्यं विज्ञातुमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । इह न स्यात् । सर्पिषो यजुष इति । एवं तर्हि बहुलवचनात्सिद्धम् । बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवति । अथ किं पुनरियमवयवषष्ठी आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति आहो स्वित् समानाधिकरणा आदेशो यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति । कश्चात्र विशेषः । आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने प्रतिषेधः * । आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने प्रतिषेधो वक्तव्यः । बिसंबिसम् । मुसलंमुसलम् । समानाधिकरणानां चाप्राप्तिः * । समानाधिकरणानां षत्वस्य अप्राप्तिः । एषोकार्षीत् । अस्तु समानाधिकरणा । यदि समानाधिकरणा सिषेच सुष्वाप अत्र न प्राप्नोति । न धातुद्विर्वचने स्थानेद्विर्वचनं शक्यमास्थातुम् । इहापि तर्हि प्रसज्येत सरीसृप्यत इति । तस्मात्तत्र द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम् । इह तर्हि करिष्यति हरिष्यति प्रत्ययो यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति । इह तर्हि अकार्षीत् प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति । मा भूदेवम् आदेशो यः सकार इत्येवं भविष्यति । इह तर्हि जोषिषत् मन्दिषदिति प्रत्ययस्य यः सकारइति षत्वं न प्राप्नोति । एषोपीटि कृते प्रत्ययस्य सकारः । इह तर्हि इन्द्रो मा वक्षत्स देवान् यक्षत् । नाना-

———————

घर्समिति । वृतॄवदि इति सप्रत्ययः । उणादय इति । अबुधबोधनाय व्युत्पाद्यमाना अप्युणादयो व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं न लभन्ते अतः कृकमिकंसेत्यत्र पृथक्कंसग्रहणात् । नवै एतदिति । षत्वं व्युत्पत्तिहेतुकमुणादीनामवश्याभ्युपेयं सर्पिषा वृक्ष इत्यादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । एवं तर्हीति । कृसरादिषु षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञा न भवति अथेति । अवयवषष्ठ्यामस्यां स इत्यस्यानुवृत्तस्य वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति कार्येण त्वादेशप्रत्यययोरसम्बन्धः सकारविशेषणत्वात् । सामानाधिकरण्ये त्वादेशप्रत्यययोः सकारयोरिति द्विवचनं विपरिणस्यं कार्येण त्वादेशप्रत्यययोश्चोदनाया अनुग्रह इति साम्यात्पक्षद्वयसम्भावना । बिसंबिसमिति । स्थानेद्विर्वचनमिति मत्वा दोषोपन्यासः । एष इति । एतदस्तकारस्य तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सकार आदेशो नादेशावयव इति षत्वं न प्राप्नोति । एवमकार्षीदित्यत्रादेशः प्रत्ययो वा सकारो न तु तदवयवः । सिषेचेति । स्थानेद्विर्वचन आदेशावयवः सकारो नत्वादेश इति षत्वाप्रसङ्गो यथा बिसमित्यादौ । सरीसृप्यते इति । ननु समानाधिकरणपक्षे षत्वस्यात्राप्रसङ्गः । उच्यते । सिषेचादिसिद्धये यदि व्यधिकरणपक्ष आश्रीयते तदा स्थाने द्विर्वचने सरीसृप्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । द्विःप्रयोगे त्वत्र न दोषः । सिषेचेत्यादौ तु धात्वादेः षः स इति य आदेशस्तस्य सामानाधिकरण्याश्रयेण षत्वं सिध्यति । जोषिषदिति । लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदं तिप् इतश्च लोप इत्यादिनेकारलोपः लेटो डाटावित्यट् सिप् बहुलं लेटीति सिप् । इति कृत इति ।

विभक्तीनां च समासानुपपत्तिः * । नानाविभक्तीनां च समासो नोपपद्यते । आदेशप्रत्यययोरिति । योगविभागात् सिद्धम् * । योगविभागः करिष्यते । आदेशस्य षो भवतीति । ततः प्रत्ययस्य सकारस्य षो भवतीति । स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्त्तव्यः । कथम् । अस्तु तावदवयवषष्ठी । ननु चोक्तमादेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने प्रतिषेध इति । नैष दोषः। द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम् । यदप्युच्यते समानाधिकरणानां चाप्राप्तिरिति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु समानाधिकरणा । कथं करिष्यति हरिष्यति॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानां षत्वमिति । यदयं सात्पदाद्योरिति सात्प्रतिषेधं शास्ति । अथ वा पुनरस्त्वादेशो यः सकार इति । कथमिन्द्रो मा वक्षत् स देवान् यक्षत् । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं वा * । किमुक्तम् । तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थं षत्वे चादेशसम्प्रत्ययार्थम् । अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धमिति । यदपि नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्तिरिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानाविभक्त्योरेष समास इति यदयं शासिवसिघसीनां चेति घसिग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यदि हि आदेशस्य यः सकार इत्येवं स्याद् घसिग्रहणमनर्थकं स्यात्।पश्यति त्वाचार्य आदेशो यः सकारस्तस्य षत्वमिति।ततो घसिग्रहणं करोति ।

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥ स्तौतिणिग्रहणं किमर्थम् । अस्तौतिण्यन्तानां मा भूत् । सिसिक्षति । अथ एवकारः किमर्थः । नियमार्थः ।

सागमकस्य प्रत्ययत्वात्तदवयवः सकारः । वक्षद्यक्षदिति । वचियजिभ्यां लेट् नानाविभक्तीनामिति । आदेशस्येति षत्वापेक्षया स्थानषष्ठी प्रत्ययस्येति सकारापेक्षयावयवषष्ठीति सहविवक्षाऽभावात् द्वन्द्वानुपपत्तिः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । ननु सिप्सिचोरर्थवत्त्वादर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां युक्तो व्यपदेशिवद्भावः, इडागमभावाभावाभ्यामनेकरूपत्वाद्वा एष इत्यत्र तु सकारस्यानर्थक्याद्युक्तः । तथा चोक्तमर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति । एवं तर्ह्यवयवसमुदायापेक्षो व्यपदेशिवद्भावः स्यः सः एषोसाविति सकारसमुदायस्यादेशस्यैष इत्यत्र सकारोवयवो भवतीति षत्वं प्रवर्तते । यदयमिति । प्रत्ययावयवस्यापि सकारस्य षत्वं भवति न केवलं प्रत्ययस्य सकारस्येति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । नानाविभक्त्योरिति । नन्वाचार्यस्यार्थेष्ववैभवात्कथं भिन्नप्रस्थानयोर्द्वन्द्वः । उच्यते । एकविभक्त्योरयं द्वन्द्वो नानाविभक्तितुल्यफलत्वान्नानाविभक्तिरुक्तः साद्ग्रहणाद्घसिग्रहणाच्च नोभयत्र सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं वा तत्र प्रत्ययावयववृत्तित्वात्प्रत्ययशब्दस्य सामानाधिकरण्येपि वैयधिकरण्यफललाभः ॥ ६३ ॥

स्तौति ॥ नियमार्थ इति । विशिष्टेष्टनियमार्थ इत्यर्थः । सुषुपिष इन्द्रमिति ।

स्तौतिण्यन्तानामेव नान्येषामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत स्तौतिण्योरेव षणीति । मैवं विज्ञायि । स्तौतिण्यन्तयोः षण्येवेति । इह न स्यात् । तुष्टाव । षणीति किमर्थम् । सेषिच्यते कोऽविनते ऽनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुषुप्सतीति । कः सानुबन्धे ऽनुरोधः । षशब्दमात्रे नियमो मा भूत् । सुषुपिष इन्द्रम् । सुषुपिष इहेति । अभ्यासादिति किमर्थम् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात् । उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । अभिषिषिक्षति । नैतदस्ति । असिद्धमुपसर्गात्षत्वम् । तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सनि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात् ॥ यङि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तत्र नियमो मा भूत् । सोषुप्यतेः सन् । सोषुपिषते । अथ वा अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद् धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । अधीषिषति । ननु च षणीत्युच्यते । षणीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम् । सन्यङन्तं हि द्विरुच्यते तस्मादेषा सत्सप्तमी षणि सतीति सत्सप्तमी चेत्प्राप्नोति ॥

स्वपेर्लिट् छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन थास् । थासः से तस्य षत्वे अयादेशे यलोपे च नियमाभावादभ्यासात्परस्य धातुसकारस्य षत्वं भवत्येव । अभिषिषिक्षतीति । स्थादिष्वभ्यासेनेति वर्तमान उपसर्गात् सुनोतीति षत्वम् । असिद्धमिति । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इत्येतदाश्रितम् । सनि योऽभ्यास इति । यथाऽत एकहल्मध्य इत्यत्र लिटा आदेशो विशेष्यते तथेह सनाऽभ्यासः सनि योऽभ्यासस्तस्मात् स्तौतिण्योरेवेति । तेन यङि योऽभ्यासस्तस्माद्धात्वन्तरस्यापि षणि षत्वं भवति सोषुपिषत इति । अत्र तु शक्यं वक्तुमन्तरङ्गषत्वं बहिरङ्गो नियमस्ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति सिद्धं षत्वम् । अथ वा सनः षत्वं बहिरङ्गत्वादसिद्धम् । यङ्निमित्तादभ्यासाद्धातुसकारस्य षत्वे कर्तव्येऽविनते च नियमाभावो यथा सुषुप्सतीति । अधीषिषतीति । इणो बोधनार्थत्वाद् गम्यादेशाभावः । अजादेर्द्वितीयस्येति सशब्दस्य द्विर्वचनम् । सन्यत इतीत्वम् । धात्वाश्रयमभ्यासस्य षत्वमभ्यासाश्रये प्रत्ययस्य षत्वे कृते नियमाभावात्प्रवर्तते । ननु च षणि इति । षणीति परसप्तमी ततश्च षणि परतः स्तौतिण्योरेव षत्वमिति नियमः क्रियमाणः तुल्यजातीयस्य षणः परस्य सिसिक्षतीत्यादौ षत्वं व्यावर्तयत्यधीषिषतीत्यादौ तु सन एव द्विर्वचनविधानात् षण्परत्वाभावात् सस्य नियमो न प्रवर्तिष्यत इति नार्थोऽभ्यासग्रहणेनेत्यर्थः । सन्यङन्तमिति । समुदाय एव सन्यङन्तावयवद्वारेण द्विर्वचनभागित्यर्थः । सत्सप्तमीति । तुल्यजातीयस्यापि नियमेन निवृत्तिः क्रियमाणा सन्नन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेण तुल्यजातीयस्याधीषिषतीत्यादावपि स्यादित्यभ्यासग्रहणम् । यदि च सन्प्रदेशेषु परसप्तमी स्यात्तदा सन्यत इतीत्वमधीषिषतीत्यत्र न स्यात्समुदायस्य सन्रूपत्वात् पौर्वापर्याभावात् ॥ ६१ ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । स्थादिष्वभ्यासवचनं नियमार्थम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । स्थादिष्वेवाभ्यासस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । अभिसुसूषति । अथ किमर्थमभ्यासेन चेत्युच्यते । तद्व्यवाये चाषोपदेशार्थम् । तद्व्यवाये अभ्यासव्यवाये चाषोपदेशस्यापि यथा स्यात्। अभिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं षणि प्रतिषेधार्थं च। अवर्णान्ताभ्यासार्थं तावत् । अभितष्ठौ । षणि प्रतिषेधार्थम् । अभिषिषिक्षति ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥ उपसर्गात् षत्वे निस उपसंख्यानमनिणन्तत्वात् * । उपसर्गात् षत्वे निस उपसंख्यानं कर्तव्यम् । निष्षुणोति । निष्षिञ्चति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनिणन्तत्वात् । इणन्तादुपसर्गात् षत्वमुच्यते न च निसिणन्तः । न वा वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य तद्विशेषक उपसर्गो धातुश्च * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य । वर्णाश्रयं षत्वम् । तद्विशेषक उपसर्गो धातुश्च । नैवं विज्ञायते इणन्तादुपसर्गादिति । कथं तर्हि । इण उत्तरस्य सकारस्य स चेदिणुपसर्गस्य । स चेत्सकारस्सुनोत्यादीनामिति । तत्र शर्व्यवाये इत्येव सिद्धम् । यद्येवं धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धोऽकृतो भवति । तत्र को दोषः । इहापि प्राप्नोति विगताः सेचकाः अस्मात् ग्रामात् विसेचको ग्रामः । धातूपसर्गयोश्चाभिसम्बन्धः कृतः । कथम् । सुनोत्यादिभिरत्र उपसर्गं विशेषयिष्यामः । सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तस्य उपसर्गस्य य इणिति । सुनोत्यादीनां ष-

---

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ अभिसुसूषतीति । षूप्रेरणे सन् सनिग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधः । अत्र धातुसकारस्य स्तौतिण्योरेवेति नियमात् षत्वाभावः। अभ्याससकारस्य त्वस्मान्नियमात् । अभिषिषेणयिषतीति । अव्युत्पन्नः सेनाशब्दः - अथ वा सहेनेन सेना सहस्य सः संज्ञायामिति सादेशो यदा तु कृवृजृषीति सिनोतेर्नप्रत्ययेन सेनाशब्दो व्युत्पाद्यते तदास्त्येव षोपदेशत्वम् ॥ ६३ ॥

उपसर्गात् ॥ अनिणन्तत्वादिति । इण्ग्रहणेन प्रकृतेनोपसर्गो विशेष्यत इति तदन्तविधिनेणन्तादुपसर्गात् षत्वेन भाव्यम् । न वेति । उपसर्गेण इण् विशेष्यत इति तदन्तविध्यभावः । शर्व्यवायश्चाश्रित इति सिद्धं षत्वम् । वर्णौ इवर्णसकारावाश्रयो यस्य तद्वर्णाश्रयम् । यद्येवमिति । यद्युपसर्गेणेण् विशेष्यते न तु सुनोत्यादिभिरिति । सुनोत्यादिभिः सकारो न विशेष्यते । अपि तूपसर्गः । सुनोत्याद्युपसर्गस्थाच्चेणः परः सकारः सामर्थ्यात् सुनोत्याद्यवयव एव भवति । उपसर्गस्थस्य तु सकारस्यापदान्तस्येत्यधिकारात् षत्वस्याप्रवर्तनम् । ननु चोपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशात् कथमिण् विशेष्यते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यतीत्यदोषः । सुनोत्यादीनां उपसर्गस्तत्स्थादिणः परस्य सकारस्य षत्वे विज्ञायमाने न कश्चिद्दो-

त्वे ण्यन्तस्योपसंख्यानमधिकत्वात् * । सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभिषावयति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अधिकत्वात् । व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति कृत्वा उपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति षत्वं न प्राप्नोति । न वावयवस्यानन्यत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । अवयवस्यानन्यत्वात् । अवयवोत्र अनन्यः । नामधातोस्तु प्रतिषेधः* । नामधातोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभिसावकमिच्छति अभिसावकीयति । परिसावकमिच्छति परिसावकीयति । न वानुपसर्गत्वात् * । नवा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । अनुपसर्गत्वात् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न चात्र सुनोतिं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि । सावकीयतिं प्रति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अभिषावयति । अत्रापि न सुनोतिं प्रति क्रियायोगः किं तर्हि सावयतिं प्रति । सुनोतिं प्रत्यत्र क्रियायोगः । कथम् । नासावेवं प्रेष्यते । सुनु अभीति । किं तर्हि । उपसर्गविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते अभिषुणिवति ॥

स्तन्भेः ॥ ६७ ॥ अप्रतेरिति वर्तते उताहो निवृत्तम् । निवृत्तमित्याह । कथं ज्ञायते । योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि सदिस्तन्भ्योरप्रतेरित्येव ब्रूयात् । अस्त्यन्यद्योगविभागकरणे प्रयोजनम् । किम् । अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरिति वक्ष्यति तत्स्तन्भेरेव यथा स्यात्सदेर्मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगे ऽपि सति यस्यालम्बनाविदूर्ये स्तः तस्य भविष्यति । कस्य चालम्बनाविदूर्ये । स्तन्भेरेव ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥ अथ यः प्राणी अप्राणी च कथं तत्र भवितव्यमनुष्यन्दते मत्स्योदके इति आहो स्विदनुस्यन्दते

षः । सुनोत्यादीनां षत्व इति । यथा विसेचक इत्यत्र गमेरुपसर्गो विशब्दो न सिचेरिति षत्वं न भवत्येवं ण्यन्तस्याभिषावयतीत्यादावभ्यादिरुपसर्ग इति षत्वाप्रसङ्गः । हेतुमति चेत्यत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽर्थाधिक्यादधिकत्वमुच्यते । न वेति । ण्यन्तस्य योऽवयवो णिच् प्रकृतिस्तस्यानन्यत्वात्तदपेक्षत्वादुपसर्गत्वस्य सिद्धं षत्वम् । नामधातोरिति । तत्रापि स एव सुनोत्यादिरिति षत्वप्रसङ्गः । न वेति । अभिः क्यजर्थस्येच्छाया विशेषणत्वात्तदुपसर्गो न सुनोतेः सुनोत्युपसर्गत्वे त्वभिषावकमिच्छति अभिषावकीयतीति भवत्येव षत्वम् । नासावेवमिति । यदा ण्यर्थस्याभिर्विशेषणत्वात्तदुपसर्गस्तदा नास्ति षत्वं यदा तूपसर्गविशिष्टायां क्रियायां प्रयोज्यो नियुज्यते तदा प्रतिबन्धकाभावात् षत्वं प्रवर्तत एवेत्यर्थः । सुनु अभीति । नायं लौकिकप्रयोगः केवलस्योपसर्गस्य प्रयोगाभावात् किन्तर्हि सुनोतिसम्बन्धाभावप्रदर्शनाय कल्पितः प्रयोजकव्यापारेणाभेः सम्बन्धो न सुनोतिनेति ह्यनेन प्रतिपाद्यते ॥ ७० ॥

मत्स्योदके इति । यदि तावदप्राणी विधिनाश्रीयते । अस्त्यत्राप्राणीति कृत्वा भवितव्यं षत्वेन । अथ प्राणी प्रतिषेधेनाश्रीयते। अस्त्यत्र प्राणीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं पुनरत्रार्थसतत्त्वं देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥ अथानिष्ठायामिति वर्तते उताहो निवृत्तम् । निवृत्तमित्याह । कथं ज्ञायते । योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि विपरिभ्यां च स्कन्देरनिष्ठायामित्येव ब्रूयात् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥ विभाषेटः ॥ ७९ ॥ इण्ग्रहणं किमर्थम् । इण्ग्रहणं ढत्वे कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । इण्ग्रहणं क्रियते कवर्गात् ढत्वं मा भूदिति । यक्षीध्वम् । पक्षीध्वम्। किं पुनरिदमिण्ग्रहणं प्रत्ययविशेषणम् । इण उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकार इति आहो स्विद्धकारविशेषणम् इण उत्तरस्य धकारस्य स चेत् षीध्वंलुङ्लिटान्धकार इति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं परादित्वात् * । तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं न प्राप्नोति । लुलुविढ्वे । लुलुविध्व इति । किङ्कारणम् । परादित्वात् । इट् परादिः । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । अलविढ्वम् । अलविध्वम् । अस्तु तर्हि धकारविशेषणम् । धकारपरत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषाभावः * । धकारपरत्वे षीध्वमि अनन्तरत्वादिटो विभाषा न प्राप्नोति। लविषीध्वम् । लविषीढ्वम् । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम्। लुलुविध्वे लुलुविढ्वे इति । इण्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात् ष्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्गः*। इण्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात् ष्यादिमात्रे ढत्वं प्राप्नोति । पक्षीध्वमिति । नैष

अनुवि ॥ देवा इति । पण्डिताः पर्युदासं मन्यन्ते सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदाश्रयणस्यायुक्तत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽवश्यं भावी ॥ ७७ ॥

इणः षी ॥ इण्ग्रहणमिति । इण्कोरित्यत इण्ग्रहणमनुवर्तत एवेति प्रश्नः । कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति । पूर्वयोगेषु द्वयोरनुवर्तनात् केवलस्येण इहानुवृत्तिर्दुर्लभा । किं पुनरात । वार्तिकानुसारेणेङ्ग्रहणमिति पाठो युक्तः । इण्ग्रहणमिति तु भाष्ये पाठः । किं षीध्वमादयो विशेषणेन प्राक् सम्बध्यन्ते पश्चात्प्रधानेन धकारेणाथ धकार एव विशेषणद्वयेन सम्बध्यत इति प्रश्नः । प्रत्ययपरत्वे इति । इटः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धकारस्येति विज्ञायमाने इटो लिड्भक्तत्वात्पौर्वापर्यायोगाद्विकल्पाप्रसिद्धिः लिड्ग्रहणं चोपलक्षणं षीध्वमोऽपि इटा पौर्वापर्यायोगात् । वचनादिति । लिड्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः । अस्तिवचन इति । समुदायानुवृत्तौ क्वचिदेकदेशे प्रवृत्तं कार्यं समुदाये प्रवृत्तं भवतीत्यर्थः । धकारपरत्वे इति । इटः परस्य धकारस्येति व्याख्याने षीशब्देन व्यवधानात्पाक्षिकढत्वाप्रसङ्गः । वचनादिति । षीध्वमोऽनुवृत्तौ येन नाव्यवधानमाश्रीयत इत्यर्थः । अस्ति वचने प्रयोजनं किं लुलु-

दोषः । अङ्गादिति वक्ष्यामि। अङ्गग्रहणाच्च दोषः।इह न प्राप्नोति। उपदिदीयिढ्वे उपदिदीयिध्वे इति । यो ह्यत्र अङ्गान्त्य इण् न तस्मादुत्तर इट् । यस्माच्चोत्तर इट् नासावङ्गान्त्य इणिति। यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रत्ययविशेषणम् । ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं परादित्वात् । लुलुविध्वे लुलुविढ्वे इति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनम्।किमलविढ्वम् अलविध्वमिति । यदेतस्मिन् योगे लिङ्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु धकारविशेषणमिति । ननु चोक्तं धकारविशेषणत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषाभावः लविषीध्वं लविषीढ्वमिति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनं किं लुलुविध्वे लुलुविढ्वे इति । यदेतस्मिन् योगे षीध्वंग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति । यदप्युच्यते इण्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात् ष्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्ग इति । अङ्गादिति वक्ष्यामि । ननु चोक्तमङ्गग्रहणाच्च दोष इति । पूर्वस्मिन् योगे यदङ्गग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् । अथ वा पूर्वस्मिन् योगे इण्ग्रहणं प्रत्ययविशेषणमुत्तरत्र धकारविशेषणम् ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्य * । अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम् । अग्नीषोमौ । इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः * । इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अग्निसोमौ माणवकाविति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रतिपत्तिः । तद्यथा। गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाही-

---

विढ्वे लुलुविध्वे इत्यस्यानन्तरमिण्ग्रहणस्येति युक्तः पाठः । क्वचित्तु नैष दोषः । इण उत्तरस्येत्यादि पठ्यते तदयुक्तम् । ग्रन्थसंगत्यभावात् । इण्ग्रहणेन यदा धकारो विशेष्यते न तु प्रत्ययस्तदा षीध्वमो धकार इणः परो न भवति षीशब्देन व्यवधानादीकारेण षीशब्दावयवेन व्यभिचाराभावाद् धकारस्य विशेषणायोगः । अङ्गादिति वक्ष्यामीति । इणन्तादङ्गादुत्तरस्य धकारस्य षीध्वमोऽवयवस्य ढत्वं भवतीत्यर्थः । तत्र येन नाव्यवधानमिति च्योषीढ्वमित्यादौ ढत्वं भवति पक्षीध्वमित्यादौ त्वङ्गस्यानिणन्तत्वाद्ढत्वाभावः । उपदिदीयिढ्व इति । युटः परादित्वादिणन्तादङ्गात्पर इण् न भवति युटो व्यवधानात् । यदेतस्मिन्निति । सर्वेषामवयवानामनुवर्तनसामर्थ्यात्कार्ययोग इति भावः । पूर्वस्मिन्निति । अङ्गग्रहणाननुवृत्तौ युट एवेण उत्तर इडिति ढत्वविकल्पः सिध्यति । अथ वेति । इणः परो यो धकार इटश्च तस्य षीध्वंलुङ्लिटां सम्बन्धिनो विभाषा मूर्द्धन्य इत्यर्थः । तत्र येन नाव्यवधानमिति षीध्वमि षीशब्देन व्यवधानमाश्रीयते उपदिदीयिढ्व इत्यत्र यकारादेवेणः परो धकार इति सिद्धो ढत्वविकल्पः ॥ ८० ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । अग्नेर्दीर्घादिति । देवताद्वन्द्वे षत्वं भवतीत्यर्थः । गौणमुख्ययोरिति । लौकिक एवायं न्यायः शास्त्रे आश्रीयते स्वं रूपं शब्दस्येति रू-

कोनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्धयात्वे भवतः । गौस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्धयात्वे ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥ सान्ताभ्यां चेति वक्तव्यम् * । इहापि यथा स्यात् । मातुःष्वसा । मातुस्स्वसा । पितुःष्वसा । पितुस्स्वसा । मातुःपितुरिति सान्तग्रहणानर्थक्यमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । मातुःपितुरिति सान्तग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति सान्तस्यापि भविष्यति ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८७ ॥ अस्तिग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । अनुसृतम् । विसृतमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न चैतं सकारं प्रति क्रियायोगः । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अभिषन्ति विषन्तीति । न ह्यस्तिः क्रियावचनः । कः पुनराह नास्तिः क्रियावचन इति । क्रियावचनोऽस्तिः । आतश्च क्रियावचनः । व्यसनुषते । कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यनेनात्मनेपदं भवति । कर्मव्यतिहारश्च कः । क्रियाव्यतिहारः । प्रादुःशब्दात्तर्हि मा भूत् । प्रादुःशब्दश्च नियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते ।

पग्रहणादर्थवद्रूपमाश्रीयते सचार्थो मुख्य एव गृह्यते न तु गौणः तत्र प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां मुख्यगौणव्यवस्थेति माणवके संज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दौ गौणार्थाविति षत्वाभावः । शब्दाश्रये चेति । प्रातिपदिकस्य वृद्ध्यात्वे प्रातिपदिकन्तु न लौकिकेनार्थेनार्थवत्किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यां कल्पितेन तस्यां चावस्थायां लौकिकार्थत्वाभावाद् गौणमुख्याभावाद्रूपमात्राश्रयं कार्यं प्रवर्तते तस्मिन् प्रवृत्ते मुख्यर्थे गौणे वार्थे प्रयोगः । अथवाशब्दो न कदाचित् स्वार्थपरित्यागेनार्थान्तरे प्रव र्ततेऽर्थस्त्वर्थान्तरे समारोपितो यदा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदा गौणव्यवहारस्तत्र प्रातिपदिकं स्वार्थे एव वर्तमानं वृद्ध्यात्वे प्रतिपद्यते पश्चात्तु पदार्थान्तरोऽपितस्वार्थस्य गौणत्वमिति पदाश्रयेष्वेव कार्येषु गौणमुख्यव्यवस्थाश्रयणम् ॥ ८२ ॥

मातुः ॥ सान्ताभ्यामिति । रेफान्तयोर्निर्देशान्न प्राप्नोति । एकदेशविकृतस्येति । स्वसृशब्दे परतो नास्ति रेफस्य श्रवणं वा शरीति पक्षे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयविधानात् पक्षे विसर्जनीयस्य स इति सकारविधानात्तस्माद्रेफनिर्देशस्तद्विकारप्रतिपत्त्यर्थः ॥ ८५ ॥

उपस ॥ अस्तिग्रहणमिति । अस्तिसकार एवाकारे लुप्ते क्रियावाचित्वादुपसर्गप्रादुर्भ्यां परः सम्भवति नान्य इति प्रश्नः । नह्यस्तिरिति । परिस्पन्दनरूपस्यैवार्थस्य क्रियात्वादिति भावः । क्रियावचन इति । न परिस्पन्द एवैकः क्रियेति भावः । कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणामित्यत्र तु भावक्रिययोर्भेदेनोपादानात्परिस्पन्दलक्षणविशिष्टक्रियावृत्तिः क्रियाशब्दो यत्क्रियायुक्ता इत्यादौ तु क्रियामात्र-

उपसर्गात्तर्हि स्यतेर्मा भूदिति । इष्यते उपसर्गात्स्यतेः षत्वम् । आतश्चेष्यते । एवं ह्याह । उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जामिति । प्रादुःशब्दात्तर्हि मा भूत् । प्रादुःशब्दश्च नियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनमिह मा भूत् । अनुसूतेरप्रत्ययः अनुसूः । अनुस्वः अपत्यमानुसेयः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥ किमर्थं स्वपेः सुपिभूतस्य ग्रहणं क्रियते । सुपः षत्वं स्वपेर्मा भूत् । सुपेः षत्वमुच्यते स्वपेर्मा भूदिति । विस्वप्नो विस्वप्नगिति । विसुष्वापेति केन न ॥ विसुष्वापेत्यत्र कस्मान्न भवति । हलादिःशेषान्न सुपिः ॥ हलादिःशेषे कृते नैष सुपिर्भवति । इदमिह सम्प्रधार्यं हलादिशेषः क्रियतां सम्प्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्धलादिःशेषः। इष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ इष्यते हलादिःशेषात्पूर्वं सम्प्रसारणम् । आतश्चेष्यते। एवं ह्याह । अभ्याससम्प्रसारणं हलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेनेति । एवं तर्हि स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति । स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः ॥ प्राक्सितसंशब्दनात्स नियमः । उत्तरश्च सुपिः पठ्यते । एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । अनर्थके विषुषुपुः ॥ यद्यर्थवतो ग्रहणं विषुषुपुरिति न सिध्यति । नैष दोषः । कथम् । सुपिभूतो द्वि-

---

वृत्तिरित्यविरोधः । व्यत्यनुषत इति । व्यत्यनुभवत इत्यर्थः । प्रादुःशब्दश्चेति । केषांचिच्छब्दानां नियतविषयत्वदर्शनात् । अनुसूतेरिति । अनुसूत इत्यनुसूः । सत्सूद्विषेति क्विप् । चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञ् ढलोपोऽकद्र्वा इत्युकारलोपे कृते सकारमात्रं क्रियावाचीति षत्वप्रसङ्गः ॥ ८७ ॥

सुवि ॥ विस्वप्नगिति ॥ स्वपितृषोर्नजिङिति नजिङ्प्रत्ययः । ताच्छीलिकेष्वपि कश्चिदस्ति क्रियाणामुपसर्गयोगः आगामुकमित्यादौ । साधुकारिणि वा प्रत्ययविधानात् । विसुष्वापेति । लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणे कृते अकृत एव हलादिःशेषे धातूपसर्गाश्रयस्य कार्यस्यान्तरङ्गत्वात् षत्वप्रसङ्गः, कृते वा हलादिःशेषे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । हलादिः शेषादिति । संप्रसारणात् प्रागेव परत्वाद्धलादिः शेषः । इष्टं पूर्वमिति । विव्याधेत्यादिसिद्धये । स्थादीनामेवाभ्याससकारस्य षत्वं न धात्वन्तरस्येति नियमादत्र षत्वाभावः । स्थादीनामिति । स्थादीनां सम्बन्धी नियमो नात्र प्रवर्तते । यस्मात्सादिसूत्रे प्राक्सितादिति वर्तते तेन प्राक्सिताद्ये धातवः तेषां स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वमित्येवंनियमेन सुनोतिसुवतिस्यतय एव निवर्त्यन्ते सुपिस्तु सितादुत्तर इति न निवर्त्यते। अर्थवद्ग्रहण इति। स्थाने द्विर्वचने समुदाय एवार्थवानवयवयोश्चानर्थक्यं द्विःप्रयोगे ऽप्यर्थस्यानावर्त्तनाद् द्वाभ्यामर्थः प्रत्याय्यत इत्येकस्यानर्थक्यम् । सुपिभूत इति । परत्वात्संप्रसारणे कृते सुपेर्द्विर्वचनम् । तत्र स्थानिवत्त्वात्सुब्ग्रहणेन समुदायस्य ग्र-

रुच्यते ॥ सुपिभूतस्य द्विर्वचनम् । सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न ॥ हलादिः शषान्न सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ १ ॥ स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः ॥ अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥ कपिष्ठलो गोत्रप्रकृतौ * । कपिष्ठलो गोत्रप्रकृताविति वक्तव्यम् । गोत्र इत्युच्यमाने इहैव स्यात् । कापिष्ठलिः । इह न स्यात् । कपिष्ठलः । कापिष्ठलायनः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते कपिष्ठल इति गोत्रे निपात्यत इति । कथं तर्हि गोत्रे यः कपिष्ठलशब्दस्तस्य षत्वं निपात्यते यत्र वा तत्र वेति ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९७ ॥ स्थ इति किमिदं धातुग्रहणम् आहो स्विद्रूपग्रहणम् । किञ्चातः । यदि धातुग्रहणम् । गोस्थानमित्यत्र प्राप्नोति । अथ रूपग्रहणम् । सव्येष्ठाः । परमेष्ठी । सव्येष्ठा सारथिरित्यत्र न प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्धातुग्रहणम् । कथं गोस्थानमिति । सवनादिषु पाठः करिष्यते । अथ वा पुनरस्तु रूपग्रहणम् । कथं सव्येष्ठाः परमेष्ठी सव्येष्ठा सारथिरिति । स्थः स्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम् ॥

सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥ अविहितलक्षणो मूर्द्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ॥

हणात्सिद्धं षत्वम् । द्विष्प्रयोगे ऽपि स एव सुपिर्द्विरुक्त इति समुदायाश्रयमेव षत्वम् । विसुष्वापेत्यत्र तु स्वपेर्द्विर्वचनं न सुपेरिति षत्वाभावः । केचित्तु सुपिभूतो द्विरुच्यत इति पठन्ति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति कृतषत्वस्य द्विर्वचनमिति तेषां भावः ॥ ८९ ॥

कपिष्ठलो ॥ कपिष्ठल इति । गोत्रमिह पारिभाषिकं पौत्रप्रभृति गृह्यते तेन यत्र गोत्राभिधानं तत्र कपेः परस्य स्थलसकारस्य षत्वेन भाव्यं न तु परमप्रकृतौ नापि यूनीति वार्त्तिकारम्भः । यस्माद् गोत्रं प्रक्रियते प्रवर्तते गोत्रस्य वा या प्रकृतिः कारणं तदभिधाने षत्वं तेन सर्वमिष्टं सिद्ध्यति । नैवं विज्ञायत इति । न गोत्रं षत्वस्य विषयत्वेन निर्दिष्टं किं तर्हि दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टः कपिष्ठलशब्दः स साधुर्भवतीति । तेन कपिस्थानवाचिनः षत्वं न भवतीत्युक्तं भवति । अथ वा प्रवराध्यायपठितं गोत्रं गृह्यत इति षत्वविषयत्वेनापि गोत्रस्याश्रयणेन दोषः ॥ ९१ ॥

अम्बा ॥ किमिदमिति । यदि स्थशब्दः प्रथमया निर्दिश्यते स्थशब्दः सकारस्य मूर्द्धन्यं प्रतिपद्यत इति तदा रूपग्रहणम् । अथ स्थशब्दः षष्ठ्या निर्दिश्यते ततो धातुग्रहणमिति भावः । सवनादिष्विति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद् गोस्थानभूमिस्थानादयोऽनिष्यमाणषत्वाः सर्वे सवनादयः । स्थःस्थास्थिन्स्थॄणामिति । स्थाशब्दः क्विबन्तः ईत्वे वकारप्रतिषेध इति वचनात् प्रत्ययलक्षणेनेत्वं न भवति । स्थिन्निति निन्प्रत्ययान्तः । स्थॄशब्द ऋप्रत्ययान्तः ॥ १०३ ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥ ह्रस्वात्तादौ तिङ्प्रतिषेधः * ह्रस्वात्तादौ तिङः प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिन्द्युस्तराम् । छिन्द्युस्तरामिति ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दस्यनर्थकं वचनं पूर्वपदादिति सिद्धत्वात् * । स्तुतस्तोमयोः छन्दसि वचनमनर्थकम् । किङ्कारणम् । पूर्वपदादिति सिद्धत्वात् । पूर्वपदादित्येव सिद्धत्वम् ॥

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥ सनोतेरन इति च । किम् । वचनमनर्थकमित्येव । किङ्कारणम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धत्वात् । नियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । सनोतेरनकारस्यैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गोसनिंसिमति । सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम् * । सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम् । सवनादिषु पाठः करिष्यते । सञ्चर्थं तु * । सञ्चर्थं त्विदं वक्तव्यम् । सिसनिषति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादिति एतस्मान्नियमान्न भविष्यति । ण्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । सिसानयिषतीति । कथं पुनरण्यन्तस्य प्रतिषेधे ण्यन्तः शक्यो विज्ञातुम् । सामर्थ्यादण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा ण्यन्तो विज्ञास्यते । अथ वा अयमस्ति अण्यन्तः सिसनिषतेरप्रत्ययः सिसनीः ॥

नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादिनाम् ॥ ११० ॥ किमर्थं सवनादिषु अश्वसनिशब्दः पठ्यते । पूर्वपदादिति षत्वं प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इणन्तादिति तत्रानुवर्तते । अनिणन्तश्चायं नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सवनादिषु अश्वसनिशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनिणन्तादपि षत्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । जलाषाहं माषइत्येव सिद्धं भवति।अथ वा एकदेशविकृतार्थोऽयमारम्भः अश्वषा इति॥

सिचो यङि ॥ ११२ ॥ अथ उपसर्गादिति या प्राप्तिः, भवितव्यं तस्याः

स्तुतस्तो ॥ पूर्वपदादिति सिद्धत्वादिति । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि षत्वं प्रवर्तते । तदत्र स्तुतस्तोमग्रहणं प्रत्याख्यायते छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं वक्तव्यमेव ॥ १०५ ॥

सुनोतेरनः ॥ सिसनीरिति । एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याभावात् ण्यन्तस्य नियमाभावात् सिषाणयिषतीति षत्वेन भाव्यमित्याहुः ॥ १०८ ॥

नरपर ॥ माष इति । मानं मा मां सनोतीति जनसनेति विट् विड्वनोरित्यात्वम् । विभक्तौ ङसि परत आतो धातोरित्यालोपः । एकदेशविकृतार्थ इति । अश्वशब्दविषयमेव ज्ञापकमनिणन्तादप्यश्वशब्दात् षत्वं भवतीति माषो जलाषाहमित्यत्र तु सुषामादित्वात् षत्वसिद्धिः ॥ ११० ॥

प्रतिषेधेन उताहो न । न भवितव्यम् । किङ्कारणम् । उपसर्गात् षत्वं प्रतिषेधवि-षये आरभ्यते तद्यथैव पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधते एवं सिचो यङीसितमपि बाधते । न बाधते । किङ्कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते सात्पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात् षत्वमारभ्यते । सिचो यङीसितस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त इत्येवमुप-सर्गात्षत्वं पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते । सिचो यङीसेतन्न बाधिष्यते । त-स्मादभिसेसिच्यते इति भवितव्यम् ॥

सोढः ॥ ११५ ॥ किमर्थं सहिः सोढभूतो गृह्यते । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् । परिषहत इति ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥ ११६ ॥ स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गात् * । स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । उपसर्गाद्या प्रा-प्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यादभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो मा भूदिति । पर्यसीषहत् ॥

सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥ सनि किमुदाहरणम् । सुसूषति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादित्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति । इदं तर्हि । अभिसुसूषते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्थादिष्वभ्यासेन चेत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अभिसुसूषतेरप्रत्ययः । अभिसुसूः । निसुसूः ॥

सदेः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥ सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानम् * । सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । परिषस्वजे ॥ इति श्रीमद्भग-वत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमा-ह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥ रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणम् * । रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । मातॄणाम् । पितॄणामिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

सिचोयङि ॥ तस्मादभिसेसिच्यत इति । ननु पूर्वत्रासिद्धमिति प्रतिषेधस्या-सिद्धत्वादुपसर्गादिति षत्वं प्राप्नोति । उच्यते । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योगो विधिप्रतिषेधयोश्चैकं प्रकरणमिति सिद्धमिष्टम् ॥ ११२ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्र-कैयटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे । रषाभ्यामुच्यमानं णत्वं वर्णान्तरान्न प्राप्नोतीति मत्वाह रषाभ्यामिति । योऽसावृकार इति । येषां दर्शनमर्धमात्राकालो रेफ ऋ-

न वक्तव्यम् । योसावृकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति । न सिध्यति । किङ्कारणम् । न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । एकदेशे नुडादिषु चोक्तम् *। किमुक्तम् । अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारग्रहणमिति । तस्माद् गृह्यन्ते। एवमपि न सिध्यति । किङ्कारणम् । अननन्तरत्वात् । यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । अड्व्यवाये इत्येव भविष्यति । न सिध्यति । किङ्कारणम् । वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चात्र रेफात्परं भक्तेर्न तत्क चिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । रषाभ्यां नो णः समासपदे । ततो व्यवाये । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति । तत अट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति ऋकाराण्णत्वमिति । यदयं क्षुम्नादिषु नृनमनशब्दं पठति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात् नार्नमनिरिति । यत्तर्हि तत्रैव तृप्नोतिशब्दं पठति ।

कारेऽस्तीति तन्मतेन केवलस्याप्रयोगाद्दास्तीर्णादिषु वर्णान्तरोपाश्रयाद्रेफाण्णत्वं भवत्येवं मातृणामित्यादावपि भविष्यति । येषामपि दर्शनं मात्राचतुर्भागो रेफ ऋकार इति तन्मते ऽपि रषाभ्यामिति रेफो गृह्यमाणो ऽण्त्वाद्भिन्नकालस्यापि ऋकारस्थस्य ग्राहक इति णत्वं सिध्यति ऋकारस्थादपि रेफाण्णत्वं सिध्यतीति भावः । न हि वर्णैकदेशा इति । नाव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिर्यथा द्रव्येष्वित्युक्तं संध्यक्षरः वार्त्तिके तथा च मांसं न विक्रेतव्यमिति सत्यपि निषेधे गावो विक्रीयन्ते तत्र मांसबुद्धेरभावात् । यदप्युक्तम् । अण्त्वाद्रेफ ऋकारस्थं रेफं सावर्ण्याद् गृह्णातीति । तदयुक्तम् । नहि ऋकारस्थरेफस्य स्थानप्रयत्नवत्त्वं तस्मादसति सावर्ण्ये कुतो ग्राह्यत्वम् । यथा च नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभावः । एवं वर्णग्रहणे वर्णैकदेशयोरपीति भावः । नुडादिषु चोक्तमिति । अग्रहणपक्षे नुडादिषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यं भवेदिति ग्रहणपक्ष आश्रीयते । इह समुदायस्य कार्येषु व्यापारे अवयवस्य स्वनिमित्ते कार्ये मा भूद्व्यापारः यथा अग्न इन्द्र इत्यादावेकारोऽयादेशं प्रतिपद्यते न तु तदवयव इकारः सवर्णदीर्घत्वमिह तु मातृणामिति न क चिद्विधौ निषेधे वा व्यापार इत्यवयवः स्वाश्रयकार्यं प्रति कस्मान्निमित्तत्वं न प्रतिपद्यते भेदेन चोपलम्भान्नाव्यपवृक्तस्येति न्यायो नास्ति । यत्तद्रेफादिति । रेफ एव भक्तिस्तस्या यत्परमित्यर्थः । ऋकारभागं च व्यवधायकमिच्छन्ति । न तत्कचिदिति । मात्राचतुर्थस्य पृथगभावात् । एतैरेवेति । येक्षरसमाम्नाये पठ्यन्ते ऽकारादयः ये च तैर्गृह्यन्ते आकारादयः सर्वे ते आक्षरसमाम्नायिकाः।अत्र च बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञिति भवार्थे ठञ् प्रयोजनमित्यनेन वा । यदयमिति । इदं ज्ञापकमृकारादपि नो णो भवतीत्यनुमापयति । अथ वा वर्णैकदेशोपीह रेफो गृह्यते । रेफाकृतिर्वा निर्दिश्यते भक्तिव्यवधानेपि वा णत्वं भवतीत्यनुमीयते ॥ १ ॥

यश्चापि नूनमनशब्दं पठति । ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यादिति । बहिरङ्गा वृद्धिः अन्तरङ्गं णत्वमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अथ वा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति छन्दस्यृदवग्रहादिति । ऋतः । ऋत उत्तरस्य नो णो भवति । ततः छन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ २ ॥ अड्व्यवाये णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधः * । अड्व्यवाये णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदर्शेन । अक्षदर्शनेन । न वान्येन व्यवेतत्वात् । * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । अन्येन व्यवेतत्वात् । अन्येनात्र व्यवायः । यद्यप्यन्येनात्र व्यवायः । अटापि तु अस्ति व्यवायः । तत्र अड्व्यवाय इति प्राप्नोति । अटैव व्यवाये भवति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अड्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि अटा चान्येन च व्यवाये स्यादड्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यवाये नो णो भवतीत्येव ब्रूयात् । अस्त्यन्यदड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । यो अनिर्दिष्टैर्व्यवायः तत्र मा भूत् । कृत्स्नं मृत्स्नेति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्, शर्व्यवाये नेत्येव ब्रूयात् । तत्समुदाये णत्वाप्रसिद्धिर्यथान्यत्र * । तत्समुदाये व्यवायसमुदाये णत्वस्याप्रसिद्धिः । अर्केण । अर्घेण । यथान्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति । क्वान्यत्र । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । निंस्से । निंस्स्वेति । किं पुनः कारणमन्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । यद्येवमेकेन व्यवाये न प्राप्नोति । किरिणा । गिरिणेति । उभयथापि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । गर्गैः सह न भोक्त-

---

अट्कुप्वा ॥ अड्व्यवाये इति । एतत्सूत्रारम्भाद्रषाभ्यामित्यत्राडादिव्यवायविषये तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषानिर्दिष्टाङ्गविकलोपतिष्ठत इति यत्राडादिव्यवायोऽन्यव्यवायश्च तत्र णत्वप्रसङ्गः । न वेति । रषाभ्यामित्यत्र तस्मादिति परिभाषोपस्थानाद्व्यवाये णत्वप्रसङ्गादेतत्सूत्रमारभ्यमाणमडादिव्यवाये णत्वमनुजानाति नान्यव्यवाये तस्य निर्दिष्टग्रहणेन निवर्तितत्वादिति भावः । अड्ग्रहणसामर्थ्यादिति । सामर्थ्येनाप्यनन्तरोक्तमर्थं प्रतिपादयति । अड्व्यवायमन्तरेणान्येन केवलेन व्यवायासम्भवाद् व्यवाय इत्येवाड्व्यवायस्याक्षिप्तत्वादड्ग्रहणमटैव व्यवाय इत्यवधारणार्थं विज्ञायत इत्यर्थः । अनिर्दिष्टैरिति । अडादिव्यतिरिक्तैः । शर्व्यवायेनेति । अस्मादेव च निषेधादन्यव्यवाये णत्वमुपास्यते । यद्येवमेकेनेति । द्वाभ्यामपि व्यवाये न प्राप्नोत्यर्केणेति । उभयथेति । व्यवायोपलक्षणायाडादीनामुपादानादेकेन द्वाभ्यां बहुभिश्च यथासम्भवं णत्वं भवति । वृत्रघ्न इति । प्रातिपदिकान्तेति णत्वप्र-

ष्यमिति, प्रत्येकं च न भुज्यते समुदितैश्च । कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधः * । कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किम्प्रयोजनम् । प्रयोजनं वृत्रघ्नः स्रुघ्नः प्राघानीति । हन्तेरत्पूर्वस्येति अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नुम्व्यवाये णत्वे ऽनुस्वाराभावे प्रतिषेधः * । नुम्व्यवाये णत्वे ऽनुस्वाराभावे प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रेन्वनम् । प्रेन्वनीयम् । अनागमे च णत्वम् * । अनागमे च णत्वं वक्तव्यम् । तृम्फणम् । तृम्फणीयम् । अनुस्वारव्यवाये वचनात्सिद्धम् * । अनुस्वारव्यवाये नो णो भवतीति वक्तव्यम् । तदनुस्वारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । नकारे ऽनुस्वारः परसवर्णीभूतो निर्दिश्यते । इहापि तर्हि प्राप्नोति। प्रेन्वनं प्रेन्वनीयम् । अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणम् । नुमो योनुस्वार इति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । तृम्फणं तृम्फणीयम् । एवं तर्हि अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशश्चोदितः तत्रानुस्वारे कृते अड्व्यवाये इत्येव सिद्धम् । यद्येवं नार्थो नुम्ग्रहणेन । अनुस्वारे कृते ऽड्व्यवाय इत्येव सिद्धम् ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणम् * । पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । तद्धितपूर्वपदस्थाप्रतिषेधार्थम् । तद्धितस्थस्य पूर्वपदस्थस्य च प्रतिषेधो मा भूत् । खारपायणः । करणप्रियः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पूर्वपदमुत्तरपदमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ । सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति । सति चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति । तत्र सम्बन्धादेतदवगन्तव्यम् । यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद् भवति तत्स्थस्य नियम इति । किञ्च प्रत्येतद् भवति । उत्तरपदं प्रति । संज्ञायां नियमवचने ऽगप्रतिषेधान्नियमप्रतिषेधः * । संज्ञायां नियमवचने ऽगप्रतिषेधान्नियमस्यायं प्रतिषेधो विज्ञायते । अग इति । तत्र को दोषः । तत्र नित्यं णत्वप्रसङ्गः । तत्र पूर्वेण संज्ञायां चासंज्ञायां च नित्यं णत्वं प्राप्नोति । योगविभागात्सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते । पूर्वपदात्संज्ञायाम् । ततः अगः । गान्तात्पूर्वपदाद्या च यावती च णत्वप्राप्तिः तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेधः । अप्रतिषेधो वा यथा सर्वनामसंज्ञायाम् * । न वार्थः प्रतिषेधेन । णत्वं कस्मान्न भवति । यथा सर्वनामसंज्ञायाम् । उक्तं च सर्वनामसं-

---

सङ्गः । स्रुघ्न इति । स्रुचो हन्यन्तेऽस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति कः। प्रेन्वनमिति । इजादेः सनुम इति णत्वप्रसङ्गः । नकारेऽनुस्वार इति । द्विनकारको निर्देश इति भावः । नुमो योनुस्वार इति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य षष्ठ्यन्तस्य परनिपातः ॥ २॥

पूर्व ॥ तद्धितेति । पूर्वपदे यौ रषौ ताभ्यां परस्य नकारस्य संज्ञायामेव णत्वमिति नियमादसंज्ञायां तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि णत्वं न प्राप्नोतीत्युत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । खारपायण इति । खरपस्यापत्यं गोत्रं नडादित्वात् फक् । सम्बन्धिशब्दावि-

ज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः। यथा पुनस्तत्र निपातनं क्रियते सर्वादीनि सर्वनामानीति। इहेदानीति। इहेदानीं किं निपातनम्। इहापि निपातनमस्ति। किम्। अणृगयनादिभ्य इति। नैव वा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोति। किङ्कारणम्। समानपद इत्युच्यते। न चैतत्समानपदम्। समासे कृते समानपदम्। समानपदमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यं समानपदमेव। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। समानग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि यत्समानं चासमानं च तत्र स्यात् समानग्रहणमनर्थकं स्यात्॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम्*। इह मा भूत्। देवदारुवनम्। इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः*। इरिकावनम्। तिमिरवनम्॥

अह्नोऽदन्तात् ॥ ७ ॥ अदन्तादद्न्तस्येति वक्तव्यम्* इह मा भूत्। दीर्घाह्नी शरदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैषा अहन्शब्दात् षष्ठी। का तर्हि। अह्नशब्दात्प्रथमा। पूर्वसूत्रनिर्देशश्च। अथ वा युवादिषु पाठः करिष्यते॥

वाहनमाहितात् ॥ आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम्*। इहापि यथा स्यात्। इक्षुवाहम्। शरवाहनम्। अपर आह। वाहनं वाह्यादिति वक्तव्यम्। यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा मा भूदिति गर्गवाहनमिति॥

ति। पूर्वपदावयवो रेफः षकारश्च पूर्वपदशब्देनोच्यते समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते। पूर्वपदत्वं चोत्तरपदापेक्षमिति तद्धितपूर्वपदस्थस्य णत्वं भवत्येव। समानपदमेवेति। समासे च पूर्वपदोत्तरपदविभागापेक्षया भिन्नपदत्वमप्यस्तीति णत्वाप्रसङ्गः। एवं विध्यर्थमेतत् सूत्रं न नियमार्थम्। अथ खारपायण इत्यत्र कथं णत्वं यावता खरशब्दस्यापि पदत्वमस्तीति तत्स्थत्वाद्रेफस्य समानपदत्वमेव नास्ति। अत्राहुः। यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौ समानपदस्थत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वाभावः। इह तु रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाव्यभिचाराण्णत्वं प्रवर्तते। समानग्रहणमिति। पद इत्येवापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसम्भवात् सामर्थ्यादेकत्वसङ्ख्याया विवक्षया समानत्वे लब्धे समानश्रुतिरङ्गीकृतावधारणा विज्ञायत इत्यर्थः॥ ३॥

अह्नोऽदन्तात्॥ पूर्वसूत्रनिर्देशश्चेति। पूर्वाचार्याः कार्यभाजः षष्ठ्या न निरदिक्षन्नित्यर्थः। अथवेति। अवश्यकर्तव्यश्च युवादिषु पाठः प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन णत्वं मा भूत्॥ ७॥

वाह॥ आहितोपस्थितयोरिति। आहितशब्देन भूतकालक्रियानिर्देशाद्यदा वाह्यं नारोपितं केवलं सन्निहितं तदा न प्राप्नोतीति वचनम्। स्वस्वामिभावनिवृत्तिपरत्वात् भूतकालस्येहाविवक्षेत्यन्ये आहुः। वाहनं वाह्यादिति। वहनीयवाचिन

वा भावकरणयोः ॥१०॥ वा प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् * । वा प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणितम्बा । चक्रनितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम् * । प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणं कर्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । असमासान्तप्रतिषेधार्थम् । असमासान्तस्य मा भूत् । गर्गभगिनी । दक्षभगिनीति । न वा भवति गर्गभगिणीति । भवति । यदा एतद्वाक्यं गर्गाणां भगो गर्गभगः गर्गभगोऽस्याऽस्तीति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति । तदा न भवितव्यम् । तदा मा भूत् । यदि समासान्तग्रहणं क्रियते । माषवापिणीति । अत्र न प्राप्नोति । लिङ्गविशिष्टग्रहणं चोक्तम् । किमुक्तम् । गतिकारकोपपदानां कृद्भिस्सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । तत्र युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः * । आर्ययूना । क्षत्रिययूना । प्रपक्वानि । परिपक्वानि । दीर्घाह्नी शरदिति ॥

कुमति च ॥ १३ ॥ अथेह कथं भवितव्यं माषकुम्भवापेण । व्रीहिकुम्भवापेण । किं नित्यं भवितव्यम् आहोस्विद्विभाषया । यदा तावदेतद्वाक्यं भवति कुम्भस्य वापः कुम्भवापः माषाणां कुम्भवापः माषकुम्भवाप इति तदा नित्यं णत्वेन भवितव्यम् । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति माषाणां कुम्भः माषकुम्भः माषकुम्भस्य वापः माषकुम्भवाप इति तदा विभाषया भवितव्यम् ॥

इत्यर्थः । अपविद्धमिति । वहनशक्तिविकलं प्रनष्टमित्यर्थः । यदा गर्गा वाहत्वेन विवक्ष्यन्ते न तु स्वामित्वेन तदा भवत्येव ॥ ८ ॥

प्रातिप ॥ समासान्तग्रहणमिति । समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः । गर्गभगिनीति । भगिन्नित्यस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इति णत्वप्रसङ्गः । अन्तशब्दश्चावसानवर्त्येकदेशवाची । यथा वस्त्रान्त इति । गर्गभगोऽस्या अस्तीति । खारपायणवत्समानपदस्थत्वाद्रेफनकारयोः पूर्वेणैवात्र णत्वं न त्वनेन । माषवापिणीति । ईकारान्तेन समास इति पूर्वपक्षः । नकारान्तेन समासः पश्चादीकार इति सिद्धान्तः । प्रपक्वानीति । अत्र कुमतिचेति नित्यं णत्वं प्राप्नोति॥ ११ ॥

कुमति च ॥ अथेति । विचारो निष्प्रयोजन इत्याहुः । विग्रहद्वयेऽप्यर्थाभेदाद्रूपद्वयसिद्धौ च विकल्पस्यैव समर्थनान्नित्यणत्वोपन्यासस्याजागलस्तनतुल्यत्वात् । न चात्र णत्वेन भाव्यम् । पदव्यवाय इति प्रतिषेधात् । केचिदाहुः । यदा माषाणां कुम्भो माषकुम्भस्तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् पदत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तिः । कुम्भस्य वापः कुम्भवापो माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इत्यस्यां तु प्रक्रियायां णत्वप्रतिषेध इति ॥ १३ ॥

उपसर्गादसमासे ऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥ असमासग्रहणं किमर्थम्। समास इति वर्तते। असमासे ऽपि यथा स्यात्। प्रणमति। परिणमति। क्व पुनः समासग्रहणं प्रकृतम्। पूर्वपदात्संज्ञायामग इति। कथं पुनस्तेन समासग्रहणं शक्यं विज्ञातुम्। पूर्वपदग्रहणसामर्थ्यात्। समास एतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति। अथापिग्रहणं किमर्थम्। समासे ऽपि यथा स्यात्। प्रणामकः। परिणामकः। यदि तर्हि समासे चासमासे चेष्यते नार्थोऽसमासेऽपिग्रहणेन। निवृत्तं पूर्वपदादिति। अविशेषेणोपसर्गाद् णत्वं वक्ष्यामि। समासे नियमान्न प्राप्नोति। असिद्धमुपसर्गाण्णत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदसमासेपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न योगो योगे ऽसिद्धः। किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। यदुक्तं निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र त्वस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोतीति स न दोषो भवति, णोपदेशं प्रति उपसर्गाभावादनिर्देशः * । अगमको निर्देशः अनिर्देशः। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न च णोपदेशं प्रति क्रियायोगः। एवं तर्हि आहायमुपसर्गादसमासे ऽपि णोपदेशस्य न च णोपदेशं प्रति उपसर्गोऽस्ति। तत्र वचनाद्भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः * प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात् प्रनायको ग्राम इति। सिद्धं तु यं प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येति वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। यं प्रत्युपसर्गः तत्स्थस्य नो णो भवतीति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं णोपदेशं प्रत्युपसर्गाभावादनिर्देश इति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। णः उपदेशः णोपदेशः णोपदेशस्येति। किं तर्हि ण उपदेशोऽस्य सोऽयं णोप-

---

उपसर्गा ॥ समास एतद्भवतीति। ननु सुबामन्त्रित इत्यत्रोक्तम्। अविशेषेणैव तद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति तेन चर्मनमस्मित्यत्र णत्वं न भविष्यति। उच्यते। स्वरग्रहणप्रत्याख्यानाय तदुक्तं न त्वेष पक्षः स्थितः। समासे नियमादिति। यदा पूर्वपदात् संज्ञायामग इति सूत्रं नियमार्थमिति पक्षः तदैतदुच्यते। समासपदे हि समाने निमित्तनिमित्तिनोर्भावात्सिद्धं णत्वं नियम्यते। यदा तु समानग्रहणात् समानमेव यन्नित्यं पदं तदाश्रीयते तदा पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वादसमासग्रहणस्य ज्ञापकत्वानुपपत्तिः। न्यायात्तु प्रकरणे प्रकरणस्यासिद्धत्वं व्यवस्थाप्यते प्रकरणस्यार्थवद्वाक्यत्वात्तदन्तर्गतानां योगानामानर्थक्याद्योगे योगस्यासिद्धत्वायोगात्। असिद्धत्वेन कार्यासम्पादनादनर्थकत्वमिति भावः। प्रकरणासिद्धत्वेपि तस्यार्थवद्वाक्यत्वादबहूनामानर्थक्यम्। अथवा निष्कृतमित्यादौ विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधेयं न तु सकारस्य। णोपदेशं प्रतीति। उपदिश्यत इत्युपदेशो णश्चासा उपदेशो णोपदेश इति कर्मधारयं मत्वा चोद्यते नैवं विज्ञायते इति। उपसर्गग्रहणस्य प्रा

देशः णोपदेशस्येति ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥ हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानम् * । हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रहिणोति । प्रमीणाति । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । प्रहिणुतः । प्रमीणीतः । सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अचः स्थानिवत्त्वात् । स्थानिवद्भावादत्र णत्वं भविष्यति । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । दोषा एवैतस्याः परिभाषायाः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥

आनि लोट् ॥ १६ ॥ लोडिति किमर्थम् । प्रहिमानि कुलानि । प्रवपानि मांसानि । आनिलोड्ग्रहणानर्थक्यमर्थवद्ग्रहणात् * । आनिलोड्ग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवतः आनिशब्दस्य ग्रहणम् । नैषोऽर्थवान् । अनुपसर्गाद्वा * । अथ वा यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । प्रयाणि परियाणीति । अत्रापि न आनिशब्दं प्रति क्रियायोगः । आनिशब्दं प्रत्यत्र क्रियायोगः । कथम् । नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति । कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥ नेर्गदादिषु अड्व्यवाय उपसंख्यानम् * । नेर्गदादिषु अड्व्यवाय उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रण्यगदत् । आड्चेति वक्तव्यम् । प्रण्यागदत् । ननु चायमड् गदादिभक्तः गदादिग्रहणेन ग्राहिष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य अडुच्यते । विकरणान्तं चाङ्गम् । सोसौ सङ्घातभक्तः अशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम् । एवं तर्हि अड्व्यवाय इति वर्त्तते । क्व प्रकृतम् । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति । तद्वै कार्यिविशेषणं निमित्तविशेषणेन चेहार्थः । तत्रापि निमित्तविशेषणमेव ॥

भूत् गौणार्थत्वमिति मुख्यार्थग्रहणाय बहुव्रीहिराश्रीयते ॥ १४ ॥

आनिलोट् ॥ आनिशब्दमिति । क्रियायोगग्रहणस्यैव यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति व्याख्यानम् । योगश्चार्थलक्षणः तत्र प्रयोगविषया क्रियाश्रीयते सा च न कचित्संसृष्टास्तीति समुदायस्था आश्रीयत इति आनिशब्दान्तसमुदायं प्रति क्रियायोगः । तत्रायं सूत्रार्थः । उपसर्गात्परस्य समुदायस्य य आनिशब्दस्तन्नकारस्य णत्वमिति । तदेवं प्रत्याख्यातं लोड्ग्रहणम् ॥ १६ ॥

नेर्गद ॥ तदिति । तत्र हि निमित्तयोरेफषकारयोर्निमित्तिनश्च नकारस्याट्

अनितेः ॥ १९ ॥ अन्तः ॥ २० ॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। अनितेरन्तग्रहणं सम्बुद्ध्यर्थम् * । अनितेरन्तग्रहणं क्रियते। सम्बुद्ध्यर्थम्। हे प्राण्। अपर आह। अनितेरन्तः पदान्तस्य। अनितेरन्तग्रहणं क्रियते पदान्तस्य नेति प्रतिषेधः प्राप्तस्तद्बाधनार्थम्। यो वा तस्मादनन्तरः। अथ वा अयमन्तशब्दोऽस्त्यवयववाची। तद्यथा। वस्त्रान्तो वसनान्त इति। अस्ति सामीप्ये वर्त्तते। तद्यथा। उदकान्तं गतः। उदकसमीपं गत इति गम्यते। तद्यः सामीप्ये वर्त्तते तस्य ग्रहणं विज्ञास्यते। अनितेः समीपे यो रेफस्तस्मान्नस्य यथा स्यात्। प्राणितीति। इह मा भूत्। पर्यनितीति ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥ साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम् ॥ साभ्यासस्य द्वयोर्णत्वमिष्यते। प्राणिणिषति ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥ हन्तेरत्पूर्वस्येति किमर्थम्। प्रघ्नन्ति। हन्तेरत्पूर्वस्य वचने उक्तम् * । किमुक्तम्। कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध इति ॥

उपसर्गादनोत्परः ॥ २८ ॥ कथमिदं विज्ञायते ओकारात्परः ओत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति आहो स्विदोकारः परो ऽस्मात्सोऽयमोत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति। किञ्चातः। यदि विज्ञायते ओकारात्परः ओत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति। प्रनोमुञ्चतम्। अत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते ओकारपरो ऽस्मात्सो ऽयमोत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति। प्रणोवनिर्देवता अत्रापि

व्यवाय आश्रितः। इह तु नेः परे गदादयो व्यवहिता इति णत्वाप्रसङ्गः। तत्रापीति। यत्र यन्निमित्तं तत्राड्याडादिभिर्व्यवाये णत्वमिति गदादीनामपि निमित्तत्वसद्भावाद्व्यवाये णत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अनितेः ॥ संबुद्ध्यर्थमिति। अनितेर्नकारोऽन्तपदेत्यन्तग्रहणसामर्थ्यात् पदस्यान्तो विज्ञायत इति पदान्तस्येति प्रतिषेधो योगविभागेन बाध्यते। अपर आहेति। पाठभेदं दर्शयति। वस्तुतस्तु नास्ति भेदः। यो वा तस्मादिति। अस्मिन् पक्षे प्राणिति संबुद्ध्यर्थमावर्त्तनीयमन्तग्रहणम्। तद्यः सामीप्य इति। एकवर्णव्यवधानं च सामर्थ्यादाश्रीयते। पर्य्यनितीत्यत्र तु वर्णद्वयव्यवधानाण्णत्वाभावः ॥ २० ॥

उभौ ॥ साभ्यासस्य द्वयोरिति। उभौग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयति। उभाविस्यस्मिन्नसति साभ्यासानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनाश्रीयमाणेऽकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृतेऽनन्तरस्य पूर्वेण णत्वस्य सिद्धत्वाद्व्यवहितार्थमिदं णत्वं स्यादनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्यन्यायेन न स्यादित्युभावित्युच्यते ॥ २१ ॥

उपसर्गादनोत्परः ॥ उभयथा च प्रक्रम इति। प्रक्रमो ग्रन्थपरिचयार्थः क्रमपाठः। भाविन्यपीति। यद्यपि क्रमपाठे ओकारो नास्ति संहितापाठे तु भावीति णत्वं न प्रवर्त्तते। सांप्रतिकसद्भावे तु भाविगतिर्दुर्लभेति पाठान्तरमाश्रितम्। अ-

निषेधः प्राप्नोति । उभयथा च प्रक्रमे दोषो भवति । प्रनः मुञ्चतम् । प्रनोमुञ्चतम् । प्र उनः प्रोनः । भाविन्यप्योति णत्वं नेष्यते । भाविन्यप्योकारे णत्वं नेष्यते । एवं तर्ह्युपसर्गाद्बहुलमिति वक्तव्यम् ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥ कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानम् * । कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । निर्विण्णोऽहमनेन वासेन ॥

णेर्विभाषा ॥ ३० ॥ णेर्विभाषा साधनव्यवाये उपसंख्यानम् * । णेर्विभाषायां साधनव्यवाये उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्राप्यमाणम् । प्राप्यमानम् । तद्विधानात्सिद्धम् * । विहितविशेषणं णिग्रहणं ण्यन्ताद्यो विहित इति । अडधिकाराद्वा * । अथ वा अड्व्यवाय इति वर्तते ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न कृत्यच इत्येव सिद्धम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । इजादेरेव सनुम्कादिति । क्व मा भूत् । प्रमङ्गनम् । परिमङ्गनम् । सनुमो णत्वेऽवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावात् * । सनुमो णत्वेऽवधारणस्याप्राप्तिः । किङ्कारणम् । विधेयभावात् । कैमर्थक्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता । तत्र नित्यं णत्वं विधेयम् । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति । अपूर्वो विधिर्भविष्यति न नियमः । सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात् । * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात् । प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपिसनुमामिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । प्रेङ्खणीयम्

यथोभयथा च प्रक्रमे इत्यस्यायमर्थः । उभयथा चाश्रीयमाणे इह दोष इति । भाविनीति । ओकारार्थउकार ओशब्देनोच्यत इत्यर्थः । मुख्यार्थसम्भवे गौणार्थग्रहणमयुक्तमिति पाठान्तरसमाश्रयः ॥ २८ ॥

कृत्यचः ॥ निर्विण्णस्येति । अचः परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनम् । तत्र परस्य णत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वम् ॥ २९ ॥

णेर्वि ॥ णेरिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तर एव कृति णत्वं स्यादिति णेरिति वार्त्तिकारम्भः । साधनव्यवाय इति । साधनाभिधायिनि सार्वधातुके विधानाद्विकरणः साधनशब्देनोच्यते । विकरणः साधनाभिधायीति केषांचिन्मते न वा । तद्विधानादिति । सूत्रेषु यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराद् ण्यन्ताद्यो विहितः कृदित्याश्रीयते । आडधिकाराद्वेति । ण्यन्तात्परो यः कृदित्येवमाश्रीयमाणे न दोषो ण्यन्तस्य कृतां चाड्व्यवायेपि णत्वाभ्यनुज्ञानात् ॥ ३० ॥

इजादेः ॥ सनुमो णत्व इति । नियमे प्राप्तबाधः सिद्धस्य पुनरुपादानादनुवाददोषश्च विधौ तु न प्राप्तबाधो नाप्यनुवाददोष इति विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति भावः । सिद्धं त्विति । तेन प्रमङ्गनमित्यादौ णत्वं न भवति । तत इ-

प्रेङ्खणम् । कृत्स्थस्य च णत्वे इजादेः सनुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सनुमो णत्वेऽवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावादिति । नैष दोषः । हल इति वर्त्तते । क्व प्रकृतम् । हलश्चेजुपधादिति । तद्वै तत्रादिविशेषणमन्तविशेषणेन चेहार्थः । कथं पुनर्ज्ञायते तत्रादिविशेषणमिति । इजुपधादित्युच्यते । तत्र नार्थोऽन्तविशेषणेन तत्र आदिविशेषणं सदिहान्तविशेषणं भविष्यति । कथम् । इजादेरित्युच्यते । तत्र नार्थ आदिविशेषणेन। अथ वा इजादेः सनुम इत्यत्र णेर्विभाषेत्येतदनुवर्त्तिष्यते ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ॥ ३४ ॥ भादिषु पूञ्ग्रहणम् * । भादिषु पूञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रवपणं सोमस्येति । ण्यन्तस्य चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । किं पूञ एव । नेत्याह। अविशेषेण। प्रभापनं, परिभापनम्॥

षात् पदान्तात् ॥ ३५ ॥ षात्पदादिपरवचनम् * । षात्पदादिपरग्रहणं कर्त्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । निष्पानं दुष्पानम् । इह मा भूत् । सुसर्पिष्केण अयजुष्केण । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः । पदान्तादिति । कथं तर्हि पदे अन्तः पदान्तः पदान्तादिति ॥

नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥ नशेरशः * । नशेरश इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रनङ्क्ष्यति । परिनङ्क्ष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह पुनः नशेः ष इतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं षान्तभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् ॥

पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥ पदव्यवायेऽतद्धिते *। पदव्यवाये अतद्धित

जादेः सनुम इति योगो विध्यर्थः सम्पद्यते । तत्र नार्थोऽन्तविशेषणेनेति । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्सामर्थ्यात्तत्रादिविशेषणं हल्ग्रहणम् । तत्र नार्थ इति । इजादेर्हलादित्वासम्भवादन्तविशेषणं हल्ग्रहणं सम्पद्यत इति हलन्तादिजादेः सनुमो यो विहितः कृत् तत्स्थस्येत्येवं विज्ञायमाने ण्यन्ताद्विध्यर्थोयं योगो न भवतीति नियमाय सम्पद्यते ॥ ३२ ॥

न भाभूपूकमिगमि ॥ ण्यन्तस्य चेति । ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वान्निषेधो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ३४ ॥

षात् ॥ षात्पदादीति । पदादौ परतो यः षकारस्तस्मात्परस्य पदस्य यो नकारस्तस्य णत्वं न भवतीत्यर्थः । पदे अन्त इति । षात्पदादित्येव षकारेण पदस्य विशेषणात् षान्तात्पदादिति लब्धेर्थेऽन्तग्रहणात्सप्तमीसमास आश्रीयते ॥ ३५ ॥

नशेः ॥ प्रनङ्क्ष्यतीति । नशेः षत्वं षढोः कः सीति कत्वे कृते रूपं मस्जिनशोर्झलीति । अन्तग्रहणसामर्थ्याद् यश्च सम्प्रति षान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य सर्वस्य णत्वनिषेधः ॥ ३६ ॥

इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवाय इति । कथं तर्हि पदे व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवाय इति ॥

क्षुभ्नादिषु च ॥३९॥ अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥ किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते । नश्चाविसेषोच्येत । आनन्तर्यमात्रे श्चुत्वं यथा स्यात् यज्ञः याञ्चा । अथ संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संख्यातानुदेशो नेति । यदयं शात्प्रतिषेधं शास्ति ॥

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥ किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते । नष्टाविसेत्रोच्येत । आनन्तर्यमात्रे ष्टुत्वं यथा स्यात् । पेष्टा लेष्टा । अथ संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेह संख्यातानुदेशो भवतीति । यदयन्तोः षीति प्रतिषेधं शास्ति ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥ अनामिति किम् । षण्णां भवति काश्यपः। अत्यल्पमिदमुच्यते अनामिति । अनाम्नवतिनगरीणां चेति वक्तव्यम् । षण्णवतिः। षण्णगर्यः ॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम् * । यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वक्तव्यम् । वाङ्मयम् । त्वङ्मयम् ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥ द्विर्वचने यणो मयः *। द्विर्वचने यणो मय इति वक्तव्यम् । किमुदाहरणम् । यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी । उल्कावल्मीकमित्युदाहरणम् । अथ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी। दध्यत्र मध्वत्रेति उदाहरणम् । शरः खयः * । शरः खय इति वक्तव्यम् । किमुदाहरणम् । यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी । स्थाली स्थातेत्युदाहरणम् । अथ खय इति पञ्चमी शर इति षष्ठी । वत्स्सरः क्षीरम् । अप्सराः इत्युदाहरणम् । अवसाने च * ।

क्षुभ्नादिषु च ॥ अविहितेति । न भाभूपूकमिगमीत्यादयस्तु योगा अस्यैव प्रपञ्चार्थाः ॥ ४७ ॥

अनचि च ॥ नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति पाठोयं लेखकप्रमादाज्जातः । पर्युदासे ह्यचूलहशस्य वर्णान्तरस्य निमित्तत्वेनोपादानादवसाने द्विर्वचनस्याप्रसङ्गात् । तस्मान्नायं पर्युदासो यदन्यदच इति । किं तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधोऽचि नेति । अयं पाठस्तत्र प्रसज्यप्रतिषेधे विधिरनुमीयते अच उत्तरस्य यरो नूनं द्विर्वचनं सर्वत्रास्ति यतः प्रतिषिध्यते । एवं चानैमित्तिकं द्विर्वचनमवसानेपि भवति । वेत्यधिका-

अवसाने च द्वे भवत इति वक्तव्यम्। वाक्क्। वाक्। त्वक्क्। त्वक्। स्रुक्क्। स्रुक्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः अचि नेति। किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यदच इति॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य॥ ४८॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येति तत्परे च*। नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येत्यत्र तत्परे चेति वक्तव्यम्। पुत्रपुत्रादिनी। वा हतजग्धपरे च *। वा हतजग्धपरे इति वक्तव्यम्। पुत्रहती। पुत्त्रहती। पुत्रजग्धी। पुत्त्रजग्धी। चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः *। चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन। वथ्सरः। अफ्सराः॥

उदस्थाः स्तम्भोः पूर्वस्य॥ ६१॥ उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानम् *। उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अग्ने दूरमुत्कन्दः। रोगे चेति वक्तव्यम् *। उत्कन्दको रोगः॥

शश्छोटि॥ ६३॥ छत्वममि *। छत्वममीति वक्तव्यम्। किम्प्रयोजनम्। तच्छ्लोकेन। तच्छ्मश्रुणेति॥

अभ्यासे चर्च॥ ५४॥ प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति। चिचीषति। प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति। जिजनिषति। बुबुधे। ददौ॥

झरो झरि सवर्णे॥ ६५॥ सवर्णग्रहणं किमर्थम्। झरो झरि सवर्णग्रहणं समसंख्यप्रतिषेधार्थम् *। झरो झरि सवर्णग्रहणं क्रियते। संख्यातानुदेशो मा भूदिति। किञ्च स्यात्। इह न स्यात्। शिण्ढि पिण्ढि॥

अ अ॥ ६८॥ इति। किमर्थमिदमुच्यते। अकारोयमक्षरसमाम्नाये विवृत उपदिष्टस्तस्य संवृततापत्तिः क्रियते। किं पुनः कारणं विवृत उपदिश्यते। आदेशार्थं सवर्णार्थमकारो विवृतः स्मृतः। आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेरअ॥ १॥ आदेशार्थं तावत्। वृक्षाभ्याम्। देवदत्ता३। आन्तर्यतो विवृ-

---

राश्च वा भवति॥ ४७॥

नादि॥ वा हतजग्धपर इति। हतजग्धं च तत्परं चेति विशेषणसमासे राजदन्तादित्वाच्च परशब्दस्य परनिपातः। पुत्रहतीति। बहुव्रीहिः। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति वा ङीष्॥ ४८॥

झरो झरि सवर्णे॥ शिण्ढीति। डकारस्य ढकारे परतो लोपः यथासङ्ख्याभ्रयणे तु न स्यात्सवर्णग्रहणात्तु यथासङ्ख्याभावो नहि यथासङ्ख्ये सत्यसवर्णा झरस्ति यद्व्यावृत्त्यर्थं सवर्णग्रहणं स्यात्॥ ६५॥

अअ इति॥ किमर्थमिति। अकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावात्प्रश्नः। अकारोयमिति। सवर्णार्थमिह शास्त्रे विवृतदोषयुक्तोऽकार उपदिष्टः तस्य प्रयोगे संवृतस्ये-

। विवृतौ दीर्घप्लुतौ यथा स्याताम् । सवर्णार्थं च अकारः सवर्णग्रहणेन आ-
मपि यथा गृह्णीयात् । आकारस्य तथा ह्रस्वः । तथा अतिखट्वः अतिमाल
। आकारस्य ह्रस्व उच्यमानो विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्या-
त्तः । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः *।
कारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ खट्वा माला । नैष दोषः ।
चैव प्रकृतितः सवर्णग्रहणमेवमादेशतोपि भवितव्यम् । तत्रान्तर्यतो ह्रस्वस्य
स्वः दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति । आदेशस्य चानण्त्वान्न सवर्णग्रहणम् * ।
दिशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्व-
ानुनासिकानाम् । सिद्धं तु तपरनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनि-
ात् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । अद् इति । अपर आह । अकारस्य प्रत्यापत्तौ
प्रतिषेधः । अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । खट्वा माला ।
ोषः । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इदं तर्हि । वृक्षाभ्याम्, प्लक्षा-
म् । अत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । इदं तर्हि अपि काकः श्येना-
। ननु चात्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति अस्त्यन्यद्दीर्घवचने प्रयो-
नम् । किम् । दधीयति । मधूयति । आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णाग्रहणम् ।
दिशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्व-
तानुनासिकानाम् । सिद्धं तु तपरनिर्देशात् * सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनि-

---

चारणार्थमिदं प्रत्यापत्तिवचनम् । अक्षरसमाम्नायग्रहणं सकलशास्त्रोपलक्षणम् ।
पुनरिति । अस्मात् पुनः कारणादित्यर्थः । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्श-
ति प्रथमा । श्लोकोपन्यासाय प्रश्नः । प्रयोजनं त्वकारस्य विवृतोपदेश आकार-
ार्थः, तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थ इति वार्तिक-
पूर्वमेव प्रतिपादितम् । आदेशार्थमिति । अत्रापि प्रयोजनं विवृतोपदेशस्योक्त-
क्षाभ्यामिति । यद्यपीदं प्रयोजनमकारवार्तिके भाष्यकृता प्रत्याख्यातं नैव
न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः किं तर्हि विवृतौ यौ स्तस्तौ भविष्यत इति ।
प प्रयोजनान्तरसद्भावादिह प्रत्याख्यानादरो न कृतः पूर्वमेव वा प्रत्याख्यानात् ।
रस्येति । इदमपि प्रत्याख्यातं प्रयोजनम् । नैव लोके नच वेदे अकारो-
विवृत इति । दीर्घप्रतिषेध इति । दीर्घस्योपलक्षणार्थत्वात् प्लुतस्यापि प्रतिषे-
क्तव्यः । क्वचित्तु दीर्घप्लुतप्रतिषेध इति पाठः । इह ह्यान्यकारो विवृतोऽण्
सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोतीति प्रति-
उच्यते । आदेशस्येति । संवृताकारोऽण् न भवतीति सवर्णानां ग्रहणं प्राप्नो-
भाव्यमानत्वाच्च । उदात्तेति । ततश्च यद्गुणयुक्तः संवृत उच्चारितः तद्गुण ·
त्रयाणामपि ह्रस्वदीर्घप्लुतानां प्राप्नोतीत्यनिष्टप्रसङ्गः, इष्टं च न सिध्यतीति स-

र्देशात् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । अदिदिति । एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धम् * । एकशेषनिर्देशाद्वा भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अ अ इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पादश्च चतुर्थोऽध्यायश्चाष्टमः समाप्तः ॥

श्रीकाशीविश्वेश्वरः प्रसन्नोऽस्तु ॥

वैगुणस्य मात्रिकस्य प्रत्यापत्तेरिष्टत्वात् । सिद्धं भवति । अद् इति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वोकारस्तपरः तस्मात्परस्तपर इति एवं द्वितीयस्तपरः ततः स्थान्यकारो भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ न ग्रहीष्यति । आदेशस्तु तत्कालान् गुणान्तरयुक्तान् ग्रहीष्यति । केचिद् ददादिति द्वावपि तपरौ पठितव्यावित्याहुः । एकशेषनिर्देशाद्वेति । षण्मात्रिका अकाराः स्थानिनो निर्दिश्यन्ते । एवमादेशा अपि षडेव । ततश्चैकशेषस्तत्र षण्णां स्थानिनां निर्देशसामर्थ्याद्भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ स्थानिभिर्न गृह्येते । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पादश्च चतुर्थः, अध्यायश्चाष्टमः समाप्तः ॥

श्रीपतञ्जलये नमः ॥